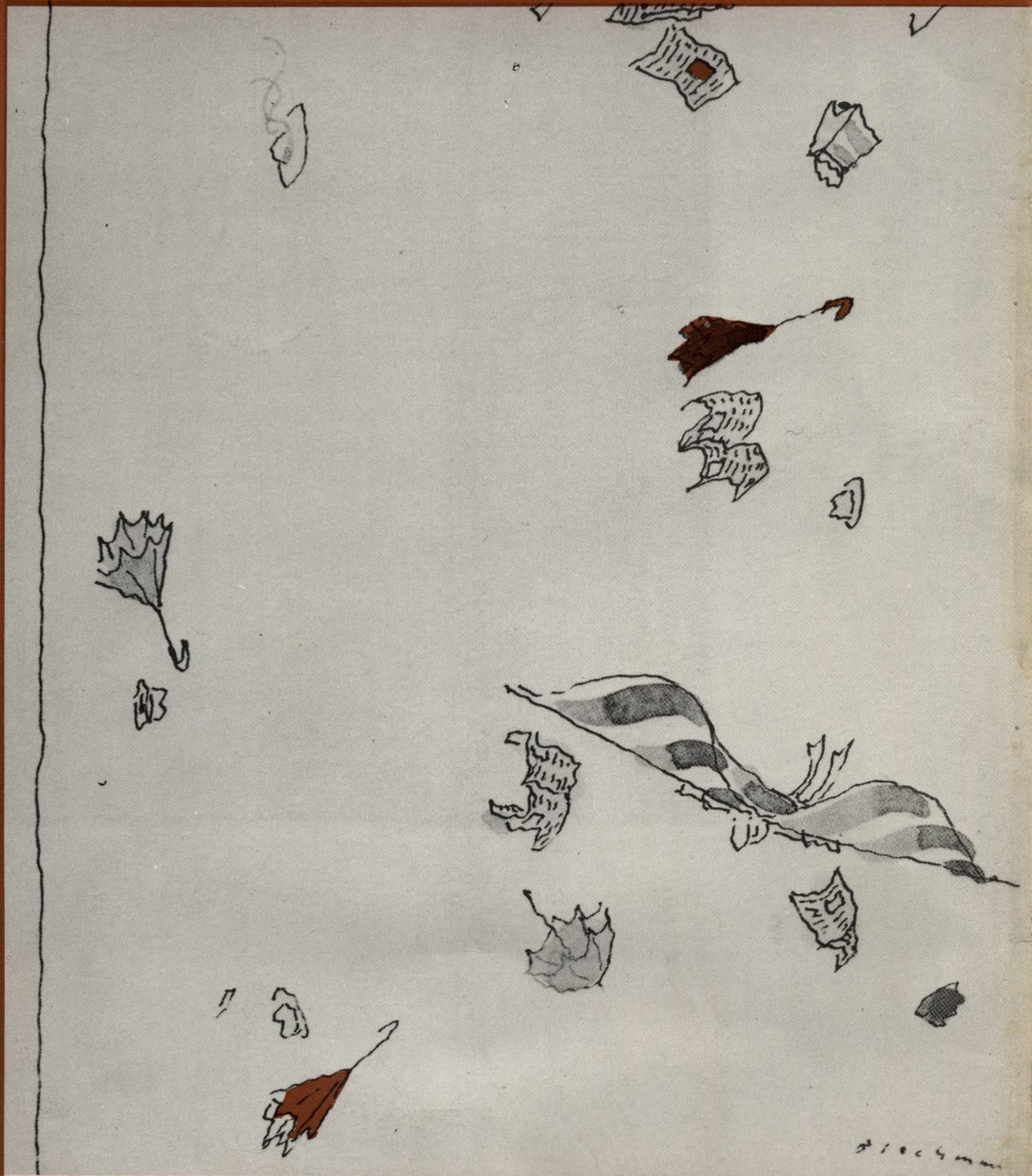

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Τριμηνιαία Έπιθεώρηση • τεύχ. 69—70 • Οκτώβριος 1985 • δρχ. 250

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Τριμηνιαία Έπιθεώρηση

Κέκροπος 2, Αθήνα 105 58, τηλ. 3239645 και 3228791

τεύχος 69 – 70, Οκτώβριος 1985

τιμή δρχ. 250

Περιεχόμενα

Λάκη Δεδουσόπουλου, Άπλή έμπορευματική παραγωγή, καπιταλισμός και έμπορικό κεφάλαιο	3
Λεωνίδα Λουλούδη, Γεωργικός έκσυγχρονισμός	12
Γιάννη Σακέλλη, Έσωτερικές αγορές εργασίας και εργατικά συνδικάτα	27
Γ Δημητρίου, Άνανέωση του κομμουνισμού ή νεοφιλελευθερισμός	32
G.E.M. de Ste Croix, Ό Κάρλ Μάρξ και ή μελέτη του αρχαίου κόσμου	44
Θύμιου Νικολαΐδη, Κράτος και θετικές επιστήμες	53

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

(σελ. 64 – 128)

Μόνο μέ 4.000 δρχ.
τά τεύχη του

ΠΟΛΙΤΗΣ

άπό τό 1 Έως τό 65
όλο τό περιοδικό άπό τό 1976
Έως τό 1984
μαζί μέ τόν

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟ ΠΟΛΙΤΗ

Μπορείτε νά παραγγείλετε τή σειρά
στά βιβλιοπωλεία ή στά γραφεία μας
Κέκροπος 2 – 105 58 Άθήνα
τηλ. 3239645 και 3228791

Ίδιοκτησία, Σπύρος Δελέγκας και Σία Ο.Ε. • Έκδότης, Άγγελος Έλεφάντης, Μάρκου Μουσούρου 34, Άθήνα • Τυπογραφείο, Άγγελος Έλεύθερος, Νιρβάνα 80, Περιστερί, τηλ. 8322830 • Διόρθωση δοκιμών, Παντελής Μπουκάλας • Κεντρική διάθεση για Θεσσαλονίκη και Β. Έλλάδα, Βιβλιοπωλείο Κοτζίτς, Τσιμισκή 78, τηλ. 279720

Έσωτερικοϋ: έτήσια (4 τεύχη) 800 δρχ. Έξωτερικοϋ: έτήσια (4 τεύχη) 1200 δρχ. Υπόλοιπο κόσμο, 1500 δρχ. ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΙ – ΤΡΑΠΕΖΕΣ 3000 δρχ.

ΑΠΛΗ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΜΠΟΡΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

του Λάκη Δεδουσόπουλου

1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Το θέμα που προτίθεται να διαπραγματευτώ αφορά τη σχέση που εμφανίζεται ανάμεσα στην απλή εμπορευματική παραγωγή και τον καπιταλισμό. Πρόκειται για μία θεωρητική αντιμετώπιση του ζητήματος, με την έννοια ότι στόχος μου δεν είναι η επεξεργασία κάποιου εμπειρικού υλικού, αλλά των θεωρητικών εννοιών που επιτρέπουν εμπειρικές επεξεργασίες. Συγκεκριμένα, προτίθεται να αναπτύξω μία θεωρία της απλής εμπορευματικής παραγωγής, ή υπαρξη της οποίας αποτελεί προϋπόθεση κατανόησης των μορφών

ἄρθρωσης αὐτῆς τῆς παραγωγῆς μέ τόν καπιταλιστικό τρόπο παραγωγῆς.

Ίσως τό θέμα νά θεωρεῖται πολυσυζητημένο καί ἐξαντλημένο. Θέλω νά ἰσχυριστώ τό ἀντίθετο. Παρ' ὅλες τίς ἀναζητήσεις τῆς μαρξιστικῆς ἐρευνας τά τελευταῖα 10-15 χρόνια, παρόλο τό πλῆθος τῶν ἐργασιῶν πού ἔχουν δημοσιευτεῖ ἐδῶ ἡ στό ἐξωτερικό, ἡ ἔννοια τῆς ἀπλῆς ἐμπορευματικῆς παραμένει μιά κατηγορία-ὑβρίδιο, μισοθεωρητική-μισοεμπειρική, μιά ἔννοια στερημένη θεωρητικοῦ περιεχομένου. Θά προσπαθῆσω, λοιπόν, ἀφενός νά αἰτιολογήσω τήν ἀναγκαιότητα τῆς θεωρίας τῆς καί ἀφετέρου νά ἐρμηνεύσω τή θεωρητική σιωπή πού τήν περιβάλλει.

Ἡ ἀνάγκη ἐπεξεργασίας μιάς θεωρίας τῆς ἀπλῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς πηγάζει ἀπό τή θεώρηση τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ ὡς ἱστορικῆς ὀντότητας προσδιορισμένης ἀπό τήν ἰδιότυπη συνάρθρωση διαφορετικῶν τρόπων παραγωγῆς. Ἰδιότυπη συνάρθρωση μέ τήν ἔννοια ὅτι οἱ τρόποι παραγωγῆς δέν παρατίθενται ὁ ἕνας πλάι στόν ἄλλο ὄντας σέ μιά σχέση ἐξωτερικῆς ἀλληλεξάρτησης, ἀλλά διαπλέκονται σέ μιά διαδικασία κοινῆς ἀναπαραγωγῆς. Αὐτή ἡ διαδικασία κοινῆς ἀναπαραγωγῆς, πού εἶναι εἰδική γιά κάθε ἱστορικό κοινωνικό σχηματισμό, προσδιορίζεται ἀπό τόν τρόπο ἄρθρωσης τῶν τρόπων παραγωγῆς—ἀλλά καί προσδιορίζει αὐτή τήν ἄρθρωση— καί στό βαθμό αὐτό διαφοροποιεῖται ἀπό τή διαδικασία ἀναπαραγωγῆς πού χαρακτηρίζει κάθε μεμονωμένο τρόπο παραγωγῆς. Χωρίς νά ἐπεκταθῶ στό ζήτημα, θά ὀνομάσω

* Τό κείμενο εἶναι εἰσήγηση πού παρουσιάστηκε στό Διεθνές Οἰκονομικό Συνέδριο πού ὀργάνωσε ἡ Ἀγροτική Τράπεζα μέ θέμα Οἰκονομία καί Ἀγροτικός Τομέας τόν Νοέμβριο τοῦ 1984. Μόνο μικρές διορθώσεις ἔχουν γίνε ἐδῶ σέ λάθη τῆς δακτυλογράφησης πού ὀφείλονταν στόν κακό γραφικό χαρακτήρα μου καί στήν ἀνάγκη νά παραδοθεῖ τό κείμενο ἐμπρόθεσμα. Ἐχουν προστεθεῖ ἐπίσης οἱ παραπομπές καί ἡ βιβλιογραφία, πού βέβαια δέν εἶναι ἐξαντλητική. Ἄς ἐλπίσουμε ὅτι ἡ πολύ ἐπιτυχημένη ὀργάνωση τοῦ συνεδρίου θά ὀλοκληρωθεῖ μέ τήν δημοσίευση τῶν πρακτικῶν καί τῶν συζητήσεων, πού συχνά εἶχαν περισσότερο ἐνδιαφέρον καί ἀπό τίς εἰσηγήσεις.

τούς δ.ους άρθρωσης τών τρόπων παραγωγής *ένοποιητικά στοιχεία* τού κοινωνικού σχηματισμού, στοιχεία που άποδίδουν στό σχηματισμό άφενός τή συνοχή του —τήν ένότητά του— και άφετέρου τήν ιδιαιτερότητά τού.

Ή κοινή άναπαραγωγή τών άρθρωμένων τρόπων παραγωγής προσδιορίζεται άπό τούς μηχανισμούς συσσώρευσης τού πλεονάσματος, που είναι ειδικότερα ένοποιητικά στοιχεία στόν οικονομικό χώρο. Μέ τή σειρά τους οί μηχανισμοί συσσώρευσης καθορίζονται άπό τίς σχέσεις άντλησης και άναδιανομής τού πλεονάσματος που άντιστοιχούν σέ καθένα άπό τούς άρθρωμένους τρόπους παραγωγής. Θα πρέπει νά σημειωθεί ότι οί σχέσεις αυτές δέν περιορίζονται στό οικονομικό, αλλά, έξαρτώμενες άπό τήν ιδιομορφία τών σχέσεων εκμετάλλευσης που άντιστοιχούν σέ κάθε τρόπο παραγωγής, μπορεί νά συνεπάγονται μιά πρόσμιξη τού οικονομικού, τού πολιτικού και τού ιδεολογικού σέ μιά άδιαφοροποίητη όλότητα.

Ήν δεχτούμε αυτή τή θεώρηση τού κοινωνικού σχηματισμού, τότε ή κατανόηση τών όρων άρθρωσης τών τρόπων παραγωγής προϋποθέτει τήν κατανόηση τών συναρθρωμένων μερών και ιδιαίτερα τών συγκεκριμένων τρόπων άντλησης και ιδιοποίησης τού πλεονάσματος, τών μορφών εκμετάλλευσης, δηλαδή, τής εργασίας, τής ένδογενούς δυναμικής τους κ.λπ. Προϋποθέτει, μ' άλλα λόγια, τή σύλληψή τους ως τρόπων παραγωγής, ως θεωρητικών έννοιών μή άμεσα αναγώγιμων στόν πραγματικότητα. Μόνο τότε είναι δυνατή ή διατύπωση μιάς θεωρίας γιά τήν άρθρωσή τους σέ μιά διαδικασία κοινής άναπαραγωγής, ή κατανόηση τών ιδιαιτεροτήτων αυτής τής διαδικασίας, τών «στρεβλώσεων» και «άρμονιών» που έμπεριέχει.¹

Νομίζω ότι έχω δείξει, έστω και έλλειπτικά, γιατί είναι αναγκαία ή διατύπωση μιάς θεωρίας τής άπλης έμπορευματικής παραγωγής. Θα ήθελα νά αναφερθώ στή συνέχεια, μέ έξισου έλλειπτικό τρόπο, στους λόγους που ή διατύπωση μιάς τέτοιας θεωρίας δέν ήταν αναγκαία στίς άλλες θεωρητικές προσεγγίσεις που έπίσης θίγουν τό πρόβλημα τής άρθρωσης τής άπλης έμπορευματικής παραγωγής μέ τόν καπιταλισμό.²

Θά ίσχυριστώ ότι αυτές οί έναλλακτικές προσεγγίσεις δέν χρειάζονται μιά θεωρία τής άπλης έμπορευματικής παραγωγής, γιατί στηρίζονται είτε σέ μιά γραμμική-νομοτελειακή θεώρηση τού κοινωνικού γίνεσθαι είτε γιατί πάσχουν άπό έναν έκδηλο λειτουργισμό (fonctionnalisme) είτε γιατί, τέλος, άντικαθιστούν τήν άπλή έμπορευματική παραγωγή μέ μιά «φυσική» οικονομία ή όποια ύφίσταται μιά «καπιταλιστική διείσδυση».

Ή πρώτη προσέγγιση βασίζεται σέ μιά γραμμική άνάγνωση τής ιστορίας, σέ μιά σταδιακή έξελικτική διαδικασία μετάβασης άπό άτελείς σέ προηγμένες μορφές κοινωνικής όργάνωσης. Τό «νήμα» που διαπερνά μιά τέτοια άντίληψη δέν είναι παρά ένας τεχνολογικός ντετερμινισμός, όπου ή άνάπτυξη τής λεγόμενης «παραγωγικής βάσης» καθορίζει τήν άλληλουχία τών μορφών κοινωνικής όργάνωσης. Σύμφωνα, λοιπόν, μ' αυτή τή θεώρηση ο άπλός έμπορευματοπαραγωγός, άργά ή γρήγορα, θά έξαφανιστεί ύποταγμένος στόν τεχνολογική άνωτερότητα τού καπιταλισμού και τής μεγάλης παραγωγής. Ήνίκανος νά άνταγωνιστεί στό οικονομικό επίπεδο, ο άπλός έμπορευματοπαραγωγός έμπλέκεται σέ μιά διαδικασία δανεισμού σέ πρώτο στάδιο, στή συνέχεια έπιζητά μισθωτή συμπληρωματι-

κή άπασχόληση, γιά νά καταλάβει τήν προκαθορισμένη θέση του στό τέλος. Ό άπλός έμπορευματοπαραγωγός θεωρείται συνεπώς μεταβατικός τύπος, δυνάμει προλετάριος και αυτόματα πολωμένος στό πλευρό τής εργατικής τάξης. Οί άνάγκες κατανόησης τής ιδιομορφίας του ίσοπεδώνονται κάτω άπό τόν όδοστρωτήρα τής νομοτέλειας.

Ή δεύτερη προσέγγιση άποφεύγει τίς γραμμικότητες προσπαθώντας νά έρμηνεύσει τό πραγματικό γεγονός τής έμμονής αυτού τού εργαζόμενου-ιδιοκτήτη, παρ' όλες τίς άντίθετες προβλέψεις, νά διατηρείται μέσα σ' ένα έχθρικό-καπιταλιστικό περιβάλλον. Καί ή έρμηνεία που προτείνει άμφισβητεί άκριβώς αυτή τήν «έχθρότητα» τού καπιταλισμού έναντι στόν άπλό έμπορευματοπαραγωγό, ή, πιό σωστά, τή διευκρινίζει ώστε ή «έχθρότητα» νά προσλάβει μιά ιδιόμορφη διάσταση: Ό καπιταλισμός, ύποστηρίζει αυτή ή άποψη, έχει άνάγκη άπό τήν ύπαρξη αυτού τού παραγωγού και έξασφαλίζει τήν ένσωμάτωσή του μέσα στό καπιταλιστικό σύστημα μέ τρόπο που νά τόν διατηρεί ως ιδιοκτήτη τών μέσων παραγωγής, ενώ ταυτόχρονα τόν εκμεταλλεύεται συλλαμβάνοντας και μεταφέροντας τό πλεονάσμα στόν άστικό τομέα έπιταχύνοντας τούς ρυθμούς τής καπιταλιστικής συσσώρευσης. Ή διατήρηση τού έμπορευματοπαραγωγού προκύπτει ως λειτουργική αναγκαιότητα-προϋπόθεση τής γενικευμένης καπιταλιστικής συσσώρευσης. Μένει νά δούμε τούς όρους αυτής τής αναγκαιότητας.

Στό σημείο αυτό ή έπιχειρηματολογία παίρνει δύο διαφορετικές μορφές που όμως εκκινούν άπό τήν ίδια βασική άρχή: άπό τήν άντιστροφή τού τεχνολογικού ντετερμινισμού τής πρώτης προσέγγισης, χωρίς όμως και νά έπιχειρεί και τήν άνατροπή του ως θεωρητικού «παραδείγματος». Ή μικρή παραγωγική μονάδα διατηρείται γιατί έχει τήν ικανότητα νά γίνει οικονομικά άνταγωνιστική πρós τή «μεγάλη» καπιταλιστική έπιχείρηση είτε διά μιάς διαδικασίας συνεχών επενδύσεων και τεχνικών βελτιώσεων, μέ άντίστοιχη συμπίεση τών καταναλωτικών άναγκών, είτε γιατί έχει τήν αξιοθαύμαστη ικανότητα νά συμπιέζει άποτελεσματικά τίς καταναλωτικές της άνάγκες στό άπόλυτο επίπεδο έπιβίωσης και γιά άπερίοριστο χρόνο. Καί οί δύο προτάσεις τονίζουν τήν αυξημένη ύπερεργασία που δαπανάται κατά τήν παραγωγική διαδικασία άπό τόν άμεσο παραγωγό και τά συμβοηθούντα μέλη τής οικογένειάς του, ύπερεργασία μέ τή μορφή τής έντατικής εκμετάλλευσης τού διαθέσιμου βασικού μέσου παραγωγής τής γής ή τών μηχανημάτων. Ή αποτέλεσμα τόσο τής ύπερεργασίας όσο και τής συμπίεσης τών καταναλωτικών άναγκών είναι ή συνεχής ύποτίμηση τής εργατικής δύναμης και ή έπικράτηση τιμών σημαντικά χαμηλότερων άπ' αυτές που θά ίσχυαν άν ή παραγωγή είχε όργανωθεί μέ βάση τή μισθωτή εργασία. Γιά τήν άγροτική παραγωγή, έπιπλέον, ύποστηρίζεται ότι ή έπικράτηση τής μικρής έμπορευματικής παραγωγής αποκλείει τό μονοπωλιακό έλεγχο τής γής άπό μιά τάξη

1. Αυτή ή συνοπτική παρουσίαση άνακεφαλαιώνει μερικές βασικές προτάσεις που άναπτύσσονται στό πρώτο κεφάλαιο τής διδακτορικής διατριβής που πρόκειται νά ύποβάλω στό Πανεπιστήμιο τού Κέντ τής Άγγλίας.

2. Ή αναλυτικότερη παρουσίαση γίνεται στόν πιό πάνω μελέτη, κεφ. 4.

γαιοκτημόνων και την εμφάνιση της απόλυτης γαιοπροσόδου ως στοιχείου του κόστους και της τιμής παραγωγής. Αυτή η άκυρωμένη γαιοπρόσδοος μεταφέρεται στον καπιταλιστικό τομέα διά του μηχανισμού της αγοράς και συμβάλλει στην καπιταλιστική συσσώρευση.³

Στό στάδιο αυτό, νομίζω ότι μπορούμε να δούμε διορισμένα προβλήματα που παρουσιάζει αυτή η προσέγγιση και που είναι λογικά όλισθήματα και μεθοδολογικές παρατυπίες.

Πρώτα, όπως έχει παρατηρήσει ο Τζούλιαν Κλάρκ (Julian Clarke) σ' ένα άρθρο του τό 1977,⁴ τό επιχειρημα βασίζεται στην παραδοξολογία ότι αυτό που είναι (λογικά) αναγκαίο για τόν καπιταλισμό, αναγκαστικά υπάρχει κιόλας. 'Ο καπιταλισμός έτσι γίνεται ένα καταπληκτικό, αυτορρυθμιζόμενο σύστημα, ικανό όχι μόνο να «άναγωνίσει» τίς ανάγκες του, αλλά και να τίς ικανοποιήσει ταυτόχρονα. 'Υπάρχει, συνεπώς, μία σύγχυση της «λογικής» αναγκαιότητας με την «υπαρξιακή» αναγκαιότητα, αποτέλεσμα ενός έντονου λειτουργισμού.

Τό δεύτερο πρόβλημα αφορά τή διαδικασία συνεχών επενδύσεων και τεχνικών βελτιώσεων. Είναι γνωστό ότι ό Μάρξ υποστήριζε ότι ό καπιταλισμός είναι υποχρεωμένος να αναπαράγεται σε συνεχώς ύψηλότερα επίπεδα παραγωγικότητας εξαιτίας του ανταγωνισμού για τήν επίτευξη μέγιστου κέρδους: τό κίνητρο των υπερκερδών (ή διαφορική πρόσδοος δεύτερου είδους) οδηγεί σε συνεχείς επενδύσεις και βελτιώσεις των μεθόδων παραγωγής και, συνεπώς, στην απαξίωση της εργατικής δύναμης.⁵ Είναι αμφίβολο πώς θά λειτουργούσε ένας τέτοιος μηχανισμός στην περίπτωση, λ.χ., μιάς γεωργίας οργανωμένης σε μικρές οικογενειακές μονάδες παραγωγής. Γιατί θά ήταν αναγκασμένες αυτές οι παραγωγικές μονάδες να προσπαθούν να παράγουν φθηνότερα — ότιδήποτε και άν σημαίνει αυτό— άν δεν υπάρχει τό κίνητρο του κέρδους και άν δεν αντιμετωπίζουν ανταγωνισμό από αντίστοιχες καπιταλιστικά οργανωμένες επιχειρήσεις; Τό επιχειρημα μοιάζει να αφορά τή βιοτεχνία, και μάλιστα εκείνη που είναι ανταγωνιστική προς τήν καπιταλιστική παραγωγή. Είναι αμφίβολο όμως άν θά βρούμε στην πραγματικότητα ελάχιστα παραδείγματα μιάς παρόμοιας συμπεριφοράς.

Τέλος, ή έννοια της αξίας και της τιμής παραγωγής στην όποία βασίζεται όλο τό οικοδόμημα είναι ρικαρτιανή και όχι μαρξιστική. 'Η αξία θεωρείται ως αξία αναλωμένη στην παραγωγή και όχι ως άφηρημένη εργασία, κοινωνικά προσδιορισμένη από τήν πολλαπλότητα των στοιχείων του οικονομικού. Τό θέμα είναι τεράστιο έστω και για να τό περιγράψουμε εδώ, αλλά μπορούμε να δούμε τίς συνέπειες που έχει στην έννοια της εκμετάλλευσης που ύπονοει αυτή ή προσέγγιση.

Είναι σαφές ότι ή μαρξιστική θεωρία συνδέει δύο βασικές τάξεις σ' έναν τρόπο παραγωγής. Είναι ή σχέση εκμετάλλευσης που όρίζει τό πλεόνασμα, τό παράγει, και όχι τό αντίστροφο. Μέ σαφήνεια ό μαρξισμός διακρίνει ανάμεσα σε σχέσεις εκμετάλλευσης — σχέσεις που παράγουν τό πλεόνασμα— και σε σχέσεις άναδιανομής του πλεονάσματος — σχέσεις που καθορίζουν τήν τελική ιδιοποίηση του πλεονάσματος. Θά ήταν μάλλον άστειο να ισχυριστούμε ότι ή μεταφορά πλεονάσματος από τούς τομείς με χαμηλή οργανική σύνθεση κεφαλαίου προς τούς τομείς με ύψηλή σύνθεση κεφαλαίου άποτελεί «σχέση εκμετάλλευσης». 'Αλλά άκριβώς μιά τέτοια σχέση «εκμετάλλευσης» ύπονοείται με τό επιχειρημα της «άνισης ανταλλαγής» και των διαφορικών παραγωγικότητων.

'Η τρίτη προσέγγιση, τέλος, έκλαμβάνει τόν άπλό έμπορευματοπαραγωγό ως εργαζόμενο σ' ένα σύστημα φυσικής οικονομίας στο όποιο ξαφνικά εισβάλλει ό καπιταλισμός με τή μορφή του έμπορικού κεφαλαίου που επιβάλλει τίς δικές του ανάγκες και ρυθμούς.⁶ 'Η αντίρρησή μου σ' αυτή τήν προσέγγιση είναι ότι άν και είναι ιδιαίτερα εύστοχη για να περιγράψει τή γενεαλογία της άπλης έμπορευματικής παραγωγής, δεν άποτελεί θεωρία της άπλης έμπορευματικής παραγωγής ως τρόπου παραγωγής, όπως ή λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση του κεφαλαίου, δεν άποτελεί τή θεωρία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Σ' αντίθεση, μ' αυτή τήν προσέγγιση, τό έμπορικό κεφάλαιο είναι ένδογενές στοιχείο της άπλης έμπορευματικής παραγωγής.

2. 'Η έννοια της έμπορευματικής παραγωγής

Στό σημείο αυτό θά ήθελα να τονίσω τή διαφορά ανάμεσα στην άπλη έμπορευματική παραγωγή και στο λεγόμενο «οικιακό τρόπο παραγωγής», όπως αυτός έχει άναπτυχθεί στο έργο του Σαγιάνοφ (Chaganov), του Σάλινς (Sahlins), του Σάνιν (Shanin) κ. ά. 'Εμπορευματική παραγωγή σημαίνει μιά κοινωνική όργάνωση της εργασίας στην όποία ό ρόλος της αγοράς και της κυκλοφορίας των έμπορευμάτων είναι κομβικός. 'Η οικογενειακή παραγωγική μονάδα στο πλαίσιο της έμπορευματικής παραγωγής κατέχει τήν ίδια θέση με τούς ιδιώτες — άτομα του Μάρξ: «τό σημείο από τό όποιο ξεκινάμε είναι οι ιδιώτες — άτομα που παράγουν στην κοινωνία— συνεπώς ή κοινωνικά καθορισμένη έξατομικευμένη παραγωγή».⁷ 'Αντίθετα, ή σχολή του «οικιακού τρόπου παραγωγής» παραμένει στην άνάλυση των σχέσεων που εμφανίζονται στο έσωτερικό της οικιακής οικονομίας, της οικογενειακής παραγωγικής μονάδας, ενώ οι σχέσεις των παραγωγικών μονάδων μεταξύ τους και με τήν αγορά, ή κοινωνική τους ένταξη και ό κοινωνικός καθορισμός της παραγωγής τους παραμένουν στοιχεία δευτερεύοντα ή και άδιευκρινιστα. Αυτά, νομίζω, είναι άρκετά γνωστά ώστε να μη χρειάζεται ιδιαίτερη άναφορά.⁸

3. Δές Κ. Βεργόπουλος (1975α), (1975β).

4. J. Clarke (1977). 'Επίσης Η. Bernstein (1977), D. Goodman and M. Redclift (1981). 'Όπως παρατηρεί και ή C. Smith (1984, σ. 205) «τό πρόβλημα του γιατί ό καπιταλισμός θά ήθελε να διατηρήσει, να στρεβλώσει ή να εκμεταλλευθεί μη καπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής» στην πραγματικότητα είναι ένα μη-πρόβλημα «γιατί μόνο οι καπιταλιστές, και όχι ό καπιταλισμός, έχουν επιθυμίες».

5. Δές Μ. Aglietta (1979).

6. Χαρακτηριστική είναι ή δουλειά του C. Meillassoux.

7. K. Marx (1973), σ. 83.

8. Δές π.χ. Η. Bernstein (1977), Ennew-Hirst-Tribe (1977), M. Harrison (1975), (1977), G. Littlejohn (1977), U. Patnaik (1979).

Ἄς ἐπιστρέψουμε στὸν Μάρξ. Στὴν εἰσαγωγή τῶν *Grundrisse* ὁ Μάρξ παρατηρεῖ ὅτι ὅλες οἱ μορφές παραγωγῆς εἶναι κοινωνικά καθορισμένες, ἀλλὰ μόνον ὅταν ἔχει κυριαρχήσει ἡ ἐμπορευματικὴ παραγωγή «οἱ ποικίλες μορφές κοινωνικῶν δεσμῶν ἔρχονται ἀντιμέτωπες μὲ τὸν ἰδιώτη ὡς ἀπλά μέσα γιὰ τὴν ἐπίτευξη τῶν ἀτομικῶν του σκοπῶν, ὡς ἐξωτερικὴ ἀναγκαιότητα».⁹ Αὐτές οἱ μορφές «κοινωνικῶν δεσμῶν» τοῦ ἰδιώτη – παραγωγῶν δὲν ἐκφράζονται παρά ὡς σχέσεις ἀγορᾶς, σχέσεις ἀνταλλαγῆς τοῦ προϊόντος του μὲ τὰ προϊόντα τῶν λοιπῶν ἰδιωτῶν – παραγωγῶν, προϊόντα πού μὲ αὐτὴ τὴν πράξη ἀνταλλαγῆς γίνονται ἐμπορεύματα, ἀρθρωμένες ἐνότητες χρηστικῆς καὶ ἀνταλλακτικῆς ἀξίας. Οἱ ἀγοραῖες σχέσεις εἶναι σχέσεις ἀπρόσωπες καὶ ἀδιάκριτες, δημιουργοῦνται ἔξω ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ βούληση καὶ τὴν ἀποτελεσματικότητα τοῦ ἰδιώτη – παραγωγῶν, εἶναι σχέσεις πού ἐπιβάλλονται ὡς «ἐξωτερικὴ ἀναγκαιότητα», ὡς σχέσεις ἀνταλλαγῆς μεταξὺ ἀντικειμένων πού καθορίζουν κοινωνικά τὴν ἐξατομικευμένη παραγωγή καὶ ἀξιώνουν τὴν ἀντίστοιχη ἐργασία, σχέσεις πού ἀντικαθιστοῦν τὸν ἄμεσο προσωπικὸ διακανονισμό τῶν μὴ ἐμπορευματικῶν τρόπων παραγωγῆς.

Αὐτὴ εἶναι ἡ βάση πάνω στὴν ὁποία ἐδράζεται ἡ αὐτονομία τοῦ οικονομικοῦ καὶ ἡ διακρισιμότητα τῶν στοιχείων πού ἀποτελοῦν τὸ οικονομικόν. Ἡ ἐμφάνιση τῆς κοινωνικῆς ρύθμισης τῆς παραγωγῆς μέσω τῆς λειτουργίας τῆς ἀγορᾶς ἀπαιτεῖ καὶ ἐπιφέρει ἕναν ἄμεσο διαχωρισμό τῶν δύο ἀπὸ αὐτὰ τὰ στοιχεῖα — τὸ διαχωρισμό ἀνάμεσα στὴν παραγωγή καὶ τὴν κατανάλωση — καὶ ἀποδίδει μιά ἰδιαίτερη λειτουργία στο τρίτο στοιχείο, τὸ στοιχείο τῆς κυκλοφορίας. Μὲ ἀπλά λόγια, αὐτὸ σημαίνει τὴν παραγωγή γιὰ τὴν ἀγορά καὶ ὄχι γιὰ τὴν κατανάλωση καὶ τὴ σύνδεση παραγωγῆς καὶ κατανάλωσης μὲ τὴν παρεμβολή τοῦ στοιχείου τῆς κυκλοφορίας — ἀνταλλαγῆς.

3. Ἡ θεωρία τῆς ἀπλῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς

Ἐχοντας ἀποσαφηνίσει τὰ σημεῖα αὐτά, μπορούμε νὰ ἐπιχειρήσουμε στὴ συνέχεια τὴν κατασκευὴ μιάς θεωρίας τῆς ἀπλῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς.

Ἡ ἀπλῆ ἐμπορευματικὴ παραγωγή ὡς τρόπος παραγωγῆς γίνεται ἀντιληπτὴ ὡς μιά ἀρθρωμένη ἐνότητα τοῦ οικονομικοῦ, τοῦ πολιτικοῦ καὶ τοῦ ἰδεολογικοῦ. Τὸ οικονομικόν ἐμφανίζεται ὡς σχετικὰ αὐτόνομη σφαῖρα τῆς κοινωνικῆς δραστηριότητας. Στὸ ἐσωτερικόν τοῦ οικονομικοῦ ὑπάρχουν τὰ στοιχεῖα τῆς παραγωγῆς, τῆς κυκλοφορίας — ἀνταλλαγῆς, τῆς διανομῆς καὶ τῆς κατανάλωσης πού, ἂν καὶ ἔχουν καταστῆ διακεκριμένες ἐνότητες, ἀρθρώνονται μεταξὺ τους μὲ τὸν τρόπο διαφορετικῶν ἀπ' ὅ,τι στὸν καπιταλισμό. Ἡ ἔκταση τῆς μελέτης αὐτῆς μὲ περιορίζει σὲ μιά ἀνάλυση τοῦ οικονομικοῦ ἐπιπέδου, ἡ ὁποία εἶναι ἀπὸ τὴ φύση τῆς ἀτελής, ὄχι μόνο γιατί εἶναι ἰδιαίτερα σχηματισμένη, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ ἕνας τρόπος παραγωγῆς μπορεῖ νὰ γίνῃ κατανοητός μόνο στὴν ὁλότητα τῶν προσδιορισμῶν πού συνεπάγεται. Μὲ αὐτὴ τὴν ἐπιφύλαξη ὑπόψη, προχωρῶ στὴν ἐξέταση τοῦ οικονομικοῦ.

α. Τὸ στοιχείο πού διαφοροποιεῖ τὴν ἀπλῆ ἐμπορευματικὴ παραγωγή ἀπὸ τὸν καπιταλιστικὸ τρόπο παραγωγῆς εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ παραγωγή γίνεται σ' ἕνα πλῆθος παραγωγικῶν μονάδων στὶς ὁποῖες ὁ κάτοχος τῶν μέσων παραγωγῆς συμπίπτει μὲ τὸν ἄμεσο ἐργαζόμενο. Οἱ παραγωγικὲς μονάδες παράγουν ἀνεξάρτητα ἢ μιά ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἀλλὰ συνδέονται μεταξὺ τους μὲ σχέσεις ἀνταλλαγῆς μέσω τῆς ἀγορᾶς. Ὑπάρχει μιά σημαντικὴ κατανομή τῆς ἐργασίας καὶ διαφορισμός τῆς παραγωγῆς μεταξὺ τῶν μονάδων παραγωγῆς. Ἡ σύμπτωση ἰδιοκτῆτη — ἄμεσου παραγωγῶν συνεπάγεται τὴν ἐπικράτηση μονάδων παραγωγῆς μικρῆς παραγωγικῆς ἰκανότητας. Συνεπάγεται ἐπίσης καὶ τὴν ταυτότητα τοῦ παραγωγῶν καὶ τοῦ καταναλωτῆ.

β. Τὸ στοιχείο τῆς κυκλοφορίας — ἀνταλλαγῆς κατέχει θέση ἐξωτερικὴ πρὸς τὸ στοιχείο τῆς παραγωγῆς. Τὰ προϊόντα ἔρχονται στὴν ἀγορά καὶ γίνονται ἀντικείμενα ἀνταλλαγῆς ἀπὸ κοινωνικοὺς φορεῖς ἐξειδικευμένους στο ἐμπόριο (ἐμπορικὸ κεφάλαιο) ἢ καὶ ἀπὸ τοὺς ἴδιους ἄμεσους παραγωγούς πού ἔτσι ἀναλαμβάνουν τὴ λειτουργία τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου. Αὐτὴ ἡ παρατήρηση σημαίνει ὅτι ἐνδιαφερόμαστε γιὰ μιά διάκριση λειτουργιῶν πού ἐπιτελοῦνται ἀπὸ ἐιδικούς φορεῖς καὶ ὄχι γιὰ ὄντολογικὲς ταυτοποιήσεις τῶν φορέων αὐτῶν καθαυτούς.¹⁰

γ. Ἡ κατοχὴ τῶν μέσων παραγωγῆς ἀπὸ τὸν ἄμεσο παραγωγὸ διασφαλίζει τὴν ἀνυπαρξία μιάς τάξης μὴ ἐργαζομένων μὲ δικαιώματα στὰ μέσα παραγωγῆς. Ἡ σύμπτωση τῆς οικονομικῆς ἰδιοκτησίας μὲ τὴν κατοχὴ τῶν μέσων παραγωγῆς στὸν ἄμεσο παραγωγὸ ὁδηγεῖ στὴν ἀναζήτηση τῆς σχέσης ἐκμετάλλευσης σὲ χώρους ἐκτὸς τοῦ στοιχείου παραγωγῆς.

δ. Τὸ στοιχείο παραγωγῆς ὀρίζεται, κατὰ συνέπεια, ἀπὸ τὴν τεχνικὴ διαδικασία παραγωγῆς πού συνδέει τὸν ἄμεσο παραγωγὸ μὲ τὰ μέσα παραγωγῆς καὶ καταλήγει στὴν παραγωγή τοῦ προϊόντος — ἀξίας — χρήσης. Θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ τεχνικὴ διαδικασία παραγωγῆς δὲν προσδιορίζει ἀφ' ἑαυτῆς τὴν ἰδιαιτερότητα τοῦ τρόπου παραγωγῆς.

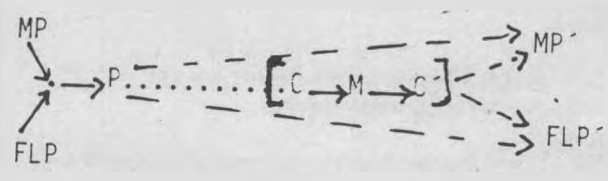
ε. Ὁ ἄμεσος παραγωγὸς εἶναι μιά συλλογικὴ ὄντοτητα ἀποτελούμενη ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν ἰκανῶν γιὰ ἐργασία μελῶν τῆς οἰκογένειας. Αὐτὴ ἡ συλλογικότητα δὲν πρέπει νὰ ταυτίζεται μὲ ἐκείνη τοῦ «συλλογικοῦ ἐργαζομένου» στὸν καπιταλιστικὸ τρόπο παραγωγῆς. Ἡ συλλογικότητα τοῦ ἄμεσου παραγωγῶν ὀφείλεται στὴν ὀργάνωση τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας σύμφωνα μὲ τὶς σχέσεις συγγένειας (kinship) πού ἀποτελοῦν τὴν εἰδικότερη παρέμβαση τοῦ ἰδεολογικοῦ στο χώρο τῆς παραγωγῆς καὶ ἐπιβάλλουν ἕναν ἐσωτερικὸ καταμερισμό ἀνάλογα μὲ τὸ φύλο, τὴν ἡλικία κ.ἄ.

στ. Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας, τὸ προϊόν, μπορεῖ νὰ διακριθεῖ σὲ τρεῖς κατηγορίες: Ἐνα τμήμα του γίνεται ἀντικείμενο ἀνταλλαγῆς καὶ ἀποκτᾶ ἀνταλλακτικὴ ἀξία. Ἐνα ἄλλο τμήμα ἀναπληρώνει ἄμεσα τὰ μέσα παραγωγῆς πού καταναλώθηκαν κατὰ τὴν παραγωγικὴ διαδικασία, ἐνῶ τὸ τρίτο τμήμα χρησιμοποιεῖται γιὰ τὶς ἄμεσες καταναλωτικὲς ἀνάγκες τῆς οἰκογένειας.

ζ. Ἡ διαδικασία ἀναπαραγωγῆς τῆς μονάδας παραγωγῆς μπορεῖ νὰ παρασταθεῖ στο ἐξῆς σχῆμα:

9. K. Marx (1973), σ. 84.

10. Σχετικὰ μ' αὐτὴ τὴν διάκριση δὲς Ἄ. Δεδουσόπουλος (1983).

όπου: MP: μέσα παραγωγής
 FLP: ή οικογενειακή εργασία
 P: τό παραχθέν προϊόν
 C: τό τμήμα του προϊόντος που μετατρέπεται σε εμπόρευμα
 C': τά άποκτηθέντα από την αγορά προϊόντα – εμπορεύματα μέσω του
 M: χρήματος από την πώληση του C.

Μέ πολύ συνοπτικό τρόπο αναφέρομαι σε όρισμένα χαρακτηριστικά της διαδικασίας αναπαραγωγής:

1. Η διαδικασία αξίωσης του προϊόντος εμπεριέχεται στη διαδικασία αναπαραγωγής.
2. Η εργασία αξιώνεται κοινωνικά μέσω μιας επιτυχοῦς ανταλλαγής του παραχθέντος προϊόντος. Στο σημείο αυτό ή άπλή εμπορευματική παραγωγή μοιάζει με τόν καπιταλισμό. Όμως ενώ στόν καπιταλισμό αξιώνεται ή κάθε ιδιωτική εργατική δύναμη διά του μισθοῦ στήν άπλή εμπορευματική παραγωγή αξιώνεται μέσω της αγοράς ή οικογενειακή εργασία, μιά σύνθετη κατηγορία, ενώ οί επιμέρους εργασίες των μελών της οικογένειας «άμειβονται» μέσω των σχέσεων συγγένειας, δηλαδή μέσω της ιδεολογίας που προσδίδει τίς ίεραρχήσεις των θέσεων στή διαδικασία παραγωγής. Η παρέμβαση του ιδεολογικοῦ δέν σηματοδοτεί σχέσεις εκμετάλλευσης όμοιες με εκείνες που έχουν ταυτοποιηθεί από τους Rey – Terray στίς γενεαλογικές οργανώσεις παραγωγής.
3. Οί έννοιες του μισθοῦ καί του κέρδους δέν υπάρχουν.
4. Άντικειμενικός σκοπός της παραγωγής είναι ή αναπαραγωγή του άμεσου παραγοῦ βιολογικά καί κοινωνικά, δηλαδή ως φυσικοῦ όντος καί ως άπλό εμπορευματοπαραγοῦ. Τοῦτο μάς οδηγεί στήν απόδοση κυρίαρχου ρόλου στήν παραγωγική (άμεση καί έμμεση) κατανάλωση.

Άς επιστρέψουμε στή διαδικασία αξίωσης του προϊόντος. Η διαδικασία αξίωσης καί ό τρόπος άρθρωσής της με την τεχνική διαδικασία παραγωγής είναι τό στοιχείο εκείνο που διαφοροποιεί την άπλή εμπορευματική παραγωγή καί από την «κλειστή» οικογενειακή παραγωγή αλλά καί από τόν καπιταλισμό. Ένώ στόν καπιταλισμό οί δύο διαδικασίες είναι λειτουργικά διακρισίμες αλλά όντολογικά ένοποιημένες στήν ένιαία διαδικασία παραγωγής, στήν άπλή εμπορευματική παραγωγή οί δύο διαδικασίες είναι καί όντολογικά διακεκριμένες: ή διαδικασία αξίωσης τοποθετείται εκτός του στοιχείου της παραγωγής στό στοιχείο της κυκλοφορίας – ανταλλαγής.

Αυτό μάς οδηγεί στήν εξειδίκευση της άρθρωσης μεταξύ παραγωγής καί κυκλοφορίας – ανταλλαγής. Η κυκλοφορία – ανταλλαγή είναι ένα στοιχείο διακεκριμένο από την παραγωγή αλλά καί ένδογενές της παραγωγής, ρυθμίζοντας την παραγωγή από μιά έξωτερική θέση. Άκριβώς αυτή τή ρυθμιστική λειτουργία της παραγωγής

γής από τά έξω άναλαμβάνει τό έμπορικό κεφάλαιο, ή, γενικότερα, τό κεφάλαιο που είναι εξειδικευμένο στήν κυκλοφορία.

Μπορούμε νά φέρουμε μιά άναλογία ώστε τό έπιχειρήμα νά γίνει σαφέστερο. Στόν καπιταλισμό ή κυκλοφορία φαίνεται ως τό κυρίαρχο στοιχείο του οικονομικοῦ δημιουργώντας την ιδεολογία του «φετιχισμού». Σε τελευταία όμως άνάλυση, είναι ή παραγωγή που κατέχει τόν κυρίαρχο καί καθοριστικό ρόλο. Αὐτή ή σχέση αντίστρέφεται στήν άπλή εμπορευματική παραγωγή: έδω φαίνεται νά κυριαρχεί ή παραγωγή, αλλά στήν πραγματικότητα είναι ή κυκλοφορία που έχει γίνει τό κυρίαρχο στοιχείο. Αὐτή ή κυρίαρχη θέση άποδίδεται στήν κυκλοφορία από την ιδιαιτερότητα των σχέσεων παραγωγής, των σχέσεων εκμετάλλευσης που χαρακτηρίζουν την άπλή εμπορευματική παραγωγή ως τρόπο παραγωγής.

4. Σχέσεις παραγωγής καί σχέσεις εκμετάλλευσης

Η παραγωγή για την αγορά καί οί ανταλλαγές προϊόντων στήν αγορά, ελεύθερες από κάθε έξωοικονομικό περιορισμό καί ανεξάρτητες από τά προσωπικά χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων στήν ανταλλαγή, προϋποθέτουν την ύπαρξη ενός συνόλου ένιαίων τιμών για τά παραγόμενα προϊόντα. Ο έξατομικευμένος χαρακτήρας της παραγωγής είναι άνίκανος νά δημιουργήσει αυτό τό σύνολο των ένιαίων τιμών, γιατί στερείται άφενός του μηχανισμού που είναι άπαραίτητος για την άπρόσωπη αξίωση της εργασίας καί άφετέρου της άναγκαίας κινητικότητας της εργασίας καί των λοιπών μέσων παραγωγής. Οί δύο αυτές έλλείψεις μπορούν νά αντικατασταθούν από τό κίνητρο του κέρδους – τό κίνητρο του μέγιστου δυνατοῦ κέρδους. Έτσι, τό έμπορικό κεφάλαιο παρεμβαίνει σε μιά κρίσιμη φάση της διαδικασίας αναπαραγωγής προσφέροντας τόν «χαμένο κρίκο» που έπιτρέπει τή μετατροπή των ύποκειμενικών αξιών που παράγονται στό πλαίσιο της οικογενειακής εκμετάλλευσης σε αντικειμενικές αξίες ανταλλαγής. Άν δέν ύπήρχε τό έμπορικό κεφάλαιο, δέν θά ύπήρχε καί άπλή εμπορευματική παραγωγή. Θά ύπήρχε μιά «φυσική» οικονομία, στήν όποία οί ανταλλαγές θά ήταν τυχαίες καί όριακές καί οί «τιμές» των προϊόντων θά άντανακλούσαν ένα σύστημα κοινωνικής αξίωσης της εργασίας στή βάση πολιτικών καί ιδεολογικών προσδιορισμών, όπως ύποστηρίζεται από τή σύγχρονη άνθρωπολογία. Τό έμπορικό κεφάλαιο, κατά συνέπεια, είναι ένα στοιχείο έντοπισμένο μέσα στή μήτρα της άπλής εμπορευματικής παραγωγής ως τρόπο παραγωγής, μιά συνθήκη άναγκαία για την ύπαρξη της εμπορευματικής παραγωγής γενικά.

Θά ισχυριστώ ότι αὐτή ή παρέμβαση του έμπορικοῦ κεφαλαίου που προκύπτει ως άναγκαιότητα της άπλής εμπορευματικής παραγωγής άποτελεί τή βάση, τό υλικό υπόβαθρο, της σχέσης εκμετάλλευσης που χαρακτηρίζει αυτόν τόν τρόπο παραγωγής.

Γιά νά θεμελιωθεί αυτός ό ισχυρισμός είναι σκόπιμη ή άναφορά στή λειτουργία του έμπορικοῦ κεφαλαίου στόν καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Τό έμπορικό κεφάλαιο στόν καπιταλισμό είναι μιά μερίδα του συνολικοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου, εξειδικευμένο στή φάση της ανταλλαγής – κυκλοφορίας των εμπορευμάτων, καί κατέχει έναν κρίσιμο ρόλο στήν άναδιανομή της ύπεραξίας μεταξύ των άνταγωνιζόμενων κεφαλαίων. Ταυτόχρονα, ιδιοποιείται ένα τμήμα της ύπεραξίας

καλύπτοντας τὰ ἀντιπαραγωγικά του έξοδα καί τό μέσο ποσοστό κέρδους πού ισχύει στόν καπιταλισμό. Πρέπει νά τονιστεί ότι τό έμπορικό κεφάλαιο ιδιοποιείται στόν καπιταλισμό υπεραξία πού έχει ήδη παραχθεί κατά τή διαδικασία παραγωγής από τή σχέση εκμετάλλευσης τής μισθωτής εργασίας πού χαρακτηρίζει τόν καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. 'Η ιδιοποίηση τής υπεραξίας γίνεται μέ τήν αγορά του προϊόντος κάτω από τήν αξία καί τήν πώληση στήν αξία, μιά διαδικασία πού παράλληλα διαμορφώνει τίς τιμές παραγωγής καί πώλησης γιά κάθε προϊόν. 'Η μέθοδος ιδιοποίησης τής υπεραξίας από τό έμπορικό κεφάλαιο δέν πρέπει νά συγχέεται μέ τήν ανακατανομή τής υπεραξίας μεταξύ παραγωγικών κεφαλαίων καί τήν «άνιση ανταλλαγή» μεταξύ παραγωγικών κλάδων, πού γίνεται επίσης μέ τή μεσολάβηση του έμπορικού κεφαλαίου καί οδηγεί στή διαμόρφωση ένιαίου ποσοστού κέρδους. 'Η ιδιοποίηση παραγμένης υπεραξίας καί ό αναδιανεμητικός ρόλος του έμπορικού κεφαλαίου θεμελιώνουν τόν μή παραγωγικό χαρακτήρα καί τήν έξαρτημένη από τό παραγωγικό κεφάλαιο ύπόστασή του. Τό έμπορικό κεφάλαιο στόν καπιταλισμό εμφανίζεται ως προέκταση του παραγωγικού κεφαλαίου, ύποταγμένο σ' αυτό, νά αναλαμβάνει τή μή παραγωγική δραστηριότητα τής κυκλοφορίας τών έμπορευμάτων.

Στήν άπλή έμπορευματική παραγωγή ή κατάσταση είναι διαφορετική: 'Η αγορά κάτω από τήν αξία καί ή πώληση στήν αξία (αξία όπως καθορίζεται κοινωνικά) είναι ό μηχανισμός έξαγωγής του πλεονάσματος από πρώτο χέρι. 'Η παραγωγική διαδικασία, ή σχέση οικονομικής ιδιοκτησίας καί κυριότητας, οι σχέσεις συγγένειας πού αναπτύσσονται στό πλαίσιο τής παραγωγικής μονάδας δέν μās επιτρέπουν τόν έντοπισμό μιάς σχέσης εκμετάλλευσης τής εργασίας, τήν παραγωγή πλεονάσματος, τήν ανακατανομή καί μερική ιδιοποίηση του όποιου θά αναλάμβανε τό έμπορικό κεφάλαιο.

Αυτό τό έπιχείρημα ύποστηρίζεται καί από μιά άνάλυση περίπτωση πού είναι εκείνη τής γαιοπροόδου: 'Η γαιοπρόσδος άποτελεί σχέση εκμετάλλευσης του φεουδαλικού τρόπου παραγωγής, αλλά γίνεται στοιχείο τής διανομής στόν καπιταλισμό. Μέ όμοιο τρόπο, τό έμπορικό κεφάλαιο ένω άποτελεί τό στοιχείο τής εκμετάλλευσης στήν άπλή έμπορευματική παραγωγή, ύποτάσσεται καί αναλαμβάνει αναδιανεμητικές λειτουργίες στόν καπιταλισμό.

Τό έπιχείρημα αυτό μās αναγκάζει νά επανεξετάσουμε τή σχέση πού υπάρχει μεταξύ του στοιχείου τής παραγωγής καί τής κυκλοφορίας — ανταλλαγής. Τά δύο στοιχεία, άν καί όντολογικά διακεκριμένα, παρουσιάζουν μιά ιδιόμορφη πρόσμιξη στόν προσδιορισμό τών σχέσεων παραγωγής, εξαιτίας τής ιδιοτυπίας τής σχέσης εκμετάλλευσης πού άντιστοιχεί στήν άπλή έμπορευματική παραγωγή. Γιά νά φέρω ένα άντίστοιχο παράδειγμα από τόν φεουδαλισμό, πρόκειται γιά μιά πρόσμιξη όμοια — άν καί μέ διαφορετικά άντικείμενα — μέ εκείνη του πολιτικού/ιδεολογικού μέ τό οικονομικό πού καθορίζεται από τήν ιδιοτυπία τής σχέσης εκμετάλλευσης, από τόν «έξωοικονομικό» καταναγκασμό.

Οι σχέσεις παραγωγής πού χαρακτηρίζουν τήν άπλή έμπορευματική παραγωγή άποδίδουν τήν κυρίαρχη θέση στήν κυκλοφορία. 'Η παραγωγή κυριαρχείται καί από τήν κυκλοφορία καί από τήν κατανάλωση, ένω συγχρόνως επιβάλλει τούς δικούς τους προσδιορισμούς πάνω στά δύο αυτά στοιχεία του οικονομικού. Πρό-

κειται γιά ένα τυπικό παράδειγμα πολλαπλού προσδιορισμού πού συχνά βρίσκουμε στόν Μάρξ.

5. Μερικά βασικά χαρακτηριστικά τής άπλής έμπορευματικής παραγωγής

Μέ τή μεγαλύτερη δυνατή συντομία αναφέρω όρισμένα βασικά χαρακτηριστικά τής άπλής έμπορευματικής παραγωγής, άπαραίτητα γιά τήν κατανόηση τής δυναμικής της καί τής άρθρωσής της μέ τόν καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής.

α. Τό επίπεδο ιδιοποίησης του πλεονάσματος από τό έμπορικό κεφάλαιο προσδιορίζεται από τό γενικότερο συσχετισμό δυνάμεων, τήν ταξική σύγκρουση, τή μορφή καί τήν έντασή της, μεταξύ τών δύο βασικών τάξεων τής άπλής έμπορευματικής παραγωγής. Οι οικονομικοί προσδιορισμοί —έπίπεδο ζήτησης καί προσφοράς, διαθεσιμότητα κεφαλαίων, διαθεσιμότητα γής κ.λπ.— έντάσσονται σ' αυτή τή σύγκρουση, συν-προσδιορίζουν, αλλά δέν άποτελούν τούς μοναδικούς καθοριστικούς παράγοντες. Τό επίπεδο ιδιοποίησης, αυτό πού ό Kula¹¹ έχει όρίσει ως κοινωνικά καθορισμένο όριο ιδιοποίησης, έξαρτάται από τό φυσιολογικό καί κοινωνικό επίπεδο συντήρησης του άμεσου παραγωγού ως άμεσου έμπορευματοπαραγωγού καί από τό βαθμό έμπορευματοποίησης τής παραγωγής.

β. 'Η τυπική μορφή ύποταγής του άμεσου παραγωγού στο έμπορικό κεφάλαιο είναι ή επικράτηση τής μονοκαλλιέργειας, πού ύπονομεύει τήν άνεξαρτησία τής παραγωγικής μονάδας από τήν αγορά, μέ παράλληλο περιορισμό τής δευτερογενούς έξεργασίας του παραγόμενου προϊόντος μέσα στή βασική παραγωγική μονάδα. Τό έμπορικό κεφάλαιο επιδιώκει τόσο τή μείωση τής όριζόντιας διαφοροποίησης όσο καί τής κάθετης όργάνωσης τής παραγωγής προσπαθώντας νά αύξησει τόν αριθμό τών ανακυκλώσεων του κεφαλαίου του μέσα σέ δεδομένη χρονική περίοδο.

γ. Δεδομένης τής ιδιομορφίας τών σχέσεων παραγωγής τό προϊόν πού παραμένει στόν άμεσο παραγωγό πάνω από τό επίπεδο διαβίωσης δέν παίρνει τή μορφή άμεσων επένδύσεων στήν παραγωγή, αλλά τής επιδεικτικής κατανάλωσης καί του άποθησαυρισμού. 'Η τάση γιά επιδεικτική κατανάλωση ύποδαυλίζεται καί από τήν άνυπαρξία άνταγωνισμού στο επίπεδο τής παραγωγής, άνάμεσα στις παραγωγικές μονάδες. 'Ο άνταγωνισμός εμφανίζεται μόνο στή σφαίρα τής κυκλοφορίας, στήν προσπάθεια γιά μεγιστοποίηση του κέρδους του έμπορικού κεφαλαίου. Στο επίπεδο τών άμεσων παραγωγών ό άνταγωνισμός εμφανίζεται μετατοπισμένος στή σφαίρα τής κατανάλωσης —γεγονός πού έξηγεί όχι μόνο τόν υπερκαταναλωτισμό τών κοινωνιών μέ αύξημένα τά μικροαστικά στρώματα, αλλά καί πολλές «παραδοσιακές» κοινωνικές εκδηλώσεις αυτής τής τάξης.

δ. 'Ο περιορισμός του έμπορικού κεφαλαίου στήν κυκλοφορία, ή ταχεία ανακύκλωσή του καί ή επακόλουθη δέσμευση μικρού όγκου κεφαλαίου στρέφουν ένα σημαντικό ποσοστό του υπερπροϊόντος προς τήν πολυτελή κατανάλωση. 'Αντίθετα μέ τήν ήθική τής «άποχής» πού προβάλλεται από τόν αναδυόμενο καπιταλισμό, τό έμπορικό κεφάλαιο προβάλλει ένα πρότυπο «πολυτελούς» κατανάλωσης, πού συμβάλλει επί-

11. W. Kula (1976), σ. 47.

σης σ ή διαφοροποίηση και τό δυναμισμό του καταναλωτικού προτύπου που ακολουθούν οι άμεσοι παραγωγοί.

ε. Η έμπορευματική παραγωγή προϋποθέτει τή γενικευμένη χρήση του χρήματος και τή εμφάνιση μορφών πίστης. Η πίστη έχει τή μορφή βραχυχρονίων πιστώσεων προς τους άμεσους παραγωγούς για τή κάλυψη καταναλωτικών ή παραγωγικών αναγκών ή προς τους εμπόρους για τή δημιουργία κυκλοφοριακού κεφαλαίου. Τά δάνεια συνήθως είναι έτήσιας διάρκειας, δίνονται προς τους παραγωγούς με ύποθήκευση του προϊόντος ή των μέσων παραγωγής και συνοδεύονται με ιδιαίτερα βαριά επιτόκια. Η μορφή αυτή των πιστώσεων επιτείνει τήν ιδιοποίηση του πλεονάσματος από τό κεφάλαιο που δρ ά στην κυκλοφορία.¹²

στ. Η οικογένεια αποτελεί τό θεσμό κοινωνικής ασφάλισης εξασφαλίζοντας τή συλλογική επιβίωση των μελών της — έργαζομένων, άνέργων και άνίκανων για έργασία. Η επικράτηση τής άπλης έμπορευματικής παραγωγής καθυστερεί τήν ανάπτυξη κοινωνικών θεσμών ασφάλισης του έργατικού δυναμικού και τήν εμφάνιση του Κράτους Εϋημερίας. Ταυτόχρονα ή οικογένεια αποτελεί τό βασικό εκπαιδευτικό μηχανισμό, συμβάλλοντας στην «παραδοσιακότητα» των μεθόδων παραγωγής και τής διάθεσης του προϊόντος.

ζ. Τέλος πρέπει νά σημειωθεί ή σημασία που έχει ή διαθεσιμότητα τής γής για τήν επέκταση τής άπλης έμπορευματικής παραγωγής. Αν δέν υπάρχει διαθέσιμη καλλιεργήσιμη γή, τότε ή δημογραφική αύξηση που παρατηρείται, ή δημιουργία νέων οικογενειακών παραγωγικών μονάδων οδηγεί σε πρώτη φάση στην αύξηση τής καλλιεργήσιμης γής —καλλιεργεία γαιών χαμηλής άποδοτικότητας, περιορισμός δασικών εκτάσεων, άποξήραση έλών κ.λπ.— που συνοδεύεται από τήν απαξίωση τής έργατικής δύναμης. Σε δεύτερη φάση, ή άπλη έμπορευματική παραγωγή απαιτεί τήν ύπαρξη ενός τρόπου παραγωγής που θά άπορροφά τό πλεονάσμα τής έργατικής τής δύναμης, στην ανάπτυξη δηλαδή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

6. Διαδικασίες διαφοροποίησης και μετασχηματισμού

Τά χαρακτηριστικά τής άπλης έμπορευματικής παραγωγής που αναπτύχθηκαν πιό πάνω φανερώνουν μιά ένδογενή αστάθεια τής αναπαραγωγικής διαδικασίας. Σ' αυτή τή διαδικασία μπορούν νά έντοπιστούν παράγοντες και λειτουργίες που τείνουν νά μετασχηματίσουν τήν άπλη έμπορευματική παραγωγή σε παραγωγή καπιταλιστικά οργανωμένη. Θα αναφερθώ επιγραμματικά σ' αυτές τίσ διαδικασίες διαφοροποίησης και μετασχηματισμού.

α. Η είσοδος του έμπορικού κεφαλαίου στην παραγωγή. Τό έμπορικό κεφάλαιο μπορεί είτε νά αναλάβει άμεσα τήν παραγωγική διαδικασία με τή χρήση μισθωτής έργασίας, αναλαμβάνοντας δηλαδή τό ρόλο του παραγωγικού κεφαλαίου, είτε νά έλέγχει τήν παραγωγική διαδικασία μέσα από τήν παραγγελία και τήν προαγορά του προϊόντος. Στη δεύτερη περίπτωση έχουμε μιά μορφή αυτού που ο Μάρξ έχει ονομάσει «τυπική ύπαγωγή τής έργασίας στο κεφάλαιο», μιά μορφή παραγωγής που διατηρεί τήν προκαπιταλιστική μορ-

φή της, αλλά στην όποία ο άμεσος παραγωγός τυπικά μόνο έχει τόν έλεγχο της.¹³

β. Η έσωτερική διαφοροποίηση των άμεσων παραγωγών. Η εμφάνιση ένιαίων άγοραίων τιμών και ένιαίου ποσοστού κέρδους για τό έμπορικό κεφάλαιο οδηγούν στην εμφάνιση ένιαίων τιμών παραγωγής για κάθε προϊόν. Αυτό επιτρέπει τήν κάρπωση από ομάδα άμεσων παραγωγών τής διαφορικής προσόδου πρώτου είδους, τή συσσώρευση πλούτου που, αν δέν βρεί διέξοδο σε πολυτελή κατανάλωση ή σε άποθησαυρισμό, δημιουργεί τίσ προϋποθέσεις για τήν κοινωνική διαφοροποίηση των άπλων έμπορευματικών παραγωγών.

γ. Η ύποθήκευση των γαιών και τής παραγωγής μπορεί νά οδηγήσει σε συγκέντρωση των μέσων παραγωγής και σε άπομάκρυνση— διαχωρισμό του άμεσου παραγωγού από αυτά.

δ. Οι δημογραφικές πιέσεις στο έσωτερικό τής οικογένειας σε περίπτωση μή διαθεσιμότητας ελεύθερων γαιών οδηγούν σε ρήξη τής οικογενειακής συνοχής ή και αντίθετα στην ένδυνάμωσή της με τήν εμφάνιση μόνιμων ή προσωρινών μεταναστευτικών κινήσεων μελών τής οικογένειας που αναλαμβάνουν μισθωτή έργασία διά τής όποίας εξασφαλίζεται ή αναπαραγωγή τής οικογενειακής έκμετάλλευσης. Αυτό μπορεί νά γίνει είτε μέσω τής μεταφοράς προσόδων μεταναστευτικών προς τήν οικογενειακή έκμετάλλευση, είτε με τήν άπλη άμβλυνση τής δημογραφικής πίεσης με τήν άπομάκρυνση του πλεονάζοντος έργατικού δυναμικού.¹⁴ Αυτή ή διακίνηση δημιουργεί ένα έργατικό δυναμικό στερημένο από τά μέσα παραγωγής —αναγκαία προϋπόθεση για τήν εμφάνιση του καπιταλισμού ή και για τήν επιτάχυνση τής καπιταλιστικής συσσώρευσης.

Οί διαδικασίες κοινωνικής διαφοροποίησης και μετασχηματισμού που έπισημαίνονται εδώ ένδέχεται νά άκυρωθούν ή νά μετατραπούν από τή στιγμή που ή άρθρωση με τόν καπιταλισμό έχει έπιτευχθεί. Αυτό μάς οδηγεί στο έπόμενο ζήτημα, στην εξέταση δηλαδή των όρων άρθρωσης τής άπλης έμπορευματικής παραγωγής με τόν καπιταλισμό και στο ρόλο των έννοποιητικών στοιχείων.

7. Μορφές άρθρωσης

Έχοντας έπισημάνει τήν ιδιαιτερότητα τής άπλης έμπορευματικής παραγωγής ως συγκεκριμένου τρόπου παραγωγής και έκμετάλλευσης τής έργασίας, θά ισχυριστώ ότι τό πρόβλημα τής άρθρωσης της με τόν καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής είναι ένα κατ' έξοχήν πολιτικό πρόβλημα. Πρόβλημα διαμόρφωσης συγκεκριμένων ταξικών συμμαχιών στο πλαίσιο των όποιων ή τεχνική άνωτερότητα και ή δυνατότητα αύξημένης ιδιοποίησης του πλεονάσματος γίνονται άπλοί ποσοτικοί παράμετροι προσδιοριστικοί των οικονομικών όρων που προτάσσονται στην παγίωση του μπλόκ έξουσίας και τής ήγεμονίας μιάς τάξης ή ενός τμήματος μιάς τάξης.¹⁵

Η έξειδίκευση τής ταξικής συμμαχίας προσδιορίζει

13. Η χρησιμοποίηση του όρου τυπική ύπαγωγή εδώ δέν πρέπει νά συγχέεται με τή χρήση που κάνει ο J.M. Chevalier (1982), (1983) για νά περιγράψει έπίσης τή σχέση του «άνεξάρτητου παραγωγού» με τόν καπιταλισμό. Δές 'Α. Δεδουσόπουλος διδ. διατριβή και (1983).

14. Για τήν Έλλάδα αυτή ή διαδικασία έχει περιγραφεί από τόν Κ. Τσουκαλά (1977).

12. Δές έπίσης W. Roseberry (1978). Για τή μορφή τής πίστης Στ. Θωμαδάκης (1981).

τόν ιδιαίτερο ρόλο και την αποτελεσματικότητα των στοιχείων που ένοποιούν τον κοινωνικό σχηματισμό. Στο υπόλοιπο τμήμα αυτής της παρέμβασης θα προσπαθήσω να σκιαγραφήσω τις πιθανές συμπεριφορές των ένοποιητικών στοιχείων όπως προσδιορίζονται από —άλλα και προσδιορίζουν— την άρθρωση της άπλης έμπορευματικής παραγωγής και του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

Η ιδιομορφία των άρθρουμένων τρόπων παραγωγής καθορίζει τη λειτουργία των έξης ένοποιητικών στοιχείων: Τών οικονομικών στοιχείων της κυκλοφορίας και της κατανάλωσης, του πολιτικού-κρατικού στοιχείου και του ιδεολογικού στοιχείου της «λογικής» (mentality) της αναπαραγωγής και του οικονομικού λογισμού της παραγωγικής μονάδας.

Γιά την κυκλοφορία των έμπορευμάτων-προϊόντων ο ρόλος του κεφαλαίου που είναι εξειδικευμένο στη σφαίρα της κυκλοφορίας-άνταλλαγής γίνεται κομβικός: Τό έμπορικό κεφάλαιο —και γενικότερα τό κεφάλαιο στην κυκλοφορία— δρᾶ ὡς έκμεταλλευτικό ἔναντι της άπλης έμπορευματικής παραγωγής, ὡς αναδιανεμητικό ἔναντι του παραγωγικού κεφαλαίου του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και ὡς ένοποιητικό τών δύο τρόπων παραγωγής σέ μία διαδικασία κοινωνικής αναπαραγωγής. Η δυναμική αναπαραγωγής του κοινωνικού σχηματισμού θά εξαρτάται συνεπῶς ἀπό τήν πολιτική σχέση που ἐγκαθιδρύεται μεταξύ αὐτῶν τών κεφαλαίων, μία σχέση που δέν πρέπει νά γίνει καταννητή ὡς ἀντιθετική μεταξύ μερίδων τής ἴδια τάξης, ἀλλά καί ὡς ἀντιφατική, συγκρουσιακή, μεταξύ έκμεταλλευτικῶν τάξεων που ἀντιστοιχοῦν σέ διαφορετικούς τρόπους παραγωγής.

Αὐτή ἡ προβληματική φέρνει στό προσκήνιο τό πρόβλημα του χαρακτήρα καί τών μορφῶν του κράτους, τής πολιτικής ἐξουσίας καί του κρατικού μηχανισμού, τής ἰδιαιτερότητας του πολιτικού ένοποιητικού στοιχείου. Ἀποφύγοντας νά ἐπεκταθῶ στό θέμα αὐτό, θά ἤθελα νά ἐπισημάνω ὅτι αὐτή ἡ διάσταση του ζητήματος μᾶς ἐπιτρέπει νά κατανοήσουμε τή σχέση μεταξύ του καπιταλιστικού-παραγωγικού κεφαλαίου καί του προκαπιταλιστικού έμπορικού κεφαλαίου ὡς σχέση πολιτική, σχέση ἡγεμονίας, που οἱ ὄροι της οὔτε δεδομένοι *a priori* εἶναι, οὔτε ἄμεσα ἀναγόμενοι στό οικονομικό ἐπίπεδο. Η ἐξειδίκευση, ὡστόσο, αὐτῆς τής σχέσης καθορίζει τήν κατεύθυνση καί τό μέγεθος τής ροῆς του πλεονάσματος ἀπό τόν ἕναν τρόπο παραγωγής στόν ἄλλο. Προσδιορίζει δηλαδή τό μηχανισμό ἀνακατανομῆς του πλεονάσματος στό πλαίσιο του κοινωνικού σχηματισμού, καί κατά συνέπεια καί τό μηχανισμό συσσώρευσης καί ἀναπαραγωγής. Ὅμως, μέχρις ὅτου γίνει συγκεκριμένη αὐτή ἡ σχέση μεταξύ τών δύο έκμεταλλευτικῶν τάξεων δέν μπορούμε νά ἰσχυρισθούμε ὅτι ὁ καπιταλισμός ἐπιτυγχάνει τήν ἀποτελεσματική ἰδιοποίηση του πλεονάσματος που παράγεται ἀπό τήν ἄπλη έμπορευματική παραγωγή.

Θά ἤθελα νά διευκρινίσω μέ συντομία αὐτό τό σημείο. Τό έμπορικό κεφάλαιο ἰδιοποιεῖται ἄμεσα τό πλεόνασμα που παράγεται στην ἄπλη έμπορευματική παραγωγή. Η ἀρχική ἰδιοποίηση του πλεονάσματος εἶναι μεγαλύτερη ὅσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ οικονομική-πολιτική-ιδεολογική ἐξουσία του έμπορικού κεφαλαίου

ἐπί τών ἄπλων έμπορευματικῶν παραγωγῶν. Ὅμως ἡ ἀρχική ἰδιοποίηση δέν διασφαλίζει καί τήν τελική ἰδιοποίηση του πλεονάσματος ἀπό τό έμπορικό κεφάλαιο. Ἀκολουθεῖ μία φάση ἀνακατανομῆς του πλεονάσματος μεταξύ τών έκμεταλλευτικῶν τάξεων καί τών μερίδων που τίς ἀποτελοῦν, μεταξύ του παραγωγικού, του έμπορικού, του τραπεζικού κεφαλαίου. Τό μερίδιο που λαμβάνει κάθε ταξική μερίδα ἀπ' αὐτή τήν ἀνακατανομή ἐξαρτάται ἀπό τή θέση που κατέχει στην ἱεραρχία τής ἐξουσίας. Προσεγγίζοντας πρακτικά τό πρόβλημα καί μέ ἀρκετές περιοριστικές ὑποθέσεις, μπορούμε νά ὑποστηρίξουμε ὅτι ἡ κλίμακα ἱεραρχίας ἐκφράζεται μέσω τών διαφορικῶν ποσοστῶν κέρδους που σχηματίζονται σέ κάθε τομέα παραγωγής καί στην κυκλοφορία.

Μία ἔνταση τής έκμετάλλευσης τών ἄπλων έμπορευματικῶν παραγωγῶν ἀπό τό έμπορικό κεφάλαιο καί, κατά συνέπεια, μία αὐξηση τής ἰδιοποίησης του πλεονάσματος ἐνδεχομένως νά τείνει νά περιορίσει τό τμήμα τής ὑπεραξίας που ἀπορροφᾶ τό έμπορικό κεφάλαιο ἀπό τόν καπιταλισμό κατὰ τήν ἀναδιανεμητική του λειτουργία. Στην περίπτωση αὐτή τό ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ αὐξημένη έκμετάλλευση τών ἀνεξάρτητων παραγωγῶν ἀπό τό έμπορικό κεφάλαιο νά ἐμφανίζεται ὡς αὐξημένο ποσοστό κέρδους του καπιταλιστικού παραγωγικού κεφαλαίου, ἐνῶ τό ποσοστό κέρδους του έμπορικού κεφαλαίου διατηρεῖται στά παλαιά ἐπίπεδα. Η ἄμεση μεταφορά πλεονάσματος στόν καπιταλιστικό τομέα που προκύπτει ἀπό τήν ἀναδιανομή του πλεονάσματος ὑπό τόν καθορισμό τών πολιτικῶν σχέσεων ἐπιφέρει τήν αὐξημένη συσσώρευση του κεφαλαίου καί εἶναι ἡ κλασική περίπτωση ἀνάπτυξης του καπιταλισμού στίς χώρες τής Δυτικῆς Εὐρώπης —πλήν τής Ἀγγλίας.

Ἐναλλακτικά, ἂν τό έμπορικό κεφάλαιο κατέχει μία εἰδική μονοπωλιακή θέση —που δέν πρέπει νά ἐκλαμβάνεται σέ στενά οικονομικούς ὄρους— σέ σχέση μέ τό καπιταλιστικό-παραγωγικό κεφάλαιο, τό ἀποτέλεσμα μπορεί νά εἶναι ἀντίθετο: Μέσω ἑνός θετικού διαφορικού ποσοστού κέρδους, τό έμπορικό κεφάλαιο ἐνδέχεται νά ἐπιτυγχάνει ὄχι μόνο τήν τελική ἰδιοποίηση του συνολικού πλεονάσματος που παράγεται ἀπό τήν έκμετάλλευση του ἀνεξάρτητου ἄπλου έμπορευματικού παράγοντα, ἀλλά καί νά αὐξάνει τό μερίδιό του στην ὑπεραξία που ἰδιοποιεῖται εἰς βάρος του παραγωγικού κεφαλαίου. Σέ μία ἄκρεια περίπτωση, ἡ διαδικασία αὐτή μπορεί νά συνοδεύεται ἀκόμη καί μέ τήν ἀπάμβλυνση τής έκμετάλλευσης τής ἄπλης έμπορευματικής παραγωγής καί τήν ἐμφάνιση ἰδιομορφῶν ταξικῶν συμμαχιῶν.

Τό στοιχείο τής κατανάλωσης κατέχει κρίσιμο ρόλο στην διαδικασία τής ἐνιαίας κοινωνικής ἀναπαραγωγής. Ἐπιβάλλεται ἐνιαῖο καταναλωτικό πρότυπο, ἡ διαμόρφωση του ὁποίου καθορίζει τά ὄρια ἀναπαραγωγῆς του ἄπλου έμπορευματικού παραγωγῶ ὡς κοινωνικού παράγοντα, ὡς ἐκφραστή τών ἀντίστοιχων σχέσεων παραγωγῆς. Η ἰδιομορφία τής ἄπλης έμπορευματικῆς παραγωγῆς ἐπιτρέπει τήν προώθηση ἑνός ἐξαιρετικά δυναμικού καί ἔντονα διαφοροποιημένου πρότυπου κατανάλωσης —δεδομένης καί τής ἐνδογενούς τάσης πρὸς ἐπιδεικτική κατανάλωση.¹⁵ Η ἐπικράτηση ἑνός συγκεκριμένου, κοινωνικά καθορισμένου, προτύπου κατανάλωσης ἔχει σημαντικές ἐπιπτώσεις στην ἀπόφαση του ἄπλου έμπορευματικού παραγωγῶ γιά μετάβαση ἀπό τήν ἰδίαν μορφή ἐργασίας στην ἄλλη. Σ' αὐτή τήν περίπτωση τό στοιχείο τής κατανά-

15. Η πολιτική διάσταση ἀποκαλύπτεται ἀπό τή στιγμή που θεωρήσαμε τήν ἄπλη έμπορευματική παραγωγή ὡς ἰδιαίτερο τρόπο παραγωγῆς. Αὐτό τό στοιχείο παραγνῶριζεται ὀσμιαστικά στό σύνολο σχεδόν τής σχετικῆς βιβλιογραφίας.

λωσης φαίνεται να συμπυκνώνει τις αντιφάσεις της αναπαραγωγικής διαδικασίας τόσο της άπλης εμπορευματικής παραγωγής όσο και του ιστορικού κοινωνικού σχηματισμού. Το θέμα είναι τεράστιο για να εξαντληθεί εδώ. Θα ήθελα όμως να επισημάνω ότι η ιδεοληψία του άπλου εμπορευματικού παραγωγού που μόλις διασφαλίζει τα ανάγκα για τη βιολογική αναπαραγωγή του δεν προκύπτει από τη δυναμική της άπλης εμπορευματικής παραγωγής, αλλά είναι μία προβολή του δόγματος της απόλυτης απαθλίωσης του άμεσου παραγωγού στον καπιταλισμό, μία αντίληψη που έχει αποδειχθεί άνικανη να συλλάβει την πολυπλοκότητα της πραγματικότητας.

Τό ιδεολογικό, τέλος, στοιχείο, τό στοιχείο του οικονομικού λογισμού, είναι ιδιαίτερα σημαντικό. 'Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής ενδέχεται να «επιβάλλει» τις δικές του οικονομικές κατηγορίες στον τρόπο που αντιλαμβάνεται ό άπλος εμπορευματοπαραγωγός τη σχέση του με την κοινωνία, στον τρόπο που εκτιμά και άποτιμά την παραγωγική του προσπάθεια. 'Ο άμεσος παραγωγός εκτιμά τότε τό εισόδημα από εργασία και από κεφάλαιο ως «μισθό» και «κέρδος» αντίστοιχα, προσπαθεί να μεγιστοποιήσει τό κέρδος και την άποδοτικότητα του «κεφαλαίου» του. 'Η, αντίθετα, ενδέχεται να διατηρηθεί ή λογική της αναπαραγωγής της οικογένειας ως παραγωγικής και καταναλωτικής μονάδας, να διατηρηθεί δηλαδή ή λογική της άπλης εμπορευματικής παραγωγής.

'Η έπιβολή του καπιταλιστικού οικονομικού λογισμού, χωρίς να μετατρέπει τη διαδικασία παραγωγής

σε καπιταλιστική, έχει σημαντικές συνέπειες στή διαδικασία αναπαραγωγής της μονάδας παραγωγής — της οικογενειακής έκμετάλλευσης. Ειδικότερα, συνεπάγεται ένα μοντέλο κινητικότητας του εργατικού δυναμικού που ενισχύει την καπιταλιστική συσσώρευση. 'Η προσπάθεια μεγιστοποίησης του κέρδους ύπονομεύει την αναπαραγωγή της οικογενειακής έκμετάλλευσης επιφέροντας μία *μόνιμη άπομάκρυνση* του πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού, σπάζει τούς οικογενειακούς δεσμούς, τόν οργανωτικό ρόλο τών στοιχείων συγγένειας που απέδιδαν τη συνοχή στή μονάδα παραγωγής-κατανάλωσης. 'Αντίθετα, ή λογική της αναπαραγωγής-κατανάλωσης δημιουργεί κινήσεις του εργατικού δυναμικού που είναι ενισχυτικές της παραγωγικής-καταλωτικής λειτουργίας της οικογένειας — άν και μόνο σε μία πρώτη φάση. 'Η λογική της αναπαραγωγής της οικογενειακής έκμετάλλευσης εκφράζεται είτε με μόνιμες είτε με προσωρινές άπομακρύνσεις μελών της οικογένειας από την οικογενειακή έκμετάλλευση, με στόχο τη διαθεσιμότητα εισοδημάτων από μισθωτή εργασία που συμβάλλουν στή συντήρηση-αναπαραγωγή της οικογενειακής έκμετάλλευσης.

Θά ισχυριστώ ότι τό πρώτο είδος μετακίνησης του εργατικού δυναμικού προέρχεται από μία *ένεργό άρθρωση* της άπλης εμπορευματικής παραγωγής με τόν καπιταλισμό, μία δυναμική προσαρμογή με ειδικά άποτελέσματα στο μηχανισμό κοινωνικής αναπαραγωγής και συσσώρευσης του κεφαλαίου. Τό δεύτερο είδος μετακίνησης προκύπτει από μία *παθητική ένσωμάτωση*, παθητική με την έννοια ότι ή ιδεοληψία της οικογενειακής αναπαραγωγής επιβάλλει όχι μόνο τη συντήρηση της άπλης εμπορευματικής παραγωγής ως άνασταλτικού παράγοντα στήν καπιταλιστική συσσώρευση, αλλά και δημιουργεί κοινωνικές άσάφειες, πολυσθενείς κοινωνικές όντότητες, πολυσθενή ύποκείμενα, όπως θά έλεγε ό Κ. Τσουκαλάς, που με τη σειρά τους προσδιορίζουν τελείως διαφορετικούς μηχανισμούς κοινωνικής αναπαραγωγής και συσσώρευσης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- M. Aglietta (1977): *A Theory of Capitalist Regulation*, New Left Books.
- K. Βεργόπουλος (1975α): *Δύσμορφος Καπιταλισμός*, Παπαζήσης.
- K. Βεργόπουλος (1975β): *Τό Άγροτικό Ζήτημα στην Έλλάδα*, Έξάντας.
- H. Bernstein (1977): "Notes on Capital and Peasantry", *Review of African Political Economy*. Τό ίδιο άρθρο με διαφορετική μορφή εκδόθηκε τό 1979 στό *Journal of Peasant Studies*, με τόν τίτλο: "African Peasants: A Theoretical Framework".
- J.M. Chevalier (1982): *Civilization and the Stolen Gift: Capital, Kin and Cult in Eastern Peru*, Univ. of Toronto Press.
- J.M. Chevalier (1983): "There is Nothing Simple about Simple Commodity Production", *Journal of Peasant Studies*, 1983.
- J. Clarke (1977): "Some problems in the conceptualisation of non-capitalist relations of production", *Critique of Anthropology*.
- 'Α. Δεδουσόπουλος (διδ. διατρ.): *State and Economy in Greece in the 19th - early 20 the century*.
- 'Α. Δεδουσόπουλος (1983): Παραγωγική και μή-παραγωγική εργασία στον Μάρξ: Μιά έρμηνεία, *Έπιθεώρηση Κοινωνικών Έρευνών*, τ. 51.
- J. Ennew, Hirst P., Tribe K. (1997): "Peasantry as an economic category" *Journal of Peasant Studies*.
- D. Goodman and M. Redclift (1981): *From Peasant to Proletarian*, B. Blackwell.
- Στ. Θωμαδάκης (1981): *Πίστη και Έκρηματισμός της Οικονομίας*, MIET.
- M. Harrison (1975): "Chayanov and the Economics of the Russian Peasantry", *Journal of Peasant Studies*.
- M. Harrison (1977): "The Peasant Mode of Production in the work of A.V. Chayanov", *Journal of Peasant Studies*.
- W. Kula (1976): *The Economic Theory of the Feudal System*, New Left Books.
- G. Littlejohn (1977): "Chayanov and the theory of peasant economy", στό B. Hindess (ed): *Sociological Theories of the Economy*, Macmillan.
- K. Marx (1973): *Grundrisse*, Penguin.
- U. Patnaik (1979): "Neo Populism and Marxism", *Journal of Peasant Studies*.
- W. Roseberry (1978): "Peasants as Proletarians", *Critique of Anthropology*.
- C. Smith (1984): "Forms of Production in Practice", *Journal of Peasant Studies*.
- K. Τσουκαλάς: *Έξάρτηση και Άναπαραγωγή* (Θεμέλιο) (1977).

ΓΕΩΡΓΙΚΟΣ ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΝΑΔΙΑΡΘΡΩΣΗΣ ΤΩΝ ΑΓΡΟΤΙΚΩΝ ΔΟΜΩΝ

του Λεωνίδα Λουλούδη

Όλες οι μεταπολεμικές κυβερνήσεις θεώρησαν, διακηρυκτικά τουλάχιστον, ότι η δυναμική συμβολή του αγροτικού τομέα στην οικονομική ανάπτυξη, καθώς και η βελτίωση της ζωής στην ύπαιθρο, δέν μπορούσαν παρά να προέλθουν από τον εκσυγχρονισμό της γεωργίας μέσω της τεχνολογικής αλλαγής. Είναι δέ γνωστό ότι παράλληλα με τη βραχυχρόνια πολιτική που εκφράζεται με τη στήριξη των τιμών και των εισοδημάτων, η κρατική παρέμβαση οφείλει, μέσα στο πλαίσιο του εκσυγχρονιστικού της στόχου, να προωθήσει, και μάλιστα κατά προτεραιότητα, την αναδιάρθρωση των αγροτικών δομών. Παρόλο που μέσα στη δίνη των πολιτικών εξελίξεων και ανταγωνισμών, η προτεραιότητα αυτή συστηματικά παραμελήθηκε, μία παράμετρος της ωστόσο δέν παύει να εμφανίζεται συνεχώς στον εκσυγχρονιστικό λόγο των κατά καιρούς αρμοδίων για τη χάραξη και υλοποίηση της αγροτικής πολιτικής: Τό πρόβλημα της έγγειας διάρθρωσης ή του μικρού και κατατεμαχισμένου κλήρου της ελληνικής γεωργίας, όπως είναι γενικότερα γνωστό.

Η έργασία που ακολουθεί, δέν στοχεύει στην ανάλυση του σημαντικού αυτού προβλήματος και τίς βραχυπρόθεσμες ή μακροπρόθεσμες προοπτικές επίλυσής του. Αυτό που κυρίως πραγματεύεται είναι —σέ σχέση με την πραγματικότητα του αγροτικού τομέα— ό ιδεολογικός χαρακτήρας του προβλήματος, ή καταγωγή αυτής της ιδεολογίας και ή έπιρροή που άσκησε στη σύλληψη της συμβολής του αγροτικού τομέα στην οικονομική ανάπτυξη του τόπου. Δηλαδή ουσιαστικά,

* Εισήγηση στό Διεθνές Οικονομικό Συνέδριο που όργάνωσε ή Άγροτική Τράπεζα της Ελλάδας μεταξύ 27 και 30 Νοεμβρίου 1984, με θέμα «Σχέσεις του αγροτικού τομέα με την υπόλοιπη οικονομία και έπιπτώσεις στη διαδικασία ανάπτυξής του».

έκκινώντας από τό πρόβλημα του «μικρού κλήρου» ή της θετικής του διατύπωσης που είναι «ή μεγέθυνση των γεωργικών έκμεταλλεύσεων», στόχος μας είναι νά αναδείξουμε μία συγκεκριμένη «έφαρμογή» των θεωριών του εκσυγχρονισμού στόν αγροτικό τομέα και την επίδρασή της, στόν τρόπο που άκόμα και σήμερα συζητούνται όρισμένα κάτρια ζητήματα αυτού του τομέα. Πιστεύουμε ότι παρόμοια έγχειρήματα, ίσως έκτενέστερα και περισσότερο συστηματικά, όχι μόνο χαρτογραφούν την περιοχή των προβλημάτων της ελληνικής γεωργίας, προλειαινοντας θεωρητικά τό έδαφος για την έμπειρική τους διερεύνηση, αλλά και ύποδεικνύουν τούς νέους όρους συζήτησης και έπίλυσης όρισμένων χαρακτηριστικών άδιεξόδων του παρελθόντος και του παρόντος.

Μεγέθυνση των αγροτικών έκμεταλλεύσεων — έξοδος του αγροτικού πληθυσμού: ή καθολικότητα του παραδείγματος

Είναι πράγματι έντυπωσιακή, στην περίοδο που εξέτάζουμε, ή όμοφωνία όσων ασχολούνται με την αγροτική πολιτική, ως πρός την κατεύθυνση και τά μέσα αναδιάρθρωσης των αγροτικών δομών. Μία ένδεικτική αναδρομή σέ χαρακτηριστικές στιγμές αυτής της όμοφωνίας, που θά μπορούσε πρός τό παρόν νά συνοψιστεί, έστω και σχηματικά, στό δίπτυχο: «μεγέθυνση των αγροτικών έκμεταλλεύσεων —έξοδος του αγροτικού πληθυσμού», άποδεικνύει ότι τό τελευταίο άποτελεσε κατεξοχήν σημείο αναφοράς των αρμοδιοτέρων για τη χάραξη της αγροτικής πολιτικής φορέων και προσώπων.

Ήδη στην Έκθεση που συντάσσει άμέσως μετά τον πόλεμο ή άποστολή του Όργανισμού Γεωργίας και Τροφίμων (FAO), διατυπώνεται ότι: «...Σύν τη ανάπτυ-

ζει της γεωργίας και της χρήσης μηχανημάτων, πρέπει να δοθεί ή ευκαιρία εις πολλές οικογενείας ή εργάτας σήμερα ασχολούμενους με την γεωργίαν να τραπούν εις άλλα επαγγέλματα. Μετά πάροδον σειρᾶς ἐτῶν ἡ ἀναλογία τοῦ γεωργικοῦ πληθυσμοῦ θά ἡδύνατο νά κατέλθῃ ἀπό τό παρόν ποσοστόν τῶν 60% εἰς 40%, ἢ καί χαμηλότερον».¹

Στό ἴδιο πνεῦμα σχεδόν, εἴκοσι χρόνια ἀργότερα, τό Πενταετές Πρόγραμμα (1968-1972) ἀναφέρει ὅτι «βασική προϋπόθεσις διὰ τήν ἐπιτεύξιν οὐσιώδους βελτιώσεως τῆς ἀποτελεσματικότητος τῶν γεωργικῶν ἐκμεταλλεύσεων εἶναι ἡ ἀύξηση τοῦ μεγέθους καί ἡ συνένωσις τῶν ἀγροτεμαχίων αὐτῶν».² Ὅπως σχολιάζει καί ὁ Α.Β. Δερμεντζόπουλος, ἐνῶ «δέν ὑποδεικνύονται τά συγκεκριμένα μέτρα, οὔτε τό ἐπιθυμητό ἐπιτευκτέο μέγεθος οὔτε ὁ χρόνος ἐπιτεύξεως τούτου, προστίθεται ἀντ' αὐτῶν ὅτι ἡ ἀντιμετώπισις τοῦ προβλήματος τῆς χρόνιας ὑποαπασχολήσεως ἐπιδιώκεται διὰ τῆς ἐπιταχύνσεως τῆς γεωργικῆς ἀναπτύξεως καί τῆς βαθμιαίας μειώσεως τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀπασχολούμενων εἰς τόν κλάδον».³ Ἀλλά ἡ ἴδια «κεντρική ὀπτική» ὅπως τήν ἀποκαλεῖ ὁ Κ. Βεργόπουλος⁴ ἐπανερχεται στό Σχέδιο Προτύπου Μακροχρονίου Ἀναπτύξεως τῆς Ἑλλάδος καί μάλιστα μέ μεγαλύτερη ἐμφαση. Τό Σχέδιο (1972-1987) προβλέπει ὡς ἐπιδιωκτέους στόχους: α) τή μείωση τοῦ ἐνεργοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ κατά 600.000 άτομα, ἔτσι ὥστε στή γεωργία νά ἀπασχολεῖται μόνο τό 20% τοῦ συνολικοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ τῆς χώρας, ἐναντι 40% κατά τό 1972, β) τή μείωση τῶν γεωργικῶν ἐκμεταλλεύσεων κατά 607.000 - 672.000, γ) τό διπλασιασμό τοῦ μέσου μεγέθους τῶν γεωργικῶν ἐκμεταλλεύσεων σέ 70-80 στρ., καί δ) τήν ἀπασχόληση 1,7 ἕως 2 ἀτόμων κατά μέσον ὄρον κατά οἰκογένεια, τά ὅποια θά διαθέτουν ἐπαρκεῖς ἐπαγγελματικές καί τεχνικές γνώσεις. Ἐνδεικτική τῆς φιλοσοφίας τοῦ ἐν λόγω Σχεδίου εἶναι ἡ πρόβλεψη ὅτι ἡ ἐπέκτασις τοῦ Σχεδίου Mansholt —μέ τό ὅποιο θά ἀσχοληθοῦν πῶς κάτω— καί στήν Ἑλλάδα δέν θά δημιουργήσει ὑπερβολικές δυσχέρειες· ἀντίθετα θά ἔχει καί εὐνοϊκές ἐπιπτώσεις. Σύμφωνα καί πάλι μέ τόν Δερμεντζόπουλο⁵ ἔστω καί μιά μετριοπαθῆς ἐφαρμογή τοῦ Σχεδίου Mansholt θά ἐπέβαλε στή συγκεκριμένη περίοδο τήν ἀπομάκρυνση 4.411.700 ἀτόμων ἀπό τή γεωργία καί τήν προσθήκη τους στόν ἀστικό τομέα.

Ἀλλά καί πέρα ἀπό τούς κρατικούς φορεῖς, σημαίνουσες προσωπικότητες στό χώρο τῆς ἀγροτικῆς πολιτικῆς εἶχαν ἰδιαίτερα σαφεῖς ἀπόψεις στό ὑπόψη θέμα. Γιά παράδειγμα ὁ Ἄ. Πεπελάσης σέ σειρά ἀρθρῶν του πού ἐκδόθηκαν στά 1976, ὅταν ἦταν διοικητής τῆς Ἀγροτικῆς Τράπεζας, ἐπεσήμαινε ὅτι ἀνάμεσα στά διορθωτικά προβλήματα «ξεχωρίζει τό πρόβλημα τοῦ μικροῦ κλήρου». Προσδιορίζοντας ὡς βασικά στοι-

χεῖα τῆς μορφῆς τοῦ προβλήματος α) τήν ἐξέλιξη τῆς τεχνολογίας (ἐντάσεως κεφαλαίου) καί β) τήν περί κοινωνικῆς δικαιοσύνης ἀντίληψη τῶν συγχρόνων κρατῶν (ἐξίσωση γεωργικοῦ καί ἀστικοῦ εἰσοδήματος), ὁ συγγραφέας κατέληγε ὅτι δεδομένων τῶν περιορισμῶν αὐξήσεως τῆς γεωργικῆς γῆς, «οἱ κυριότεροι παράγοντες πού μποροῦν νά ὀδηγήσουν σέ οὐσιαστική βελτίωση τοῦ μεγέθους τοῦ γεωργικοῦ κλήρου εἶναι ἡ μείωση τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ πού ἀπασχολεῖται στή γεωργία καί ἡ παράλληλη λήψη μέτρων γιά τήν αὐξηση τῆς κινητικότητος στή χρήση τῆς γῆς» (ὑπογρ. τοῦ Α.Π.).⁶

Κυριολεκτικά στήν ἄλλη ἄκρη τοῦ πολιτικοῦ φάσματος, τό Κομμουνιστικό Κόμμα Ἑλλάδας, ἀπορρίπτοντας τό μῦθο τῆς «φτωχιάς» Ἑλλάδας, διακηρύσσει ἀρκετά πρῶμα παρόμοιες ἀπόψεις, στήν προσπάθειά του νά τονίσει τή σημασία τῆς ἀξιοποίησης τῶν πλουτοπαραγωγικῶν πηγῶν τοῦ τόπου. Σταθμός ἀρτίοτερης τεχνοκρατικῆς ἐπεξεργασίας αὐτῶν τῶν ἐκσυγχρονιστικῶν ἀπόψεων, ἡ ἴδρυση τῆς Ἐταιρείας «Ἐπιστήμη — Ἀνοικοδόμησις» (ΕΠ-ΑΝ). Γνωστότερο δείγμα γραφῆς τῆς Ἐταιρείας τό ἐντυπωσιακό —γιά τήν ἐποχή του— ἔργο τοῦ Δ. Μπάτση *Ἡ βαριά βιομηχανία στήν Ἑλλάδα*, πού ἐκδόθηκε τό 1947. Ἐκεῖ ὁ Μπάτσης ἐπιτιθέμενος μέ δριμύτητα ἐναντίον τῶν ἐκπροσώπων τῆς θεωρίας τῶν «υποβάθρων» («οὐδέμια λύση ἀν δέν βασισθῆ ἐπί τῆς δημιουργίας ἐδαφικοῦ υποβάθρου στόν ἐλληνικόν πληθυσμόν»), ὑποστηρίζει ὅτι ἡ μόνη λύση τῆς ἀπασχόλησης εἶναι ἡ βαριά βιομηχανία. Τοποθετώντας τό ζήτημα «στή σωστή του βάση» ἀποδεικνύει τήν ἀνώτερη παραγωγικότητα τῆς βαρῆς βιομηχανίας ἐναντι τῆς «σημερινῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας», τή δυνατότητα νά ἐλευθερωθοῦν ἐργατικά χέρια ἀπό τή δεύτερη καί νά ἀποδοθοῦν στήν πρώτη, μέ ἀνώτερα παραγωγικά ἀποτελέσματα. Καλεῖ ἀκόμα τούς ἀντιπάλους του νά καταλάβουν τή σημασία τοῦ φαινομένου σύμφωνα μέ τό ὅποιο «ὁ καπιταλισμός ἐλαττώνει σταθερά τήν ἀναλογία τοῦ πληθυσμοῦ πού εἶναι δεμένος στή γεωργία (ὅπου συνήθως ἐπικρατοῦν οἱ πῶς καθυστερημένες μορφές οἰκονομικῶν καί κοινωνικῶν σχέσεων) καί αὐξάνει τόν ἀριθμό τῶν μεγάλων βιομηχανικῶν κέντρων», ἐνῶ ὁ ἴδιος συμφωνεῖ μέ τήν ἀνάγκη «τῆς ἀνακατανομῆς τοῦ πληθυσμοῦ καί τῆς μετατροπῆς στή διάρθρωση τῆς οἰκονομίας», δηλαδή τῆ βασική προϋπόθεσις τοῦ Σχεδίου τοῦ F.A.O., μέ ἐξαιρέσει τή διεξοδό τῆς μετανάστευσης πού προτείνει τό τελευταῖο. Ἄν ἡ βαριά βιομηχανία δέν μπορεῖ νά ἀπασχολῆσει παρά ἕνα μέρος τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ, τό ὑπόλοιπο θά τό ἀπορροφήσει ἡ ἐλαφρά βιομηχανία, οἱ μεταφορές καί ἡ ἀγροτική οἰκονομία. Μιά καινούργια ὁμος ἀγροτική οἰκονομία πού δέν χρειάζεται ξένα ἐδάφη, παρά ἐντατικοποίηση τῆς καλλιέργειας, ἐκμηχανισμό ἔτσι ὥστε νά πάρει τό περιεχόμενο «βιομηχανικῆς ἐπιχειρήσεως μέ ἀνώτερη παραγωγικότητα». Καί αἰσιόδοξα καταλήγει: «Ἀὔριο, ἀμέσως αὔριο, μποροῦν ν' ἀλλάξουν τά πράγματα, ἅμα σπάσουμε τήν κλειστή οἰκιακή αὐτάρκη οἰκονομία».⁷

Εἴκοσι χρόνια ἀργότερα, ὁ Δ.Ν. Κατσίκης ἀπό ἔγκυρο περιοδικό⁸ τοῦ μαρξιστικοῦ χώρου, διαπιστώνον-

1. Ἐκθεσις τῆς Ἀποστολῆς τοῦ FAO διὰ τήν Ἑλλάδα, Μάρτιος 1947, σελ. 22.

2. Πρόγραμμα Οἰκονομικῆς Ἀναπτύξεως τῆς Ἑλλάδος 1968 - 1972. Ὑπουργεῖο Συντονισμοῦ, Ἀθήνα 1968, σελ. 57 καί 64.

3. Α.Β. Δερμεντζόπουλος: *Τό πρόβλημα τοῦ μεγέθους τῶν γεωργικῶν καί κτηνοτροφικῶν ἐκμεταλλεύσεων ἐν Ἑλλάδι*. Ἀθήνα 1976, σελ. 102.

4. Κ. Βεργόπουλος: *Τό ἀγροτικό ζήτημα στήν Ἑλλάδα — Ἡ κοινωνική ἐνσωμάτωσις τῆς γεωργίας*. Ἐκδ. Ἐξάντας 1975, σελ. 200-202.

5. Α.Β. Δερμεντζόπουλος: *Ὁ.π.*, σελ. 102.

6. Α. Πεπελάσης: *Ἀγροτική πολιτική καί ἀνάπτυξη — Ἀρθρα καί διαλέξεις*. Ἐκδ. Παπαζήση 1976, σελ. 146-161.

7. Δ. Μπάτσης: *Ἡ βαριά βιομηχανία στήν Ἑλλάδα*, 2η Ἐκδ. Κέδρος, 1977, σελ. 153, 426, 438, 439, 443, 448, 449.

8. Δ.Ν. Κατσίκης: «Ἡ ἐκμηχανίσις τῆς ἐλληνικῆς γεωργίας, σέ συνάρτησις μέ τήν ἐξέλιξη τῶν ἀγροτικῶν διαρθρώσεων». *Σύγχρονα Θέματα*, Χρ. Β', τ. 10-11. Ἄπρ.-Ἰούν. 1984, Ἀθήνα, σελ. 380-387.

τας ως αδυναμία τήν ελάττωση του αριθμού των εκμεταλλεύσεων έκτασης πάνω από 200 στρέμματα και αύξηση εκείνων μεταξύ 10-50, συνεπεία των απαλοτριώσεων και πωλήσεων μεταξύ 1951 και 1961, καθώς και τήν αύξηση του όλικου αριθμού των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, αποφαίνεται ότι «οί σημερινές αγροτικές διαρθρώσεις της χώρας, καθώς παρουσιάζουν ένα κατατεμαχισμό και μία διασπορά ιδιοκτησίας σέ υπερβολικό βαθμό, παρεμποδίζουν μία πολύ προωθημένη εκμηχάνιση». Γι' αυτό ενώ υποστηρίζει τις εξαγωγικές προεδρικές της κυβέρνησης Γ. Παπανδρέου (1963), περί απαλλαγής προοδευτικά των αγροτών από τήν πληρωμή δασμών πάνω στά υγρά καύσιμα, στά αγροτικά μηχανήματα και στά ανταλλακτικά έργαλεια προτείνοντας τήν άμεση διάθεση 49.000 τρακτέρ, προειδοποιεί παράλληλα ότι «ανεξάρτητα από τήν εξέλιξη των αγροτικών διαρθρώσεων, θά 'πρεπε νά τεθεί φραγμός στή μετανάστευση...».

Γιά τό θέμα αυτό, και περίπου τήν ίδια εποχή (άρχες 1962), στή Βουλή, όταν ο ύπουργός Συντονισμού 'Α. Παπαληγούρας έρωτά τόν ηγέτη της κοινοβουλευτικής 'Αριστεράς 'Ηλία 'Ηλιο, αν «είναι δυνατόν νά πιστευώμεν ότι μπορεί νά επέλθω εκβιομηχανισμός της 'Ελλάδος, χωρίς νά σημειωθεί ή μετατόπιση του πληθυσμού... υπό οίονδήποτε καθεστώς θά καταστή παραγωγικός ο ελάχιστος ελληνικός κλήρος;», ο τελευταίος παραδέχεται, ότι «έτονίσαμε πάντοτε και πιστεύομεν ότι τό πρόβλημα της γης θά τό λύσουν όχι κατακτήσεις έδαφών, αλλά δημιουργία άπασχολήσεων εις μίαν βιομηχανικώς αναπτυσσομένην 'Ελλάδα και μηχανοποίησης της εργασίας, διότι εξ αυτής επιτυγχάνεται ο εκσυγχρονισμός του γεωργού», διαμαρτύρεται όμως, γιατί ή «άναδιάρθρωση της υπαίθρου πραγματοποιείται όχι κατά τόν κυβερνητικόν προγραμματισμόν της άναδιάρθρωσεως καλλιεργειών, αλλά υπό τήν πίεση και τήν άδήριτον ανάγκη των πραγμάτων...» που οδηγεί στήν εκποίηση, μέσα στή δεκαετία 1951-61, 462.000 αγροτικών κτημάτων αξίας 4,5 δισ. δραχμών και τή μετανάστευση.⁹

Η όμοφονία που υπαινιχθήκαμε στήν αρχή και χαρακτηριστικές της εκφράσεις ήδη εκθέσαμε, θά συνεχιστεί μέχρι και τή μεταπολίτευση. Έκτοτε ή αντιπολίτευση στήν ευρωπαϊκή ένταξη της χώρας, θά διακηρύσσει σ' όλους τούς τόνους ότι συμπλέοντας με τή γενικότερη πολιτική της ΕΟΚ υπάρχει κίνδυνος «νά μειωθεί δραστικά ο αγροτικός πληθυσμός της χώρας μας, νά αποθαρρυνθεί ή μικρομεσαία αγροτική μονάδα και νά αναπτυχθεί ή μεγάλη καπιταλιστική εκμετάλλευση... ή πορεία από τό 30% στό 9% θά σημαίνει ξεκλήρισμα της αγροτιάς μας».¹⁰ Μετά τήν ένταξη και τις εκλογές του 1981, ή στροφή αυτή θά παγιωθεί, καθώς κατά τήν ηγεσία του ύπουργείου Γεωργίας «άλλάζει και ή πολιτική αντίληψη και κατεύθυνση που κυριαρχούσε όσον άφορά τό είδος της γεωργίας που ήταν επιθυμητή στή Δυτική Ευρώπη. Κριτήρια κοινωνικής πολιτικής όπως ή διατήρηση της άπασχολήσης στήν υπαίθρο και ή προστασία του εισοδήματος των μικρών παραγωγών αποκτούν όλο και μεγαλύτερη σημασία».¹¹ 'Αλλά για τις εξελίξεις αυτές, που όπωσδή-

ποτε προηγήθηκαν της ελληνικής ένταξης, θά αναφερθούμε διεξοδικότερα στά έπόμενα κεφάλαια. Προς τό παρόν άς αξιοποιήσουμε τά ήδη εκτεθέντα, διατυπώνοντας όρισμένα έρωτήματα. Και πρώτα άπ' όλα αν τό δίπτυχο: «μεγέθυνση αγροτικών εκμεταλλεύσεων - έξοδος αγροτικού πληθυσμού» που αρχικά δεχτήκαμε, άποτελεί μόνο μία επιστημονική θεωρία ανάπτυξης της γεωργίας και σύνδεσής της με τούς υπόλοιπους τομείς της οικονομίας ή ένα ευρύ σφαιρικό δίκτυο θεωριών, μεθοδολογικών και μεταφυσικών πεποιθήσεων, αξιών, κριτηρίων κ.λπ., δηλαδή ένα σχέδιο κόσμου, μία κοσμοθεωρία, ένα παράδειγμα θά λέγαμε τελικά, αξιοποιώντας τό γνωστό όρο της επιστημολογίας του Τ. Κούν, με τήν προϋπόθεση ότι ο όρος δέν ταυτίζεται με μία επιστημονική θεωρία αλλά έχει σφαιρικότερη διάσταση.¹² 'Αν όντως αυτό συμβαίνει, και δεδομένου ότι κάθε παράδειγμα επηρεάζει τόν τρόπο που τά προβλήματα συλλαμβάνονται, τήν άνάλυση που εφαρμόζεται και τό εύρος των εναλλακτικών λύσεων, κανένα παράδειγμα δέν μπορεί νά θεωρηθεί ούδέτερο ιδεολογικά. Συνεπώς αν επιχειρούσαμε τήν άνάλυση του παραδείγματος άποσκοπώντας σέ μία έρμηνεία της ανάδειξης και κυριαρχίας του, στον τόπο μας, θά έπρεπε πρώτα νά διερευνήσουμε δύο τουλάχιστον συναφή έρωτήματα. Τό πρώτο άφορά τήν ιστορική καταγωγή του, τις γεωπολιτικές, κοινωνικές αλλά και μεταφυσικές πεποιθήσεις καθώς και τήν «κοινή λογική» που τό παρήγαγε ή τό επέβαλε. Τό δεύτερο, τή σχέση του με τις πραγματικότητες και τά προβλήματα του αγροτικού χώρου στήν εποχή που εξετάζεται, από τήν κυριαρχία μέχρι τή σημερινή του «κρίση».

Γεωργικός εκσυγχρονισμός: τό όραμα της εκβιομηχανίσης

Στό γνωστότερο ίσως πανεπιστημιακό σύγγραμμα ανά τόν κόσμο, τά *Οικονομικά* του Π. Σάμιουελσον, τό μακροπρόθεσμο πρόβλημα της άμερικανικής γεωργίας όρίζεται με εξαιρετική σαφήνεια, ότι δέν είναι εκείνο του «πλεονάσματος» σέ βαμβάκι, στάρι ή γκρέιπ φρούτ. Μάλλον πρόκειται για «πλεονασμα» γεωργών. Και λογικά. Σέ μία κοινωνία όπου ή μισθωτή εργασία είναι ή βασική παραγωγική σχέση, ή (τεχνολογική) πρόοδος αξιολογείται κυρίως με όρους αποτελεσματικότητας στήν άντικατάσταση της ανθρώπινης εργασίας. Τρία μεγάλα τεχνολογικά άλματα που πραγματοποιούνται στις Η.Π.Α. σέ λιγότερο από εκατό χρόνια θά ύπηρετήσουν αυτόν τόν αναπτυξιακό στόχο. 1850-1900: μηχανήματα κατεργασίας έδάφους, χορτοκοπή, σποροσυλλογής, 1910-1940: γεωργικοί έλκυστήρες, 1945-1983: λιπάσματα, φυτοφάρμακα κ.λπ. 'Ορισμένοι έρευνητές¹³ άποδίδουν σ' αυτή τή σειρά των τεχνολογικών καινοτομιών, τήν «έκτροπή» της γεωργίας των Η.Π.Α. από τήν τυπική διαδοχή των τριών φάσεων (I, II, III) του εκσυγχρονισμού. Δηλαδή όπως παρατηρείται συχνά και σέ άλλα κράτη, τό άμε-

9. 'Η. 'Ηλιο: *Η άλήθεια για τήν Κοινή 'Αγορά*. 'Αθήνα 1962, σελ. 161-169.

10. Α.Γ. Παπανδρέου: *Τό αγροτικό πρόβλημα στή χώρα μας*. Έκδοση Ο.Δ.: Έκδόσεων Α27/1981, σελ. 19-20.

11. Κ. Σημίτης: *Έλευθεροτυπία*, 14.9.83.

12. Β. Κάλφα: *«Εισαγωγή» στό 'Η δομή των επιστημονικών έπαναστάσεων του Τ. Κούν*. Έκδ. Σύγχρονα Θέματα, 1981, σελ. 24-26.

13. J.W. Mellor: *The Economics of Agricultural Development*. Ed. Cornell University Press, 1970, σελ. 224-228.

σο πέρασμα από την παραδοσιακή φάση στη φάση III όπου υιοθετείται αρχικά τεχνολογία εντάσεως κεφαλαίου με στόχο την εκτόπιση της εργασίας και στη συνέχεια εισάγεται, παράλληλα με μία τεχνολογία που μειώνει την εργασία, τεχνολογία άμεσης αύξησης των αποδόσεων.* Προόκειται για μία τυπικά έκτακτη - γεωργία με συνεχώς μειούμενο —έως τα τέλη της δεκαετίας του '70— αριθμό γεωργικών εκμεταλλεύσεων. Έτσι στις 2,8 έκ.τ. εκμεταλλεύσεις του 1974 (σήμερα ο αριθμός είναι μικρότερος κυρίως λόγω αλλαγής του όρου «εκμετάλλευση» στις Η.Π.Α.) αντιστοιχούν 3 έκ.τ. γεωργοί. Ο μέσος όρος απασχόλησης ανά εκμετάλλευση από 10 τό 1934, σήμερα είναι 4. Το μέγεθος αυτό είναι σημαντικό και για την επιρροή που άσκησε στην εκσυγχρονιστική πολιτική της Ευρωπαϊκής Κοινότητας μετά το 1972, αλλά και γιατί συνδέεται μ' ένα άλλο δομικό χαρακτηριστικό, την εξωγεωργική απασχόληση. Μεταξύ 1967-1972 και 1975-1978 για πρώτη φορά στην παγκόσμια ιστορία, το εξωγεωργικό εισόδημα υπερβαίνει σημαντικά το πραγματοποιούμενο μέσα στην εκμετάλλευση.¹⁵ Τήν εικόνα της μείωσης του ενεργού πληθυσμού, των ωρών απασχόλησης ανά εκμετάλλευση, του διπλασιασμού του μέσου μεγέθους των εκμεταλλεύσεων (800 στρ. τό 1950, 1.600 τό 1980, με ελαφρά μείωση της καλλιεργούμενης έκτασης), συμπληρώνει η γιγάντωση της βιομηχανίας γεωργικού εξοπλισμού και μεταποίησης της πρωτογενούς παραγωγής που έφτασε να απασχολεί δύο εργάτες για κάθε οικονομικά ενεργό αγρότη.¹⁶

Όπως δὴποτε, οί ἀνάλογες εξελίξεις στην Εὐρώπη υπῆρξαν λιγότερο δραματικές. Στίς χώρες τῆς Κοινότητας ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐκμεταλλεύσεων ἀπὸ 15 ἐκ. τό 1950, ἦταν 10 ἐκ. τό 1960, 8,5 ἐκ. τό 1970 καὶ 6,5 τό 1980. Ἐξάλλου μὲ σταθερὴ τῆ γεωργικὴ ἔκταση σ' αὐτό τό διάστημα τό μέσο μέγεθος τῶν ἐκμεταλλεύσεων ὑπερδιπλασιάστηκε. Τό 1950 ἦταν 68 στρ., τό 1960 102 στρ., τό 1970 120 στρ., τό 1980 160 στρ. Ἀντίστοιχα ὁ γεωργικός πληθυσμὸς ἀπὸ 23,6 ἐκ. τό 1950 μειώθηκε σέ 18,7 ἐκ. τό 1960, 12,5 ἐκ. τό 1970 καὶ 8,7 ἐκ. τό 1980. Τέλος ἐνῶ ὁ ρυθμὸς αὐξησης τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς ἦταν στήν ἡμεροδο 1973-81 2,75% στίς Η.Π.Α. καὶ 1,5% στήν Κοινότητα, τό προϊόν ἀνά ἐνεργό αγρότη ἐξελισσόταν εὐνοϊκότερα στήν τελευταία.¹⁷

* Δέν θά συμφωνούσαμε μ' αὐτή τήν ἄποψη. Ἄν ἡ βασική γνώση τῶν μηχανικῶν καινοτομιῶν προηγήθηκε ἐκείνης τῆς μενδελιανῆς γενετικῆς, τῆς μοριακῆς χημείας καὶ τῶν ὑπόλοιπων βασικῶν ἐπιστημῶν αὐτό δέν ὀφείλεται παρά στίς σχέσεις γῆς-εργασίας καὶ ἐργασίας-κεφαλαίου, στά πρώιμα στάδια τῆς ἀνάπτυξης τῶν ΗΠΑ καὶ ὄχι τό ἀντίστροφο. Ἔστω καὶ ἂν δεχθῶμε πρὸς τό παρόν ἀντί τῆς ἄποψης τῆς τεχνολογίας —«φορέα» τῶν παραγωγικῶν σχέσεων, τῆ μετριοπαθέστερη, ὅτι ἀπλῶς δημιουργεῖ δυνατότητες, ἀνοίγει πόρτες καὶ «ἀνήκει στόν ἄνθρωπο νά διαβεῖ τό κατώφλι».¹⁴

¹⁴ Ἡ σημερινὴ ἀγροτικὴ δομὴ τῶν ΗΠΑ προέκυψε ἀπὸ τόν τρόπο πού διάβηκε ἐκεῖ τό κατώφλι ὁ «ἄνθρωπος».

¹⁵ Ἄ. Ἐμμανουήλ: «Τεχνολογία προσαρμοσμένη ἢ τεχνολογία ὑπαναπτυγμένη». Ὁ Πολίτης, τεύχ. 43, 1981, σελ. 29-30.

¹⁶ T.C. Edens, D.L. Haynes: "Closed system agriculture: Resource Constraints, management options and designs alternatives" στό *Annual Review of phytopathology*, 1982, τόμ. 20. Σελ. 363-395.

¹⁷ D. Pimentel καὶ συνεργάτες: "Food production and the Energy Crisis" στό *Food politics Economics Nutrition and Research*, Ed. P.H. Abelson. A.A.A.S. 1975. Σελ. 121-127.

¹⁸ Green Europe - Newsletter on CAP. Ἄρ. 200, 1984. Σελ. 2-5, on CAP

Ὡστόσο, ἂν ἡ ἐξέλιξη τῶν δομῶν τῆς εὐρωπαϊκῆς γεωργίας μεταπολεμικά ἀπεικονίζει, ἴσως, τῆ διαπίστωση ὅτι οἱ στόχοι τῆς Κοινῆς Ἀγροτικῆς Πολιτικῆς καὶ τῆς ἀντίστοιχης πολιτικῆς τῶν Η.Π.Α. εἶναι ταυτοσημοί, δέν ἀποδίδει ὅμως τό βαθμὸ στόν ὅποιο ἡ ἱστορικὴ ἐμπειρία τῆς Βορειοδυτικῆς Εὐρώπης (εἰδικά τῆς Βρετανίας καὶ τῆς Ὀλλανδίας) συνέβαλε στή διαμόρφωση τοῦ σύγχρονου παραδείγματος γεωργικῆς ἀνάπτυξης. Ἐμπειρία ἄμεσα συνδεδεμένη μὲ τίς εἰδικές συνθήκες παραγωγῆς τῆς περιοχῆς. Βέβαια ὁ ρόλος τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος δέν θά πρέπει νά ὑπερεκτιμᾶται στήν ἐρμηνεία τῆς διαμόρφωσης τῶν ἀγροτικῶν δομῶν, οὔτε ὅμως καὶ νά ὑποτιμᾶται, ὅπως συχνά συμβαίνει. Γιά παράδειγμα, ἡ ἐλάχιστη διαφοροποιημένη ἀγροτικὴ δομὴ καὶ ἡ διατήρηση ἀκόμα καὶ σήμερα μικροϊδιοκτησιῶν σέ οἰκονομίες συντήρησης ἀλλὰ καὶ ὅπου ἡ γεωργία εἶναι σημαντικὰ ἐμπορευματοποιημένη, δέν μπορεῖ νά ἀποσυνδεθεῖ ἀπὸ τῆ δυναμικὴ τῆς ὑδροκαλλιέργειας τοῦ ρυζιοῦ στήν Ἀνατολικὴ καὶ Νοτιοανατολικὴ Ἀσία. Ἀκριβῶς οἱ τεχνικὲς ἀπαιτήσεις αὐτῆς τῆς καλλιέργειας σέ ἄκρως ἐξειδικευμένη χειρωνακτικὴ ἐργασία κατέστησαν ἀπρόσφορες τίς ἐπενδύσεις σέ κεφαλαιουχικό ἐξοπλισμὸ ἢ τῆ μεγέθυνση τῶν μονάδων παραγωγῆς.¹⁸ Τό ἀντίθετο συνέβη στή Βορειοδυτικὴ Εὐρώπη.

Ἡ μακρὰ αὐτὴ περίοδος τῆς ἐμπέδωσης τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς στή γεωργία ἔχει συζητηθεῖ διεξοδικά, δέν θά ὑπενθυμίσουμε παρά ὅσα σημαί νομίζουμε ὅτι ἀφοροῦν τὴν ἐργασία μας.

Καὶ πρώτα ἀπ' ὅλα, ὁ γεωκλιματικὸς παράγοντας πού ἐπέβαλε βραχεῖα καλλιεργητικὴ περίοδο στά βασικά γιά τῆ διατροφή φυτὰ (στάρι, κριθάρι, σίκαλη) μὲ μικρὴ ἀποδοτικότητα καὶ χαμηλὴ, προσδιορισμένη καὶ ἀπὸ τό ἐπίπεδο τῆς εφαρμοζόμενης τεχνολογίας, ἐντατικότητα (σπάνια τρεῖς καλλιέργειες σέ δύο χρόνια). Τὰ ἐκτρεφόμενα στίς ἀγροναπαύσεις ζῶα, κύρια πηγὴ λίπανσης τῶν ἀγρῶν, συμπλήρωναν ἕνα γεωργικό σύστημα ἐκτατικῆς χρήσης τῆς γῆς, ἀδύναμο νά ὑποστηρίξει ὑψηλὲς πληθυσμιακὲς πυκνότητες. Ἡδη τόν 9ο αἰῶνα νοικοκυριά 400 στρεμμάτων δέν ἀποτελοῦν ἐξαίρεση. Μὲ τὴν προϋπόθεση τῆς ἐξασφάλισης ζῶων ἐργασίας — λίπανσης ἢ αὐξησης τῶν ἀποδόσεων ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἐπέκταση τῆς καλλιεργούμενης γῆς. Μεταξύ 9ου καὶ 13ου αἰῶνα ἡ παραγωγικότητα αὐξάνει, ἐκεῖ ὅπου διατίθενται ἱκανὸς ἀριθμὸς ζῶων καὶ βαρὺς ἐξοπλισμὸς κατεργασίας τοῦ ἐδάφους. Ἀπαιτήσεις πού ἐκπληρώνουν μόνο οἱ μεγάλες ἐκμεταλλεύσεις. Εἶναι αὐτὴ ἡ ἀνώτερη ἀπόδοση τῶν μεγάλων ἐκμεταλλεύσεων καὶ οἱ ἐπεκτεινόμενες ἀγορές τῶν ἀστικῶν κέντρων πού ὀδηγοῦν μετὰ τόν 13ο αἰῶνα στή συγκέντρωση, περίφραξη, ἰδιωτικοποίηση τῆς καλλιεργούμενης γῆς. Μετὰ ἀπὸ μίᾶ παροδικὴ μείωση λόγω δημογραφικῆς πίεσης, στό 15ο αἰῶνα, οἱ μεγάλοι καλλιεργητὲς διαθέτουν κατὰ μέσο ὄρο 250-300 στρέμματα, πολλὰ ἐξ αὐτῶν ἐνοικιαζόμενα. Πρόκειται γι' αὐτοὺς τοὺς «μικροὺς καπιταλιστὲς», τοὺς Ἄγγλους yeomen,¹⁹ πού ἤδη ἐπιβεβαιώνουν μὲ τὴν παρουσία τους τὴν ὑπαρξὴ καπιταλιστικῶν σχέσεων στή γεωργία πρὶν ἀπὸ τό 15ο αἰῶνα στή Βορειοδυτικὴ Εὐ-

¹⁸ F. Bray: "Patterns of Evolution in Rice — Growing Societies", *The Journal of Peasant Studies*. τόμ. 11, τεύχος 1, Ὀκτ. 1983. Σελ. 3-33.

¹⁹ J. Barrington Moore Jr.: *Social Origins of Dictatorship and Democracy*, Ed. Penquin University, 1973. Σελ. 9-12.

ρώπη. Μ' άλλα λόγια πολύ πριν εμφανιστεί στο προσκήνιο ή δυνατότητα της εκμηχάνισης, οι παραγωγικές σχέσεις που την απαιτούσαν ήσαν ήδη παρούσες. Έτσι όταν βελτιώσεις στην καλλιεργητική τεχνική τού 17ου και 18ου αιώνα αύξησαν την παραγωγικότητα της γης αλλά και τις ανάγκες σε εργατικό δυναμικό, ή οικονομική άνωτερότητα της μεγάλης, συγκεντρωτικά διοικούμενης εκμετάλλευσης δεν μπορούσε να διασφαλιστεί παρά μόνο στην προοπτική υποκατάστασης της εργασίας με μηχανές. Προοπτική που υλοποιείται από τού 1830 σταδιακά, μέχρι τις μέρες μας, όταν στην Αγγλία ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός δεν ξεπερνά τού 3,5%.

Είναι σαφές από τὰ παραπάνω ή ιδιαιτερότητα της ανάπτυξης τού αγροτικού τομέα στις χώρες που αναφέρθηκαν και που οδηγεί σε έκτακτη αύξηση τών εκμεταλλεύσεων, υποκατάσταση της ανθρώπινης εργασίας με μηχανική ολόένα και πιό σύνθετη, ανάλογα με τή φύση τού ζητούμενου απ' αυτήν έργου. Υπενθυμίζουμε ότι ήδη μιλήσαμε για μιά άλλη ιδιαιτερότητα που εκφράζεται στον τύπο γεωργικής ανάπτυξης πολλών κρατών της Άνω Ανατολής. Βασικό στοιχείο αυτής της δεύτερης ιδιαιτερότητας είναι ότι οι αλλαγές στην καλλιεργητική τεχνική, συμβάδισαν με μείωση τού μεγέθους τών εκμεταλλεύσεων και θεματικές αυξήσεις της γεωργικής παραγωγικότητας (μεσαιωνική Κίνα, Ίαπωνία τού 18ου αιώνα, Ανατολική και Νοτιοανατολική Άσία σήμερα).²⁰ Θά μπορούσαμε να προσθέσουμε ως παράδειγμα τόν τρόπο διάθεσης τών εθνικών γαιών στη μετεπαναστατική Ελλάδα τού 19ου αιώνα. Μέ στόχο να ενισχύσει τόν αστικό ή μικροαστικό χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας, τó κράτος εμπόδισε τó σχηματισμό μιάς τάξης μεγαλογαιοκτημόνων οργανώνοντας τις νέες εμπορευματικές καλλιέργειες στη βάση της μικρής παραδοσιακής μονάδας, ή οποία ανέπτυξε θεματικά τήν αγροτική παραγωγή. Λύση όμως, που όπως επισημαίνεται²¹ περιείχε και τήν «άντισταση» της, δηλαδή τήν αποθάρρυνση της αγροτικής εξέδου, τή δημιουργία προλεταριάτου στις πόλεις και εργατικού δυναμικού για τή βιομηχανία. Αυτή ή καθυστέρηση της διεξόδου τών καπιταλιστικών σχέσεων στον αγροτικό τομέα θά κρατήσει μέχρι τού 1870. Έκτοτε ή ανάγκη αύξησης της επιφάνειας τών γεωργικών εκμεταλλεύσεων, με σκοπό να αντισταθμιστεί ή πτώση τού ποσοστού κέρδους τού καλλιεργητή και να διατηρηθεί σε ύψηλά επίπεδα ή παραγωγή, προκάλεσε τή μεγάλη διανομή τών γαιών που άρχισε τού 1871 και δημιούργησε τις προϋποθέσεις για τó πέρασμα στη βιομηχανία τήν επόμενη δεκαετία.

Είναι εξίσου σαφές μολαταῦτα, ότι μόνον ή πρώτη ιδιαιτερότητα είναι ευρύτερα γνωστή και συχνότερα αναφερόμενη, έτσι ώστε να τείνει —αν δεν έχει ήδη— να περιέλθει ή υιοθέτησή της στην περιοχή τού αυτόνοτου. Τό φυσιολογικό ερώτημα είναι γιατί και ή απάντησή του, μιάς και δεν προσδιορίζεται τόσο από τὰ αναπτυξιακά προβλήματα ενός συγκεκριμένου τύπου, αλλά από τήν περιρρέουσα περί αυτά τὰ προβλήματα ιδεολογία, αναγκαστικά θά κινηθεί άρχικά σ' αυτή τήν κατεύθυνση με κάθε δυνατή συντομία.

Μετά τó τέλος τού Β' Παγκοσμίου Πολέμου, ή έν-

νοια τού εκσυγχρονισμού κυριαρχεί, νοούμενη αναλόγως ως εξευρωπαϊσμός, δυτικοποίηση, εκβιομηχάνιση, αστική ανάπτυξη, επαναστατικός μετασχηματισμός. Συχνά ή έννοια αποδίδεται ως συνδυασμός όλων αυτών τών όρων, ενώ άλλοτε τονίζεται ότι πρόκειται για διαδικασία κοινωνικού μετασχηματισμού, υπό τήν επίδραση της επιστημονικής και τεχνολογικής επανάστασης.²² Διαδικασία που αν και επηρεάζει όλες τις εκδηλώσεις μιάς ορισμένης κοινωνίας, δεν μπορεί να ξεχωριστεί από κάποια οικονομική ανάπτυξη. Τό κυριότερο, τó στάδιο τών επιστημονικών ανακαλύψεων και τών τεχνολογικών εφαρμογών τους στη βιομηχανία, που υποκινεί τήν ανάπτυξη της τελευταίας, είναι άπολύτως θεμελιώδες και αποφασιστικό για κάθε εκσυγχρονισμό, οποιασδήποτε προέλευσης. Σε σημείο που, παρά τις σχετικές διαφωνίες,²³ νά γίνεται δεκτή ή ταύτιση εκσυγχρονισμού και εκβιομηχάνισης. Η άναμφίβολη απόδοση της εκβιομηχάνισης στην ικανοποίηση τών βασικών ανθρώπινων αναγκών αλλά και ή συμβολή της στη διεύρυνσή τους, εδραίωσαν τήν κοινή πεποίθηση ότι ή διαρκώς αυξανόμενη κυριαρχία πάνω στη φύση θέτει παράλληλα και τὰ θεμέλια μεγαλύτερης όρθολογικότητας στις κοινωνικές σχέσεις και διαδικασίες. Τό σχετικό προβάδισμα της Βορειοδυτικής Εύρώπης σ' αυτές τις εξελίξεις, ήδη από τόν 16ο αιώνα, όχι μόνο μετέθεσε τόν άξονα τού ιστορικού γίνεσθαι από τή Μεσόγειο στον Άτλαντικό αλλά και σφυρηλάτησε τó ιδεολογικό πλαίσιο της «εκβιομηχάνισης», της «προόδου», τού «εκσυγχρονισμού», της «ανάπτυξης» εντός τού όποιου κινητήριο άξονας είναι ό τεχνολογικός ντετερμινισμός και ή πολιτική του απόδοση στην εδραίωση τών δημοκρατικών θεσμών.

Μ' αυτή τήν ευρύτερη έννοια τού εξορθολογισμού της ίδιας της παραγωγικής διαδικασίας, θεωρήθηκε ότι όλοι οι τομείς της οικονομίας μπορούσαν και έπρεπε να «εκβιομηχανιστούν», επομένως και ό αγροτικός. Η διαπίστωση αυτή, όσον άφορά τó σχεδιασμό ανάπτυξης τών βιομηχανικά υπανάπτυκτων χωρών, δεν άπεσόβησε έντονας διαμάχες ως προς τή σχετική προτεραιότητα στην επέκταση τού αγροτικού ή τού βιομηχανικού τομέα, με σημαντικότερες κοινωνικές επιπτώσεις. Ζήτημα που στις βιομηχανικά αναπτυγμένες χώρες είχε πρό πολλού άκρωσει ή δυναμική της ανάπτυξης τού «αγροτοβιομηχανικού» συστήματος παραγωγής τροφίμων.²⁴

Οί θεωρητικές καταβολές αυτών τών άπόψεων θά μπορούσαν να αναζητηθούν κυρίως στους δύο προηγούμενους αιώνες. Αν ωστόσο ή αίσιοδοξία για τήν πρόοδο τού ανθρώπου που ενέπνευσε ή κλασική κοινωνιολογία της ανάπτυξης, συνεντρίβη από τις εμπειρίες τών δύο παγκοσμίων πολέμων, οι εξελικτικές άρχές της ανάπτυξης και της αλλαγής όχι μόνο παρέμειναν, αλλά εμπλουτισμένες με τις νέες έννοιες της «διαφοροποίησης» (differentiation) και της «ολοκλήρωσης» (integration), επέτρεψαν στις νεοεξελικτικές θεωρίες τού εκσυγχρονισμού που κυριάρχησαν στη δεκαετία τού '50 και στις άρχές της επόμενης, να προ-

22. P.F. Sugar: Στο Έκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση... Σελ. 67-71.

23. V. Georgescu: Στο Έκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση... Σελ. 118-119, 131.

24. Λ. Λουλούδη: «Άνθρωποι — όρμόνες, Ζώα — μηχανές». Ο Πολίτης, τεύχ. 38, 1980. Σελ. 21-25.

20. F. Bray: Ο.π., σελ. 3-33.

21. Β. Παναγιωτόπουλος: Στο Έκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τόν 19ο αιώνα. Έκδ. Θεμέλιο, 1980. Σελ. 217-235.

χωρήσουν στην ανάλυση των διαφόρων σταδίων της κοινωνικής εξέλιξης.²⁵

Αντικαθιστώντας με την «κοινωνία» και την «κουλτούρα», την «άνθρωπιότητα» ή το «άνθρωπινο γένος» των παλαιότερων επεξεργασιών, ως υποκείμενα της εξέλιξης και της προόδου, οι νεοεξελικτικές θεωρίες παρά τις διαφορές τους, συστηματοποιούν μία τυπολογία των μειζόνων δομικών χαρακτηριστικών μιας κοινωνίας στά διάφορα στάδια εξέλιξης της. Δέν είναι στόχος, αλλά ούτε επικτό στό πλαίσιο αυτής της εργασίας να παρουσιαστεί ή να σχολιαστεί ή νεοεξελικτική θεωρία της «ανάπτυξης». Άλλωστε ή κριτική της από τη νεομαρξιστική σχολή της «ύπανάπτυξης» (26), καθώς και της σχολής των «τρόπων παραγωγής» που εμπνέεται από τό θεωρητικό έργο του Γάλλου μαρξιστή Λ. Άλτουσέρ²⁷ είναι αρκετά γνωστές στον τόπο μας. Αυτό που έχει σημασία εδώ είναι ή εμφαση των νεοεξελικτικών θεωριών, στην ικανότητα καθολικής διάχυσης των οικονομικοτεχνολογικών καινοτομιών και στη δυνατότητα έναρμόνισης των κοινωνικών δομών που καταλήγουν, υποτίθεται αναπόφευκτα, στη «δυτικοποίηση» των αναπτυσσόμενων χωρών. Άφου όλες οι κοινωνίες οφείλουν να υποστούν μία αλλαγή από ένα σημείο ισορροπίας σ' ένα δεύτερο, ή εισαγωγή του ζεύγους παραδοσιακό - σύγχρονο, χωρίς ιδιαίτερη αναφορά στις συγκεκριμένες ιστορικές διαδικασίες μετάβασης από τό ένα στό άλλο, οροθετεί τό πλαίσιο εντός του οποίου εξελίσσεται ή κοινωνική αλλαγή.

Στό τελεολογικό αυτό πλαίσιο όρισμένα πρότυπα δράσης επέχουν θέση παγκόσμιας και καθολικής εφαρμογής με ευρύτερες δομικές συνέπειες. Παράδειγμα, ή παραγωγικά αποδοτικότερη χρήση των οικονομικών πόρων συνεπάγεται ή θεσμική αίτηση της κινητικότητάς τους. Η εργασία που δέν παραμένει παραγωγική στη γεωργία θά πρέπει απελευθερούμενη από τη γη να συγκεντρωθεί στη βιομηχανία, όπου και ή συγκεντρωση του κεφαλαιουχικού εξοπλισμού και των φυσικών πόρων. Η κινητικότητα των δύο άλλων παραγωγικών συντελεστών κεφαλαίου και γης διασφαλίζεται θεσμικά με τό δικαίωμα αγοραπωλησίας, μεταφοράς των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας/ενοικίασης της γης. Στόχος είναι ή αύξηση της κινητικότητας στη χρήση γης, ή καταστροφή της κοινοτικής ιδιοκτησίας και των φεουδαλικών δικαιωμάτων, ή μεταφορά τους σ' εκείνους τους παραγωγούς που είναι σέ θέση ν' αγοράσουν ή να ενοικιάσουν γη με στόχο τή μεγέθυνση/ενοποίηση του κλήρου σέ δυναμικές εκμεταλλεύσεις ειδικευόμενες στις απαιτήσεις μιας πλήρως εμπορευματοποιημένης γεωργίας και ικανές να αξιοποιήσουν άριστα τή σύγχρονη τεχνολογία. Άμεση συνέπεια αυτής της αναδιάρθρωσης της έγγειας δομής, είναι ή αυξανόμενη πώλωση της αγροτικής κοινωνίας σέ επιχει-

ρηματίες γεωργούς, μισθωτούς εργάτες και αγροτικό προλεταριάτο που απορροφάται στους δευτερογενείς και τριτογενείς τομείς της βιομηχανικής κοινωνίας. Μ' αυτή τήν έννοια οι θεωρίες του εκσυγχρονισμού, θεσμοποιώντας τήν κινητικότητα των μέσων παραγωγής ουσιαστικά αποτελούν θεωρίες της καπιταλιστικής ανάπτυξης παρόλο που ή εξέλικτισμός τους φαίνεται να λειτουργεί σ' ένα κενό εξουσίας. Ένδεχομένως, αυτή ή φαινομενική πολιτική ουδετερότητα των εξελικτικών θεωριών να αποτελεί τήν αιτία υιοθέτησής τους από τά ανατολικά καθεστώτα. Όπως θά δούμε άμέσως, τά αναπτυξιακά πρότυπα αυτών των θεωριών εξελήφθησαν σαν έφαλτήρια για τή συντόμηση της πορείας τους προς τόν σοσιαλισμό.

Άπό τήν εποχή που *Τό αγροτικό ζήτημα* (1899) του Κ. Κάουτσκι έθετε τό ζήτημα της προτεραιότητας της μεγάλης καπιταλιστικής βιομηχανίας, της ύποταξης της γεωργίας σ' αυτήν και της ιστορικά άδύνατης διαιώνισης της μικρής ιδιοκτησίας, ή μαρξιστική σκέψη ήταν κυρίαρχα προσανατολισμένη στην ικανότητα των καπιταλιστικών μεθόδων να δημιουργήσουν τις κοινωνικές δυνάμεις και τις υλικές προϋποθέσεις της ανάπτυξης. Έτσι ή Λένιν παρεμβαίνοντας στην εκσυγχρονιστική πολιτική του Στολίπιν (1906-1911) που στόχευε στην καταστροφή της αγροτικής παραδοσιακής κοινότητας, τάσσεται υπέρ του «σχετικά ανθρώπινου» και «αποδοτικότερου» αμερικάνικου τρόπου καπιταλιστικής ανάπτυξης, έναντι του «πρωσικού». ²⁸ Μόνο ή εθνικοποίηση θά κατέστρεφε τις μεσαιωνικές επιβιώσεις στη χρήση γης ανοίγοντας ταυτόχρονα τό δρόμο στην άνωτερότητα της μεγάλης εκμετάλλευσης κατά τά αμερικανικά πρότυπα. Παρόλο που ή Λένιν από τή μία επιχειρεί έναν τακτικό έλιγμό, στηριζόμενος για τήν εθνικοποίηση της γης στον μικρό αγρότη, από τήν άλλη παραμένει ένας τυπικός εκσυγχρονιστής του 19ου αιώνα, που δέν μπορεί να συλλάβει τούς λόγους επιβίωσης αυτού του αγρότη στό σύγχρονο κόσμο και έπομένως υποστηρίζει ένθερμα τήν καθολική κινητοποίηση γης και αγρότη στη μάχη άπέναντι στην όπισθοδρόμηση. Ατή ή αντίφαση θά συνεχιστεί και μετεπαναστατικά. Παρόλο που ή συνολική πολιτική του στάση άπέναντι στην αγροτιά είναι εξαιρετικά πίο σύνθετη, στό αναπτυξιακό ζήτημα παραμένει σημαδεμένη από τή μαρξιστική όρθοδοξία της σοσιαλδημοκρατίας της εποχής, που οι Κινέζοι κομμουνιστές όνόμασαν άργότερα «θεωρία των παραγωγικών δυνάμεων».²⁹

Σήμερα γνωρίζουμε ότι και ή λυσενκισμός και ή κολεκτιβοποίηση συνδέονται με τήν προτεραιότητα που αποδίδεται στην ανάπτυξη της βαριάς βιομηχανίας, έναντι της γεωργίας. Με τήν καταστροφή των όπισθοδρομικών μικρομονάδων, στη γεωργία άπεκαθίστατο ή συμμετρία με τις μεγάλες σύγχρονες βιομηχανικές μονάδες, πάνω στην ίδια τεχνική βάση. Οι μεγάλες γεωργικές εκμεταλλεύσεις έπιτρέπουν τήν άπεριορίστη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων στην ύπαιθρο και τήν προσφορά φτηνών προϊόντων για τήν έξυπνέτηση της κρίσιμης προτεραιότητας της βαριάς βιομηχανίας. Έποστηρίζοντας τό 1946 τήν κολεκτιβοποίη-

25. Ankie M. Hoogvelt: *The Sociology of Developing Societies*. Ed. The Macmillan Press Ltd, 1976. Σελ. 12-15 και 50-62.

26. Νίκου Μουζέλη: *Νεοελληνική κοινωνία: όψεις ύπανάπτυξης*, 2η έκδ. Έξάντας 1978. Σελ. 86-98 (συνολτική παρουσίαση) και σελ. 121 (αντιπροσωπευτική έργογραφία). Του ίδιου "Modernization, Underdevelopment, Uneven Development: Prospects for a theory of third World Formations". *Journal of Peasant Studies*. Τεύχ. 7, άρ. 3, 1980. Σελ. 353-373.

27. J.G. Taylor: *From Modernisation to Modes of Production: A Critique of the Sociologies of Development and Underdevelopment*. Ed. Macmillan, 1979.

28. E. Kingston - Mann: "A Strategy for Marxist Bourgeois Revolution: Lenin and the Peasantry, 1907-1916", *The Journal of Peasant Studies*. τεύχ. 7, Άρ. 2, 1980. Σελ. 131-157.

29. Ρ. Λινάρ: *Ό Λένιν, οι άργότες, ό Ταίλορ*. Έκδ. Μηνιαία Έπιθεώρηση, 1982. Σελ. 65.

ση ό Στάλιν δήλωνε ότι «υπάρχουν δύο τύποι μεγάλης κλίμακας γεωργίας: ή καπιταλιστική και ή κολεκτιβιστική. Διαλέξαμε τή δεύτερη όχι μόνο για λόγους αρχής αλλά γιατί είναι και πιό σύντομη».³⁰ Δέν είναι ή πρώτη ούτε ίσως και ή χαρακτηριστικότερη δήλωση Σοβιετικού ήγέτη όπου μία «τεχνολογική» επανάσταση φορτίζεται μέ τήν παραγωγή μιάς «ιδεολογικής» επανάστασης, αφήνοντας τήν πολιτική απέξω. 'Όστόσο αυτό τό «πιό σύντομη...» είκοσι τρία χρόνια πριν, φαίνεται νά υποβάλλει στόν σκεπτικιστή πιά και έτοιμοθάνατο Λένιν τήν ανάγκη νά υπαγορεύσει στή γραμματέα του «...έδώ πιστεύω ότι βούλιαξα για πάντα».³¹ Τό πρόβλημα πού τόν άπασχολούσε πιά ήταν τό πολιτικό χάσμα πόλης - ύπαιθρου, αυτό πού ό συγγραφέας τής *Ιστορίας τής Σοβιετικής Ένωσης* Ε.Χ. Κάρ θά παρατηρήσει σ' έναν συνεργάτη του, ως άδυναμία κατανόησης μιάς κοινωνίας έθισμένης κυρίως σέ μία φυσική οικονομία, «τό ρώσικο χωριό ήταν ένας διαφορετικός κόσμος άπ' αυτόν τών οικονομολόγων».³² Η παρατήρηση έχει ιδιαίτερη σημασία καθώς άφορα νομίζουμε πέρα από τά συγκεκριμένα γεγονότα και πρόσωπα, τό γενικό πρόβλημα προσέγγισης «άπό τά έξω» μιάς λιγότερο ή περισσότερο «κλειστής» άγροτικής κοινωνίας.

Καιρός όμως νά συνοψίσουμε. Τό ζήτημα τής μεγέθυνσης τών γεωργικών έκμεταλλεύσεων και ή έξοδος του άγροτικού πληθυσμού από τήν ύπαιθρο, αποτελούν σημείο σχεδόν πλήρους όμοφωνίας στό λόγο τών πολιτικών ανάπτυξης του άγροτικού τομέα. Από ελάχιστες πλευρές άμφισβητείται ή ύπόθεση ότι ή εξέλιξη τής γεωργικής τεχνολογίας ύποκατάσταση τής ανθρώπινης εργασίας αντιπροσωπεύει μία πρόοδο σέ σχέση μέ τή δυνατότητα βελτίωσης τής παραγωγικότητας τεχνικών εντάσεως εργασίας. Σε ό,τι προηγήθηκε δείξαμε, συνοπτικά έστω, τήν ιστορική και θεωρητική καταγωγή αυτής τής όμοφωνίας πού συνδέεται μ' ένα όρισμένο πρότυπο ανάπτυξης. Τό πρότυπο αυτό διαμορφώθηκε αρχικά στή Βορειοδυτική Εύρώπη και όλοκληρώθηκε πληρέστερα είτε εκεί όπου οι αντίστασεις τών προηγούμενων δομών ξεπεράστηκαν μέ επιτυχία (π.χ. Άγγλία) ή τά νέα συστήματα ξεκίνησαν σχεδόν ex nihilo (π.χ. ΗΠΑ, Αύστραλία). Δέν συνέβη τό ίδιο εκεί όπου ή παραγωγικότητα τής γής και όχι τής εργασίας ήταν ό στόχος τής άγροτικής πολιτικής (π.χ. Άσία, Ιαπωνία). Οι θεωρίες του έκσυγχρονισμού μέσα από τήν τελεολογική αντίληψη τής προσαρμογής τών κοινωνικών σχηματισμών τών «υπανάπτκτων» ή «άναπτυσσόμενων» χωρών άγνόηση τήν ιδιαιτερότητα τών δομών αυτών τών σχηματισμών και κυρίως τόν τρόπο πού ό μη καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής τους αντίστέκεται στόν επιβαλλόμενο από τής «άνεπτυγμένες» χώρες καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Οι ιδιόμορφες κοινωνικές συνθέσεις πού προέκυψαν άπ' αυτή τήν «άρθρωση» τών τρόπων παραγωγής συγκαλύφθηκαν ως στρεβλώσεις ή παρεκκλίσεις από τό τελικό όραμα τής έκβιομηχάνισης, δηλαδή τής ύπαγωγής τής εργασιακής διαδικασίας στίς καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής. Η ύπαγωγή αυ-

τή, καθώς προϋποθέτει τό διαχωρισμό τών άμεσων παραγωγών από τά μέσα παραγωγής, χαρακτηρίζεται από προηγμένη έκμηχάνιση πού ειδικά στή γεωργία επιτυγχάνεται, άνάμεσα στ' άλλα, κυρίως μέ τήν άναδιανομή τής καλλιεργούμενης έκτασης και τήν άγροτική έξοδο. Έπομένως, οι θεωρίες του έκσυγχρονισμού, άναδεικνύοντας ως θεμελιώδες πρόβλημά τους τήν έκβιομηχάνιση ύπό τήν ευρύτερη έννοιά της, ήταν λογικό νά παραγνωρίσουν τή φύση και τή σημασία τών «τοπικών συνθηκών» και τών «έσωτερικών παραγόντων». Στο έπόμενο και τελευταίο μέρος αυτής τής εργασίας θά παρουσιαστούν όρισμένα άποτελέσματα αυτής τής ιδεολογικοποίησης τής πραγματικότητας στήν περίπτωση του έλληνικού άγροτικού τομέα.

Ρυθμοί έκσυγχρονισμού και πραγματικότητας του άγροτικού τομέα

Για νά εξετάσουμε τή σχέση πού υφίσταται άνάμεσα στό καθολικής άποδοχής παράδειγμα γεωργίας, πού στίς ιστορικές και θεωρητικές του καταβολές άναφερθήκαμε ήδη, και τό ρυθμό άφομοίωσης του από τήν πραγματικότητα του άγροτικού τομέα, όρισμένες όψεις αυτής τής τελευταίας θά μäs άπασχολήσουν πιό κάτω. Προηγουμένως όμως θεωρούμε άπαραίτητο ένα μεθοδολογικό σχόλιο.

Είναι εύλογο ότι για νά ποσοτικοποιηθεί τό ποιοτικό άλλα του έκσυγχρονισμού πού περιγράψαμε, όρισμένα μεγέθη του άγροτικού τομέα είναι άπολύτως άναγκαία. Αυτά είναι ή έκταση τών άγροτικών έκμεταλλεύσεων και ό αριθμός τών άπασχολούμενων στή γεωργία. 'Όστόσο, όπως έχει παρατηρηθεί και από άλλους έρευνητές, παρόλο πού και τά δύο αυτά μεγέθη χρησιμοποιούνται κατά κόρον στήν έκσυγχρονιστική πολιτική, τά στοιχεία άλλα και ή όρολογία πού τά συνιστούν παραμένουν έξαιρετικά άβέβαια. Και πρώτα άπ' όλα τό μέγεθος και ή έκταση τής γεωργικής έκμετάλλευσης. Η έννοια του «μεγέθους» δέν είναι σαφώς προσδιορισμένη. Μπορεί νά έκφραστεί ως έκταση γής ή επένδυση κεφαλαίου ή αριθμός άπασχολούμενων άτομων ή αριθμός έκτερεφόμενων ζώων ή συνδυασμός διαφόρων παραγόντων κ.λπ. Έκφράζεται συνήθως ως έκταση γής σέ στρέμματα ή έκτάρια κατ' έκμετάλλευση γιατί θεωρείται τό απλούστερο και εύκολότερα προσδιοριζόμενο κριτήριο μεγέθους. Η σύγκριση όμως τών έκμεταλλεύσεων από άπόψεως μεγέθους, μέ κριτήριο τήν έκτασή τους, έχει νόημα μόνο όταν βρίσκονται εντός του αυτού γεωκλιματικού τύπου και εφαρμόζουν/άξιοποιούν ένα παρόμοιο σύστημα παραγωγής. Είναι πρόδηλο, στόν ποικίλο μορφολογικά μεσογειακό χώρο πού ανήκει ή χώρα μας, μέ τίς έντονες περιφερειακές ανιστότητες,³³ πόσο άνεπαρκές τελικά μπορεί νά θεωρηθεί τό κριτήριο τής έκτασης. Μολαταύτα, χρησιμοποιείται σχεδόν κατ' άποκλειστικότητα.

Σέ δύο από τίς λίγες έμπειρικές έρευνες στόν άγροτικό τομέα, ή σχετικότητα του κριτηρίου μέγεθος είναι σαφής. Στήν πρώτη άπ' αυτές διαπιστώνεται αρχικά μία

30. Dominique Lecourt: *Proletarian Science?* --- The case of Lysenko. Ed. NLB. 1977. Σελ. 72.

31. Ρ. Λινάρ: *Ό.π.*, σελ. 60.

32. R.W. Davies: 'Drop the Glass Industry' - Collaborating with E.H. Carr. *New left review*. Άρ. 145. Μάιος - Ιούνιος 1984. Σελ. 66.

33. S. Efstratoglou - Todoulou: *Common Agricultural Policy and Regional Development in Greek Agriculture*. 3rd Congress E.A.A.S. 1981.

ΟΡΟΛΟΓΙΑ "ΜΕΓΕΘΟΥΣ" ΓΕΩΡΓΙΚΩΝ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΕΩΝ

	Δ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ (1)	Χ. ΕΥΕΛΠΙΔΗΣ (2)	Α. ΠΕΠΕΛΑΪΔΗΣ (3)	Π. ΑΒΑΞΙΔΗΣ (4)	Α. ΔΕΡΜΕΝΤΖΟΠΟΥΛΟΣ (5)	Κ. ΒΕΡΓΟΠΟΥΛΟΣ (6)	Δ. ΨΥΧΟΓΙΟΥ (7)
νόσος	<20	1-9	-	-	-	-	-
πολύ μικρή	-	10-29	-	1-9	-	-	0-9
μικρή	20-150	30-199	1-9	10-29	1-49	1-9	0-19
μικρομεσαία	-	-	-	-	-	-	20-49
μεσαία	150-1000	200-999	10-29	30-99	50-99	10-499	20-99
μεγαλομεσαία	-	-	-	-	-	-	50-99
μεγάλη	>1000	1000-5000	30->5000	100-999	100->5000	500->5000	>100
πολύ μεγάλη	-	>5000	-	1000->5000	-	-	>500

Πηγές:

- (1): Δ. Στεφανίδης: 'Αγροτική Πολιτική και Οικονομική Πολιτική επί των Συλλεκτικών Έργων. Γαιολογία, τ. Α', Αθήνα 1948
- (2) Χρ. Ευελπίδης: Γεωργική Οικονομική, Έκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1957, Σελ. 105
- (3) Αδ. Πεπελαΐδης: 'Στενότητα εργασίας στην ελληνική γεωργία' στο: 'Αγροτική Πολιτική και Ανάπτυξη', Έκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1976, Σελ. 190
- (4) Π. Αββαξίδης: 'Η Αγροτική Οικονομία', Έκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1975, σελ. 34 και 224
- (5) Α. Β. Δερμεντζοπούλου: 'Τό πρόβλημα τών μεγέθους τών γεωργών και κτηνοοσοφικών εκμεταλλεύσεων εν Ελλάδι', Αθήνα 1976, σελ. 44
- (6) Κ. Βεργόπουλος: 'Τό Αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα', Έκδ. Έξάντας, Αθήνα 1975, σελ. 214
- (7) Δ. Ψυχογιού: 'Κοινωνικά και οικονομικά χαρακτηριστικά τών μελών, μειοψηφών και διοικητικών συμβουλίων', στο: 'Τό Αγροτικό συνεταιριστικό πρόβλημα τής χώρας', Έκδ. Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα 1981, σελ. 160

σημαντική «προσαρμογή» τών αγροτών μας υπό τήν έννοια τής συσχέτισης μεγέθους-έκτασης εκμετάλλευσης και παραγωγικού συστήματος.³⁴ Οί μεγάλες εκμεταλλεύσεις παρουσιάζονται μέ ύψηλή εξειδίκευση στά δημητριακά, ενώ αποφεύγουν συστηματικά άμπελια, όπωροφόρα δένδρα. Οί τάσεις αυτές μετριά-ζονται και μοιράζονται εξίσου σέ βιομηχανικά φυτά, ελιές, άμπελια στίς μεγαλομεσαίες εκμεταλλεύσεις (βλ. όρολογία Πίνακα Ι). Τό ίδιο αλλά σέ μεγαλύτερο βαθμό συμβαίνει στίς μικρομεσαίες. Από τήν άλλη, ή καλλιέργεια τών κηπευτικών εμφανίζεται σάν ή πιο «ουδέτερη» — άνισα κατανεμημένη στίς διάφορες κλάσεις— από άποψη μεγέθους εκμεταλλεύσεων. Τά βιομηχανικά φυτά παρουσιάζονται μέ δύο αντίτι-θέμενες ειδικεύσεις, τών μεγάλων εκμεταλλεύσεων στό βαμβάκι και τά τεύλα, τών μικρών στό καπνό. Όταν όλες αυτές οί «προσαρμογές» άποδοθούν σέ οί-κονομικά μεγέθη, πού αναφέρονται στο σύνολο τής εκμετάλλευσης, άποδεικνύεται ότι τό εισόδημα, οί δα-πάνες, τό άκαθάριστο προϊόν είναι 4-5 φορές μεγαλύ-τερο στίς μεγάλες εκμεταλλεύσεις έναντι τών μικρών. Όμως ή εικόνα αντίστρέφεται όταν τά ίδια ποσά, εκφραστούν όχι στο σύνολο τής εκμετάλλευσης αλλά ανά στρέμμα τής, όποτε είναι 4-5 φορές μεγαλύτερα στίς μικρές έναντι τών μεγάλων εκμεταλλεύσεων. Πα-ράλληλα και ή οικογενειακή κατανάλωση εργασίας είναι 15 φορές μεγαλύτερη και ή μισθωμένη εργασία 65% άνώτερη. Τό συμπέρασμα είναι ότι αυτή ή έντα-τικοποίηση τών μικρών εκμεταλλεύσεων κατά τήν όποια αυξάνουν τό εισόδημά τους, αυξάνοντας τήν οικογενειακή εργασία (ή ξένη δέν αντιπροσωπεύει πα-ρά τό 3% τής συνολικώς καταναλισκόμενης εντός τής εκμετάλλευσης), τίς καθιστά ανταγωνιστικές από οί-κονομική άποψη και περιορίζει τή σημασία τής έκτα-σης ως κριτηρίου τού μεγέθους τής εκμετάλλευσης.

Στή δεύτερη εργασία, πού αναφέρεται στο νομό Βοιωτίας και συγκριτικά στο νομό Φθιώτιδας, υπο-στηρίζεται ότι ο συνδυασμός τών μεγεθών καλλιερ-γούμενης και άρδευόμενης έκτασης ανά ενεργό άγρό-τη, παίζει άποφασιστικό ρόλο στή διαμόρφωση τού συστήματος παραγωγής και στόν προσδιορισμό τών δυνατοτήτων γεωργικής ανάπτυξης. Ίδιαίτερα γιά τή χώρα μας, πού χαρακτηρίζεται από μεσογειακό κλίμα

μέ έκτεταμένη περίοδο ξηρασίας, ο παράγοντας καλ-λιεργούμενη έκταση, εάν δέν συνοδεύεται μέ δυνατό-τητες άρδευσης, δέν μπορεί νά έχει τήν ίδια σημασία πού έχει στίς χώρες τής δυτικής και ήπειρωτικής Εύ-ρώπης, όπου υπάρχει κανονικότερη κατανομή τών βροχοπτώσεων. Ο συνδυασμός τών δύο αυτών μεγε-θών άντανακλά τίς γενικότερες συνθήκες γεωργικής ανάπτυξης και ιδιαίτερα τίς συνθήκες φυσικής υποδο-μής (ύψόμετρο, κλίμα, γονιμότητα εδάφους κ.λπ.).³⁵

Επομένως και τά εμπειρικά στοιχεία ένισχύουν τή μεθοδολογική μας επιφύλαξη στή μονοδιάστατη χρή-ση τής έκτασης ως κριτηρίου τού μεγέθους τών γεωρ-γικών εκμεταλλεύσεων στίς ελληνικές συνθήκες ειδι-κότερα.

Από τήν άλλη, υπάρχει σοβαρό, αν και άλλου τύ-που, πρόβλημα μέ τήν ταξινόμηση σέ κλιμάκια τών εκμεταλλεύσεων μέ κριτήριο τήν έκταση. Ένδεικτικά παραθέτουμε τίς σχετικές διαφορές γνωστών έρευνή-των ως προς τήν έκταση πού χαρακτηρίζει τό «μικρό», «μεσαίο», «μεγάλο» μέγεθος εκμετάλλευ-σης (βλ. σχετικά Πίνακα Ι), υποθέτοντας ότι ή όρολο-γία άντανακλά πράγματι περισσότερο πολιτικές και συναισθηματικές άπόψεις και λιγότερο άντικειμενικά κριτήρια.³⁶

Ο αριθμός τών οικονομικά ενεργών άπασχολόμε-νων στή γεωργία δέν παρουσιάζει λιγότερα προβλήμα-τα, πού έντεινούνται από τό βαθμό άξιοπιστίας τών πα-ραχόμενων στατιστικών στοιχείων. Ήδη έχουν έπιση-μανθεί άντιφάσεις στα άποτελέσματα Άπογραφής Γεωργίας - Κτηνοοσοφίας 1971 και Άπογραφής Πληθυ-σμού - Κατοικιών τού ίδιου έτους.³⁷ Στήν πρώτη κατα-γράφηκαν 63.000 περισσότεροι άρχηγοί εκμεταλλεύ-σεων μέ κύριο επάγγελμα τή γεωργία. Έξίσου επιφυ-λακτικά έχει σχολιαστεί και ή δειγματοληπτική έρευ-να τής ΕΣΥΕ - Υπουργείου Γεωργίας (1977) όταν μέ κριτήριο τήν άπασχόληση στή γεωργία τουλάχιστον 140 ήμέρες έτήσια, υπολόγισε 865.700 οικονομικά έ-νεργούς άγρότες ή 28,8% τού συνόλου ενεργού. Αν ό-μως σύμφωνα μέ τά στοιχεία τής ΕΣΥΕ υπάρχουν άλλα 238.700 άτομα πού δέν πληρούν τό παραπάνω κριτήριο άπασχόλησης, έχουν όμως κύριο επάγγελμα

34. Δ. Ψυχογιού: «Κοινωνικά και οικονομικά χαρακτηριστι-κά τών μελών, μειοψηφών και διοικητικών συμβουλίων», στο Τό αγροτικό συνεταιριστικό πρόβλημα τής χώρας. Έκδ. Ε.Κ.Κ.Ε. Αθήνα 1981. Σελ. 160-181.

35. Α. Παναγιώτου: Παραγωγικές δομές και ένόητες γεωργι-κής ανάπτυξης. Μιά μεθοδολογική προσέγγιση στο Νομό Βοιωτίας. Διατριβή επί ύψηγείας. Α.Γ.Σ.Α. Αθήνα 1982. Σελ. 61-62.

36. Δ. Ψυχογιού: Ό.π., σελ. 159.

37. Δ. Ψυχογιού: Ό.π., σελ. 46-52.

τή γεωργία, προφανώς τό ποσοστό επί του ενεργού συνόλου παρουσιάζεται υποτιμημένο. Ήξάλλου, ή επιφύλαξη ένισχύεται από τή σύγκριση του συνολικού αριθμού εκμεταλλεύσεων (960.000) μέ τόν αριθμό των οικονομικά ενεργών άγροτών (865.700). Τό πρόβλημα τής όρολογίης; όσον άφορά τόν οικονομικά ενεργό πληθυσμό προκύπτει και από τήν έλλιπή επικάλυψη ανάμεσα στίς άπογραφές μεταξύ 1971 - 1981. Τό 1971 οί όρισμοί ήσαν δύο, μέ βάση α) τή συνήθη άπασχόληση, β) τήν άπασχόληση τής τελευταίας έβδομάδας. Τό 1981 ό όρισμός ήταν ένας, μέ βάση τήν κύρια άπασχόληση. Ή σύγκριση έτσι ανάμεσα στίς δύο άπογραφές είναι προβληματική, άν υπολογιστεί ότι τό 1981 δέν συμπεριελήφθησαν στόν ενεργό γεωργικό πληθυσμό οί μαθητές και οί νοικοκυρές πού δήλωσαν κύρια άπασχόληση αντίστοιχα σπουδές και οικιακά και παρ' όλα αυτά γνωρίζουμε έμπειρικά ότι συμμετέχουν στή γεωργική εργασία. Στά παραπάνω θά μπορούσε νά προστεθεί ότι τό ποσοστό 27,43% του ενεργού πληθυσμού στή γεωργία, όπως προκύπτει από τήν έπεξεργασία του δείγματος 10% τής Άπογραφής του 1981, θά πρέπει νά συνεκτιμηθεί και ένόψει του ότι σέ 52 νο-

για. Ή σχέση των δημόσιων επενδύσεων, σ' έναν τομέα πού ή κρατική πλαισίωση είναι ιδιαίτερα έντονη, σέ σχέση πρός τό σύνολο των δημόσιων επενδύσεων από 20% και πάνω, πού ήταν στή διετία 1961-1962, κατέβηκε σέ 14% στή διετία 1971-72 κι έφτασε στό 10% μόνο στή διετία 1979-80.³⁸ Έτσι άγνοήθηκε ή υποτιμήθηκε ή σημασία, παρ' όλες τίς αντίθετες διακηρύξεις, τής αναδιάρθρωσης των καλλιεργειών, των έργοιοβελτιωτικών έργων, τής γεωργικής έρευνας και των γεωργικών εφαρμογών, μεταποίησης, όργάνωσης και διανομής του γεωργικού προϊόντος. Ό,τι τέλος πάντων θά συνιστούσε μιά συνεπή έκσυγχρονιστική πολιτική αναδιάρθρωσης των άγροτικών δομών.

Δέν είναι διόλου παράδοξο ότι μέσα σ' αυτές τίς συνθήκες, οί αναδιρθρώσεις στήν έγγεια δομή συντελούνται μέ έξαιρετικά άργούς ρυθμούς. Τό συμπέρασμα αυτό έξάγεται από τούς σχετικούς Πίνακες II έως V του Παραρτήματος, πού περιέχουν τίς διαχρονικές εξελίξεις μιās δεκαεπταετίας (1961 - 1977). Μετά τίς διανομές γής του μεσοπολέμου και τής πρώτης μεταπολεμικής δεκαετίας, ή ύπεροχή τής μικρής και μεσαίας γεωργικής εκμετάλλευσης είναι σαφής, από τήν

ΠΙΝΑΚΑΣ II

ΑΡΙΘΜΟΣ ΓΕΩΡΓΙΚΩΝ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΕΩΝ (X1000)

ΤΑΞΗ ΜΕΓΕΘΟΥΣ	ΕΚΤΑΣΗ (ΣΤΡΕΜ.)	1961	% (ΣΥΝΟΛΟΥ)	1971	% (ΣΥΝΟΛΟΥ)	1977	% (ΣΥΝΟΛΟΥ)
A. ΜΙΚΡΗ	< 30	704,6	60,95	620,8	59,28	561,7	58,77
B. ΜΙΚΡΟΜΕΣΑΙΑ	30-49	232,4	20,1	209,6	20,01	181,4	18,98
Γ. ΜΕΣΑΙΑ	30-99	405,1	35,03	373,9	35,7	332	34,73
Δ. ΜΕΓΑΛΟΜΕΣΑΙΑ	50-99	172,7	14,94	164,3	15,69	150,6	15,75
E. ΜΕΓΑΛΗ	100-499	45,8	3,96	51,6	4,93	59,6	6,34
ΕΤ. ΠΟΛΥ ΜΕΓΑΛΗ	> 500	0,7	0,06	0,9	0,09	1,5	0,16
	ΣΥΝΟΛΑ	1156,2	100	1042,2	100	954,8	100

μούς οί 34 εμφανίζουν αντίστοιχο ποσοστό άνω του 40%, ένώ στήν Περιφέρεια Πρωτευούσης, Ύπόλοιπο Άττικής και Θεσσαλονίκη πού συγκεντρώνουν τό 38,97% του συνόλου του οικονομικά ενεργού πληθυσμού, τά αντίστοιχα ποσοστά για τή γεωργία είναι 0,4%, 13,3% και 9,5% (πηγή ΕΣΥΕ 1984).

Έχοντας αυτές τίς μεθοδολογικές παρατηρήσεις ύπόψη, έρχόμαστε τώρα νά εξετάσουμε τί απέδωσε ή όμοφωνία ως πρός τό παράδειγμα ανάπτυξης πού άναλύσαμε, στή συγκεκριμένη πραγματικότητα του άγροτικού τομέα. Βέβαια, έξαρχής θά αντιτασσόταν ότι ή πίεση στήριξης των τιμών και εισοδημάτων, πού επέβαλαν τόσο οί κινητοποιήσεις των άγροτών όσο και τό βάρος τής ψήφου τους, δέν επέτρεψε παρά τήν άσκηση μιās άνάλογης βραχυχρόνιας πολιτικής, εις βάρος των διαρθρωτικών μέτρων και έντέλει υπέρ τής διαιώνισης των ύφιστάμενων δομών. Τήν πολιτική αυτή άποδεικνύει ή εξέλιξη των επενδύσεων στή γεωρ-

πλευρά του αριθμού αλλά και τής γαιοκτησίας. Στά έτη 1961, 1971, 1977 τά ποσοστά αυτού του αριθμού επί του συνόλου παρέμειναν σχεδόν άμετάβλητα, δηλαδή 95,97%, 95,94%, 93,60%, ένώ τά αντίστοιχα ποσοστά τής γαιοκτησίας ήταν 79,86%, 75,31%, 69,16%. Όσον άφορά τό συνολικό αριθμό των εκμεταλλεύσεων και τή συνολική έκταση πού καταλαμβάνουν, στό ίδιο διάστημα, ή μείωση του πρώτου ήταν 17,41% και τής δεύτερης 6,06%. Παρότι από τούς πίνακες προκύπτει μιά ένδεικτική αύξηση τόσο του αριθμού όσο και τής έκτασης των εκμεταλλεύσεων άνω των 100 στρεμμάτων, πού θά μπορούσε νά έννοηθεί ως ένδυνάμωση «ένός λεπτού στρώματος μεγαλοκτηματιών»,³⁹ έντούτοις νομίζουμε ότι περισσότερο σημαντική είναι ή περίπου στό τριπλάσιο μείωση του αριθμού των εκμεταλλεύσεων σέ ποσοστό, έναντι εκείνου τής γαιοκτησίας. Αυτή ή σχέση ύποδηλώνει και τήν έξοδο οικονομικά ενεργών άγροτών από τή γεωργία, αλλά και τήν έπιμονή όσων άπομένουν νά αξιοποιήσουν, μέ τόν τρόπο πού ήδη έκθέσαμε, τόν έγκαταλειπόμενο κληρο. Περίπου τό 60% των εκτάσεων των έγκαταλειπόμε-

38. Σ. Παπασηλιόπουλου: «Ή αναδιάρθρωση του άγροτικού τομέα και ή γεωργική και κτηνοτροφική ανάπτυξη». Εισήγηση στό 7ο Σεμινάριο Οικονομικής Άναπτύξεως τής Συντονιστικής Έπιτροπής Προβολής Έλληνικής Οικονομίας, Άθήνα, 1982

39. Σ. Καρύδη: «Οί αλλαγές στή γαιοκτησία», Άγροτική Άναγέννηση, άρ. 11 (68). Έτος 6ο, Νοέμ. 1980. Σελ. 1358.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙΙ

ΕΚΤΑΣΗ ΓΕΩΡΓΙΚΩΝ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΕΩΝ (Χ1000 ΣΤΡ.)

ΤΑΣΗ ΜΕΓΕΘΟΥΣ	ΕΚΤΑΣΗ (ΣΤΡΕΜ.)	1961	% (ΣΥΝΟΛΟΥ)	1971	% (ΣΥΝΟΛΟΥ)	1977	% (ΣΥΝΟΛΟΥ)
A. ΜΙΚΡΗ	<30	9102,9	24,78	8160,7	22,75	7142,7	20,67
B. ΜΙΚΡΟΜΕΣΑΙΑ	30-49	8800,7	23,96	7924,7	22,1	6785,6	19,67
Γ. ΜΕΣΑΙΑ	30-99	20232,8	55,08	18850,7	52,57	16721,9	48,47
Δ. ΜΕΓΑΛΟΜΕΣΑΙΑ	50-99	11432,1	31,12	10926	30,47	9936,3	28,8
E. ΜΕΓΑΛΗ	100-499	6834,2	18,61	7962,5	22,20	9550,9	27,68
ΣΤ. ΠΟΛΥ ΜΕΓΑΛΗ	>500	563,2	1,53	889,1	2,48	1089,1	3,15
	ΣΥΝΟΛΑ	36733,1	100	35863	100	34504,6	100

Πηγή: "Ελληνική Γεωργία 1958-1978", σ.2, "Έκδοση Υπουργείου Γεωργίας.

μενων εκμεταλλεύσεων πέρασαν στην κλίμακα των πάνω από 100 στρέμματα μονάδων, ενώ απομένουν 2,2 εκ. στρέμματα μικρού και μεσαίου μεγέθους κληροί προς εκμετάλλευση. Συμπερασματικά, με 950.000 εκμεταλλεύσεις και κυριαρχούσα τη μικρή και μεσαία κλίμακα, το μέσο μέγεθος παραμένει περίπου 36 στρ. και ποικίλλει από 24 στρέμ. στην Ήπειρο σε 48 στρέμ. στην Κεντρική και Δυτική Μακεδονία. Δεδομένου ότι το 1961 το μέσο μέγεθος της εκμετάλλευσης ήταν περίπου 32 στρ., ο μέσος αριθμός αγροτεμαχίων ανά εκμετάλλευση 6,8 και η μέση έκταση αγροτεμαχίου 5,3 στρ. έναντι 6,1 και 5,9 αντίστοιχως του 1977 (Στοιχ. ΕΣΥΕ) είναι φανερό ότι η έγγεια δομή της ελληνικής γεωργίας εξελίσσεται εξαιρετικά άργα.

Η εξέλιξη του ενεργού γεωργικού πληθυσμού υπήρξε περισσότερο εντυπωσιακή. Δέν προχώρησε βέβαια με τους ρυθμούς που προέβλεπαν τα πενταετή προγράμματα που ήδη αναφέραμε. Από 1.960.000 (53,9% του συνολικά ενεργού), μειώθηκε σε 1.330.000 (40,5%) στα 1971 και 972.091 (27,43%) στην Απογραφή του 1981. Παραμένει όμως, έστω και αν δεν λάβουμε υπόψη τις επιφυλάξεις ως προς τη συγκριτική και πραγματική υπόστασή του, το τελευταίο ποσοστό αρκετά υψηλό σε σχέση με τους εκσυγχρονιστικούς στόχους. Μάλιστα η απόσταση απ' αυτούς τους στόχους μεγαλώνει αν προστεθεί ένα στοιχείο δηλωτικό του βίαιου χαρακτήρα της αγροτικής εξέδου.

Σύμφωνα με δημογραφικές μελέτες, το ποσοστό των ηλικιωμένων στις αγροτικές περιοχές είναι ανώτερο από τον εθνικό μέσο όρο και τα αντίστοιχα ποσοστά των ήμισιαστικών και αγροτικών περιοχών, αλλά και ο ρυθμός γήρανσης στη δεκαετία 1961-1971 ταχύτερος στις αγροτικές περιοχές (+49%) παρά στις ήμισιαστικές (+39%) και τις αστικές (+28%), αποτέλεσμα του βίαιου μεταναστευτικού οφέλους της περιόδου 1953-1973.⁴⁰ Βίαιου λόγω του ραγδαίου ρυθμού που εξέλαβε, όταν στα οικονομικά κίνητρα προστέθηκαν ιδιαίτερα στα πρώτα μετεμφυλιοπολεμικά χρόνια οι άφορητες πολιτικές συνθήκες που επέβαλε στους αντιπάλους της ή επικρατήσασα παράταξη.

Η ανυπαρξία θεσμικής υποδομής για την εγκατάσταση νέων αγροτών, η αδυναμία παροχής ικανοποιητικών συντάξεων και κοινωνικής ασφάλισης, οι υψηλές προσδοκίες κοινωνικής ανόδου στα αστικά κέντρα παράλληλα με τη συνεχή υποτίμηση του γεωργικού επαγγέλματος, τέλος η φθίνουσα γεννητικότητα στις αγροτικές περιοχές, κάθε άλλο παρά αποτέλεσμα κίνητρα για τη δημιουργία του επιχειρηματία-αγρότη

πού προβλέπει το εκσυγχρονιστικό παράδειγμα. Αντίθετα, η κοινωνική δομή που προέκυψε από τις παραπάνω αιτίες συνέβαλε, όπως ήταν φυσικό, στη μείωση των προσφερόμενων ωρών εργασίας, επιβράδυνση του ρυθμού εισαγωγής καινοτομιών στην οργάνωση και διαχείριση των γεωργικών εκμεταλλεύσεων, την εγκατάλειψη ή υποαπασχόληση σημαντικού τμήματος της καλλιεργήσιμης γης. Δυσμενής επίδραση άσκησε η εξέλιξη αυτή και στη συμβολή του αγροτικού νοικοκυριού ως καταναλωτικής μονάδας με προσανατολισμό τις δαπάνες υγείας (περιορισμένες ήδη από την ισχύοντα της ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης) και πολύ λιγότερο τα είδη διατροφής, υπόδησης, ένδυσης, αναψυχής και τις μεταφορές. Ός προς την απασχόληση ειδικότερα, παρά το ότι δεν υπάρχει συμφωνία περί των πλεονασμάτων ή ελλειμμάτων στο ισοζύγιο προσφοράς και ζήτησης εργασίας, θεωρείται ότι οι έντονες δημογραφικές ανακατατάξεις της δεκαετίας του 1960 συνέβαλαν μετά το 1962 στη σημαντική αύξηση των χρόνων ελλειμμάτων και μετά το 1970, με τη στροφή στις δενδροκαλλιέργειες, θερμοκήπια και κηπευτικά, στην απόλειψη των εποχικών πλεονασμάτων, ενώ αντίθετα από το 1967 ήδη αυξάνονται συνεχώς τα εποχικά ελλείμματα που στις περιόδους αιχμής κυμαίνονται σε ποσοστά 10-60%.⁴¹ Σύμφωνα με εμπειρικές παρατηρήσεις στην αγορά εργασίας, στις αγροτικές περιοχές είναι έντονη η παρουσία των μεσαζόντων που κατακρατούν περίπου το 5% της άμβιβης του άγρογάρτη και 100-200 δραχμές για τη μεταφορά του. Όστόσο η μεγάλη έλλειψη εποχικών εργατών που παρατηρείται σε λιγότερους από δεκαπέντε νομούς και ιδιαίτερα στο βαμβάκι, έλιές, έσπεριδοειδή, βερίκοκα, ροδάκινα, ανεβάζει τα ήμερομισθια στις 1.200-3.000 δραχμές τις περισσότερες φορές μαζί με την παροχή τροφής και στέγης.⁴²

Επομένως, και ως συμπέρασμα όσων προηγήθηκαν, διαπιστώνεται ότι παρ' όλες τις διακρύξεις των εκσυγχρονιστών, τα τελευταία τριάντα χρόνια, οι διαρθρωτικές δομές του αγροτικού μας τομέα διαφέρουν έντονα σε σχέση μ' εκείνες των πρότυπων χωρών (βλέπε σχετικά Πίνακα VI). Αυτό που παραμένει δύσκολο νά

40. "Ηρας Έμκε-Πουλοπούλου: «Η δημογραφική γήρανση στην Ελλάδα». *Επιθεώρηση Κοινωνικών Έρευνών* 1983, τεύχ. 49. Σελ. 35-51.

41. Μ. Σακέλλη: «Η απασχόληση στην ελληνική γεωργία», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 10.12.1981.

42. *Κυριακάτικη Έλευθεροτυπία*, 13.5.84.

κατανοηθεί και πολύ περισσότερο ν' αποδειχθεί, είναι οι αιτίες αυτής της καθυστέρησης. Γιατί δηλαδή, στο βαθμό που αυτές οι διακηρύξεις επιχειρήθηκε να υλοποιηθούν, δέν πέτυχαν τους στόχους τους. Το ερώτημα έχει νόημα βέβαια μόνο αν απορριφθεί έξαρτης ή απάντησή του στη βάση της «έμφυτης καθυστέρησης του

φορές της συγκριτικής ανθρωπολογίας ιδιαίτερα για τό χώρο της Μεσογείου,⁴³ εκείνο όμως για τό οποίο πρέπει να διερωτηθεί κανείς είναι πώς και γιατί ορισμένοι παραδοσιακοί ή μή καπιταλιστικοί τύποι παραγωγής επιβιώνουν παρά την απόλυτη ή σχετική έμπλοκή τους στα σύγχρονα συστήματα άγορών. Και άκόμη,

ΠΙΝΑΚΑΣ IV
ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΑΡΙΘΜΟΥ ΓΕΩΡΓΙΚΩΝ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΕΩΝ ΚΑΤΑ ΠΕΡΙΟΔΟΥΣ (Χ1000)

ΤΑΞΗ ΜΕΓΕΘΟΥΣ	ΕΚΤΑΣΗ (ΣΤΡΕΜ.)	ΠΕΡΙΟΔΟΣ 1961-71		ΠΕΡΙΟΔΟΣ 1971-77		ΠΕΡΙΟΔΟΣ 1961-77	
		ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΑΡΙΘ. ΕΚΜΕΤΑΛ.	%	ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΑΡ. ΕΚΜΕΤ.	%	ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΑΡ. ΕΚΜΕΤ.	%
A. ΜΙΚΡΗ	< 30	-83,8	-11,89	-59,1	-9,51	-142,9	-20,28
B. ΜΙΚΡΟΜΕΣΑΙΑ	30-49	-22,8	-9,81	-28,2	-13,45	-51	-21,94
Γ. ΜΕΣΑΙΑ	30-99	-31,2	-7,70	-41,9	-11,20	-73,1	-18,04
Δ. ΜΕΓΑΛΟΜΕΣΑΙΑ	50-99	-8,4	-4,86	-13,7	-8,33	-22,1	-12,79
Ε. ΜΕΓΑΛΗ	100-499	+5,8	+12,66	+8,0	+15,50	+13,8	+30,13
ΣΤ. ΠΟΛΥ ΜΕΓΑΛΗ	>500	+0,2	+28,57	+0,6	+66,66	+0,8	+114,28
	ΣΥΝΟΛΑ	-109	-9,86	-92,4	-8,38	-201,4	-17,41

αγρότη» ή της αδυναμίας του κράτους να άσκησει τόν «ορθολογισμό» μίας πολιτικής που τό ίδιο προγραμματίζει. Ο λόγος είναι ότι και οι δύο αυτές έρμηνείες αποτελούν συνέπειες της δυναμικής του μετασχηματισμού συγκεκριμένων κοινωνικών δομών. Έπομένως, οι αιτίες της καθυστέρησης, όπως και της στασιμότητας ή της επιτάχυνσης της άλλαγής των δομών, δέν μπορούν παρά να άναζητηθούν μέσα σ' αυτή τή δυναμική, άναγνωρίζοντας ουσιαστικά ότ τό πρόβλημα του «έκσυγχρονισμού» έγκειται στην παρεμβολή της πρακτικής ενός κοινωνικού σχηματισμού (του «σύγχρονου» ή καπιταλιστικού) μέσα στην πρακτική ενός άλλου (του «παραδοσιακού» ή μή καπιταλιστικού), ό καθένας επιχειρώντας να μετασχηματίσει τόν άλλον έτσι ώστε να έκπληρώσει τις άναπαραγωγικές άπαιτήσεις του δικού του τρόπου παραγωγής.

Στό φώς αυτής της όπτικής, νομίζουμε ότι τόσο ή έπιτυχία της «έκσυγχρονιστικής» πολιτικής, όσο και ή αντίσταση της «παραδοσιακής» δομής μπορούν να συζητηθούν σ' ένα περισσότερο γόνιμο πλαίσιο άπ' αυτό που προσφέρουν οι, γραμμικά έξελικτικές, έκσυγχρονιστικές θεωρίες της κοινωνικής άλλαγής. Μ' αυτή τήν όπτική, ή έγγειος δομή δέν θά 'πρεπε να άποδίδεται άποκλειστικά ως σχέση των άγροτών προς τή γή αλλά περισσότερο ως μιά άκόμα πλευρά των κοινωνικών σχέσεων: σχέσεων περίπλοκων και ρευστών ιδιαίτερα σε μιά περιοχή όπως ή Μεσόγειος, όπου οι οικογένειες και όχι οι τάξεις άντιμάχονται συχνότερα διεκδικώντας γή. Στό σημείο αυτό, ή έρευνα των ανθρωπολόγων ως προς τή σχέση των κανόνων γαιοκτησίας με άλλους κοινωνικούς κανόνες, όπως και ή σχέση των διαφορετικών κανόνων γαιοκτησίας με τήν έπίδοση τοπικών οικονομιών, ίσως οδηγήσει στις αιτίες άρκετών «παράδοξων» φαινομένων αυτών των οικονομιών. Ότι για παράδειγμα δέν είναι πάντα οι μεγάλες έκμεταλλεύσεις περισσότερο άποδοτικές άπό τις μικρές, ότι δέν είναι πάντοτε έπικερδής ή μίσθωση έργασίας έναντι του «μισακάρικου» συστήματος, δέν είναι πάντοτε ό πολυτεμαχισμός άποτέλεσμα άνορθολογικών κανόνων κληρονομιάς.

Δέν μπορούμε να έπεκταθούμε έδω σε σχετικές άνα-

παρόλο που ύπάρχει ή τάση ένας συγκεκριμένος τρόπος παραγωγής να συνδέεται μ' ένα όρισμένο τύπο κτήσης και διαχείρισης της γής, θά έπρεπε διερευνώντας όχι μόνο τις κάθετες σχέσεις με τις όποιες άλληλοσυνδέονται ό καπιταλιστικός με τόν μή καπιταλιστικό τρόπο, αλλά και τις όριζόντιες που διαμορφώνονται εντός και μεταξύ διαφόρων τρόπων στο έθνικό ή περιφερειακό επίπεδο, να καταδειχθεί τό εύρος των παραλλαγών που προκύπτουν κατά τό μετασχηματισμό των κοινωνικών δομών. Εύρος που έξαρτάται, όπως άποδεικνύει μιά σειρά έμπειρικών μελετών σε χώρες «άναπτυσσόμενες»,⁴⁴ άπό τις διαφορετικές οικολογικές, οικονομικές και κοινωνικοπολιτισμικές συνθήκες που έπικρατούν σ' αυτές σε σχέση με τις χώρες-πρότυπα του μετασχηματισμού που ύφίστανται.

Χαρακτηριστικό του έκσυγχρονιστικού λόγου που παρουσιάστηκε στην άρχή της έργασίας, είναι ή παντελής παραγνώριση των ιδιαίτερων συνθηκών και σχέσεων που έπικρατούσαν στον άγροτικό τομέα και έπομένως ή αδυναμία προσαρμογής των έκσυγχρονιστικών τους σχεδίων στην πραγματικότητα αυτών των συνθηκών και σχέσεων. Τό παράδειγμα της άδιαφοροποίητης χρήσης του όρου τεχνολογία είναι ένδεικτικό. Σ' όλη αυτή τήν περίοδο, στη σχετική φιλολογία περί γεωργικής άνάπτυξης ό όρος «τεχνολογία» δέν διακρίνεται άπό τις «τεχνικές» ή άκόμα και τις «πρακτικές» που εφαρμόζονται ή θά έπρεπε να εφαρμοστούν στην ελληνική γεωργία. Κι όμως, ή διάκριση αυτή είναι άπαραίτητη για τήν έπιλογή του κατάλληλου συνδυασμού τεχνολογίας και τεχνικής που θά άντιμετωπίσει άποτελεσματικότερα, στο έθνικό πλαίσιο, τήν αξιάνόμενη άνεργία και ύποαπασχόληση, τήν σχετική έλλειψη κεφαλαίων και τά πεπερασμένα όρια καλλιιεργήσιμων έκτάσεων. Μ' αυτή

43. J. Davis: *People of the Mediterranean*. Έκδ. Routledge and Kegan Paul. 1977. Σελ. 41-54.

44. Norman Long: "Structural dependency, modes of production and economic brokerage in rural Peru", στο *Beyond the Sociology of Development*. Έκδ. Ivar Oxaal, Tony Barnett, David Booth. Routledge and Kegan Paul. 1975. Σελ. 253-282.

ΠΙΝΑΚΑΣ V

ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΕΚΤΑΣΗΣ ΓΕΩΡΓΙΚΩΝ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΕΩΝ ΚΑΤΑ ΠΕΡΙΟΔΟΥΣ (Χ1000 ΕΤΡ.)

ΤΑΣΗ ΜΕΓΕΘΟΥΣ	ΕΚΤΑΣΗ (ΕΤΡΕΜ.)	ΠΕΡΙΟΔΟΣ 1961-71		ΠΕΡΙΟΔΟΣ 1971-77		ΠΕΡΙΟΔΟΣ 1961-77	
		ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΣΕ ΕΚΤΑΣΗ	%	ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΣΕ ΕΚΤΑΣΗ	%	ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΣΕ ΕΚΤΑΣΗ	%
A. ΜΙΚΡΗ	<30	- 942,2	-10,35	-1018	-12,47	-1960,2	-21,53
B. ΜΙΚΡΟΜΕΣΑΙΑ	30-49	- 876,0	- 9,95	-1139,1	-14,37	-2015,1	-22,89
Γ. ΜΕΣΑΙΑ	30-99	-1382,1	- 6,83	-2128,8	-11,29	-3510,9	-17,35
Δ. ΜΕΓΑΛΟΜΕΣΑΙΑ	50-99	- 506,1	- 4,42	- 989,7	- 9,05	-1495,8	-13,08
Ε. ΜΕΓΑΛΗ	100-499	+1128,3	+16,50	+1588,4	+19,94	+2716,7	+39,75
ΣΤ. ΠΟΛΥ ΜΕΓΑΛΗ	>500	+ 325,9	+57,86	+ 200	+22,49	+ 525,9	+93,37
	ΣΥΝΟΛΑ	- 870	- 2,36	-1358,4	- 3,78	-2228,5	- 6,06

τήν έννοια, αν μέ τόν όρο τεχνολογία όριζόταν ή εφαρμογή τής γνώσης πού περιλαμβάνει τή συνδυασμένη χρήση εισροών βιολογικής καί χημικής φύσεως, μέ καλλιεργητικές πρακτικές τυπικά συνδεόμενες μ' αυτές τές εισροές, οί τεχνικές θά μπορούσαν νά όριστούν ως μέθοδοι παροχής καί εφαρμογής αντιστοίχως τών παραπάνω εισροών καί πρακτικών, σέ σχέση μέ τή χρησιμοποίηση διαφόρων πηγών ενέργειας (άνθρωπινη, ζωική, μηχανική).

Η ανεξαρτησία τής τεχνολογίας από τές τεχνικές, καί αντίστροφα, επιτρέπει είτε κρατώντας σταθερές τές τεχνικές νά εκτιμηθούν οί «καθαρές» επιπτώσεις στην άπασχόληση κατά τήν άλλαγή τής τεχνολογίας, είτε γιά όρισμένη τεχνολογία νά διατυπωθεί μιά σειρά εναλλακτικών τεχνικών. Έτσι γιά παράδειγμα ή «νέα τεχνολογία» Υβριδίων Υψηλών Αποδόσεων (HYV) δέν ταυτίζεται αναγκαστικά μέ έκτεταμένη εκμηχάνιση, όπως διαφαίνεται στα άποσπάσματα του έκσυγχρονιστικού λόγου πού έκθέσαμε στην άρχή. Η χονδροειδής αυτή σύλληψη του ρόλου τής τεχνολογίας, μέσα σε μιά έκσυγχρονιστική πολιτική, δέν είναι ούτε άσχετη μέ τήν ιδεολογικοποιημένη αντίληψη τής παραδοσιακής δομής ως καθυστερημένης, ούτε άμοιρη τής ισχυρής έλξης πού άσκούσε τό άνωτερο στάδιο εξέλιξης τής σύγχρονης δομής (ΗΠΑ). Μέ συνέπεια νά υποτιμηθεί ή σημασία εισαγωγής, ένόψει τής προβληματικότητας του συστήματος γαιοκτησίας καί του ύψηλου ποσοστού άγροτικού πληθυσμού, ενός μικρού αριθμού τεχνολογικών βελτιώσεων πού μαζί μ' ένα ισχυρό θεσμικό πλαίσιο διαρθρωτικών κινήτρων, έρευνας, εφαρμογών κ.τλ. θά άβξαιναν τήν παραγωγικότητα καί τήν άπασχόληση λόγω έντατικοποίησης τής παραγωγής του άγροτικού τομέα.

Από τές έννέα θεωρητικά δυνατότητες συνδυασμών τεχνολογίας (παραδοσιακή, βελτιωμένη, σύγχρονη) καί τεχνικής (παραδοσιακή, ένδιάμεση, εκμηχανισμένη) επιλεγόταν, ένδεχομένως άκούσια, μέ τήν έμφαση στο δίπτυχο «μέγεθος έκμετάλλευσης — έξοδος άγροτικού πτυχο «μέγεθος έκμετάλλευσης — έξοδος άγροτικού πληθυσμού», αυτόματα ο τύπος τής καινοτομίας, σύγχρονη τεχνολογία (HYV)— εκμηχανισμένη τεχνική.⁴⁵ Είναι περιττό νά τονιστεί πάλι ότι ή επιλογή αυτή, στίς δεδομένες συνθήκες του άγροτικού τομέα, δέν έξυπηρετούσε καν τή λογική τής έκσυγχρονιστικής προοπτικής.

Η «κρίση» του παραδείγματος καί ή Νέα Ευρωπαϊκή Άγροτική Πολιτική Δομών

Τά τελευταία χρόνια τό παράδειγμα τής σύγχρονης γεωργίας διέρχεται «κρίση» τόσο στο διεθνές όσο καί στο ένθνικό επίπεδο. Τά έπιδιοτούμενα πλεονάσματα, τό αυξανόμενο κόστος τών ενεργειακών εισροών άλλα καί οί περιβαλλοντικές επιπτώσεις τής σύγχρονης γεωργίας, έχουν δώσει άφορμή σε έντυπωσιακές κριτικές έργασίες. Στοιχείο κοινό αυτών τών κριτικών ότι τά προαναφερθέντα προβλήματα δέν είναι άποτέλεσμα άκατάλληλων «γεωργικών πρακτικών» πού θά μπορούσαν ν' αλλάξουν μέσα στο πλαίσιο τής παρούσας δομής τής γεωργίας. Άποτελούν αντίθετα συστατικά αυτής τής δομής, μειώνοντας δραματικά τές δυνατότητες επίλυσης τών σχετικών προβλημάτων, χωρίς ριζικές μεταβολές σ' αυτή τήν ίδια δομή.⁴⁶ Οί αντιδράσεις τών ένδιαφερόμενων χωρών, καί ιδιαίτερα εκείνων πού άνήκουν στον ευρωπαϊκό χώρο καί μäs άφορούν άμεσα, μπορούν νά συνοψιστούν στην άπόπειρα νά διαμορφωθεί μιά Νέα Άγροτική Πολιτική Δομών στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα. Στοιχεία αυτής τής πολιτικής αξίζει νά έπισημανθούν γιάτί έρμηνεύουν άνάλογους επαναπροσανατολισμούς στην ελληνική άγροτική πολιτική.

Όταν τό 1968 έξεδόθη τό «Υπόμνημα γιά τό μετασχηματισμό τής γεωργίας στην ΕΟΚ», γνωστό σαν Σχέδιο Mansholt, οί τάσεις πού προδιέγραφε εξέλισσονταν στον ευρωπαϊκό χώρο ήδη από τό 1950. Οί αντιδράσεις πού προκάλεσε άφορούσαν τήν ένταση τών εξελίξεων αυτών καί όχι τήν κατεύθυνσή τους. Σε δέκα χρόνια οί μισοί γεωργοί έπρεπε νά εγκαταλείψουν τή γεωργία, προς όφελος τής μεγιστοποίησης καί έξειδίκευσης τών έναπομενουσών έκμεταλλεύσεων. Στή δεκαετία του 1970 εξαγγέλθηκε μιά μετριοπαθέστερη έκδοχή τών μέτρων αυτών. Έτσι, όσον άφορά τή διαρθρωτική πολιτική, ένώ στή δεκαετία του 1960 ή κύρια έμφαση τής κοινοτικής πολιτικής ήταν στον συντονισμό τών ένθνικών πολιτικών τών κρατών μελών, μετά τό 1972 καί μέ τήν υιοθέτηση από τό Συμβούλιο όρισμένων μεταρρυθμιστικών Όδηγιών, τών γνωστών 72/159, 72/160, 72/161, ή έμφαση μετατοπίστηκε κυρίως στην ίδρυση μεγάλων σύγχρονων έκμεταλλεύσεων ικανών

45. W.H. Bartsch: *Employment and Technology Choice in Asian Agriculture*. Έκδ. Prager Publishers, Inc. 1977. Σελ. 2-10 καί 60-63.

46. F.H. Buttel: "Agricultural structure and rural ecology: toward a political economy of rural development". *Sociologia Ruralis*, 1980. Άρ. 1/2, τόμ. XX.

νά εξασφαλίζουν ικανοποιητικό εισόδημα συγκριτικά με το προηγούμενο στις άστικές απασχολήσεις. Τόσο ο στόχος του «συγκρίσιμου εισοδήματος», όσο και εκείνος των 2.300 ωρών ετήσιας απασχόλησης ανά εργαζόμενο ή περίπου 4 ώρες ημερησίως, που έθετε ιδιαίτερα ή πρώτη Όδηγία περί εκσυγχρονισμού των γεωργικών εκμεταλλεύσεων, υποδηλώνουν ότι μακροπρόθεσμος στόχος αυτής της πολιτικής ήταν το παράδειγμα της σύγχρονης γεωργίας και μάλιστα στην άκρεια του εκδοχή (ΗΠΑ). Όστόσο, τα ιδιαίτερα προβλήματα που αντιμετώπιζε ή ΚΑΠ λόγω των έντονων περιφερειακών ανισοτήτων των κρατών-μελών, οδήγησε σε μία διαφοροποιημένη πολιτική έναντι των προβληματικών περιοχών (Όδηγία 75/268 περί ανάπτυξεως όρειων και ήμιο-

φερειακών ανισοτήτων που δέν πέτυχαν νά μετριάσουν τά όριζόντια μέτρα των εκσυγχρονιστικών Όδηγιών, άκόμα και μετά τήν περιφερειοποίησή τους.

Ό λόγος αυτής της τελευταίας άποτυχίας ήταν ή άδυναμία όρισμένων περιοχών της Κοινότητας με πολύ μικρό, κατά μέσο όρο, μέγεθος εκμεταλλεύσεων νά αξιοποιήσουν ειδικότερα τις Όδηγίες 72/159 και 75/268. Έκείνη που δέν έχει τύχει της ίδιας προσοχής είναι νομίζουμε μία άλλη πλευρά των διαρθρωτικών προβλημάτων της Κοινότητας. Συγκεκριμένα, ένδ πάνω άπό τό 80% των αναπτυξιακών σχεδίων της Όδηγίας 72/159, τό 1980, πραγματοποιήθηκαν σε εθνικές περιοχές, με άποτέλεσμα τήν αύξηση της έντατικοποίησης και της εξειδίκευσης της γεωργικής παραγωγής, αλλά σε

Π Ι Ν Α Κ Α Σ VI

ΔΙΑΡΘΡΩΤΙΚΕΣ ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΤΟΜΕΑ

ΗΠΑ - ΕΟΚ₁₀ - ΕΛΛΑΔΑ

	ΗΠΑ (1)	ΕΟΚ (2)	ΕΛΛΑΔΑ (4)
1. ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΕΚΤΑΣΗ (x10 ⁶ km ²)	9.36	1.66	0.13
2. ΣΥΝΟΛΙΚΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ (x10 ⁶)	222	271	9.4
3. ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΗ ΠΥΚΝΟΤΗΤΑ (ΚΑΤΟΙΚΟΙ/km ²)	23	163	66.4
4. ΚΑΛΔΙΕΡΓΟΥΜΕΝΗ ΕΚΤΑΣΗ (x10 ⁶ ΕΚΤΑΡΙΑ)	430	102	3.4
5. ΚΑΛΔΙΕΡΓΟΥΜΕΝΗ ΕΚΤΑΣΗ/ΚΑΤΟΙΚΟ (ΕΚΤΑΡΙΑ)	1.9	0.4	0.3
6. ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ (x10 ⁶)	2.6	6.6	0.9
7. ΜΕΣΟ ΜΕΓΕΘΟΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ (ΕΚΤΑΡΙΑ)	160	16	3.6
8. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΕΝΕΡΓΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ (x10 ⁶)	2.2 (3)	8.7 (3)	1.3
9. ΑΓΡΟΤΕΣ ΚΑΙ ΑΓΡΕΡΓΑΤΕΣ ΑΝΑ 100 ΕΚΤΑΡΙΑ ΚΑΛΔΙΕΡΓΟΥΜΕΝΗΣ ΕΚΤΑΣΗΣ	1	8	38

1. USDA, 1980 2. EUROSTAT, 1980 3. ΟΟΣΑ, 1980 4. ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, 1980

ρειών περιοχών). Αυτή ή πρώτη άπόπειρα περιφερειοποίησης της ΚΑΠ στά 1975 θά παγιωθεί περισσότερο τρία χρόνια άργότερα, κυρίως με τήν εκπόνηση του πρώτου Μεσογειακού Προγράμματος και τήν Όδηγία 78/628 για τήν επίσπευση έγχειοβελτιωτικών έργων σε μειονεκτικές περιοχές της Δυτικής Ίρλανδίας. Τέλος, στην περίοδο 1981-82 ή άνάγκη αναθεώρησης/προσαρμογής των μεταρρυθμίσεων που άρχισαν μία δεκαετία πριν έγινε άκόμη έντονότερη. Η αναθεώρηση/προσαρμογή των Όδηγιών του 1972 και της 75/268, ειδικά κίνητρα για νέους άγρότες, έμφαση στά περιφερειακά προβλήματα και ή εισαγωγή της αντίληψης των ολοκληρωμένων αναπτυξιακών προγραμμάτων σε περιφερειακό επίπεδο, άπαντούν στά νέα προβλήματα της ΚΑΠ στον τομέα των διαρθρώσεων.

Άν και ή στροφή αυτή της ΚΑΠ άπασχολεί άρκετά τά μέσα μαζικής ενημέρωσης, καθώς υποτίθεται ότι εκφράζει και τήν πάλη των «Νοτίων» Έταίρων της Κοινότητας για μία περισσότερο ισόρροπη ανάπτυξη του άγροτικού τομέα, έντούτοις σπάνια ή συζήτηση έστιάζεται στις πλέον ένδιαφέρουσες πτυχές της, δηλαδή στά αίτια της άποτυχίας μιας εκσυγχρονιστικής πολιτικής πραγματικά έντυπωσιακής σε κλίμακα και διαθέσιμους πόρους. Έτσι πολύ συχνά περιλαμβάνονται στά αίτια αυτής της στροφής ή σχετική στασιμότητα της παγκόσμιας οικονομίας, ή άνερχόμενη άνεργία, ή μείωση του ρυθμού αύξησης των γεωργικών εισοδημάτων, ή άνάγκη μετριοπαθούς πολιτικής τιμών, αύστηρότερης και καλύτερης χρήσης των διαθέσιμων πόρων της Κοινότητας και τέλος ή αύξηση των περι-

προϊόντα ήδη πλεονασματικά στην Κοινότητα, άπό τήν άλλη, ή υπό τις γενικότερες συνθήκες και τήν υποκίνηση της Όδηγίας 72/160 πραγματοποιηθείσα έξοδος 65.000 άγροτών άπό Ίταλία, Ίρλανδία, Ήνωμένο Βασίλειο και Γαλλία, άνάμεσα στό 1975 και 1980, δέν είχε τά άναμενόμενα δομικά άποτελέσματα. Η έγκαταλειφθείσα γή, περίπου 9 εκατ. στρέμματα, άναδιανεμήθηκε σε 131.000 εκμεταλλεύσεις ή, με άλλη διατύπωση, μόνο 15% αυτών των εκτάσεων δόθηκε σε άγρότες που μπόρεσαν νά κάνουν χρήση της Όδηγίας 72/159. Συνεπώς, πίσω άπό τά αντιφατικά άποτελέσματα της εκσυγχρονιστικής πολιτικής και στην Εύρώπη, προβάλλει ή άδυναμία διέγερσης ένός ικανοποιητικού επιπέδου κινητικότητας του συντελεστού γή, τουλάχιστον στό βαθμό που θά άπαιτούσε ή ολοκλήρωση του παραδείγματος της σύγχρονης γεωργίας.⁴⁷

Άντίθετα, άν δέν έγκαταλείπει τό συγκεκριμένο παράδειγμα ή Κοινότητα, με τή Νέα Άγροτική Πολιτική Δομών έπιχειρεί νά τό συμβιβάσει με τις διαμορφούμενες πραγματικότητες του παρόντος, αλλά και υπό τό βάρος των προβλημάτων που έσώρευσε ή «βιαστική» έπιβολή του στό παρελθόν. Δέν είναι τυχαίο ότι οι δύο κύριες κατευθύνσεις αυτής της νέας πολιτικής είναι ή έμφαση σε επενδύσεις έπαναπροσανατολισμού της παραγωγής και στην προστασία της απασχόλησης στη γε-

47. Green Europe: Newsletter on CAP. Ίανουάριος 1984, τεύχ. 199.

ωργία. Μ' αυτή την έννοια, οι αυστηροί αναπτυξιακοί όροι και εισοδηματικοί στόχοι της 'Οδηγίας 72/159 αίρονται, ενώ προκρίνεται η ανάγκη ενίσχυσης εκείνης της γεωργίας που προς τό παρόν κινείται άβοήθητη σε χαμηλά εισοδηματικά πλαίσια.

Στην Ελλάδα οι άποχοι αυτών των εξελίξεων άλ-

σίας σημαντική θέση κατέχουν μηχανικοί γεωργικών μηχανών, στελέχη έμπορίας και διανομής γεωργικών προϊόντων, τεχνολόγοι τροφίμων, άνθοκόμοι, τεχνίτες κατασκευής και συντήρησης θερμοκηπίων κ.ά. Δεδομένης της ηλικιακής σύνθεσης και εκπαίδευσης σήμερα των άπασχολουμένων στον πρωτογενή τομέα,* εί-

Π Ι Ν Α Κ Α Σ VII

ΕΤΟΣ ΑΠΟΓΡΑΦΗΣ	ΜΕΣΟΣ ΑΡΙΘΜΟΣ ΑΓΡΟΤΕΜΑΧΙΩΝ ΑΝΑ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗ	ΜΕΣΟ ΜΕΓΕΘΟΣ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗΣ	ΜΕΣΗ ΕΚΤΑΣΗ ΑΓΡΟΤΕΜΑΧΙΟΥ
1929	5.6	40.7	7.3
1950	6.0	27.5	4.6
1961	6.8	31.8	4.7
1971	6.5	34.2	5.3
1977	6.1	36.13	5.9

λά και η δξυνση παρόμοιων προβλημάτων δέν άφσαν άνεπηρεάστους άκόμα και όσους δέν ενέχονται άμεσα στο σχεδιασμό της άγροτικής πολιτικής. Δύο πρόσφατες εκδόσεις κρατικών φορέων για τό θέμα της άνεργίας των νέων⁴⁸ και τίς εκτιμήσεις, προοπτικές άπασχόλησης στην Ελλάδα,⁴⁹ άνατρέπουν πλήρως τή λογική που έπικρατούσε σ' όλη τή μεταπολεμική περίοδο σε άνάλογα θέματα. Έτσι, άφου διαπιστώνεται ότι η άλματώδης αύξηση της άστικοποίησης έπέφερε τή άποστελέχωση της υπαίθρου και τή συσσώρευση νέων ατόμων στα μεγάλα άστικά κέντρα, με συνέπεια τήν ύπερπροσφορά εργασίας και τήν άνερχόμενη άνεργία σ' αυτά, προτείνονται όρισμένες λύσεις. Ειδικότερα, στην έκδοση του ΟΑΕΔ έπισημαίνεται ότι μεταξύ 1971 - 1981 η άπασχόληση αύξήθηκε κατά 386.255 άτομα και η αύξηση ζήτησης εργασίας προήλθε κυρίως από τίς ύπηρεσίες και τή μεταποίηση. Άντίθετα, η ζήτηση στον πρωτογενή τομέα συνεχίζει νά είναι άρνητική, κατά 172.246 θέσεις, που σημαίνει ότι ένα μεγάλο μέρος αυτών που έξέρχονται από τον πρωτογενή τομέα δέν άντικαθίσταται. Όμως με δεδομένη τήν οικονομική δυσπραγία, όταν άκόμα και επενδύσεις εντάσεως κεφαλαίου δέν γίνονται, που δέν έπιλύουν άμεσα τουλάχιστον τό πρόβλημα της δημιουργίας νέας άπασχόλησης, η άποφυγή μεγαλύτερης διόγκωσης του τριτογενούς τομέα έπιβάλλει «νά προγραμματιστεί μιά πολιτική συγκράτησης σε μιά πρώτη φάση, των άπασχολουμένων στον πρωτογενή τομέα». Άκόμη, στή δεύτερη έκδοση (ΚΕΜΕ/ΟΑΕΔ), είναι χαρακτηριστικό ότι στίς νέες ειδικότητες που ζητούνται στην άγορά εργα-

ναι εύνόητο ότι αυτή η πολιτική συγκράτησης, προς τό παρόν, δέν μπορεί παρά νά συνδέεται με τήν ύποαπασχόληση των εργαζομένων στο τομέα αυτό.

Έξάλλου, τό ύπουργείο Γεωργίας παρακολουθεί από τό 1981 και ενισχύει τήν στροφή της ΚΑΠ που εκθέσαμε πιό πάνω. Η 'Οδηγία 72/159 υιοθετήθηκε με τό Π.Δ. 890/81 και εφαρμόζεται από τό 1983, όπως και η 75/268. Άντίθετα, δέν εφαρμόζεται η 'Οδηγία 72/160 και από τήν 72/161 μόνο τό σκέλος που αναφέρεται στην εκπαίδευση των κοινωνικοοικονομικών συμβούλων. Η 72/159 εφαρμόζεται στην έλαστικότερη έκδοχή της (συγκρίσιμο εισόδημα 490.000 δρχ. ανά Μ.Α.Ε. για τό 1983) άν και τά έγκριθέντα μέχρι τό α' έξάμηνο σχέδια προς βελτίωση των γεωργικών εκμεταλλεύσεων ήταν 24.080 ενώ τά σχέδια προς άνάπτυξη μόνον 95.

Στήν έναρμόνιση με τήν κοινοτική πολιτική θά πρέπει νά άποδοθούν και οι πρόσφατες εξαγγελίες του ύπουργού Γεωργίας (14.9.84) κινήτρων για εγκατάσταση άγροτών κάτω των 40 ετών, προς τους όποιους χορηγούνται και άλλα κίνητρα για τήν όργάνωση και λειτουργία της μονάδας τους. Χαρακτηριστική της νέας αυτής πολιτικής για τον άγροτικό τομέα είναι η φράση με τήν όποία τό διαφημιστικό φυλλάδιο της ΑΤΕ προβάλλει τον Αύγουστο του '84 τό «Ειδικό Πρόγραμμα δανειοδότησης αυτών που θέλουν νά επιτρέψουν στην έπαρχία και νά άσχοληθούν με τή γεωργία»:

* Δέν πρόκειται μόνο για τό χαμηλό επίπεδο τεχνικής εκπαίδευσης. Τό μικρότερο ποσοστό πτυχιούχων εργάζεται στην άγροτική οικονομία (0,2%) ενώ τό μεγαλύτερο ποσοστό άναλφαβήτων συναντάται στον πρωτογενή τομέα (10,2%).⁵⁰

48. Μάριος Νικολινάκος και συνεργάτες: 'Η άνεργία των νέων. Έκδ. ΟΑΕΔ. Άθήνα 1983. Σελ. 28 και 67.

49. Βλέπε σχετικά: 'Εκτιμήσεις και προοπτικές άπασχόλησης στην Ελλάδα. Έκδ. ΚΕΜΕ - ΟΑΕΔ. ΟΕΔΒ. Άθήνα 1983. Σελ. 45-85.

50. 'Ο.π., σελ. 17.

«... Η ζωή στην πόλη ανυπόφορη, οι δουλειές δύσκολες...». Είναι μία φράση που ίσως πριν από μία δεκαετία, και ασφαλώς πριν μία εικοσαετία, θά έπιθε ελάχιστους και θά προσήλκυε λιγότερους. Σήμερα ή αλήθεια της αποτελεί ένδεχομένως τό ισχυρότερο κίνητρο μίας νέας διαρθρωτικής πολιτικής.

Έπιλογος πάνω σ' ένα σχόλιο του Dudley Seers

Οι καθυστερήσεις τών πολιτισμικών αξιών έναντι τών νέων κοινωνικοοικονομικών συνθηκών προστατεύουν τά παραδείγματα γιά πολύ διάστημα άφότου έχουν χάσει κάθε σχέση μ' αυτές τίς συνθήκες, έγγραφε ό Dudley Seers, σ' ένα πρόσφατο ύστερόγραφο παλαιότερου άρθρου του στίς άρχές τής περασμένης δεκαετίας, γιά τό νόημα τής «ανάπτυξης», πού συζητήθηκε άρκετά στόν καιρό του.⁵¹ Πράγματι, και στό διεθνές επίπεδο οι νέοι προσανατολισμοί τής ΚΑΠ δέν θά συναντήσουν μόνο τήν ανεπάρκεια πόρων χρηματοδότησής τους, αλλά και τήν έμμογή στά σχήματα του παρελθόντος. Έτσι, γιά παράδειγμα, ό Λορέντζο Νατάλι θά άποδώσει, πρόσφατα άκόμη, τίς εισοδηματικές ανισότητες τής Κοινότητας στό ότι «π.χ. άν παρατηρήσουμε τό μέγεθος τών έκμεταλλεύσεων, βλέπουμε ότι στό Ένωμένο Βασίλειο ό μέσος όρος είναι 16 φορές ύψηλότερος άπό τόν μέσο όρο στην Έλλάδα».⁵²

Άπό τήν άλλη, στην Έλλάδα, ένώ ό ύπουργός Γεωργίας σέ συνέντευξή του στόν ξένο τύπο πριν άπό

δύο χρόνια αναγνώριζε ότι τό ζήτημα τής συγκεντροποίησης τής γής, καθώς εμπλέκεται τόσο μέ τό κληρονομικό δίκαιο όσο και μέ τίς έλληνικές παραδόσεις, θά απαιτήσει ιδιαίτερα προσεκτικούς χειρισμούς,⁵³ στό ύπουργείο του επικρατούσαν άλλες σκέψεις. Στέλεχος του ύπουργείου, στό όποιο έχει άνατεθεί ή μελέτη δημιουργίας άγροτοβιομηχανικών συνεταιρισμών στην χώρα μας, παρουσίασε εισήγηση στό πρώτο γεωτεχνικό συνέδριο σύμφωνα μέ τήν όποία τά 60 έκατ. στρέμματα άξιοποιήσιμης γεωργικά γής θά μπορούσαν νά διαχωριστούν σέ 100.000 στρέμματα ή 600 συνεταιριστικά συγκροτήματα, στά όποια θά άπασχολούνταν 1.300.000 άτομα.⁵⁴

Στόχος αυτής τής έργασίας δέν ήταν νά άποτρέψει τό έκσυγχρονιστικό όραμα μέ τή μία ή τήν άλλη μορφή του. Κυρίως θέλησε νά άναδείξει όρισμένες ιδεολογικές και πολιτικές πλευρές του πού ίσως θεωρούμενες άυτονόητα ως κοινής άποδοχής σπάνια συζητούνται.

51. Dudley Seers: "The New Meaning of Development" στό *Development theory. Four Critical Studies*. Έκδ. D. Lehmann. Frank Cass. 1979. Σελ. 26.

52. Βλ. σχετικά *Τό θαύμα τής Κοινής Γεωργικής Πολιτικής*, εκδ. Έπράσινη Εύρώπη. 1983. Νο 198. Σελ. 2.

53. *Financial Times*, 22.12.1982.

54. *Κυριακή Έλευθεροτυπία*, 13.5.1984.

ΕΣΩΤΕΡΙΚΕΣ ΑΓΟΡΕΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΕΛΕΓΧΟΣ ΤΗΣ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑΣ ΤΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΕΡΓΑΤΙΚΑ ΣΥΝΔΙΚΑΤΑ

του Γιάννη Σακέλλη

Συμφωνα με τις νεότερες αναλύσεις της οικονομικής της εργασίας,¹ η αγορά εργασίας στις σύγχρονες καπιταλιστικές οικονομίες είναι διασπασμένη σε πρωτεύουσα και δευτερεύουσα αγορά. Η πρωτεύουσα αγορά περιλαμβάνει τις σχετικά πλεονεκτικές θέσεις εργασίας με υψηλούς μισθούς, καλές συνθήκες εργασίας, ευκαιρίες οικονομικής και κοινωνικής ανέλιξης και κυρίως, εργασιακή εξασφάλιση. Τά αντίθετα συμβαίνουν στις υποβαθμισμένες απασχολήσεις, στον δευτερεύοντα τομέα: χαμηλοί μισθοί, ανύπαρκτες κλίμακες ιεραρχίας, εργασιακή ανασφάλεια. Ο πρωτεύων τομέας της αγοράς εργασίας συντίθεται κυρίως από έσωτερικές αγορές εργασίας.² Αυτές, θεωρούνται ως υποσύνολα της ευρύτερης αγοράς, καθένα από τα οποία λειτουργεί με δικούς του θεσμούς και κανόνες. Στις έσωτερικές αγορές εργασίας λειτουργούν κλίμακες ιεραρχίας και η αναρρίχηση των εργαζομένων επιτελείται κυρίως με έσωτερικούς κανόνες. Οι εκτός της έσωτερικής αγοράς εργασίας εργαζόμενοι αποκλείονται από τον έντονο της αγοράς ανταγωνισμό για την κατάληψη κάποιας θέσης εργασίας. Αυτό γίνεται κυρίως με τη θεσμοθέτηση των βαθμίδων εισόδου. Οι εργαζόμενοι δηλαδή στην ευρύτερη αγορά μπορούν να εισέλθουν στην έσωτερική μέσω μόνο καθορισμένων βαθμίδων που συνήθως βρίσκονται πολύ χαμηλά στη θεσμοθετημένη κλίμακα ιεραρχίας της επιχείρησης.

Ένδιαφέρον παρουσιάζουν οι θεωρήσεις που αποσκοπούν στην ανάλυση της ιστορικής διαδικασίας μέσω της οποίας δομήθηκαν οι έσωτερικές αγορές. Η πρώτη θεώρηση³ τονίζει την αναγκαιότητα πρόσληψης εκ μέρους των επιχειρήσεων εξειδικευμένου προσωπικού. Οι κατάλληλες τεχνικές μπορούν να αποκτηθούν μόνο στη δουλειά και με τη μακρόχρονη εργασία στις ειδικές τεχνικές απαιτήσεις της συγκεκριμένης επιχείρησης. Γι' αυτό δομούνται και καθιερώνονται οι έσωτερικές αγορές. Η δεύτερη θεώρηση⁴ τονίζει ότι οι έσωτερικές αγορές εργασίας αποτελούν συγκεκριμένη έκφραση των κοινωνικών σχέσεων που επικρατούν στις μεγάλες μονοπωλιακές επιχειρήσεις. Έπιβλήθηκαν και καθιερώθηκαν μέσω μιας ιστορικής διαδικασίας, στη διάρκεια της οποίας επικράτησαν οι συνειδητές προσπάθειες των εργοδοτών οι οποίοι επέβαλαν τις συγκεκριμένες κοινωνικές σχέσεις προκειμένου να διατηρήσουν τον έλεγχο της παραγωγικής διαδικασίας. Τέλος η τρίτη θεώρηση⁵ τονίζει το ρόλο των οργανώσεων των εργαζομένων που έπαιξαν και

παίζουν αξιόλογο ρόλο στη δόμηση των έσωτερικών αγορών, πιέζοντας όλοένα και περισσότερο για όσο το δυνατόν μεγαλύτερο ξέκομμα από την ευρύτερη αγορά και την απολαβή όσο το δυνατόν περισσότερων προνομίων σε σχέση με άλλους εργαζόμενους.

Ανεξάρτητα από το εάν οι έσωτερικές αγορές εργασίας ιστορικά επιβλήθηκαν ή όχι από συνειδητές προσπάθειες των εργοδοτών, είναι γεγονός ότι σήμερα, στο μεσοράνημά τους, αποτελούν έκφραση συγκεκριμένων κοινωνικών σχέσεων. Είναι άρρηκτα δεμένες με τον γραφειοκρατικό τρόπο οργάνωσης των σύγχρονων μεγάλων μονοπωλιακών επιχειρήσεων και διευκολύνουν την άσκηση έλέγχου της παραγωγικής διαδικασίας εκ μέρους της άρχουσας τάξης, αφού μέσω αυτών επιτελείται η διάσταση των συμφερόντων και έπομένως η διάσπαση των εργαζομένων, τόσο αυτών που εργάζονται μέσα στην επιχείρηση όσο και της μεγάλης μάζας στο σύνολό της.

Μέσα στο πλαίσιο της κατάκτησης του έλέγχου της παραγωγικής διαδικασίας είναι, πιστεύουμε, ενδιαφέρον να δούμε κριτικά το ρόλο που από τη φύση τους μπορούν να παίξουν οι οργανώσεις των εργαζομένων όταν αγωνίζονται για την προάσπιση και την επέκταση των πλεονεκτημάτων που τους δίνουν οι έσωτερικές αγορές εργασίας.

Η αναγκαιότητα του έλέγχου της παραγωγικής διαδικασίας προκύπτει από την απαίτηση της διατήρησης και αναπαραγωγής των σχέσεων εκμετάλλευσης και ύποταξης, όπως αυτές εκδηλώνονται στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής.

Οι σχέσεις αυτές χαρακτηρίζονται και συγκεκριμενοποιούνται από τις σχέσεις ιδιοκτησίας. Πράγματι, οι καπιταλιστές έχουν καταρχήν το δικαίωμα της νομικής κυριότητας πάνω στα μέσα παραγωγής. Το δι-

1. Δηλαδή αυτές που σχετίζονται με τον δυαδικό χαρακτήρα της αγοράς εργασίας.

2. Για μία κωδικοποίηση των θεωριών που αναφέρονται στις έσωτερικές αγορές εργασίας βλ. Γιάννη Σακέλλη *Έσωτερικές αγορές εργασίας: Η περίπτωση του Τραπεζικού Τομέα στην Ελλάδα*, Διδακτορική διατριβή ΠΑΣΠΕ, Αθήνα 1984.

3. Βλ. P.B. Doeriger και M.S. Piore (1971), *Internal Labor Market and Manpower Analysis*, Lexington Mass: Lexington Books.

4. Βλ. κυρίως R. Edwards (1975), *The Social Relations of Production in the Firm and Labor Market Structure*. Στο *Labor Market Segmentation*, R. Edwards, M. Reich and D.M. Gordon eds (1975) Lexington Mass: Lexington Books.

5. Βλ. L. Kahn (1975), *Unions and Labor Market Segmentation*, Unpublished Doctoral Dissertation, Univ. of California, Berkeley και Jill Rubery (1978), *Structured Labor Markets, Worker Organisation and Low Pay*. Cambridge Journal of Economics.

* Ευχαριστώ τον Ματθαίο Λαμπρινίδη και τον Απόστολο Δεδουσόπουλο για τα έποικοδομητικά τους σχόλια.

καίωμα αυτό κατοχυρώνεται στις καπιταλιστικά οργανωμένες κοινωνίες από μία σειρά θεσμών και νόμων. Τό δικαίωμα της νομικής κυριότητας από μόνο του εξασφαλίζει σ' αυτούς που τό κατέχουν τόν έλεγχο της παραγωγικής διαδικασίας. Όσο διάστημα ό άμεσος παραγωγός, ό χειριστής του μηχανήματος, έξουσιάζει τά μέσα παραγωγής, αποφασίζει ό ίδιος για τό ρυθμό της παραγωγής και τήν ποσότητα του παραγόμενου προϊόντος, ό έλεγχος της παραγωγικής διαδικασίας δέν βρίσκεται στα χέρια του κατέχοντος τό δικαίωμα της νομικής κυριότητας αλλά στα χέρια του άμεσου παραγωγού. Για νά ξαναγκαστεί ό άμεσος παραγωγός νά εργαστεί για λογαριασμό των λίγων, απαιτείται νά χάσει ή μάζα των εργαζομένων κάθε έξουσία πάνω στα μέσα παραγωγής. Τότε, οι εργαζόμενοι χάνουν έκτός από τή νομική κυριότητα και τήν ούσιαστική νομή, δηλαδή τόν έλεγχο της παραγωγικής διαδικασίας. Τότε, οι νομικοί ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής έχουν τήν πραγματική κυριότητα, οι δέ άμεσοι παραγωγοί άλλοτριώνονται από τά μέσα παραγωγής.

Είναι σημαντικό νά τονίσουμε ότι ή κατάκτηση της ούσιαστικής νομής των μέσων παραγωγής από τούς καπιταλιστές *επιτεύχθηκε μέσω του λεπτομερούς καταμερισμού της εργασίας* μέσα στους χώρους δουλειάς και της κατανομής των επιμέρους εργασιών μεταξύ των εργαζομένων.

Ό καταμερισμός της εργασίας αυτός καθαυτός δέν εμφανίζεται για πρώτη φορά στις καπιταλιστικές κοινωνίες. Χαρακτηρίζει όλα τά κοινωνικά συστήματα μέ τή μορφή όμως του *κοινωνικού* καταμερισμού της εργασίας. Ό κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας συνδέεται μέ τήν ύποδιαίρεση σέ κοινωνικό επίπεδο της εργασίας σέ άπασχολήσεις που άντιστοιχούν σέ κλάδους παραγωγής. Τό καινούριο στοιχείο, αυτό που διακρίνει τόν καταμερισμό της εργασίας στις καπιταλιστικά οργανωμένες κοινωνίες, είναι:

α) Ό λεπτομερής καταμερισμός των εργασιών μέσα στον συγκεκριμένο χώρο δουλειάς και

β) Η κατανομή των επιμέρους εργασιών μεταξύ των εργαζομένων στο χώρο δουλειάς.

Ό λεπτομερής καταμερισμός των εργασιών από μόνος του δέν άποτελεί χαρακτηριστικό του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Πράγματι, ό κάθε παραγωγός, προκειμένου νά παραγάγει μεγάλες ποσότητες από τό προϊόν του, θά οργανώσει τήν παραγωγή του μέ τέτοιο τρόπο ώστε νά εργάζεται σέ επιμέρους εργασίες για όλες τις μονάδες προϊόντος παρά νά παράγει μία μία τις μονάδες μεμονωμένα. Όμως ό καπιταλιστικός καταμερισμός της εργασίας επεκτείνεται πολύ περισσότερο: επιμερίζει τις συγκεκριμένες εργασίες σέ επιμέρους εργαζόμενους. Ό μεμονωμένος εργαζόμενος δέν ύπάρχει λόγος νά γνωρίζει όλη τή διαδικασία της παραγωγής όπως στην περίπτωση του άπλου διαχωρισμού των εργασιών. Άπλως μπορεί νά ειδικευτεί σ' ένα ελάχιστο τμήμα της παραγωγικής διαδικασίας που πολλές φορές μεταφράζεται σέ μία μεμονωμένη κίνηση.

Όταν άναφερόμαστε στον καταμερισμό της εργασίας στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής θά πρέπει λοιπόν νά 'χουμε κατά νου:

α) Ότι ό κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας διαφέρει από τόν καταμερισμό της εργασίας στο χώρο δουλειάς και

β) ότι ό καταμερισμός της εργασίας μέσα στον εργασιακό χώρο άφορά και τόν λεπτομερή διαχωρισμό

των εργασιών αλλά, περισσότερο, τήν άνάθεση των επιμέρους εργασιών σέ μεμονωμένους εργαζόμενους.

Η δημιουργία του λεπτομερούς εξειδικευμένου εργαζόμενου μέσα στο χώρο δουλειάς είχε τις άκόλουθες συνέπειες. Πρώτον, οι εργασίες έγιναν άπλούστερες. Οι γενικότερες δραστηριότητες της παραγωγικής διαδικασίας είναι άγνωστες πιά στον εργαζόμενο που εξειδικεύεται σέ κάποια συγκεκριμένη δουλειά. Αυτό συνεπάγεται άλλοτριώση του εργαζόμενου από τά μέσα και τό προϊόν της εργασίας του. Ό άμεσος παραγωγός δέν κυριαρχεί στα μέσα της εργασίας του. Άντίθετα, τά μέσα της εργασίας (μηχανή) κυριαρχούν άπάνω του. Είναι εξάρτημά τους. Ό ρυθμός εργασίας προσδιορίζεται από τις μηχανές, που είναι κατασκευασμένες μέ τέτοιο τρόπο ώστε νά προσαρμόζονται στις νέες εργασιακές συνθήκες.

Επιπλέον, από τούς εργαζόμενους αφαιρείται κάθε δυνατή πρωτοβουλία και δημιουργικότητα. Η εργατική δύναμη μετατρέπεται σέ έμπορεύμα και φορέας της είναι ό έλεύθερος εργάτης που ένώ κάποτε καθόριζε αυτός τό ρυθμό δουλειάς και παραγωγής, τώρα έχει νά επιλέξει μεταξύ έντατικής άπασχόλησης και άργίας.

Δεύτερον, ή ύποβάθμιση|αυτή της εργασίας άποτελεσε τό βασικό στοιχείο ενός κεντρικού στόχου των οργανωτών της παραγωγικής διαδικασίας: ως άγοραστές της εργατικής δύναμης έχουν ιδιαίτερο συμφέρον νά άγοράζουν τό προϊόν όσο τό δυνατόν φθηνότερα. Καί βέβαια, άφου μέ τις καινούργιες συνθήκες είναι σέ θέση νά στρατολογήουν στους χώρους δουλειάς μάζες άνειδίκευτων εργατών, δέν ύποβαθμίζουν μόνο τό περιεχόμενο της εργασίας αλλά και μειώνουν τό κόστος της.⁶

Εξάλλου, από τή στιγμή που ό εργαζόμενος δέν είναι κύριος της διαδικασίας της παραγωγής και τό προϊόν της εργασίας του δέν άποτελεί από μόνο του άξία χρήσης, και έπομένως άνταλλακτική άξία, νομιμοποιείται ή παρουσία κάποιου «συντονιστή» μέσα στο χώρο δουλειάς, κάποιου που θά είναι επιφορτισμένος μέ τήν οργάνωση της διαδικασίας της παραγωγής και τήν πώληση του προϊόντος.⁷ Οι άμεσοι παραγωγοί, μέσω του καταμερισμού, βρίσκονται άποστερημένοι από κάθε έξουσία στα μέσα παραγωγής και καταδικάζονται σέ ύποβαθμισμένου περιεχομένου μεμονωμένες εργασίες άφου τούς άποσπάται ό έλεγχος της παραγωγικής διαδικασίας.

Ό λεπτομερής καταμερισμός της εργασίας στους χώρους δουλειάς άποτελεσε και τό πρώτο σύστημα *έλέγχου της παραγωγικής διαδικασίας* στην ιστορία του καπιταλισμού. Άσχετα άν τό σύστημα αυτό επιβλήθηκε *συνειδητά*, όπως ύποστηρίζουν πολλοί,⁸ από τήν άρχουσα τάξη ή προήλθε μέσα από κάποια ιστορική διαδικασία εξέλιξης των παραγωγικών δυνάμεων και επιβολής νέων παραγωγικών σχέσεων, ό καπιταλιστικός καταμερισμός της εργασίας ύπήρξε τό βασικό δ-

6. Για τις επιπτώσεις του λεπτομερούς καταμερισμού της εργασίας στους χώρους δουλειάς βλ. Η. Braverman (1974), *Labor and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century* N. York: Monthly Review Press.

7. Βλ. St. Marglin (1974), *What Do Bosses Do? The Origins and Functions of Hierarchy in Capitalist Production*, Review of Radical Political Economics 6 (summer): 60-112.

8. Βλ. St. Marglin (1974) στο ίδιο.

πλο μέ τό όποιο ή άρχουσα τάξη συνέτριψε τήν έξουσία τών άμεσων παραγωγών, ύποβαθμίζοντας τό ρόλο τους στή διάρκεια τής παραγωγικής διαδικασίας, άφου άχρήστευσε τίς τεχνικές τους.⁹

Στήν πορεία τής καπιταλιστικής ανάπτυξης όμως, ό καταμερισμός τής εργασίας ώς σύστημα έλέγχου τής παραγωγικής διαδικασίας εξελίχθηκε άφου μέ τή διόγκωση τών έπιχειρήσεων και τή συγκέντρωση μεγάλου άριθμού εργαζομένων στόν ίδιο χώρο δουλειάς ό έπιχειρηματίας μόνος του ήταν άδύνατον νά έλέγχει τή διαδικασία τής εργασίας.

Κωδικοποιώντας κάπως τά συστήματα έλέγχου στόν έξελικτική τους πορεία στή διάρκεια τής καπιταλιστικής ανάπτυξης, διακρίνουμε πρώτον τήν ανάπτυξη τής ιεραρχίας και δεύτερον τόν γραφειοκρατικό τρόπο όργάνωσης και έλέγχου τής παραγωγικής διαδικασίας πού χαρακτηρίζει τόν τρόπο διοίκησης προσωπικού στίς σύγχρονες μεγάλες έπιχειρήσεις και όργανισμούς.¹⁰

Η ιεραρχία στους χώρους δουλειάς συνπάρχει μέ τόν λεπτομερή καταμερισμό τής εργασίας άπό τά πρώτα βήματα τής δημιουργίας τής καπιταλιστικής έπιχείρησης.

Στή φάση του άνταγωνιστικού καπιταλισμού, όπου έπικρατεί ή μικρή έπιχείρηση, οι έπιχειρηματίες είχαν τή δυνατότητα νά έλέγχουν άμεσα τή διαδικασία τής εργασίας βοηθούμενοι άπό μικρό άριθμό έμπειρων εργαζομένων. Η ιεραρχία ύφίσταται και σ' αυτές τίς μικρές έπιχειρήσεις αλλά είναι «άδόμητη» μέ τήν έννοια ότι συνπάρχει στή σχέση καπιταλιστή — εργαζομένου αλλά και στή σχέση έμπειρων (άρχαιοτέρων) — άπειρων.

Στή φάση του μονοπωλιακού καπιταλισμού, όπου έπικρατεί ή μεγάλη έπιχείρηση, οι καπιταλιστές προκειμένου νά άσκήσουν τόν έλεγχο τής παραγωγικής διαδικασίας προσπάθησαν νά διασπάσουν τήν εργατική τάξη μέν άιάς «δομημένης» ιεραρχίας.¹¹ Τό είδος αυτό τής ιεραρχίας ήταν ή «δυναμική άνταπόκριση τών καπιταλιστών στή διόγκωση τής εργατικής τάξης και τής άνόδου τής ταξικής συνείδησης». ¹² Πράγματι, ή διαστρωμάτωση τής εργασίας συνδέεται μέ τήν εμφάνιση του μονοπωλιακού καπιταλισμού. Σέ πρώτη φάση προσλαμβάνονται έπιστάτες-έργοδηγοί στους όποιους δίνονται άυξημένες «διοικητικές» άρμοδιότητες πού στή φάση του άνταγωνιστικού καπιταλισμού άσκούσαν οι ίδιοι οι καπιταλιστές. Η πρόσληψη τών έπιστατών πού στίς άρχές του 20ού αιώνα πήρε μεγάλη έκταση στίς ΗΠΑ και τήν Άγγλία,¹³ άποσκοπούσε, άπό τήν πλευρά τών καπιταλιστών, στό μοίρασμα τής ύπευθυνότητας μέ τέτοιο τρόπο ώστε, μέσω τής δομής τής ιεραρχίας, ή λήψη άποφάσεων και ό έλεγχος τής παραγωγικής διαδικασίας νά άσκείται άπό τήν κορυφή, όπου φυσικά βρισκόταν ό έπιχειρηματίας.

Όμως, οι άυξημένες άρμοδιότητες τών έπιστατών όδήγησαν τό σύστημα σέ άποτυχία άφου αυτοί άσκούσαν τά καθήκοντά τους μέ τρόπο άυθαίρετο και άνεξέλεγκτο πού πολλές φορές έρχόταν σέ διάσταση μέ τά συμφέροντα τής έπιχείρησης.¹⁴ Σάν ξεκάθαρο και άνοιχτό σύστημα έξουσίας, ό ιεραρχικός έλεγχος άποκαλύπτει στους εργαζόμενους τήν έξουσιαστική φύση τών καπιταλιστικών σχέσεων. Κάτω άπό τήν άπειλή τής άπώλειας έλέγχου έκ μέρους τών καπιταλιστών, πού εκδηλώθηκε μέ μία σειρά όργανωμένων διαμαρτυριών και άπεργιών άναπτύσσεται ή «άπόσπηση» μέθοδος άσκησης έλέγχου: ή γραφειοκρατία.¹⁵

Η γραφειοκρατία έχει τά θεμέλιά της στόν ιεραρχικό καταμερισμό τής εργασίας, πού άλλωστε χαρακτηρίζει τόν καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Όμως, στή γραφειοκρατία ή δομή τής ιεραρχίας άποκτά διαφορετική μορφή άφου:¹⁶

α) Οι διάφορες εργασίες και δραστηριότητες έπιτελούνται σέ διάφορα επίπεδα άνάλογα μέ τή φύση τής δουλειάς και τά προσόντα πού άπαιτούνται γιά τήν πραγματοποίησή της.

β) τά καθήκοντα και ή ύπευθυνότητα σέ κάθε επίπεδο καθορίζονται προσεκτικά και κάθε εργαζόμενος είναι ύπεύθυνος γιά τήν έκτέλεση συγκεκριμένων εργασιών,

γ) ή διαστρωμάτωση μέσα στήν έπιχείρηση καθορίζεται άυστηρά μέ κάθε επίπεδο ύπεύθυνο γιά τά επίπεδα κάτω άπό αυτό και είσηγούμενο στό ύψηλότερα επίπεδα και τέλος

δ) ένω οι εργαζόμενοι στόν γραφειοκρατικό όργανισμό έχουν φαινομενική άνεξαρτησία ώστε νά έπιτελούν τά καθήκοντα μέ τά όποια είναι έπιφορτισμένοι, συγχρόνως όμως στερούνται κάθε δικαίωμα ύδιαστικής συμμετοχής στό όργανα λήψης άποφάσεων τής έπιχείρησης.

Στό γραφειοκρατικό σύστημα έλέγχου, ό άμεσος έργοδηγός-έπιστάτης έχει έλάχιστες δικαιοδοσίες. Είναι άπλώς ό μεσάζοντας μεταξύ έργάτη-χειριστή και άνώτατου διευθυντικού στελέχους. Ρυθμίζει τίς διαδικασίες πού άπαιτούνται ώστε άνώτατο διευθυντικό στέλεχος και έργάτης νά έρθουν σέ έπαφή στήν περίπτωση πού προκύψει όποιοδήποτε πρόβλημα τό όποιο θά λυθεί μέ βάση τούς καθορισμένους κανόνες τής έπιχείρησης.

Οι νέες εργασιακές σχέσεις πού πηγάζουν μέσα άπό τό σύστημα αυτό βασίζονται σέ άσκηση έξουσίας μέσω άπό σχέσεις ιεραρχικά κατανεμημένων δικαιοδοσιών. Η έξουσία όμως αυτή, ένω είναι σύμφυτη μέ τή δομή τής έπιχείρησης, είναι άπόσπηση στήν καθημερινή της μορφή. Οι έπιμέρους εργασίες τής διαδικασίας τής παραγωγής περιγράφονται λεπτομερώς και ό «ύποκινητής» και «έκτιμητής» πού παίρνει τή θέση του έργοδηγού έχει σαφείς οδηγίες γιά τό άκριβές άντικείμενο τής έκτίμησής του.

Μ' όλο πού οι νεοκλασικές θεωρίες γιά τό «άνθρώπι-

9. Γιά τήν άποψη αυτή καθώς και μία κριτική στό Marglin βλ. Dan Clawson (1980), *Bureaucracy and the Labor Process*, Monthly Review Press N. York and London.

10. Γιά τήν ιστορία τών συστημάτων έλέγχου άπό τήν «άπλη ιεραρχία» ως τό γραφειοκρατικό έλεγχο βλ. κυρίως D. Gordon et al (1982), *Segmented Work, Divided Workers*, Cambridge Univ. Press, Cambridge.

11. Βλ. Gordon et al (1982).

12. Wachtel Howard (1975), *Class Consciousness and Stratification in the Labor Process*, στό *Labor Market Segmentation*, R. Edwards et al (1975).

13. Γιά τή δημιουργία τών μεγάλων έπιχειρήσεων στίς άρχές του αιώνα και τήν άθρόα πρόσληψη έπιστατών βλ. Dan Nelson (1975), *Managers and Workers*, University of Wisconsin Press.

14. Βλ. R. Edwards (1979), *Contested Terrain: The Transformation of the Workplace in the Twentieth Century*, New York, Basic Books.

15. Γιά τή φύση και τή λειτουργία του γραφειοκρατικού τρόπου όργάνωσης τής διαδικασίας τής εργασίας βλ. E. Jaques (1976), *A General Theory of Bureaucracy*, Heineman, London.

16. Βλ. R. Edwards (1972), *Bureaucratic Organization in the Capitalist Firm*, στό *The Capitalist System* R. Edwards et al eds.

νο κεφάλαιο» επιμένουν ότι η εκπαίδευση και η εκμάθηση πάνω στη δουλειά προσδιορίζουν την κατανομή των εργαζομένων στις διάφορες απασχολήσεις και βαθμίδες ιεραρχίας των επιχειρήσεων, έχει παρατηρηθεί ότι, επιπρόσθετα, οι εργαζόμενοι στους μεγάλους γραφειοκρατικούς οργανισμούς πρέπει κατ' απαίτηση να έχουν ορισμένα «χαρακτηριστικά συμπεριφοράς» που σε πολλές περιπτώσεις παίζουν πρωταρχικό ρόλο στις «τοποθετήσεις» και προαγωγές.

Ο R. Edwards¹⁷ έκανε την πρώτη και μοναδική εμπειριστική μελέτη για να αποκαλύψει τα χαρακτηριστικά για τα οποία κάποιος εργαζόμενος ανταμείβεται και προάγεται. Έπεξεργάστηκε δείγμα 455 εργαζομένων στην περιοχή της Βοστώνης. Θεωρώντας ότι ο τρόπος με τον οποίο οι εποπτευόμενοι κρίνουν τους εποπτευόμενους ανταποκρίνεται στην πολιτική απολύσεων, προσλήψεων και προαγωγών της επιχείρησης, ο Έντουαρντς επεξεργάστηκε τις εισηγήσεις των εποπτευόντων που βαθμολογούσαν τους εργαζόμενους σύμφωνα με δεκαέξι χαρακτηριστικά παρεμφερή με αυτά που προαναφέρθηκαν. Ομαδοποίησε τα χαρακτηριστικά αυτά τονίζοντας τρεις μορφές της έννοιας της *συγκαταβατικότητας*: Η πρώτη μορφή αναφέρεται στην απαίτηση της επιχείρησης να εφαρμόζονται οι θεσμοθετημένοι κανόνες που αφορούν κυρίως τις σχέσεις των υπαλλήλων. Δεύτερον, τα καθήκοντα που διέπουν τις διάφορες εργασίες απαιτείται να εκτελούνται με τρόπο έμπιστο και εξαρτημένο. Τέλος, η έσσωμάτωση των εργαζομένων στην επιχείρηση και τα συμφέροντά της αποτέλεσε την τρίτη ομάδα των χαρακτηριστικών συγκαταβατικότητας. Ο Έντουαρντς συμπεριέλαβε στη μελέτη χαρακτηριστικά όπως: η ηλικία, το φύλο, η κοινωνική τάξη, η εκπαίδευση και η εκμάθηση πάνω στη δουλειά, και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι τα χαρακτηριστικά συγκαταβατικότητας είναι αυτά που παίζουν τον κύριο ρόλο στις προαγωγές των εργαζομένων.

Συγκεκριμένα:

1) Η άποδοχή εκ μέρους κάποιου εργαζόμενου να ακολουθεί τους κανόνες της επιχείρησης (πρώτη μορφή συγκαταβατικότητας) αποτελούσε βασικό κριτήριο προαγωγής στις κατώτερες βαθμίδες.

2) Η έσσωμάτωση του εργαζόμενου στα συμφέροντα και την πολιτική της επιχείρησης (τρίτη μορφή συγκαταβατικότητας) ήταν το βασικό κριτήριο προαγωγής για τις ανώτερες βαθμίδες και

3) Η διάθεσή του να λειτουργεί στη δουλειά του υπεύθυνα και έμπιστευτικά αποτελούσε το κύριο κριτήριο προαγωγής για τις μεσαίες βαθμίδες της ιεραρχικής κλίμακας.

Είναι νομίζουμε καιρός να συνδέσουμε την έννοια του έλέγχου της παραγωγικής διαδικασίας με αυτήν της έσωτερικής αγοράς εργασίας.

Μιά έσωτερική αγορά εργασίας μπορεί να αναφέρεται σε κάποια μεγάλη επιχείρηση ή κλάδο παραγωγής και θεωρείται ότι ευνουεί τους εργαζόμενους σ' αυτήν, συγκριτικά βέβαια, αφού τους εξασφαλίζει σταθερότητα απασχόλησης και δυνατότητες έσωτερικής ανέλιξης στη διαστρωμάτωση της επιχείρησης, και συνεπώς γενικότερη κοινωνική άνοδο. Τα προνόμια που αποδίδει μιά έσωτερική αγορά εργασίας στους εργαζόμενους συνδέονται πολλές φορές με πιέσεις εκ μέρους των συνδικαλιστικών οργανώσεων και επομένως με την επικράτηση μιάς *μονόπλευρης όπτικής* τόσο για την αιτία όσο και για το ρόλο των έσωτερικών αγορών

εργασίας στις σύγχρονες ανεπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες.

Γιατί πιστεύουμε ότι οι έσωτερικές αγορές εργασίας αποτελούν αντανάκλαση του χαρακτήρα των κοινωνικών σχέσεων, αποτελούν το τελικό στάδιο ανάπτυξης του συστήματος έλέγχου της παραγωγικής διαδικασίας. Είναι άρρηκτα δεμένες με τη γραφειοκρατία ως τρόπου οργάνωσης και διοίκησης των σύγχρονων μεγάλων επιχειρήσεων. Πράγματι, δείξαμε ότι η γραφειοκρατία απαιτεί από τους εργαζόμενους ορισμένα *χαρακτηριστικά συμπεριφοράς* τα οποία, για να διαπιστωθούν και να αναπτυχθούν, επιβάλλεται μακρόχρονη θητεία του εργαζόμενου κάτω από τις συνθήκες της ιεραρχικής δομής και της απρόσωπης άσκησης εξουσίας. *Οι έσωτερικές αγορές εργασίας είναι μιά μαθητεία στη συνεργασία και στην πειθαρχία στις εργασίες ρουτίνας της μεγάλης επιχείρησης.*¹⁸

Από δω και πέρα μένει να δούμε την άλλη πλευρά του νομίσματος: τους αγώνες των συνδικαλιστικών οργανώσεων στο πλαίσιο μιάς θεωρητικής, αφού θά συσχετίσουμε τη δράση τους με την κατάκτηση του έλέγχου της παραγωγικής διαδικασίας από τους εργαζόμενους (δηλαδή με την αλλαγή των παραγωγικών σχέσεων). Ας αναλύσουμε, λοιπόν τις δυνατότητες και τους περιορισμούς της δράσης των συνδικαλιστικών οργανώσεων μέσα στο πλαίσιο της πάλης για την κατάκτηση του έλέγχου της παραγωγικής διαδικασίας.

Η δράση των συνδικαλιστικών οργανώσεων λειτουργεί σε δύο επίπεδα: το οικονομικό και το πολιτικό. Στο οικονομικό ανήκουν οι επιδιώξεις των εργαζομένων που στοχεύουν στη βελτίωση της σχέσης ημερομισθίου — κέρδους υπέρ των εργαζομένων. Στο πολιτικό επίπεδο εξάλλου ανήκουν όλες οι επιδιώξεις που αφορούν την άπειλή της κοινωνικοπολιτικής δομής, οδηγούν δηλαδή στην αλλαγή του πλέγματος των κοινωνικών σχέσεων που χαρακτηρίζουν τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και όπως είδαμε διαιωνίζονται και αναπαράγονται μέσω των συγκεκριμένων συστημάτων έλέγχου.

Τό 1872 οι Μάρξ — Ένγκελς κάνοντας μιά άνατομία της ταξικής πάλης της εποχής τόνιζαν:¹⁹

«Με την ανάπτυξη όμως της βιομηχανίας δέν πληθαίνουν μόνο οι προλετάριοι, μά και συγκεντρώνονται σε όλοένα πυκνότερες μάζες, ή δύναμή τους μεγαλώνει και αποχτάνε συνείδηση της δύναμής τους. Τά συμφέροντα, οι δροι ζωής μέσα στο προλεταριάτο όλο και πίο πολύ εξομοιώνονται, επειδή οι μηχανές μέρα με τή μέρα εξαφανίζονται τις διαφορές της δουλειάς και κατεβάζουν τά μεροκάματα παντού σχεδόν σ' ένα επίπεδο χαμηλό. Ωστόσο ό συναγωνισμός ανάμεσα στους άστους που όλοένα και μεγαλώνει, και οι έμπορικές κρίσεις, που τις φέρνει τούτος ό συναγωνισμός, κάνουνε τό μεροκάματο του εργάτη όλοένα και πίο άστατο. Οι μηχανές που κάθε τόσο τελειοποιούνται με γοργό ρυθμό κά-

17. Βλ. R. Edwards (1976) *Individual Traits and Organizational Incentives: What Makes a Good Worker?* Journal of Human Resources, Winter.

18. Στα ίδια συμπεράσματα με τον Ρ. Έντουαρντς κατέληξαν και οι R. Blackburn και M. Mann (1979) στο *The Working Class in the Labour Market*, ιδιαιτ. κεφ. 4, όπου παρουσιάζουν τις παρατηρήσεις τους για την πολιτική προσλήψεων έννενα μεγάλων επιχειρηματικών οργανισμών στη Βρετανία.

19. Κ. Μάρξ-Φ. Ένγκελς, *Τό Κομμουνιστικό Μανιφέστο*, μετάφραση Γιάννη Κορδάτου, Αθήνα 1963, σελ. 65-66.

νον τή θέση τοῦ ἐργάτη μέσα στήν (κοινωνική) ζωὴ ὅλο καὶ πιο ἀβέβαιη. Οἱ ἀτομικές συγκρούσεις ἀνάμεσα στὸν ἐργάτη· αἱ στὸν ἀστό παίρνουν ὀλοένα τὸ χαρακτηριστὴρα συγκρούσεων ἀνάμεσα σέ δύο τάξεις. Ἐτσι ἀρχίζουν οἱ ἐργάτες νά φτιάχνουν ἐνώσεις ἐνάντια στοὺς ἀστούς, πᾶνε ἐνωμένοι γιὰ νά προστατέψουν τὸ μεροκάματο τους. Συνταίνουνε ἀκόμα καὶ μόνιμους συνεταιρισμούς γιὰ νά ἔχουν τὰ τρόφιμά τους σέ περίπτωση ξεσηκωμοῦ.

»Ἐδῶ κι ἐκεῖ ὁ ἀγώνας τους ξεσπᾷ σέ ταραχές. Εἶναι ἀλήθεια πὼς κάποτε οἱ ἐργάτες κερδίζουν καμιά νίκη, μὰ ἡ νίκη τους εἶναι προσωρινή. Τὸ πραγματικὸ ἀποτέλεσμα τῶν αγώνων τους δέν εἶναι ἡ ἄμεση ἐπιτυχία, ἀλλὰ ἡ ἐνωσις πού ὀλοένα πλατύτερα ἀναπτύσσεται μέσα στοὺς ἐργάτες. Καὶ ἡ συνένωσή τους τούτη εὐκολύνεται ἀπὸ τὰ μέσα συγκοινωνίας πού ὅλο καὶ πληθαίνουν, πού τὰ δημιουργεῖ ἡ μεγάλη βιομηχανία καὶ ἐπιτρέπουν στοὺς ἐργάτες πού βρίσκονται σέ διάφορες περιοχές νά ῥχονται σέ ἐπικοινωνία μεταξύ τους» (ὑπογ. δική μου).

Στὸ οἰκονομικὸ ἐπίπεδο οἱ Μάρξ — Ἐνγκελς θεωροῦσαν ὅτι ἡ δράσις τῶν ἐργαζομένων δέν θά μπορούσε νά ἐπιφέρει τὸ ἐπιθυμητὸ ἀποτέλεσμα, δηλαδὴ μιὰ βελτίωση τῆς σχέσης ἡμερομισθίου — κέρδους ὑπὲρ τῶν ἐργαζομένων. Ὁ καπιταλιστικὸς καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας δημιούργησε τίς προϋποθέσεις τῆς ὑποβάθμισης τῶν τεχνικῶν τῶν ἄμεσων παραγωγῶν. Ὁ συναγωνισμὸς μεταξύ τῶν ἐργαζομένων συμπίεζε τὸ ἡμερομισθιο καὶ ἀποτέλεσε βασικὸ παράγοντα καταστολῆς τῶν αγώνων τους. Στὸ πολιτικὸ ὁμοῦς ἐπίπεδο οἱ ὀργανώσεις τῶν ἐργαζομένων εἶχαν νά παίξουν ἀξιόλογο ρόλο σύμφωνα μὲ τοὺς Μάρξ — Ἐνγκελς. Μὲ τὴ συνεχή συγκέντρωση τῶν ἐργαζομένων στὰ βιομηχανικὰ κέντρα, μὲ τὴ συνεχή ἀνάπτυξη τῶν συγκοινωνιακῶν μέσων καὶ τῶν ἐπικοινωνιῶν δημιουργοῦνται οἱ προϋποθέσεις τῆς ἐνωσις τῶν ἐργαζομένων καὶ τῆς ἀνάπτυξης τοῦ κινήματος πού θά καταστρέψει «τὸ σύστημα τῆς παραγωγῆς καὶ ἰδιοποίησης τοῦ προϊόντος».²⁰

Ἡ αὐξανόμενη λοιπὸν δύναμη τῶν ἐργαζομένων καὶ ἡ συντονισμένη πιά δράσις τους μέσα ἀπὸ τὰ ἐργατικά συνδικάτα ὑπῆρξε μιὰ σοβαρὴ διαγραφόμενη ἀπειλή γιὰ τὴν ὑπαρξὴ αὐτῆς καθεαυτῆ τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος.

Ἡ ἀνάπτυξη τῶν ἐσωτερικῶν ἀγορῶν ἐργασίας πού νοοῦνται συνδεόμενες μὲ τὸν γραφειοκρατικὸ τρόπο ἀσκησης ἐλέγχου τῆς διαδικασίας τῆς ἐργασίας συνέβαλε στήν καταστολὴ τοῦ ταξικοῦ αγώνα. Μέσα στὸ πλαίσιο αὐτὸ οἱ ἐργαζόμενοι εἶχαν νά ἐπιλέξουν ἀνάμεσα σέ δύο δρόμους: ἢ νά συνεχίσουν τὸν αγώνα μέχρι τὴν καταστροφὴ «τοῦ συστήματος παραγωγῆς καὶ ἰδιοποίησης τοῦ προϊόντος» ἢ νά περιφρουρήσουν καὶ νά ἐπαυξήσουν τὰ πλεονεκτήματα τῶν ἐσωτερικῶν ἀγορῶν ἐργασίας.

Καὶ πράγματι, ὑπάρχουν θεωρήσεις (πού καλύπτονται καὶ ἀπὸ ἐμπειρικές παρατηρήσεις) οἱ ὁποῖες τονίζουν τὸ ρόλο τῶν ὀργανώσεων τῶν ἐργαζομένων τόσο στὴ δημιουργία ὅσο καὶ στὴ διόγκωση ἐσωτερικῶν ἀγορῶν ἐργασίας.²¹ Πῶς ὁμοῦς ἱστορικὰ σημειώθηκε αὐτὴ ἡ ἐκτροπή; Πῶς ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πού οἱ Μάρξ — Ἐνγκελς διετύπωναν τίς αἰσιόδοξες ἀπόψεις τοῦ συνασπισμοῦ τῶν ἐργαζομένων φτάσαμε στήν ἐποχὴ τῆς κατάρτησης μέσα ἀπὸ μιὰ διαδικασίαν στρατηγικῆς τόσο τῶν καπιταλιστῶν ὅσο καὶ τῶν συνδικαλιστικῶν ὀργανώσεων;

Θὰ τονίσουμε ὅτι στήν κατάληξη αὐτῆς συντέλεσαν τρεῖς παράγοντες: Πρῶτον, οἱ συνειδητὲς προσπάθειες μεμονωμένων καπιταλιστῶν πού, προκειμένου νά ἀντιμετωπίσουν τίς ὀργανωμένες κινητοποιήσεις τῶν ἐργαζομένων στὶς ἐπιχειρήσεις τους, ἀνέπτυξαν συστήματα δομημένης ἱεραρχίας καὶ γραφειοκρατικοῦ ἐλέγχου.²² Δεύτερον, στήν ἀποδοχὴ τῶν παραπάνω ὀρων ἐργασίας ἀπὸ τὰ συνδικαλιστικὰ στελέχη²³ καὶ τρίτον, στὸ ρόλο τοῦ κράτους πού προοδευτικὰ μὲ τὴν πολιτικὴ του συνετέλεσε στήν κατάρτησι τῆς ἐργατικῆς τάξης στὸ σύνολό της.²⁴

Οἱ συγκεκριμένες παραγωγικὲς σχέσεις τῆς κατάρτησις τῆς ἐργατικῆς τάξης καὶ ὁ τρόπος ὀργάνωσις τῆς ἐργασίας στὶς σύγχρονες μεγάλες ἐπιχειρήσεις, προήλθε ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ ἀναμέτρηση τῶν καπιταλιστῶν καὶ τῶν ἐργαζομένων. Στὶς ἀναμετρήσεις αὐτές, τοὺς ἐργαζόμενους τοὺς ἐκπροσωποῦν τὰ στελέχη τῶν ὀργανώσεών τους πού εἶναι σέ θέση νά ἐπιβάλλουν τὴν ἰδεολογία τους στὰ μέλη τῆς ὀργάνωσής τους γιατί διαθέτουν τὴν ἀπαιτούμενη συνδικαλιστικὴ πείρα καὶ τεχνικὴ. Ὁ R. Michels²⁵ δίνει ἔμφρασι στὶς συνθήκες μέσα στὶς ὁποῖες ἀναπτύσσεται ἡ προσωπικότητα τῶν συνδικαλιστικῶν στελεχῶν, πού κατὰ κανόνα κατέχουν μόνιμες θέσεις στὴ συνδικαλιστικὴ ὀργάνωσις. Καθὼς εἶναι ψηλά στήν ἱεραρχία τῆς ὀργάνωσις, τὰ στελέχη ἀποκοτῶν μιὰ τέτοια κοινωνικὴ ὑπόστασι ὡστε ἡ ἰδεολογία τους νά συμβαδίζει μὲ τὴν ἰδεολογία τῶν συμφερόντων τῶν ἐργοδοτῶν. Προσπαθώντας νά ἱκανοποιήσουν στενά συντεχνιακὰ συμφέροντα πού ἀνήκουν στὸ οἰκονομικὸ ἐπίπεδο δράσις, παρασύρουν ὀλόκληρη τὴν ὀργάνωσι σέ μιὰ ἰδεολογικὴ ἐκτροπὴ πού σχετίζεται μὲ τὴ διάσπασι τοῦ συνασπισμοῦ τῆς μάζας τῶν ἐργαζομένων.

Αὐτὴ εἶναι ἄλλωστε καὶ ἡ βασικὴ θέση τοῦ Λένιν²⁶ πού τονίζει ὅτι ὁ συνδικαλισμὸς ἀποτελεῖ προϋπόθεσι διάσπασις τῆς ἐνότητος τῆς ἐργατικῆς τάξης. Καθὼς εἶναι στενά δεμένος μὲ οἰκονομικὰ αἰτήματα, περιορίζεται νά προωθεῖ τὰ συμφέροντα μιᾶς συγκεκριμένης ὀμάδας ἐργαζομένων. Αὐτὸ μπορεῖ νά συμβαίνει καὶ στὸ ἐπίπεδο τῆς μεμονωμένης μονοπωλιακῆς κυρίως ἐπιχειρήσις ἀλλὰ καὶ τοῦ συνόλου, προωθώντας αἰτήματα *μέσω τοῦ κράτους*.

Ἡ ἔλλειψη ἰδεολογικοῦ προσανατολισμοῦ καὶ ἐπαναστατικῆς θεωρίας ὀδηγεῖ στήν ἐκτροπὴ τῆς πορείας τῆς ἐργατικῆς τάξης. Καὶ τὰ ἐργατικά συνδικάτα ἀπὸ *προϋπόθεσι ἐνωσις* τῶν ἐργαζομένων κατέληξαν σέ *κεντρικὸ παράγοντα κατάρτησις*.

20. Κ. Μάρξ-Φ. Ἐνγκελς στὸ ἴδιο, σελ. 71.

21. Βλ. κυρίως Jill Rubery *op.cit.*, καὶ L. Kahn *op.cit.*

22. Γιὰ ἱστορικὰ παραδείγματα βλ. R. Edwards (1979), *Contested Terrain*.

23. Στὸ ἴδιο ἀλλὰ καὶ D. Cordon et al (1982) *op.cit.*

24. Σχετικὰ μὲ τὸ ρόλο τοῦ κράτους στὴ διαδικασία ὀργάνωσις τῶν ἐσωτερικῶν ἀγορῶν ἐργασίας δέν ἔχει πρὸς τὸ παρὸν δημοσιευτεῖ τίποτα. Ὅμως εἶναι γεγονός ἀναμφισβήτητο ὅτι τὸ κράτος διαδραματίζει ἐξέχοντα ρόλο στὶς σύγχρονες καπιταλιστικὲς κοινωνίες. Καταγράφονται δὲ παραδείγματα ὅπου οἱ ἐργαζόμενοι ἐπιτυγχάνουν προνόμια πού σχετίζονται μὲ τίς ἐσωτερικὲς ἀγορές ἐργασίας μέσω τοῦ κράτους. Γιὰ τὴν Ἑλλάδα παρατηροῦμε τὴν περίπτωση τοῦ τραπεζικοῦ τομέα καὶ τῶν δημοσίων ἐπιχειρήσεων. Ἰδιαίτερα γιὰ τὴν περίπτωση τοῦ τραπεζικοῦ τομέα βλ. Γιάννη Σακέλλη (1984) «Ἐσωτερικὲς Ἀγορές Ἐργασίας...».

25. Βλ. R. Michels, *Political Parties*, London 1915.

26. Β.Ι. Λένιν, *Τί νά κάνουμε*, ἐκδ. Γνώσις, Ἀθήνα, σελ. 245.

ΑΝΑΝΕΩΣΗ ΤΟΥ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟΥ Ή ΝΕΟΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΣ;

του Γ. Σ. Δημητρίου

«Αυτό το άρθρο αποσκοπεί να συνδέσει την οικονομική θεωρία με την οικονομική πολιτική και να μεταφέρει τη συζήτηση που διεξάγεται στον χώρο της 'Αριστεράς, σε μία σφαιρικότερη διάσταση».

Μ' αυτή τη δήλωση αρχίζει ο Αιμίλιος Ζαχαρέας το άρθρο του «'Η Κυβέρνηση, οι αυξήσεις των μισθών και η 'Αριστερά», στην κυριακάτικη *Αύγη* της 3ης Μαρτίου 1985.

Σκοπός της ανάλυσης που ακολουθεί είναι να δείξει σε τι πράγματι αποσκοπεί μ' αυτό το άρθρο του ο Ζαχαρέας και με ποιά μέσα προσπαθεί να το επιτύχει.¹

Ωστόσο, παρά τη δήλωσή του αυτή, ο Ζαχαρέας φαίνεται στη συνέχεια να περιορίζεται στη σύνδεση όχι της οικονομικής πολιτικής εν γένει, αλλά της πολιτικής των μισθών με την οικονομική θεωρία. Διότι άμέσως μετά την δήλωσή του, που παραθέσαμε, γράφει:

«Αναλύεται συνοπτικά, λόγω έλλειψης χώρου, το θέμα της άμοιβης εργασίας στην Ελλάδα, δηλ. σε μία κεφαλαιοκρατική χώρα, οι παραγωγικές δυνάμεις της οποίας δρούν σε συνθήκες οικονομικής κρίσης».

Και συνεχίζει με την έκθεση δύο μεθοδολογικών, όπως τις λέει, αφετηριών: «'Η πρώτη αναφέρεται στο γεγονός, ότι η οικονομική κρίση διχάζει τον Λαό, δέν τον ένώνει. 'Αναπτύσσει τά εγωιστικά συντεχνιακά συμφέροντα. Εύνοεί την διάσταση των εργαζομένων, όχι την ένότητά τους, πάνω στο πεδίο αυτό δραστηριοποιούνται οι κυβερνήσεις, ή εργοδοσία και τά συνδικάτα».

Ο Ζαχαρέας δέν διευκρινίζει τί έννοει με τη λέξη «Λαός» (με κεφαλαίο λάμδα). 'Αν έννοει τόν πληθυσμό, τότε δέν τόν διασπᾶ ή κρίση, αλλά κάτι άλλο, και μάλιστα —ανεξάρτητα από την ύπαρξη ή μη ύπαρξη οικονομικής κρίσης— σε μισθωτούς εργαζόμενους και σε καπιταλιστές. 'Αν με «Λαό» έννοει, όπως φαίνεται, τούς μισθωτούς εργαζόμενους, τότε θά 'πρεπε, ήδη πρίν μᾶς πεί ότι ή κρίση τούς διασπᾶ σε έγωιστικές συντεχνίες, να μᾶς πεί κάτι αυτόνομο μὲν, όχι όμως και λιγότερο σημαντικό: ότι τούς διασπᾶ σ'

αυτούς που έχουν και σ' αυτούς που δέν έχουν εργασία. Κι αυτό, διότι ή τελευταία αυτή διάσπασή τους επέρχεται ανεξάρτητα από την βούληση και την πρακτική τους, ενώ ή πρώτη —αν πράγματι είναι, όπως ισχυρίζεται ο Ζαχαρέας, δεδομένη— φαίνεται ν' αποτελεί δική τους, επικριτέα, επιλογή.

'Η διάσπαση σε έχοντες και μή έχοντες εργασία συνεπάγεται σήμερα αναγκαστικά και μία διάσπαση σ' αυτούς που μπορούν, άκομη, και σ' αυτούς που δέν μπορούν πλέον να προσπορισθουν τά προς τό ζήν. Αύτη ή διάσπαση όμως δέν προκύπτει πάντα αναγκαστικά από την διάσπαση σε έχοντες και μή έχοντες εργασία, παρά μόνον στην περίπτωση που, όπως σήμερα, τίς εισφορές των μισθωτών εργαζομένων στο ταμείο άνεργίας διαχειρίζονται όχι αυτοί οι ίδιοι οί μισθωτοί εργαζόμενοι, αλλά τίς διαχειρίζεται τό δημόσιο, τό όποιο πληρώνει, ό,τι πληρώνει, σ' όρισμένους μόνον άνέργους για ένα μικρό μόνον χρονικό διάστημα.

'Αν τίς εισφορές αυτές διαχειρίζονταν οι ίδιοι οί μισθωτοί εργαζόμενοι, δέν θά ήταν δυνατόν ν' αποκλεισθεί ή περίπτωση, ή διάσπασή τους σε έχοντες και μή έχοντες εργασία να μη συνεπαγόταν, όπως συνεπάγεται σήμερα, αναγκαστικά και την διάσπασή τους σε έχοντες και μή έχοντες τά προς τό ζήν.

Αυτό όμως που όπωσδήποτε είναι «διασπασμένο» δέν είναι οι μισθωτοί εργαζόμενοι, αλλά ή ίδια ή κρίση. Διότι δέν ύπάρχει ή κρίση, αλλά κρίσεις. 'Ετσι, κρίση για τούς μισθωτούς εργαζόμενους είναι ή άνεργία και οι χαμηλοί μισθοί. Για τούς καπιταλιστές, όμως, κρίση είναι ή υποαπασχόληση του κεφαλαίου τους.

'Ενώ όμως ή άνεργία, όσο δέν έχει ως συνέπεια πολιτικές και κοινωνικές αναταραχές, αφήνει τούς καπιταλιστές τουλάχιστον αδιάφορους² —για τό ξεπέραςμα του χαμηλού βαθμού άπασχόλησης του κεφαλαίου ή και μόνον των συνεπειών του (όπως ή πτώση του ποσοστού κέρδους ή και ή μείωση των κερδών), οι ίδιοι καπιταλιστές ζητούν και τη σύμπραξη των μι-

σθωτών εργαζομένων, επιχειρηματολογώντας ότι η κρίση είναι μία και για όλους ή αυτή, και γι' αυτό πρέπει όλοι να βοηθήσουν να ξεπεραστεί—, οι μισθωτοί εργαζόμενοι εργάζονται έντατικότερα κι αρκούνται σε λιγότερα, και τό κράτος, επιδοτώντας την παραγωγή, πριμοδοτεί τις επενδύσεις και μειώνει τη φορολογία επί των κερδών ή θεσπίζει φορολογικές απαλλαγές για τα τελευταία. Τά μέτρα που προτείνουν οι καπιταλιστές για τό ξεπέρασμα της κρίσης (χαμηλούς μισθούς, επιδοτήσεις της παραγωγής, πριμοδοτήσεις των επενδύσεων, φορολογικές διευκολύνσεις, φορολογικές ελαφρύνσεις και φορολογικές απαλλαγές για τούς καπιταλιστές, και περικοπές των κοινωνικών παροχών στους μισθωτούς εργαζόμενους), αυξάνουν μέν μέ απόλυτη βεβαιότητα τά κέρδη ή και τό ποσοστό κέρδους, δέν συνεισφέρουν όμως, ούτε μέσω μιάς αύξησης του βαθμού απασχόλησης του κεφαλαίου ούτε μέσω μιάς αύξησης των επενδύσεων, στη μείωση της ανεργίας, διότι ούτε τόν βαθμό απασχόλησης του κεφαλαίου ούτε τίς επενδύσεις αυξάνουν.

Κι αυτό, διότι ή ύποαπασχόληση του κεφαλαίου οφείλεται στο γεγονός ότι ή ζήτηση είναι, σε σχέση με τίς δυνατότητες παραγωγής του δεδομένου κεφαλαίου, χαμηλή, μέ συνέπεια τό κεφάλαιο να ύποαπασχολείται, οι καπιταλιστές δηλ. να παράγουν, λόγω της χαμηλής ζήτησης, λιγότερα απ' αυτά που θά τούς ήταν τεχνικά δυνατόν να παράγουν μέ τό δεδομένο κεφάλαιο και τά κέρδη και, επομένως, και τό ποσοστό κέρδους (= ό βαθμός αξιοποίησης και κερδοφορίας του κεφαλαίου) να είναι χαμηλότερα από τά κέρδη και τό ποσοστό κέρδους, αντίστοιχως, που θά επιτύγχαναν, αν παρήγαγαν και πουλούσαν ό,τι τούς είναι τεχνικά δυνατόν να παράγουν μέ τό δεδομένο κεφάλαιο. Τά μέτρα που προτείνουν οι καπιταλιστές αυξάνουν, βέβαια, τά κέρδη και τό ποσοστό κέρδους,³ όσο όμως δέν αυξάνουν τη ζήτηση —που δέν τήν αυξάνουν—, δέν αυξάνουν πάντα ούτε τό βαθμό απασχόλησης του κεφαλαίου και —κατά μείζονα λόγο— ούτε τίς επενδύσεις.

Οί επενδύσεις είναι είτε επενδύσεις επέκτασης του δυναμικού παραγωγής, που συνίσταται σε μέσα παραγωγής, δηλαδή του κεφαλαίου, όποτε αυξάνουν και τήν απασχόληση, είτε είναι επενδύσεις ορθολογικής αναδιάρθρωσης ή και συρρίκνωσης αυτού του δυναμικού, όποτε είτε δέν αυξάνουν είτε, τό συνθηθεστερο, μειώνουν τήν απασχόληση.

Λόγω όμως της χαμηλής ζήτησης, οι καπιταλιστές δέν θά προβούν βέβαια στην εκτέλεση επενδύσεων επέκτασης, διότι αυτές θά αυξάναν ακόμη περισσότερο τόν βαθμό ύποαπασχόλησης του κεφαλαίου τους και θά μειώναν ακόμη περισσότερο τόν βαθμό της αξιοποίησης και της κερδοφορίας τους, δηλ. τό ποσοστό κέρδους. "Αν λοιπόν, λόγω των προαναφερθέντων μέτρων και της αύξησης των κερδών που αυτά συνεπάγονται, προβούν στην εκτέλεση επενδύσεων, τότε προφανώς για ν' αυξήσουν τόν βαθμό απασχόλησης του κεφαλαίου τους και έτσι και τό ποσοστό κέρδους τους, θά προβούν στην εκτέλεση επενδύσεων ορθολογικής αναδιάρθρωσης του δυναμικού παραγωγής, οι όποιες όχι μόνον δέν συνεπάγονται αύξηση, αλλά συχνά μείωση της απασχόλησης, αύξηση δηλ. της ύπαρχουσας ανεργίας.

"Ετσι λοιπόν, όχι μόνον μπορεί ένας ικανοποιητικός βαθμός απασχόλησης του κεφαλαίου κάλλιστα να συμβαδίζει μ' ένα ύψηλό ποσοστό ανεργίας, αλλά και όρισμένα μέτρα, που αυξάνουν τόν βαθμό απα-

σχόλησης του κεφαλαίου, αφήνουν αμετάβλητο ή αυξάνουν τόν βαθμό ανεργίας. Αυτό σημαίνει προφανώς ότι άλλο πράγμα είναι ή οικονομική κρίση και τά μέτρα για τό ξεπέρασμά της για τούς καπιταλιστές, κι άλλο ή οικονομική κρίση και τά μέτρα για τό ξεπέρασμά της για τούς μισθωτούς εργαζόμενους.

Οί κουβέντες για τήν κρίση και για τά μέτρα ξεπεράσματος της κρίσης δημιουργούν τό κατάλληλο κλίμα για τήν άκριτη αποδοχή, από μέρους των μισθωτών εργαζομένων, των μέτρων για τήν αύξηση των κερδών και του ποσοστού κέρδους, που προτείνουν οι καπιταλιστές —και οι κυβερνήσεις— σαν μέτρα για τήν μείωση της ανεργίας.

Δέν θ' ασχοληθούμε εδώ μέ τό ζήτημα αν και πώς ή κρίση αναπτύσσει τά «έγωιστικά συντεχνιακά συμφέροντα» των μισθωτών εργαζομένων, ούτε μέ τό ζήτημα αν και πώς αυτά τά «έγωιστικά συντεχνιακά συμφέροντα» θίγουν τό «γενικό συμφέρον» των εργαζομένων.

Αυτό θά 'πρεπε να είναι δουλειά του Ζαχαρέα, ό όποιος ισχυρίζεται τήν υπαρχή τους. Θά άρκεστούμε σε δύο. *Πρώτον*, να ισχυρισθούμε ότι τά συμφέροντα των εργαζομένων, που ό Ζαχαρέας ονομάζει «έγωιστικά συντεχνιακά συμφέροντα», δέν δημιουργούνται από τήν οικονομική κρίση και τό σημαντικότερο, δέν θίγουν τό «γενικό συμφέρον» των μισθωτών εργαζομένων, παρά μόνον τό συμφέρον των καπιταλιστών, δηλαδή τά κέρδη τους.⁴ *Και δεύτερον*, να επιστημόνουμε θετικά ότι, όπως κι αν έχει τό πράγμα, ό Ζαχαρέας, όπως θίγει τό άπόσπασμα που παραθέσαμε, φαίνεται να θεωρεί λυπηρό φαινόμενο αυτή τή συνέπεια της κρίσης.

"Εχει όμως έτσι τό πράγμα; Θεωρεί ό Ζαχαρέας πράγματι αυτή τήν, κατ' αυτόν ύπαρκτή, συνέπεια της κρίσης λυπηρό φαινόμενο;

Κις δούμε, στη συνέχεια της ανάλυσής μας, αν ό Ζαχαρέας στρέφεται έναντι των αυτών των «έγωιστικών συντεχνιακών συμφερόντων», επειδή αντιβαίνουν στο «γενικό συμφέρον» των μισθωτών εργαζομένων ή αν, αντιθέτως, ύποστασιοποιεί κάποια «έγωιστικά συντεχνιακά συμφέροντα» και ένα «γενικό συμφέρον» των μισθωτών εργαζομένων. Στη συνέχεια, ό Ζαχαρέας αναφέρεται ρητά σ' αυτό τό «γενικό συμφέρον», που τό ονομάζει «διάρκή συμφέροντα των εργαζομένων και γενική στρατηγική της εργατικής τάξης», για ν' αναπτύξει προτάσεις οικονομικής πολιτικής, οι όποιες φαινομενικά μόνον στρέφονται, χάριν του «γενικού συμφερόντος» των μισθωτών εργαζομένων, κατά των «έγωιστικών συντεχνιακών συμφερόντων» των μισθωτών εργαζομένων· στην πραγματικότητα όμως, στρεφόμενες κατά αυτών των δήθεν έγωιστικών συντεχνιακών (τά όποια στην πραγματικότητα είναι τά πραγματικά οικονομικά συμφέροντα των μισθωτών εργαζομένων και δέν θίγουν βέβαια κανένα, όποιο κι αν είναι αυτό, γενικό συμφέρον των μισθωτών εργαζομένων, αλλά μόνον τό συμφέρον των καπιταλιστών, δηλαδή τό κέρδος), στρέφονται, χάριν του συμφερόντος των καπιταλιστών, κατά των πραγματικών οικονομικών συμφερόντων των καπιταλιστών.

Αυτό θά διασαφηνισθεί άργότερα, αφού πρώτα μας δοθεί ή ευκαιρία να διευκρινίσουμε τί έννοει ό Ζαχαρέας μέ «έγωιστικά συντεχνιακά συμφέροντα» ομάδων μισθωτών εργαζομένων.

"Εννοεί συμφέροντα ομάδων μισθωτών που αντιβαίνουν στα συμφέροντα των υπολοίπων μισθωτών; "Η μήπως έννοει συμφέροντα ομάδων μισθωτών εργαζομένων, τά όποια, όπως και τά συμφέροντα κάθε ομά-

δας μισθωτών εργαζομένων, δέν αντιβαίνουν στά συμφέροντα τών υπολοίπων μισθωτών εργαζομένων, αλλά μόνο στά συμφέροντα «τῆς οικονομίας», «τῆς ἐθνικῆς οικονομίας», «τῆς χώρας», «τῆς κοινωνίας», «τοῦ ἔθνους» ἢ ὅπως ἀλλιῶς συνηθίζεται νά ὀνομάζονται τά συμφέροντα τών καπιταλιστῶν; Θά δοῦμε.

«Ἀπό τό 1971 μέχρι σήμερα», συνεχίζει ὁ Ζαχαρέας, «τουλάχιστον στόν εὐρωπαϊκό χώρο, τά κόμματα τῆς Ἀριστερᾶς βρίσκονται σέ μιά ἱστορική ἀμχανία. Ἐξ ὀρισμοῦ καλοῦνται, γιά λόγους ἰδεολογικούς [οἱ υπογραμμίσεις δικές μας], νά υπερασπίζονται τίς διεκδικήσεις ὄλων τών μισθωτῶν». Δέν εἶναι ἀμέσως κατανοητό τί ἐννοεῖ ὁ Ζαχαρέας, γράφοντας γιά τ' ἀριστερά κόμματα, ὅτι «ἐξ ὀρισμοῦ καλοῦνται, γιά λόγους ἰδεολογικούς, νά υπερασπίζονται τίς διεκδικήσεις ὄλων τών μισθωτῶν». Ἄν τό «ὄλων τών μισθωτῶν» σημαίνει «τῶν μισθωτῶν στό σύνολό τους», τότε μάς ἐκπλήσσουν αὐτά τά «ἐξ ὀρισμοῦ» καί «γιά λόγους ἰδεολογικούς», διότι σημαίνουν προφανῶς ὅτι τά ἀριστερά κόμματα υπερασπίζονται τίς διεκδικήσεις τῶν μισθωτῶν, παρά τήν ἐπίγνωσή τους ὅτι αὐτό δέν εἶναι σκόπιμο, ἀπλῶς ἐπειδή «ἐξ ὀρισμοῦ», δηλαδή ἐπειδή τυχαίνει νά ὀνομάζονται ἀριστερά κόμματα, καί γιά λόγους, ἔτσι, «ἰδεολογικούς», δηλαδή γιά τήν παλιά πελατιακή σχέση, καί ἀγάπη, καλοῦνται νά τίς υπερασπισθοῦν.

Ἄν, ὁμως, τό «ὄλων τών μισθωτῶν» σημαίνει «κάθε ὁμάδα μισθωτῶν» καί, κατά συνέπεια, «καί κάθε ὁμάδα μέ ἐγωιστικά συντεχνιακά συμφέροντα», τότε δέν θά παρανοοῦσαμε τόν Ζαχαρέα, ἄν διαβλέπαμε στήν ἐνλόγω φράση του ἕναν ὑπαινιγμό κριτικῆς, ἀφενός, αὐτῶν τῶν «ἐγωιστικῶν συντεχνιακῶν συμφερόντων» καί, ἀφετέρου, τῆς πολιτικῆς τῶν ἀριστερῶν κομμάτων, τά ὅποια, κατ' αὐτόν, βλέπουν βέβαια κι αὐτά μέ κριτικό μάτι τίς διεκδικήσεις αὐτῶν τῶν «ἐγωιστικῶν συντεχνιακῶν» ὁμάδων μισθωτῶν, τίς υπερασπίζονται ὅμως ἐπειδή «ἐξ ὀρισμοῦ καί γιά λόγους ἰδεολογικούς» καλοῦνται νά τίς υπερασπισθοῦν. Τό τελευταῖο ἐννοεῖ προφανῶς ὁ Ζαχαρέας, διότι στή συνέχεια γράφει:

«Ἡ πολύπλοκη πραγματικότητα τῆς ἐποχῆς μας, καί ἡ κοινωνική στρωματογραφία πού χρωματίστηκε ἔντονα ἀπό τήν μεγάλη ἐπέκταση τοῦ τριτογενούς τομέα τῆς παραγωγῆς, ἔχει δημιουργήσει ὀρισμένα προβλήματα στίς γραμμές τους [στίς γραμμές τῶν ἀριστερῶν κομμάτων]».

Ἐδῶ, διαφαίνεται ἐπίσης ποιές εἶναι, κατά τόν Ζαχαρέα, αὐτές οἱ ἐγωιστικές συντεχνιακές ὁμάδες μισθωτῶν εργαζομένων. Εἶναι ὁμάδες μισθωτῶν εργαζομένων τοῦ τριτογενούς τομέα, τοῦ τομέα τῶν ὑπηρεσιῶν.⁵ Γιατί τέτοιες ὁμάδες ὑπάρχουν, κατά τόν Ζαχαρέα, μόνον στόν τριτογενή τομέα, αὐτό θά φανεῖ ἀργότερα.

Τά συμφέροντα αὐτῶν τῶν ὁμάδων ἀντίκεινται, κατά τόν Ζαχαρέα, στά «διάρκη συμφέροντα τῶν εργαζομένων καί τῆ γενικότερη στρατηγική τῆς ἐργατικῆς τάξης»: «Ἀρκετές φορές, ἡ ἀνάγκη νά υπερασπιστοῦν [τά ἀριστερά κόμματα] τά διάρκη συμφέροντα τῶν εργαζομένων καί τῆ γενικότερη στρατηγική τῆς ἐργατικῆς τάξης [πρόκειται γι' αὐτό πού, προτρέχοντες, ὀνομάσαμε παραπάνω «γενικό συμφέρον» τῶν μισθωτῶν εργαζομένων], τά φέρνει ἀντιμέτωπα μέ ὀρισμένες ἀμεσες διεκδικήσεις ὀρισμένων στρωμάτων. Ποιά στάση πρέπει νά τηρήσουν, ἔξω ἀπό τή μεταφυσική ἀντίληψη πού θέλει νά μεταφέρει τήν ἐπίλυση ὄλων τῶν προβλημάτων στό θέμα τῆς ἐξουσίας; Ὅτι

δηλαδή τά πάντα θ' ἀλλάξουν στόν σοσιαλισμό;».

Τό πρόβλημα εἶναι λοιπόν καυτό καί πρέπει νά λυθεῖ ἐδῶ καί τώρα, πρὶν ἀπό τή μετάβαση στόν σοσιαλισμό. Τά ἀριστερά κόμματα πρέπει νά πάψουν νά υπερασπίζονται τίς διεκδικήσεις αὐτῶν τῶν ὁμάδων μισθωτῶν εργαζομένων μέ ἐγωιστικά συντεχνιακά συμφέροντα.

Μόνον πού ἀκόμη δέν ξέρουμε οὔτε ποιές εἶναι αὐτές οἱ ὁμάδες (πλὴν τοῦ ὅτι εἶναι ὁμάδες εργαζομένων στόν τριτογενή τομέα), οὔτε ποιὰ εἶναι τά ἐγωιστικά συντεχνιακά συμφέροντά τους, οὔτε ποιές εἶναι οἱ ἀμεσες διεκδικήσεις τους, τίς ὁποῖες υπερασπίζονταν μέχρι τώρα τά ἀριστερά κόμματα, ἐπειδή ἐξ ὀρισμοῦ ἐκαλοῦντο καί γιά λόγους ἰδεολογικούς νά τίς υπερασπισθοῦν, καί τίς ὁποῖες καλοῦνται τώρα ἀπό τόν Ζαχαρέα, ἐπειδή ἀντιβαίνουν στά διάρκη συμφέροντα τῶν εργαζομένων καί τῆ γενικότερη στρατηγική τῆς ἐργατικῆς τάξης, νά μήν υπερασπίζονται πλέον.

Ἄς εἶναι ὁμως.

Διακόπτουμε ἐδῶ τήν ἀνάλυση τῆς πρώτης, γιά νά παρουσιάσουμε τή «δεύτερη μεθοδολογική ἀφετηρία» τοῦ Ζαχαρέα:

«Ἡ δεύτερη [μεθοδολογική ἀφετηρία] ἔχει σχέση μέ μιά ἄποψη τοῦ γράφοντος γιά τό πῶς πρέπει νά διατυπώνονται, σέ ἐκλαϊκευτική καί καθαρή μορφή, ἐννοιες σύνθετες καί δύσκολες. Δέν γίνεται ἀποδεκτὴ ἡ ἄποψη ὅτι πρέπει νά θυσιαστεῖ ἡ ἐπιστημονική αὐστηρότητα, προκειμένου νά ἐνισχυθοῦν οἱ αὐτοσχεδίασμοί πού ἐκχυδαίζουν τήν πραγματικότητα, γιά νά καταλήγουμε σέ εὐκόλα ἰδεολογικά συμπεράσματα. Ἡ περιγραφή τοῦ ἐπιστημονικοῦ πλαισίου μέ ἰκανή σαφήνεια θά βοηθήσει τόν πολιτικό (μέ Π κεφαλαῖο), καί ὄχι τόν πολιτικό τῆς συγκυρίας, πού δέν μάς ἐνδιαφέρει, νά ἀνιχνεύσει τά σημεῖα ἐκεῖνα στά ὅποια συγκροτοῦνται οἱ βασικές κοινωνικές δυνάμεις τῆς χώρας. Καί ἀναλόγως νά πράξει».

Ἄν αὐτά ἀποτελοῦν ὑπόσχεση αὐστηρᾶ ἐπιστημονικῆς πραγμάτευσης τοῦ θέματος. Μεγαλόστομη βέβαια καί ὑπερβολικά φιλόδοξη ὑπόσχεση —ἀλλά γιατί ὄχι, ἀφοῦ ἡ ἐκπλήρωσή της πρόκειται ν' ἀκολουθήσει ἀμέσως;

«Ἡ [ὑπόσχεθείσα] περιγραφή τοῦ ἐπιστημονικοῦ πλαισίου μέ ἰκανή σαφήνεια, (πού) θά βοηθήσει τόν πολιτικό (μέ Π κεφαλαῖο)...» κ.τ.λ., ἀκολουθεῖ λοιπόν ἀμέσως στό δεύτερο μέρος τοῦ ἄρθρου, πού τιτλοφορεῖται «Ἄν ὁ μισθός, τό ὑπερπροϊόν καί ἡ διανομή».

«Σέ μιά οικονομία ὅπως ἡ ἐλληνική», γράφει ἐδῶ ὁ Ζαχαρέας, «ὅπου κυριαρχοῦν μορφές διαφορετικῆς ἀπό τόν ἀτομικό συναγωνισμό (διάβαζε: ἀνταγωνισμό), τόσο στήν ἀγορά τῶν προϊόντων ὅσο καί στήν ἀγορά τῆς ἐργασίας, νομιμοποιεῖται ἡ ἄποψη ὅτι ἡ πολιτική πού ἀσκεῖται ἀπό τά συνδικάτα, σέ σύγκρουση μέ τήν ἐργοδοσία, ἐπιδρᾶ 'ἐξωγενῶς' πάνω στό ποσοστό τοῦ μισθοῦ,* ἀνεξάρτητα ἀπό τό ἐπίπεδο τῆς διαβίωσης. Τοῦτο συμβαίνει γιὰ τόν καπιταλισμό ὁ μισθός».

* Θά ἀναρωτηθῆκατε πιθανῶς τί σημαίνει αὐτό τό «ποσοστό μισθοῦ». Ὅπως θά δοῦμε, δέν σημαίνει τή μερίδα τῶν μισθῶν στό ἐθνικό προϊόν, ἀλλ' ἀπλῶς τούς μισθοὺς ἢ τό ὄρομισθιο· θά μοῦ πεῖτε: Τότε γιατί «ποσοστό μισθοῦ» κι ὄχι ἀπλῶς «μισθός»; Μά δέν λέμε καί «ποσοστό κέρδους» ἀντὶ γιὰ «κέρδος»; Θά ρωτήσετε: Ποιός τό λέει αὐτό; Μά, ὅπως θά δοῦμε παρακάτω, ὁ Ζ. (Δές ὑποσ. 15).

σθός δέν βρίσκειται αναγκαστικά στό ελάχιστο όριο συντηρήσεως, αλλά συμμετέχει στή διανομή του υπερπροϊόντος (διάβαζε: στό υπερπρόϊόν). Η Τράπεζα τής Ελλάδας, σάν Κεντρική Τράπεζα, επιδρά πάνω στό ποσοστό του κέρδους, μέσω τής πολιτικής τών επιτοκίων, προσδιορίζοντας το (διάβαζε: καθορίζοντας το) «έξωγενώς» σέ σχέση μέ τό οικονομικό σύστημα, μέ τρόπο ώστε νά καθορίζεται καί τό ποσοστό του μισθού,* άφου ύπολογισθεί τό ποσοστό του κέρδους».

Ίδού λοιπόν, τό πρώτο μέρος τής ύποσχεθείσας οικονομικής θεωρίας — ή όποία όμως, όπως θά δείξουμε, δέν είναι παρά κρυπτοσραφολογούσα οικονομική καβαλιστική. Γιά νά γίνει κατανοητή σάν τέτοια, είναι άπαραίτητο νά εκθέσουμε έν συντομία τήν θεωρία, τής όποίας άποτελεί παρανόηση καί μυστικοποίηση.

Πρόκειται γιά ένα μέρος τής θεωρίας του Piero Sraffa, μέ τήν όποϊαν, ως γνωστόν, ό Ζαχαρέας διατηρεί μακρόχρονη άγαπητική σχέση.

Ο Σράφα^ο περιγράφει τή διαδικασία παραγωγής τής οικονομίας μ' ένα γραμμικό σύστημα παραγωγής, στό όποιο κάθε διαδικασία παραγωγής παράγει ένα μόνο εμπόρευμα καί κάθε εμπόρευμα παράγεται από μία καί μόνο διαδικασία παραγωγής. Στά πλαίσια αυτής τής περιγραφής, ό Σράφα προϋποθέτει ότι υπάρχουν

ένα — γιά όλες τς διαδικασίες παραγωγής ενιαίο — ποσοστό κέρδους καί ένα — γιά όλους τούς εργάτες ενιαίο — όνομαστικό ώρομισθιο. Ήπίσης, προϋποθέτει ότι γιά κάθε εμπόρευμα ύπάρχει μία καί μόνο τιμή. Τό ενιαίο ποσοστό κέρδους, τό ενιαίο όνομαστικό ώρομισθιο καί οι τιμές τών εμπορευμάτων είναι άγνωστα μεγέθη.

Ο Σράφα, γιά νά προσδιορίσει τς άγνωστες τιμές τών εμπορευμάτων, διατυπώνει, βάσει τών παραπάνω δεδομένων, ένα σύστημα εξισώσεων, καθεμιά από τς όποιες παριστάνει τήν τιμή ενός εμπορεύματος ως συνάρτηση τής τεχνικής παραγωγής, τών τιμών τών άλλων εμπορευμάτων, του όνομαστικού ώρομισθίου καί του ποσοστού κέρδους. Άν ή οικονομία παράγει ν εμπορεύματα, τότε τό σύστημα άποτελείται από ν τέτοιες εξισώσεις, μία γιά κάθε τιμή εμπορεύματος.

Τό σύστημα εξισώσεων άποτελείται, λοιπόν, από ν εξισώσεις μέ $n+1$ άγνωστους: τς $n-1$ σχετικές τιμές (= λόγους τιμών), τό όνομαστικό ώρομισθιο καί τό ποσοστό κέρδους. Συνεπώς, άν, όπως προϋποτίθεται, οι εξισώσεις αυτές είναι μεταξύ τους ανεξάρτητες, τό σύστημα έχει ένα βαθμό ελευθερίας.

Ο Σράφα απαλείφει αυτό τόν βαθμό ελευθερίας, καθορίζοντας αυθαίρετα τό ύψος είτε του όνομαστικού ώρομισθίου είτε του ποσοστού κέρδους, εισάγοντας δηλαδή στό σύστημα μία ακόμη ανεξάρτητη εξίσωση, σύμφωνα μέ τήν όποια είτε τό όνομαστικό ώρομισθιο είτε τό ποσοστό κέρδους είναι ίσο μέ μία θετική σταθερή, δηλαδή μία ανεξάρτητη εξίσωση, ή όποια δέν περιέχει κανένα νέο άγνωστο μέγεθος.

Αντικαθιστώντας τή νέα εξίσωση σέ καθεμιά από τς πρώτες ν εξισώσεις του συστήματος, παίρνουμε ένα νέο σύστημα, τό όποιο άποτελείται από ν εξισώσεις μέ ν άγνωστους: τς $n-1$ σχετικές τιμές τών εμπορευμάτων καί είτε τό ποσοστό κέρδους (όταν τό όνομαστικό ώρομισθιο έχει τεθεί ίσο μέ μία θετική σταθερά) είτε τό όνομαστικό ώρομισθιο (όταν τό ποσοστό κέρδους έχει τεθεί ίσο μέ μία θετική σταθερά). Τό νέο σύστημα είναι πλήρως προσδιορισμένο, δέν έχει δηλαδή κανένα βαθμό ελευθερίας.

Η λύση του δίνει τς μαθηματικές τιμές γιά τς $n-1$

σχετικές τιμές τών εμπορευμάτων καί τή μαθηματική τιμή, είτε γιά τό ποσοστό κέρδους (όταν τό όνομαστικό ώρομισθιο έχει τεθεί σταθερό) είτε γιά τό όνομαστικό ώρομισθιο (όταν τό ποσοστό κέρδους έχει τεθεί σταθερό).⁷

Άν, τέλος, πριν από τή λύση του νέου συστήματος, θέσουμε τήν τιμή ενός εμπορεύματος ή ενός καλαθιού εμπορευμάτων ίση μέ μία θετική σταθερά, τότε τό σύστημα άποτελείται από $n+1$ ανεξάρτητες εξισώσεις μέ $n+1$ άγνωστους: τς ν απόλυτες τιμές τών ν εμπορευμάτων καί είτε τό ποσοστό κέρδους είτε τό όνομαστικό ώρομισθιο. Τό σύστημα δέν έχει κανένα βαθμό ελευθερίας. Η λύση του, συνεπώς, δίνει τς μαθηματικές τιμές γιά τς ν απόλυτες τιμές τών ν εμπορευμάτων καί τή μαθηματική τιμή είτε γιά τό ποσοστό κέρδους είτε γιά τό όνομαστικό ώρομισθιο.

Ο παραπάνω αυθαίρετος καθορισμός, ό όποιος είναι αναγκαίος γιά τόν προσδιορισμό τών τιμών τών εμπορευμάτων καί, αντίστοιχως, είτε του ποσοστού κέρδους είτε του όνομαστικού ώρομισθίου, όνομάζεται έξωγενής, διότι, σύμφωνα μ' αυτό τόν καθορισμό, ούτε τό όνομαστικό ώρομισθιο ούτε τό ποσοστό κέρδους προσδιορίζονται όπως οι τιμές τών εμπορευμάτων καί, αντίστοιχως, ούτε τό ποσοστό κέρδους ούτε τό όνομαστικό ώρομισθιο προσδιορίζονται ενδογενώς, δηλαδή από τά δεδομένα του συστήματος (στά όποια συγκαταλέγεται τώρα καί αυτός ό αυθαίρετος καθορισμός, είτε του όνομαστικού ώρομισθίου είτε του ποσοστού κέρδους), αλλά έξω από τό σύστημα, αυθαίρετως.

Χωρίς αυτό τόν έξωγενή καθορισμό είτε του όνομαστικού ώρομισθίου είτε του ποσοστού κέρδους, δέν θά ήταν δυνατόν νά προσδιορισθούν οι τιμές τών εμπο-

1. Μία — άσφαλώς μή ήθελημένη — άσάφεια στίς διατυπώσεις του Ζαχαρέα λειτουργεί αντικειμενικά ως μέσο γιά τήν επίτευξη σκοπών που επιδιώκονται, χωρίς όμως νά κατονομάζονται στό άρθρο. Η άσάφεια αυτή μās αναγκάζει, όσο άσυνήθιστο κι άν είναι αυτό, νά παραθέσουμε, κομμάτι κομμάτι, όλόκληρο τό γραπτό του Ζαχαρέα. Έτσι, ό αναγνώστης μπορεί νά κρίνει άμέσως ό ίδιος άν οι έρμηνείες μας είναι όρθρες ή όφείλονται σέ παρανοήσεις τών γραφόμενων του Ζαχαρέα.

2. Άς μήν ξεχνάμε επίσης ότι ένας όρισμένος βαθμός άνεργίας είναι ευπρόσδεκτος γιά τούς καπιταλιστές, διότι ανεβάζει τό εργατικό ήθος καί τήν εργασιακή πειθαρχία καί προάγει τή μετριπάθεια καί τήν εγκράτεια τών μισθωτών.

3. Όχι όπως δήποτε άπόλυτα, αλλά σέ σχέση μέ τά κέρδη καί τό ποσοστό κέρδους που θά προέκυπταν χωρίς αυτά τά μέτρα.

4. Έτσι δέν θά έσφαλε κανείς, άν έννοούσε τό «γενικό συμφέρον» τών μισθωτών εργαζομένων ως τό συμφέρον τής εθνικής οικονομίας, τής κοινωνίας κ.λπ., δηλαδή ως τό συμφέρον τών καπιταλιστών.

5. Η μεγάλη επέκταση του τριτογενούς τομέα είναι ένας μύθος, τή λειτουργία του όποιου δέν μπορούμε ν' αναλύσουμε εδώ. Άρκούμαστε στή διόρθωση, ότι ή μεριδά αυτού του τομέα στό εθνικό προϊόν παρέμεινε στήν Ελλάδα, κατά τς τελευταίες δεκαετίες, σχεδόν άμετάβλητη.

6. Γιά τά ακόλουθα δές Piero Sraffa, *Παραγωγή εμπορευμάτων μέσω εμπορευμάτων*, Θεσσαλονίκη 1985.

7. Όταν έχει τεθεί τό ενιαίο όνομαστικό ώρομισθιο ίσο μέ μία θετική σταθερά, ή λύση του συστήματος δίνει γι' αυτό τό δεδομένο όνομαστικό ώρομισθιο «τιμές» γιά τό ποσοστό κέρδους. Άπό τς «τιμές» αυτές «τιμές» του ποσοστού κέρδους επιλέγουμε τήν μικρότερη θετική «τιμή», διότι μόνο σ' αυτήν αντιστοιχούν, κατά κανόνα, θετικές μόνο «τιμές» γιά τς σχετικές τιμές όλων τών εμπορευμάτων.

ρευμάτων και τό ποσοστό κέρδους ή, αντίστοιχως, τό ονομαστικό ώρομισθίο, διότι τό σύστημα εξισώσεων θά είχε ένα βαθμό ελευθερίας και, όσον άφορά τίς τιμές των έμπορευμάτων και τό ποσοστό κέρδους ή, αντίστοιχως, τό ονομαστικό ώρομισθίο, άπειρες λύσεις.

Έξωγενώς βέβαια, είτε μόνον τό ονομαστικό ώρομισθίο είτε μόνον τό ποσοστό κέρδους, μπορούν νά καθορισθούν, όχι και τά δύο συγχρόνως.⁸ Διότι, άν καθορίζονταν και τά δύο έξωγενώς, τότε, προφανώς, ό άριθμός των εξισώσεων του συστήματος θά υπερέβαινε τόν άριθμό των άγνωστων του συστήματος κατά μία μονάδα και, συνεπώς, τό σύστημα θά ήταν υπερασδιορισμένο και, ως γνωστόν, δέν θά είχε λύση.

Η διάκριση μεταξύ «έξωγενούς καθορισμού» και «ένδογενούς προσδιορισμού» ενός οικονομικού μεγέθους έχει νόημα μόνον όταν αναφέρεται στην παράσταση της οικονομικής πραγματικότητας, όχι όταν αναφέρεται στην ίδια την οικονομική πραγματικότητα.

Ο έξωγενής καθορισμός ενός μεγέθους προϋποθέτει ότι τό σύστημα, στό όποιο περιέχεται τό μέγεθος αυτό, πρώτον, δέν είναι πλήρες και, δεύτερον, δέν είναι «κλειστό», δηλαδή πλήρως προσδιορισμένο. Η δεύτερη προϋπόθεση είναι αυτόνομη. Τότε όμως είναι και ή πρώτη αυτόνομη, διότι ένα σύστημα που δέν είναι κλειστό δέν είναι και πλήρες (ένώ, αντίθετως, ένα που είναι πλήρες είναι και κλειστό).

Τίς προϋποθέσεις αυτές μπορούν νά πληρούν μόνον παραστάσεις, δηλαδή μοντέλα, της οικονομικής πραγματικότητας. Ένα οικονομικό μοντέλο (α) δέν είναι, επειδή δέν περιγράφει ποτέ ολόκληρη την οικονομική πραγματικότητα, ποτέ πλήρες και (β) είναι δυνατόν νά είναι ή νά μήν είναι κλειστό. Όταν ένα οικονομικό μοντέλο δέν είναι κλειστό, τότε, αναγκαστικά, δέν είναι και πλήρες. Γι' αυτό και για έξωγενή καθορισμό οικονομικών μεγεθών, μόνον σέ «άνοιχτά» οικονομικά μοντέλα μπορεί νά γίνει λόγος. Η οικονομική πραγματικότητα ή ίδια είναι βέβαια πλήρης και γι' αυτό κλειστή. Έτσι, κάθε πραγματικό οικονομικό μέγεθος, σέ αντίδιαστολή από τά οικονομικά μεγέθη οικονομικών μοντέλων, προσδιορίζεται από παράγοντες αυτής της ίδιας της πραγματικότητας, δηλαδή, ως μάς έπιτραπεί ή έκφραση, «ένδογενώς». Η χρήση του όρου «έξωγενής καθορισμός (ή προσδιορισμός)» ενός οικονομικού μεγέθους, σέ αναφορά μέ την ίδια την οικονομική πραγματικότητα, είναι λοιπόν, επειδή άκριβώς ή πραγματικότητα είναι πλήρης και συνεπώς κλειστή, μία *contradictio in adjecto*.

Ο Σράφα, ό όποιος άρχικά καθορίζει έξωγενώς τό ονομαστικό ώρομισθίο, θεωρεί τελικά όρθότερο νά καθορίζει έξωγενώς άντ' αυτού τό ποσοστό κέρδους. Γράφει:

«Τά τελευταία βήματα της προηγούμενης επιχειρηματολογίας μάς οδήγησαν στην άνατροπή της πρακτικής, που άκολουθήσαμε από την άρχή, όταν θεωρούσαμε τόν μισθό —διάβαζε: ονομαστικό ώρομισθίο— μάλλον, παρά τό ποσοστό κέρδους, ως την ανεξάρτητη μεταβλητή ή ως 'δεδομένη' ποσότητα.

Επιλέξαμε τόν μισθό ως ανεξάρτητη μεταβλητή στά προκαταρκτικά στάδια, επειδή εκεί θεωρήσαμε ότι άποτελείται από ποσότητες μέσων συντήρησης, καθορισμένες από ψυχολογικές —διάβαζε: φυσικές— ή κοινωνικές συνθήκες, οι όποιες ήταν ανεξάρτητες από τίς τιμές ή τό ποσοστό κέρδους.⁹ Άλλά από τή στιγμή που δεχόμαστε τή δυνατότητα μεταβολών στή διανομή του προϊόντος (μέ συνέπεια ό μισθός νά μεταβάλλεται παρά τό γεγονός ότι οι παραπάνω ποσότητες

μέσων συντήρησης παραμένουν οι ίδιες),¹⁰ αυτή ή θεωρηση χάνει μεγάλο μέρος της δύναμής της. Και όταν ό μισθός πρέπει νά θεωρηθεί ως 'δεδομένος', σέ όρους ενός, λίγο πολύ, άφηρημένου μέτρου, και, επιπλέον δέν άποκτά όρισμένη σημασία, παρά μόνον μετά τόν προσδιορισμό των τιμών, ή κατάσταση άνατρέπεται (διάβαζε: αντίστρέφεται). Τό ποσοστό κέρδους, σάν λόγος —όμοιογενών μεγεθών—, έχει μία σημασία ανεξάρτητη από όποιεσδήποτε τιμές και μπορεί νά είναι «δεδομένο» πριν από τόν προσδιορισμό των τιμών. Μπορεί, λοιπόν, νά προσδιορισθεί έξω από τό σύστημα παραγωγής, ιδιαίτερα από τό χρηματικό έπιτόκιο.

Στά έπόμενα κεφάλαια, τό ποσοστό κέρδους θά θεωρείται, λοιπόν, ως ή ανεξάρτητη μεταβλητή».

Η άποψη του Σράφα, ότι τό ποσοστό κέρδους προσδιορίζεται από τό έπιτόκιο, είναι, σχεδόν για κάθε οικονομολόγο ανεξάρτητα από την σχολή στην όποία ανήκει, άναμφίβολα έσφαλμένη. Ορισμένοι θπαδοί και σχολιαστές του Σράφα, που δυσκολεύονται νά πιστέψουν ότι ό Σράφα είναι δυνατόν νά πρεσβεύει κάτι τέτοιο, χαρακτηρίζουν εύφημιστικά αυτή τή θέση του «μυστηριώδη» (J. Robinson) και «σιβυλλική» (H. Kurz).

Ο Ζ. δέχεται, προφανώς, την θέση αυτή του Σράφα ως όρθή. Κι επειδή άκόμη φαίνεται νά πιστεύει, κατά νεομονεταριστικό τρόπο, ότι, όπως την ποσότητα του χρήματος, έτσι και τό έπιτόκιο τό καθορίζει ή Κεντρική Τράπεζα μέ φερμάνι, μάς λέει ότι ή τελευταία προσδιορίζει, μέσω του έπιτοκίου, έξωγενώς τό ποσοστό κέρδους — και μέσω τό ποσοστού κέρδους και τό «ποσοστό μισθού», δηλαδή τό ονομαστικό ώρομισθίο.

Έτσι, κατά τόν Ζ., «τό κέρδος και οι μισθοί φαίνεται νά καθορίζονται αντίστοιχως από έξωγενείς του συστήματος επιδράσεις, άναλόγως των συνθηκών, παρόλο ότι ή κυρίαρχη επίδραση είναι μάλλον της Κεντρικής Τράπεζας. Προσδιορισμός δηλαδή του ποσοστού κέρδους και συνεκδοχικά και του μισθού».

Έδώ πρόκειται για παροξύσμο καβαλιστικού μένους.

Όταν ό Σράφα μιλάει για έξωγενή προσδιορισμό του ονομαστικού ώρομισθίου ή του ποσοστού κέρδους, έννοεί τόν προσδιορισμό του ονομαστικού ώρομισθίου ή του ποσοστού κέρδους από παράγοντες πέραν αυτών που έχει ύπόψη στό μοντέλο του —τό όποιο επειδή δέν περιγράφει την οικονομία, αλλά μόνον την τεχνική παραγωγής της οικονομίας, δηλαδή μόνον ένα μικρό μέρος της, άφηνει απέξω πολλούς και σημαντικούς παράγοντες, μεταξύ άλλων κι όλους αυτούς που προσδιορίζουν τό ύψος του ονομαστικού ώρομισθίου και του ποσοστού κέρδους. Ένας από τούς παράγοντες που ό Σράφα δέν λαβαίνει ύπόψη

8. Άς σημειωθεί ότι τό ποσοστό κέρδους δέν μπορεί νά καθορισθεί τελείως αθάίρετα, αλλά πάντα έτσι ώστε νά μήν είναι ύψηλότερο από τό, μέσω της τεχνικής, δεδομένο μέγιστο ποσοστό κέρδους. Αυτό ισχύει άνάλογα και για τόν έξωγενή καθορισμό του ονομαστικού ώρομισθίου, στην περίπτωση που ή τιμή ενός έμπορεύματος ή ενός καλαθίου έμπορευμάτων έχει τεθεί σταθερή. Στην περίπτωση αυτή, τό έξωγενώς καθορισμένο ονομαστικό ώρομισθίο δέν είναι δυνατόν νά τεθεί ίσο μέ μία σταθερά, ή όποία είναι μεγαλύτερη από την ονομαστική άξια του καθαρού προϊόντος μιας μονάδας εργασίας.

9. Παράβαλε P. Sraffa, *δ.π.*, παρ. 8.

10. Παράβαλε P. Sraffa, *δ.π.*, παρ. 8.

στό μοντέλο του, είναι και τό επιτόκιο. Γι' αυτό, αν τό επιτόκιο προσδιορίζει πράγματι, όπως ισχυρίζεται ό Σράφα, τό ποσοστό κέρδους, τότε, στό πλαίσιο του σραφαϊκού μοντέλου, τό ποσοστό κέρδους θά προσδιορίζοταν έξωγενώς, δηλαδή από έναν παράγοντα πού δέν περιέχεται στό ίδιο τό μοντέλο.

Αυτό βέβαια δέν σημαίνει, όπως νομίζει ό Ζ., ότι (σύμφωνα μέ τόν Σράφα) τό ποσοστό κέρδους προσδιορίζεται στην *οικονομική πραγματικότητα* από τό επιτόκιο *έξωγενώς* (καιτοι βέβαια, σύμφωνα μέ τόν Σράφα, τό ποσοστό κέρδους προσδιορίζεται στην οικονομική πραγματικότητα από τό επιτόκιο). "Ένα οικονομικό μέγεθος μπορεί νά προσδιορίζεται στην οικονομική πραγματικότητα, κι όχι σ' ένα οικονομικό μοντέλο, έξωγενώς τόσο όσο μπορούν και οι θεωρητικοί αυτοσχεδιασμοί, για τους οποίους μάς είπε παραπάνω ό Ζ. πώς εκχυδαίζουν την πραγματικότητα, νά εκχυδαίζουν την πραγματικότητα κι όχι τή θεωρία.

Άλλά δέν τελειώνει εδώ τό πράγμα. Στο μοντέλο του Σράφα, είτε μόνο τό ονομαστικό ώρομισθίο είτε μόνο τό ποσοστό κέρδους μπορεί νά προσδιορισθεί έξωγενώς, όχι και τά δύο συγχρόνως. Διότι, όταν τό μοντέλο αυτό τό *ονομαστικό ώρομισθίο* είναι *έξωγενώς* προσδιορισμένο, τότε τό *ποσοστό κέρδους* προσδιορίζεται *ένδογενώς*, δηλαδή από τους παράγοντες του ίδιου του μοντέλου, στους οποίους ανήκει τώρα και τό έξωγενώς προσδιορισμένο ονομαστικό ώρομισθίο· κι όταν τό *ποσοστό κέρδους* είναι *έξωγενώς* προσδιορισμένο, τότε τό *ονομαστικό ώρομισθίο* προσδιορίζεται *ένδογενώς*, δηλαδή από τους παράγοντες του ίδιου του μοντέλου, στους οποίους ανήκει τώρα και τό έξωγενώς προσδιορισμένο ποσοστό κέρδους.

"Αν και τά δύο προσδιορίζονταν έξωγενώς, τότε τό μοντέλο θά ήταν υπερπροσδιορισμένο και δέν θά προσδιόριζε τίς τιμές. Γι' αυτό και δέν είναι δυνατόν, όπως νομίζει ό Ζ., νά είναι και τά δύο προσδιορισμένα έξωγενώς (τό ονομαστικό ώρομισθίο από την «πολιτική πού άσκειται από τά συνδικάτα σέ σύγκρουση μέ την έργοδοσία» και τό ποσοστό κέρδους από την Κεντρική Τράπεζα μέσω του επιτοκίου), αλλά τό ονομαστικό ώρομισθίο λιγότερο και τό ποσοστό κέρδους (λόγω της «κυρίαρχης επίδρασης της Κεντρικής Τράπεζας») περισσότερο έξωγενώς. Αυτό είναι σάν τό λιγότερο ή περισσότερο έγκυος.

Άλλά και τά περί «ελάχιστου όριου συντήρησης» είναι άχώνευτος, παρανοημένος και μυστικοποιημένος Σράφα.

Ό Σράφα κάπου λέει τά εξής:

"Ό μισθός είναι σήμερα υψηλότερος από τό κατώτατο όριο διαβίωσης, έτσι πού, αν ονομάσουμε «πλεονάζον προϊόν (surplus product)» τή διαφορά μεταξύ του καθαρού προϊόντος και εκείνου του μισθοῦ, ό οποίος αντιστοιχεί στό κατώτατο όριο διαβίωσης, τότε αυτό τό «πλεονάζον προϊόν (surplus product)» —τό όποιο δέν έχει καμιά σχέση ούτε μέ ό,τι ό Μάρξ ονομάζει «υπερπροϊόν», ούτε μέ ό,τι ό ίδιος ό Σράφα ονομάζει «πλεόνασμα (surplus)»¹²— άποτελείται προφανώς από αυτά πού παίρνουν οι καπιταλιστές, δηλαδή από αυτά πού ό Σράφα ονομάζει «πλεόνασμα (surplus)» και ό Μάρξ «υπερπροϊόν», και από ένα μέρος των μισθών, από τό μέρος κατά τό όποιο οι μισθοί υπερβαίνουν τά προς τό ζην άναγκαία —τό όποιο ό Σράφα ονομάζει «surplus part (of wages)».

Μέχρι αυτό τό σημείο, θεωρήσαμε ότι οι μισθοί άποτελούνται από τά άναγκαία μέσα συντήρησης των

έργατων και άρα ότι εισέρχονται στο σύστημα μέ την ίδια σημασία πού έχουν τά καύσιμα για τίς μηχανές και οι τροφές για τά ζώα. Πρέπει τώρα νά λάβουμε ύπόψη μας την άλλη άποψη των μισθών, άφού εκτός του στοιχείου της συντήρησης, πού πάντα ύπάρχει, μπορούν νά περιλαμβάνουν ένα μερίδιο του πλεονάζοντος προϊόντος (surplus product). Λόγω αυτού του διπλού χαρακτήρα του μισθοῦ, θά ήταν πρόσφορο, όταν φτάσουμε στην εξέταση της διανομής του πλεονάσματος (surplus) —διάβαζε: του καθαρού προϊόντος— μεταξύ καπιταλιστών και έργατων, νά διαχωρίσουμε τά δύο συστατικά μέρη του μισθοῦ και νά θεωρήσουμε μόνον τό πλεονάζον τμήμα ('surplus' part) —δηλαδή τό μέρος κατά τό όποιο ό μισθός υπερβαίνει τά προς τό ζην άναγκαία— ως μεταβλητό. Ένώ τά άγαθά, πού είναι άπαραίτητα για τή συντήρηση των έργατων, θά συνεχίζουν νά εμφανίζονται μαζί μέ τά καύσιμα κ.τλ. μεταξύ των μέσων παραγωγής.

Έντούτοις, σ' αυτό τό βιβλίο δέν θά παραποιήσουμε την παραδοσιακή έννοια του μισθοῦ¹³ και θά ακολουθήσουμε τή συνηθισμένη πρακτική της μεταχείρισης όλου του μισθοῦ ως μεταβλητής ποσότητας".¹⁴

Ό Ζ. δέν τά κατανοεί αυτά και μάς λέει ότι «ό μισθός δέν βρίσκεται άναγκαστικά στό ελάχιστο όριο συντήρησης, αλλά συμμετέχει στη διανομή του υπερπροϊόντος —διάβαζε: στο υπερπροϊόν—», δηλαδή ότι ό μισθός περιέχει και ένα μέρος του υπερπροϊόντος (και άντιστρόφως). Τό υπερπροϊόν όμως είναι ή διαφορά μεταξύ του καθαρού προϊόντος και του αντίστοιχου μισθοῦ πού παίρνουν οι έργατες. Συνεπώς, ούτε ό μισθός αυτός, άδιάφορο αν είναι μισθός επιβίωσης ή ύψηλότερος από τόν μισθό επιβίωσης, περιέχει μέρος του υπερπροϊόντος, ούτε τό υπερπροϊόν μέρος του μισθοῦ.

Άλλ' αυτό είναι τό λιγότερο. Διότι ό Ζ. μάς λέει επίσης ότι οι μισθοί προσδιορίζονται έξωγενώς, *επειδή* περιέχουν και μέρος του υπερπροϊόντος.

Γιά την άνεκδιήγητη αυτή αίτιολόγηση, δέν εϋθύνεται πλέον μία άπλή παρανόηση του Σράφα, αλλά, εκτός του qui pro quo μεταξύ «υπερπροϊόντος» και υπερπροϊόντος σν αυτό πού ό Σράφα ονομάζει 'surplus' part (of wages), δηλαδή «surplus product» κι ένα στήσιμο του Σράφα μέ τό κεφάλι κάτω και τά πόδια ψηλά. "Όπως είδαμε στα παραπάνω, ό Σράφα στην §44 του βιβλίου του γράφει:

"Επιλέξαμε τόν μισθό ως ανεξάρτητη μεταβλητή [δηλαδή ως έξωγενώς προσδιορισμένο μέγεθος], επειδή εκεί θεωρήσαμε ότι άποτελείται από ποσότητες μέσων συντήρησης, καθορισμένες από ψυχολογικές [διάβαζε: φυσικές] ή κοινωνικές συνθήκες, οι όποιες ήταν ανεξάρτητες από τίς τιμές ή τό ποσοστό κέρδους. Άλλά από τή στιγμή πού δεχόμαστε τή δυνατότητα μεταβολών στη διανομή του προϊόντος [μέ συνέπεια ό μισθός νά μεταβάλλεται, παρά τό γεγονός ότι οι παραπάνω ποσότητες μέσων συντήρησης παραμένουν οι ίδιες], αυτή ή θεώρηση [του μισθοῦ ως ενός έξωγενώς προσδιορισμένου μεγέθους] χάνει μεγάλο μέρος της δύναμής της".

Και στή συνέχεια αναπτύσσει τούς λόγους, για τούς όποιους, όταν ό μισθός υπερβαίνει τά προς τό ζην ά-

11. Piero Sraffa, *δ.π.*, παρ. 44.

12. «Πλεόνασμα (surplus)» ονομάζει ό Σράφα τότε τά ονομαστικά κέρδη, τότε τά πραγματικά κέρδη, δηλαδή τό μαρξικό υπερπροϊόν, και τότε τό καθαρό προϊόν.

ναγκαία, όταν δηλαδή, κατά Z., περιέχει και μέρος του «υπερπροϊόντος»; τουτέστιν του surplus product, δηλαδή του μεγέθους που αποτελείται από το υπερπροϊόν και το «surplus part (of wages)» είναι ὀρθότερο νά θεωρήσουμε τό ποσοστό κέρδους, κι ὄχι τό ὀνομαστικό ὄρομισθιο, ἐξωγενῶς προσδιορισμένη μεταβλητή. Τό ὀνομαστικό ὄρομισθιο, κι ὄχι τό ποσοστό κέρδους, θεωροῦσε ὁ Σράφα ἐξωγενῶς προσδιορισμένη μεταβλητή, ὅταν προῦπέθετε ὅτι τό ὄρομισθιο αὐτό ἦταν ἓνα ὄρομισθιο ἐπιβίωσης, πού «ἀποτελεῖται ἀπό ποσότητες μέσων συντήρησης, καθορισμένες ἀπό ψυχολογικές [διάβαζε: φυσικές] ἢ κοινωνικές συνθήκες», ἐπειδή ἀκριβῶς, σύμφωνα μ' αὐτή τήν προϋπόθεση, τό ὄρομισθιο αὐτό ἦταν ἐξωγενῶς προσδιορισμένο ἀπ' αὐτές τίς «ψυχολογικές ἢ κοινωνικές συνθήκες».

Ὁ Z. στήνει τόν Σράφα μέ τό κεφάλι κάτω καί μάς λέει ὅτι οἱ μισθοί προσδιορίζονται ἐξωγενῶς, ἐπειδή δέν εἶναι μισθοί ἐπιβίωσης.

Ἄπ' αὐτά πού παραθέσαμε, ὁ Z. συνάγει τά ἐξῆς:

«Ἡ διανομή, λοιπόν, τοῦ Ἐθνικοῦ Εἰσοδήματος, σέ μεγάλο βαθμό, καθορίζεται ἀπό τόν ἀνταγωνισμό ἀνάμεσα στίς κοινωνικές τάξεις, οἱ ὁποῖες στόν καπιταλισμό δέν εἶναι μόνο δύο, ἀλλά περισσότερες. Ἡ ὑπόθεση ὅτι ἡ πολιτική τῶν συνδικάτων ἐπιδρά στή διανομή τοῦ υπερπροϊόντος, συνεπάγεται ὅτι ὁ ὑπολογισμός τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους¹⁵ καί, γενικότερα, τῶν εἰσοδημάτων πού δέν προέρχονται ἀπό ἐργασιακή δραστηριότητα, προκύπτει ἀπό τόν συσχετισμό τῶν δυνάμεων ἀνάμεσα στίς τάξεις καί ὄχι ἀπό τήν ἀτομική ἰδιοκτησία τῶν μέσων παραγωγῆς. Ἡ τελευταία μπορεῖ νά ἐξηγήσει γιατί τά εἰσοδήματα πού δέν προέρχονται ἀπό τήν ἐργασία εἶναι μεγαλύτερα τοῦ μηδενός, δέν μπορεῖ ὅμως νά ἐρμηνεύσει τό σχετικό ἐπίπεδο τῶν εἰσοδημάτων αὐτῶν».*

Κι ἐδῶ θά πρέπει ν' ἀνατρέξουμε στόν Σράφα ἢ μάλλον σ' ὀρισμένους ἐρμηνευτές του, γιά νά κατανοήσουμε —καί πάλι ὡς παρανόηση τοῦ Σράφα καί, ἐδῶ συγκεκριμένα, ὀρισμένων ἐρμηνευτῶν του— τί λέει ὁ Ζαχαρέας

«Ὅπως εἶδαμε, ὁ Σράφα προσδιορίζει ἐξωγενῶς εἴτε τό ὀνομαστικό ὄρομισθιο εἴτε τό ποσοστό κέρδους (ὁπότε τό ποσοστό κέρδους ἢ, ἀντιστοίχως, τό ὀνομαστικό ὄρομισθιο προσδιορίζεται ἐνδογενῶς).

Αὐτό, προφανῶς, σημαίνει ὅτι ὁ Σράφα δέν ἔχει θεωρία προσδιορισμοῦ τοῦ ὀνομαστικοῦ ὄρομισθίου καί τοῦ ποσοστοῦ κέρδους (ἐάν, πρὸς ὄφελός του, δέν θεωρήσουμε ὅτι ἡ «μυστηριώδης» ἀποψή του γιά τόν προσδιορισμό τοῦ ποσοστοῦ κέρδους ἀπό τό ἐπιτόκιο δέν ἀποτελεῖ τέτοια θεωρία).

Μαρξίζοντες οἰκονομολόγοι διείδαν σ' αὐτή τήν ἔλλειψη τῆς θεωρίας τοῦ Σράφα μιά δυνατότητα ν' ἀνακηρύξουν τόν Σράφα σέ προαγωγό τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας. Λένε λοιπόν ὅτι, ἐπειδή ἀκριβῶς ὁ Σράφα ἀφήνει ἀνοιχτό τό ζήτημα τοῦ προσδιορισμοῦ τοῦ ὀνομαστικοῦ ὄρομισθίου καί τοῦ ποσοστοῦ κέρδους καί συνεπῶς καί τῆς κατανομῆς τοῦ εἰσοδήματος, μποροῦν οἱ μαρξιστές, χάρη σ' αὐτή τήν εὐκαιρία πού εὐμενῶς τοῦς παρέχει ὁ Σράφα, ν' ἀπαλείψουν αὐτόν τόν βαθμὸ ἐλευθερίας τοῦ σφραφαϊκοῦ μοντέλου, ἐρμηνεύοντας τό ὕψος τοῦ ὀνομαστικοῦ ὄρομισθίου καί τοῦ ποσοστοῦ κέρδους, καί συνεπῶς καί τῆς κατανομῆς τοῦ εἰσοδήματος, μέ τήν πάλη τῶν τάξεων. Ξεχνοῦν

* Οἱ ὑπογραμμίσεις εἶναι τοῦ Ζαχαρέα.

βέβαια ἐδῶ ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Σράφα ἔχει ἀποκλείσει, μέ τήν ἀποψή του ὅτι τό ἐπιτόκιο προσδιορίζει τό ποσοστό κέρδους, αὐτό τόν τρόπο μαρξιστικῆς ὀλοκλήρωσης τοῦ μοντέλου του.

Ἐδῶ ὅμως δέν μᾶς ἐνδιαφέρουν οἱ ἀπόψεις αὐτές, ἀλλά τό ὅτι προφανῶς ἓνα ἀπό τά δύο εἶναι δυνατόν: Ἡ ν' ἀπαλείψουμε τόν βαθμὸ ἐλευθερίας τοῦ σφραφαϊκοῦ συστήματος, προσδιορίζοντας αὐθαίρετα ἐξωγενῶς εἴτε τό ποσοστό κέρδους εἴτε τό ὀνομαστικό ὄρομισθιο, παραιτούμενοι δηλαδή ἀπό τήν ἀνάπτυξη μῆς θεωρίας γιά τήν ἐρμηνεία τοῦ ὀνομαστικοῦ ὄρομισθίου καί τοῦ ποσοστοῦ κέρδους, ἢ ν' ἀναπτύξουμε μιά τέτοια θεωρία, π.χ. ὑπὸ τῆ μορφή μῆς θεωρίας τῆς πάλης τῶν τάξεων. Καί τά δύο συγχρόνως δέν γίνονται.

Αὐτό τό θαυμαστό κάνει ὅμως ἐδῶ ὁ Ζαχαρέας. Ἐνῶ ἰσχυρίσθηκε στήν ἀρχή ὅτι καί τό ὀνομαστικό ὄρομισθιο καί τό ποσοστό κέρδους προσδιορίζονται ἐξωγενῶς, αὐτό δέν τόν ἐμποδίζει νά μᾶς πει τώρα ὅτι καί τά δύο προσδιορίζονται ἀπό τήν ταξική πάλη.

Ὅσον ἀφορᾷ τά ὑπόλοιπα, θά εἶχαμε νά κάνουμε δύο τρεῖς παρατηρήσεις ἀκόμη.

α) Ἡ ἀποψη τοῦ Ζαχαρέα ὅτι οἱ τάξεις στόν καπιταλισμό δέν εἶναι δύο, δηλαδή αὐτῆ τῶν μισθωτῶν κι αὐτῆ τῶν καπιταλιστῶν, ἀλλά περισσότερες, θ' ἀποδειχθεῖ στή συνέχεια, ὅταν δοῦμε ποιές εἶναι, ἄς ποῦμε, αὐτές οἱ «τρίτες τάξεις» πού ὑπνοεῖ, ἀκρῶς ἐνδιαφέρουσα.

β) Στό τελευταῖο ἀπόσπασμα τοῦ Ζαχαρέα πού παραθέσαμε, φαίνεται ὅτι τό «υπερπροϊόν» —τό ὁποῖο μέχρι τώρα κατά τόν Ζαχαρέα περιεῖχε καί τό μέρος τῶν μισθῶν, κατά τό ὁποῖο αὐτοῖ ὑπερβαίνουν τά πρὸς τό ζῆν ἀναγκαῖα— ξαφνικά δέν περιέχει κι αὐτό τό μέρος τῶν μισθῶν, διότι ἐδῶ τό «υπερπροϊόν» χαρακτηρίζεται ὡς «γενικότερα... εἰσόδημα πού δέν προέρχεται ἀπό ἐργασιακή δραστηριότητα».^{16,17} Ἄν ὅμως ἔτι ἔχει τό πράγμα, ἄν δηλαδή ὁ Ζαχαρέας ἐδῶ μέ «υπερπροϊόν» ἐννοεῖ τό μαρξικό υπερπροϊόν, τότε στή «διανομή» του, δηλαδή στήν κατανομή του, ἀντίθετα μ' ὅ,τι λέει ἐδῶ ὁ Ζαχαρέας, δέν ἐπιδρά ἡ πολιτική τῶν συνδικάτων, διότι ὅλο τό υπερπροϊόν τό ἰδιοποιοῦνται οἱ καπιταλιστές. Ἡ πολιτική τῶν συνδικάτων ἐπιδρά μόνον στήν κατανομή πού καθαροῦ προϊόντος σέ μισθοῦς καί υπερπροϊόν —κι αὐτῆ ἀκριβῶς ἡ ἐπίδρασή της συνεπάγεται ὅτι τό κέρδος, δηλαδή ἡ ὀνομαστική ἀξία τοῦ υπερπροϊόντος, προκύπτει (καί) ἀπό τόν συσχετισμό τῶν δυναμῶν μεταξὺ τῶν τάξεων (πού ἐδῶ εἶναι δύο κι ὄχι περισσότερες).

γ) Καί, τέλος, κανεῖς ποτέ δέν ἰσχυρίσθηκε ὅτι τό ὕψος τῶν κερδῶν ἐξαρτᾶται ἀπό τήν ὑπαρξή ἢ μὴ ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας στά μέσα παραγωγῆς (ὅπως λέει ὁ Ζαχαρέας), ἀλλά ὅλοι, οἱ μαρξιστές τουλάχιστον, ὅτι ἡ ὑπαρξή ἢ μὴ κερδῶν ἐξαρτᾶται ἀπό τήν ὑπαρξή ἢ μὴ ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας στά μέσα παραγωγῆς.

Σέ ποιούς ἀντιπαράθετοι ἐδῶ ὁ Ζαχαρέας μέ τά αὐτονόητα πού τονίζει; Ἐκτός καί ἄν θέλει νά πει ὅτι τό ὕψος τῶν εἰσοδημάτων πού δέν προέρχονται ἀπό «ἐργασιακή δραστηριότητα», δηλαδή τά κέρδη, ἐρμη-

13. Μέ παραδοσιακή ἀντίληψη γιά τόν μισθό, ὁ Σράφα ἐννοεῖ τήν ἀντίληψη σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὁ μισθός εἶναι προσδιορισμένος ὡς μισθός ἐπιβίωσης.

14. Pietro Sraffa, ὁ.π., παρ. 8.

15. Μέ «ποσοστό κέρδους» ἐννοεῖ ἐδῶ ὁ Ζαχαρέας ἀπλῶς «κέρδος». Διότι τό κέρδος, κι ὄχι τό ποσοστό κέρδους, εἶναι εἰσόδημα.

νεύεται όχι από την ύπαρξη ή μη ατομικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής, αλλά και από την ύπαρξη ή μη «τρίτων τάξεων». Κι όσο άπιθανο κι αν φαίνεται, αυτό ακριβώς θέλει να πει, διότι στο τρίτο μέρος του άρθρου του που ακολουθεί και που επιγράφεται «Μέσα παραγωγής, δημόσια και ιδιωτικά», μάς λέει ότι: «Μέ αφετηρία την παραπάνω θέση, είναι δυνατό να ασκηθεί μία σοβαρή κοινωνική κριτική, όχι μόνο στις οικονομίες εκείνες όπου ο ιδιωτικός τομέας κυριαρχεί, αλλά και σ' εκείνες — συνηθίζεται ν' αποκαλούνται «μεικτές οικονομίες» — όπου ο δημόσιος τομέας είναι εκτεταμένος, όπως η Ελλάδα άλλ' ακόμα και οι σοσιαλιστικές χώρες.

Πρίν δούμε, όμως, πώς, κατά τον Ζαχαρέα, είναι δυνατόν — με βάση τη θέση του ότι το ύψος του κέρδους δέν ερμηνεύεται με την ύπαρξη ατομικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής αλλά με την ύπαρξη «τρίτων τάξεων»¹⁸ — να ασκηθεί μία τέτοια κριτική, θα θέλαμε να επιστήσουμε την προσοχή του αναγνώστη στο εξής:

Θά φανεί στη συνέχεια ότι, πρώτον, η αντιδιαστολή των «μεικτών οικονομιών» (στις οποίες ανήκει και η Ελλάδα κατά τον Ζαχαρέα) από τις — αν δεχθούμε ότι οι «μεικτές οικονομίες» είναι οι σύγχρονες καπιταλιστικές οικονομίες — τότε ανύπαρκτες «οικονομίες όπου ο ιδιωτικός τομέας κυριαρχεί» και συνεπώς, δεύτερον, ο χαρακτηρισμός των σύγχρονων καπιταλιστικών οικονομιών ως «μεικτών οικονομιών», άποσκοπουν στην, κατά έναν όρισμένο τρόπο και για έναν όρισμένο σκοπό, έξομοίωση των «μεικτών» αυτών οικονομιών με τις σύγχρονες σοσιαλιστικές οικονομίες. Διότι στην πραγματικότητα βέβαια οι «οικονομίες εκείνες όπου ο ιδιωτικός τομέας κυριαρχεί» είναι οι σύγχρονες καπιταλιστικές οικονομίες: κατά συνέπεια, οι «μεικτές οικονομίες», όπως όρίζονται από τον Ζαχαρέα σέ αντιδιαστολή με τις «οικονομίες εκείνες όπου ο ιδιωτικός τομέας κυριαρχεί», είναι ανύπαρκτες. «Αναφορικά», συνεχίζει ο Ζαχαρέας, «με τον δημόσιο τομέα μιάς καπιταλιστικής οικονομίας, πρέπει να γίνει διάκριση ανάμεσα σ' εκείνο τo τμήμα που ανταποκρίνεται στις κλασικές παρεμβάσεις της οικονομικής πολιτικής και στις ελεγχόμενες από τo κράτος επιχειρήσεις. Η δραστηριότητα των τελευταίων επιδρά άποφασιστικά στους κοινωνικούς αγώνες και γενικότερα στο σύνολο της πολιτικής ζωής. Το γεγονός αυτό είναι διαπιστωμένο στην Ελλάδα στη δεκαετία μετά τη μεταπολίτευση του 1974».

Γιά ν' αποφύγουμε επικίνδυνες συγχύσεις, θά επιμεινουμε λίγο στη διάκριση, που στοιχειωδώς κάνει ο Ζαχαρέας, αναφορικά με τον δημόσιο τομέα και θά ονομάσουμε τις δημόσιες επιχειρήσεις *δημόσιο επιχειρηματικό τομέα* και την κυβέρνηση, τις δημόσιες υπηρεσίες, την τοπική αυτοδιοίκηση κ.λπ. *Δημόσιο*. Καλό είναι επίσης να διευκρινισθεί ότι ο δημόσιος επιχειρηματικός τομέας είναι μέρος του επιχειρηματικού τομέα της οικονομίας, τo υπόλοιπο μέρος του οποίου άποτελεί ο *ιδιωτικός επιχειρηματικός τομέας*, δηλαδή οι ιδιωτικές επιχειρήσεις. Κι άκόμη, ότι οι δημόσιες επιχειρήσεις λειτουργούν κατ' αρχήν όπως και οι ιδιωτικές, με σκοπό την παραγωγή καπιταλιστικών εμπορευμάτων, εμπορευμάτων δηλαδή ή τιμή των οποίων εμπεριέχει και κέρδος, ενώ τo Δημόσιο δέν παράγει καπιταλιστικά εμπορεύματα, ούτε καν εμπορεύματα, αλλά άπλως άγαθά, τά όποια (δέν πωλεί άλλά) διαθέτει χωρίς αντίτιμο. Οι διευκρινίσεις αυτές είναι αναγκαίες, διότι, όπως θά δούμε, ο Ζαχαρέας, για όρισμέ-

νους άκρως ενδιαφέροντες λόγους, δέν θά είχε αντίρρηση, αν ο αναγνώστης στα έπόμενα συνέχεε τo *Δημόσιο* με τόν *δημόσιο επιχειρηματικό τομέα*.

«Δέν υπάρχουν», συνεχίζει ο Ζαχαρέας, «σοβαρές δυσκολίες για μία κριτική άνάλυση αυτού του τομέα της οικονομίας [του τομέα των δημοσίων επιχειρήσεων]. Η συμπεριφορά των δημοσίων επιχειρήσεων (διοικήσεως και προσωπικού), από μία πρώτη προσέγγιση, έχει κοινά στοιχεία με τις ιδιωτικές. Αυτό που πρέπει να διερευνηθεί — και που πρέπει να γνωρίζουν τά συνδικάτα — είναι ή εξέταση του πώς αφαιρούνται πόροι από τo υπερπροϊόν, μέσω του φορολογικού συστήματος ή μέσω ενδιάμεσων διαύλων, και πώς διανέμονται οι πόροι αυτοί στους άπασχολούμενους στις δημόσιες επιχειρήσεις».

Δέν γνωρίζουμε τί πρέπει να γνωρίζουν τά συνδικάτα, καθένας όμως γνωρίζει — κι ο Ζαχαρέας καλείται να λάβει έδω κι αυτός γνώση του πράγματος — ότι τά έσοδα των δημοσίων επιχειρήσεων δέν είναι φόροι, άλλά εισπράξεις από τις πωλήσεις των καπιταλιστικών εμπορευμάτων που παράγουν οι ίδιες, και ότι, συνεπώς, οι μισθοί των εργαζομένων τους δέν προέρχονται από φόρους ή άλλους πόρους που διοχετεύονται άπο σκοτεινά κανάλια, άλλά από τις εισπράξεις των πωλήσεων των εμπορευμάτων, που παρήγαγαν αυτοί οι ίδιοι οι εργαζόμενοι στις δημόσιες επιχειρήσεις.

Άλλο πράγμα ή κάλυψη τυχόν έλλειμμάτων των δημοσίων επιχειρήσεων από τόν ιδιοκτήτη τους, δηλαδή από τo Δημόσιο. Κάθε ιδιοκτήτης επιχείρησης, αν δέν θέλει ν' αφήσει την επιχείρησή του να φαλιρίσει, καλύπτει, αν δέν μπορεί αυτή ή ίδια να τά καλύψει, τυχόν έλλείμματα της (καίτοι στη χώρα μας τά έλλείμματα όρισμένων ιδιωτικών επιχειρήσεων καλύπτονται συχνά — είτε άμεσα είτε έμμεσα, μέσω Τραπεζών που άνήκουν σ' αυτό — από τo Δημόσιο κι όχι από τούς ιδιοκτήτες τους). Κατά τά λοιπά, τo Δημόσιο δέν καλύπτει μόνο πιθανά έλλείμματα των επιχειρήσεών του, άλλά καρπούται, όπως και κάθε ιδιοκτήτης επιχείρησης, και μέρος των κερδών τους. Οι εργαζόμενοι στις δημόσιες επιχειρήσεις παράγουν, λοιπόν, όχι μόνον τούς μισθούς τους, άλλά και κέρδος — ακριβώς όπως και οι εργαζόμενοι στις ιδιωτικές επιχειρήσεις.

Τέλος, κι αν άκόμη οι μισθοί των εργαζομένων στις δημόσιες επιχειρήσεις προέρχονταν από φόρους, οι φόροι δέν πληρώνονται μόνον από τo υπερπροϊόν, δηλαδή από τά κέρδη των καπιταλιστών, όπως αφήνει να έννοηθεί ο Ζαχαρέας, άλλά και από τούς μισθούς, και μάλιστα, όπως μάς λένε οι ειδήμονες, κατά τo μεγαλύτερο μέρος από τούς μισθούς.¹⁹ Σέ τί άποσκοπεί έδω ο Ζαχαρέας με τόν ψευδή ισχυρισμό του, ότι οι μισθοί των εργαζόμενων στις δημόσιες επιχειρήσεις

16 και 17. Με «εργασιακή δραστηριότητα» έννοει έδω ο Ζαχαρέας την πώληση της εργασιακής δύναμης. Διότι, αν τo πάρομο κατά λέξη, τότε, έπειδή τo προς κατανόη καθαρó προϊόν είναι άποκλειστικά και μόνο προϊόν εργασίας, δηλαδή εργασιακής δραστηριότητας, θά 'πρεπε να παρατηρήσουμε ότι κάθε εισόδημα προέρχεται από εργασιακή δραστηριότητα.

18. Η θέση αυτή συνεπάγεται, προφανώς, ότι κέρδος μπορεί να υπάρχει και όταν δέν υπάρχει ατομική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής.

19. Αυτό ισχύει, προφανώς, και στην περίπτωση, που ο Ζαχαρέας με «υπερπροϊόν» έννοει έδω τη διαφορά μεταξύ του καθαρού προϊόντος και του μέρους των μισθών του αναγκαίου προς διαβίωση.

προέρχονται από φόρους — και μάλιστα από φόρους, οι οποίοι, κατά την έντυπωση που πιθανότατα θέλει να δημιουργήσει, προέρχονται από τὰ κέρδη και μόνον—, είναι πρόδηλο:

Στή δημιουργία της έντυπωσης, ότι τό εισόδημα τῶν εργαζομένων στις δημόσιες επιχειρήσεις δέν παράγεται ἄπό τούς ἴδιους αὐτούς τούς εργαζόμενους, ἀλλά ἀπό τούς ὑπόλοιπους, καί ἀκριβέστερα ἀπό τούς εργαζόμενους στις ιδιωτικές επιχειρήσεις, διότι, ἀφοῦ ἰσχυρίζεται ὅτι οἱ εργαζόμενοι στις δημόσιες επιχειρήσεις δέν παράγουν οὔτε κἀν τούς μισθούς τους, εἶναι ἀδύνατο νά ὑπονοεῖ ὅτι οἱ εργαζόμενοι στό Δημόσιο παράγουν οἱ ἴδιοι τό εισόδημά τους καί συνεπῶς καί τούς φόρους πού πληρώνουν ἀπ' αὐτό.

Κατά τόν Ζαχαρέα, λοιπόν, οἱ εργαζόμενοι στις ιδιωτικές επιχειρήσεις παράγουν τούς μισθούς τους καί τὰ κέρδη τῶν καπιταλιστῶν. Ἀπ' αὐτούς τούς μισθούς κι ἀπ' αὐτά τὰ κέρδη πληρώνονται οἱ φόροι, κι ἀπό τούς φόρους αὐτούς οἱ μισθοί τῶν εργαζομένων στις δημόσιες επιχειρήσεις καί οἱ μισθοί τῶν εργαζομένων στό Δημόσιο. Συνεπῶς, οἱ εργαζόμενοι στις δημόσιες επιχειρήσεις καί οἱ εργαζόμενοι στό Δημόσιο δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι, κατά τόν Ζαχαρέα, παράσιτα.

Τό ἐρώτημα δέν εἶναι βέβαια πλέον ἄν ἀληθῶς εἶσι ἔχει τό πράγμα, ἀλλά τό ἐξῆς: Κι ἄν ἀκόμη εἶσι εἶχε —ἐδῶ ὑπάρχουν κι ἄλλοι, ὀνομαστικά: οἱ καπιταλιστές, οἱ ὅποιοι ἰδιοποιούνται εισόδημα πού δέν παρήχθη ἀπ' αὐτούς τούς ἴδιους ἀλλά ἀπό ἄλλους. Γιατί ὁ Ζαχαρέας κόπτεται κατά τῶν εργαζομένων στις δημόσιες επιχειρήσεις, πού —ὅπως θέλει νά μᾶς κάνει νά πιστέψουμε— λαμβάνουν εισόδημα χωρίς νά τό παράγουν, κι ὄχι καί κατά τῶν καπιταλιστῶν, πού —ἀναμφισβήτητα— ἰδιοποιούνται εισόδημα (κι ὄχι εὐκαταφρόνητο) πού δέν παρήγαγαν αὐτοὶ οἱ ἴδιοι ἀλλά ἄλλοι;

Γιά νά μή δημιουργηθοῦν παρεξηγήσεις, μιά διευκρίνιση: Ὅταν τονίζουμε ὅτι οἱ εργαζόμενοι στις δημόσιες επιχειρήσεις παράγουν οἱ ἴδιοι τούς μισθούς τους (κι ὄχι μόνον αὐτούς, ἀλλά καί κέρδος), αὐτό δέν σημαίνει βέβαια ὅτι οἱ εργαζόμενοι στό Δημόσιο δέν παράγουν οἱ ἴδιοι τούς μισθούς τους κι ὅτι γι' αὐτούς, ἐπιτέλους, ἰσχύει ὅ,τι ἰσχυρίζεται ὁ Ζαχαρέας πῶς ἰσχύει γιά τούς εργαζόμενους στις δημόσιες επιχειρήσεις. Οἱ εργαζόμενοι στό Δημόσιο παράγουν ἕνα καθαρό προϊόν, τό ὅποιο, ἐπειδή ἡ παραγωγή τοῦ Δημοσίου δέν ἀποσκοπεῖ σέ κέρδος, δέν περιέχει κέρδος καί συνεπῶς εἶναι ἴσο μέ τούς μισθούς τους, παράγουν δηλαδή ὡς καθαρό προϊόν ἀκριβῶς τούς μισθούς τους.

Ἡ διαφορά μεταξύ τοῦ Δημοσίου, ἀφενός, καί τοῦ δημόσιου καί ιδιωτικοῦ επιχειρηματικοῦ τομέα, ἀφετέρου, ἔγκειται στό ἐξῆς: Ἐνῶ αὐτά πού παράγουν οἱ εργαζόμενοι στις ιδιωτικές καί στις δημόσιες επιχειρήσεις εἶναι καπιταλιστικά ἐμπορεύματα, τὰ ὅποια πωλοῦνται ἀντί ἀντίτιμου πού περιέχει καί κέρδος, αὐτά πού παράγουν οἱ εργαζόμενοι στό Δημόσιο δέν εἶναι κἀν ἐμπορεύματα, ἀλλ' ἀπλῶς χρήσιμα πράγματα (ἀγαθά), τὰ ὅποια δέν πωλοῦνται ἀλλά διατίθενται χωρίς ἀντίτιμο.²⁰

Ἄς δοῦμε ὁμως τί προκύπτει, κατά τόν Ζαχαρέα, ἀπό τήν ψευδή παρουσίαση τῶν πραγμάτων πού μᾶς ἔδωσε. «Συνεπῶς», συμπεραίνει ὁ Ζαχαρέας, «ἄν πρόκειται νά διαπιστωθεῖ πρὸς ὄφελος τίνος ἢ ποιῶν διανέμεται τό ὑπερπροϊόν, πρέπει νά ἀντιπαραβληθεῖ ἡ ἐκμετάλλευση ἢ ἡ προνομιούχος ἰδιοποίηση, ὄχι μόνον ἐξαιτίας τοῦ θεσμοῦ τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας,

ἀλλά καί γιά λόγους πολιτικούς ἢ δημόσιας κρατικῆς λειτουργίας. Ἡ δεύτερη περίπτωση ἀφορᾷ μέγα μέρος τοῦ δημόσιου τομέα τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας —ἀλλά καί ἐκείνης τῶν σοσιαλιστικῶν κρατῶν, στις ὁποῖες μιά τάξη ἢ μιά ὁμάδα καθορίζει τόν τρόπο τῆς διανομῆς».

Ἐδῶ, ὁ Ζαχαρέας μᾶς λέει σχεδόν ἀπροκάλυπτα ὅ,τι προσπαθεῖ ματαιῶς νά μᾶς ὑποβάλλει:

Οἱ εργαζόμενοι στις δημόσιες επιχειρήσεις (καί στό Δημόσιο, φυσικά) ἐκμεταλλεύονται, ὅπως καί οἱ καπιταλιστές, τούς εργαζόμενους στις ιδιωτικές επιχειρήσεις —οἱ πρῶτοι λόγω τοῦ τρόπου λειτουργίας τοῦ κράτους (:«γιά λόγους πολιτικούς») καί οἱ δεύτεροι λόγω τῆς ὑπαρξῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας στά μέσα παραγωγῆς (:«ἐξαιτίας τοῦ θεσμοῦ τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας»). Ἡ —κι ἐδῶ ἔχουμε τό νόημα τῆς ἀνύπαρκτης ἐξομοίωσης τῶν «μεικτῶν» μέ τίς σοσιαλιστικές οἰκονομίες ἀπό τόν Ζαχαρέα— οἱ εργαζόμενοι στις δημόσιες επιχειρήσεις (καί στό Δημόσιο) ἐκμεταλλεύονται τούς εργαζόμενους στις ιδιωτικές επιχειρήσεις, ὅπως στις σοσιαλιστικές οἰκονομίες «μιά τάξη ἢ ὁμάδα» ἀνθρώπων πού «καθορίζει τόν τρόπο διανομῆς» ἐκμεταλλεύεται τίς ὑπόλοιπες — οἱ μὲν λόγω τοῦ τρόπου λειτουργίας τοῦ καπιταλιστικοῦ κράτους (:«γιά λόγους πολιτικούς»), οἱ δέ λόγω τοῦ τρόπου λειτουργίας τοῦ σοσιαλιστικοῦ κράτους (: «γιά λόγους... δημόσιας κρατικῆς λειτουργίας»). Ἡ συνειρμική συσχέτιση τοῦ δημόσιου επιχειρηματικοῦ τομέα (καί τοῦ Δημοσίου) τῶν καπιταλιστικῶν οἰκονομιῶν μέ τίς σοσιαλιστικές οἰκονομίες, καθώς καί τῶν εργαζομένων στόν δημόσιο επιχειρηματικό τομέα (καί στό Δημόσιο) τῶν καπιταλιστικῶν οἰκονομιῶν μέ τούς κρατικούς καί κομματικούς λειτουργούς τῶν σοσιαλιστικῶν οἰκονομιῶν (:«τάξη ἢ ὁμάδα (πού καθαρίζει τόν τρόπο διανομῆς)», βασίζεται βέβαια στήν ἐπίγνωση τοῦ γεγονότος ὅτι πολλοὶ ἀριστεροὶ ἀκοῦνε εὐχάριστα ὅτι στις σοσιαλιστικές οἰκονομίες κρατικοὶ καί κομματικοὶ λειτουργοὶ ἐκμεταλλεύονται τούς εργαζόμενους, κατά τόν ἴδιο τρόπο πού οἱ καπιταλιστές ἐκμεταλλεύονται τούς μισθωτοὺς εργαζόμενους στις καπιταλιστικές οἰκονομίες.

«Μία χυδαία μαρξιστική θέση», συνεχίζει ὁ Ζαχαρέας, «πού ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἐκμετάλλευση δέν συνυφάνεται μέ μιά οἰκονομία, τὰ μέσα παραγωγῆς τῆς ὁποίας ἀνήκουν στό Δημόσιο, δέν ἀντέχει σέ σοβαρή κριτική. Ἐφόσον ἐξ ὀρισμοῦ ὁ παραγωγός δέν μπορεῖ, κάτω ἀπό ὅποιοδήποτε θεσμολογικό πλαίσιο, νά ἰδιοποιηθεῖ τό σύνολο τοῦ παραχθέντος προϊόντος, ἀλλά μόνον μέρος αὐτοῦ, τότε, ὑπάρχει ἐκμετάλλευση. Εἶναι ἄλλο πράγμα τό πού κατευθύνεται τό καθαρό προϊόν. Δηλαδή γιά κοινωνικούς ἢ ἀτομιστικούς σκοπούς. (Γιά τό θέμα τῆς ἐκμετάλλευσης στόν σοσιαλισμό, βλέπε τό ἐνδιαφέρον βιβλίο τῶν Μ. Μορισίμα καί Γ. Κατηφόρη "Value, Exploitation and Growth", Mc Graw Hill, 1978, ἰδιαίτερα στις σελίδες 59-84.)».

Τά περί χυδαίας μαρξιστικῆς ἀποψῆς (ἢ ὁποία κατά τὰ λοιπὰ εἶναι ἀνύπαρκτη, ἀπλῶς καί μόνον κατασκευάσμα τοῦ Ζαχαρέα) δέν ἔχουν σχέση μέ τό θέμα, δηλαδή μέ τό ἄν οἱ εργαζόμενοι στόν δημόσιο επιχειρηματικό τομέα (καί στό Δημόσιο) ἐκμεταλλεύονται

20. Ἀπ' αὐτή τή διαφορά προκύπτει καί μιά διαφορά στόν τρόπο ὑπολογισμοῦ τοῦ καθαροῦ προϊόντος τοῦ επιχειρηματικοῦ τομέα, ἀφενός, καί τοῦ Δημοσίου, ἀφετέρου, ἢ ὁποία ὁμως δέν θά μᾶς ἀπασχολήσει ἐδῶ.

τούς εργαζόμενους στον ιδιωτικό επιχειρηματικό τομέα. Ο λόγος, που κατασκευάστηκε και παρατίθεται εδώ, είναι προφανώς ο ίδιος με τον λόγο της συνειρμικής συσχέτισης της «μεικτής οικονομίας» με τη σοσιαλιστική.

Μιά όμως και παρατίθεται, έχουμε να παρατηρήσουμε τὰ ἐξῆς: Κατὰ τούς μαρξιστές —καί τούς χυδαίους—, στόν καπιταλισμό ὑπάρχει πάντα ἐκμετάλλευση, ἐνῶ σέ μία οἰκονομία, τῆς ὁποίας τὰ μέσα παραγωγῆς ἀνήκουν στό κράτος, ὄχι ὀπωσδήποτε. Τό γεγονός ὅτι καί σ' αὐτές τῆς οἰκονομίες οἱ εργαζόμενοι ἰδιοποιοῦνται, ὑπό τή μορφή τοῦ μισθοῦ πάντα, μέρος μόνο τοῦ προϊόντος τῆς ἐργασίας τους, δέν εἶναι πάντα ταυτόσημο μέ τήν ὑπαρξή ἐκμετάλλευσης. Τούς λόγους ἐξηγεῖ εκτενέστατα ὁ Μάρξ στήν *Κριτική τοῦ Προγράμματος τῆς Γκόττα*. Πολλά ἔχουν γραφεῖ γι' αὐτό τό θέμα ἀπό τότε, καί ὁ Ζαχαρέας ἀδικεῖ τόν πληροφημένο ἀναγνώστη παραπέμποντάς τον σέ μή εἰδήμονες, ὅπως στούς Μορισίμα καί Κατηφόρη.

Τό ἐπόμιο μέρος τοῦ ἄρθρου ἔχει τόν τίτλο «Ἡ ἐκμετάλλευση». Γράφει ἐδῶ ὁ Ζαχαρέας: «Καί ἡ ἔννοια αὐτή [διάβαζε: τό ὕψος τοῦ ποσοστοῦ τῆς ἐκμετάλλευσης] —τό ποσοστό τῆς ἐκμετάλλευσης εἶναι ἡ σχέση [διάβαζε: ὁ λόγος] τοῦ καθαροῦ κέρδους μέ [διάβαζε: πρός] τόν μισθό— καθορίζεται ἀπό τή διαπραγματευτική δύναμη τῶν εργαζομένων, πολύ περισσότερο ἀπ' ὅ,τι καθορίζεται ἀπό τό ποσοστό τοῦ κέρδους ἢ ἀπό τή σχέση κεφαλαίου-ἐργασίας».

Στά προηγούμενα ὁ Ζαχαρέας μᾶς εἶπε, μεταξύ ἄλλων, ὅτι τό ποσοστό κέρδους προσδιορίζει τό ὀνομαστικό ὄρομίσθιο. Ἄν ἔχει ἔτσι τό πρᾶγμα, τότε, προφανῶς, τό ποσοστό κέρδους θά πρέπει νά προσδιορίζει καί τό ποσοστό ἐκμετάλλευσης ὅπως τό ὀρίζει ὁ Ζαχαρέας, δηλαδή τόν λόγο τῶν κερδῶν πρός τούς μισθοῦς. Ὁ Ζαχαρέας, ὅμως, μᾶς λέει ἐδῶ ὅτι τό ποσοστό ἐκμετάλλευσης «καθορίζεται ἀπό τή διαπραγματευτική δύναμη τῶν εργαζομένων, πολύ περισσότερο ἀπ' ὅ,τι καθορίζεται ἀπό τό ποσοστό κέρδους ἢ ἀπό τή σχέση κεφαλαίου-ἐργασίας».

Ἄλλά κι ἂν ἀκόμη τό ποσοστό ἐκμετάλλευσης προσδιορίζεται ἀπό «τή διαπραγματευτική δύναμη τῶν εργαζομένων», τότε γιατί ὄχι κι ἀπό τή σχέση κεφαλαίου-ἐργασίας; Ἡ «διαπραγματευτική δύναμη τῶν εργαζομένων» δέν εἶναι στοιχεῖο αὐτῆς τῆς σχέσης; Θά μοῦ πείτε: Μά ὁ Ζαχαρέας μέ σχέση κεφαλαίου-ἐργασίας ἐννοεῖ, ὅπως καί ὁ Μάρξ, τό γεγονός ὅτι ὁ ἄμεσος παραγωγός εἶναι μισθωτός ἐργάτης καί ὁ κάτοχος τῶν μέσων παραγωγῆς καπιταλιστής. Ἄν ἔτσι ἔχει τό πρᾶγμα καί ὁ Ζαχαρέας δέν ἐννοεῖ, ὅπως προϋποθέσαμε ἐμεῖς πρός ὄφελός του, μέ «σχέση κεφαλαίου-ἐργασίας» καί τή σχέση δυνάμεων τῶν ἐργατῶν, ἄφενός, καί τῶν καπιταλιστῶν, ἄφετέρου, κατὰ τή διαπραγμάτευση τῶν μισθῶν καί τῶν συνθηκῶν ἐργασίας, τότε ἡ σχέση αὐτή κεφαλαίου-ἐργασίας δέν καθορίζει, ὅπως λέει ὁ Ζαχαρέας, τό ὕψος τῆς ἐκμετάλλευσης λιγότερο ἀπ' ὅ,τι αὐτό «καθορίζεται ἀπό τή διαπραγματευτική δύναμη τῶν εργαζομένων», ἀλλά καθόλου. Διότι ἡ σχέση αὐτή καθορίζει ἀπλά καί μόνο ὅτι τό εἰσόδημα τῶν ἄμεσων παραγωγῶν εἶναι μισθός καί τό εἰσόδημα τῶν ἰδιοκτητῶν τῶν μέσων παραγωγῆς εἶναι κέρδος, ὅτι ὑπάρχει δηλαδή (καπιταλιστική!) ἐκμετάλλευση, ὄχι ὅμως καί τό ὕψος τοῦ ποσοστοῦ αὐτῆς τῆς ἐκμετάλλευσης. Θά φανεῖ παρακάτω, ὅταν ὁ Ζαχαρέας ἀρχίσει νά συμβουλεύει τὰ συνδικάτα, τί νόημα ἔχει αὐτή του ἡ ἔμμονή στή διαπραγματευτική δύναμη τῶν εργαζομένων, δη-

λαδή τῶν συνδικάτων, ὡς τοῦ κύριου παράγοντα προσδιορισμοῦ τοῦ βαθμοῦ ἐκμετάλλευσης — καίτοι αὐτό ἀντιφάσκει στά ὅσα (ἀντιφατικά) ἔχει πεῖ μέχρι τώρα γιά τόν προσδιορισμό τοῦ ὀνομαστικοῦ ὄρομίσθιο καί τοῦ ποσοστοῦ κέρδους, καί συνεπῶς, ἐμμεσα, καί γιά τόν προσδιορισμό τοῦ βαθμοῦ ἐκμετάλλευσης. Ἄς δοῦμε ὅμως τή συνέχεια: «Τά ὑψηλά ποσοστά τῆς ἐκμετάλλευσης συναντῶνται περισσότερο στίς καθυστερημένες παρά στίς ἀνεπτυγμένες οἰκονομίες. Καί στό σημεῖο αὐτό, ἐμφανίζεται ἕνα ἀπό τὰ παράδοξα τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος. Ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχει μία δυναμική επιχειρηματική τάξη, τό διεκδικητικό κίνημα ἀποκτᾶ «πλεονεκτήματα» στό οἰκονομικό πεδίο, ἂν ἀποδεχθεῖ ἕνα ὑψηλό ποσοστό ἐκμετάλλευσης. Στήν περίπτωση αὐτή, αὐξάνει γρήγορα ἡ συσσώρευση, ἡ παραγωγικότητα ἀνέρχεται περίπου στό ἴδιο ἐπίπεδο μέ τούς μισθοῦς. Συνέπεια εἶναι οἱ καπιταλιστές τῆς χώρας αὐτῆς νά ἀποκτοῦν πλεονεκτήματα, σέ σχέση μέ ἐκείνους ἄλλων κρατῶν, νά αὐξάνονται οἱ ἐξαγωγές καί νά ἀνέρχεται ὁ πραγματικός μισθός (δέν ἐξετάζεται, στό σημεῖο αὐτό, τό θέμα τῆς ἐνσωμάτωσης τῶν εργαζομένων στό σύστημα)».

Ἄκριβῶς τό ἀντίστροφο συμβαίνει μέ τό ποσοστό ἐκμετάλλευσης: Στίς ἀνεπτυγμένες οἰκονομίες εἶναι ὑψηλό καί στίς καθυστερημένες χαμηλό, λόγω τοῦ γεγονότος ὅτι στίς πρῶτες ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας εἶναι ὑψηλότερη καί παρά τό γεγονός ὅτι τό ὄρομίσθιο εἶναι σ' αὐτές ὑψηλότερο ἀπ' ὅ,τι στίς λιγότερο ἀνεπτυγμένες: ὅπως, ὅμως, κι ἂν ἔχει τό πρᾶγμα, ἕνα εἶναι βέβαιο: ὅτι τό ὕψος τοῦ ποσοστοῦ ἐκμετάλλευσης στίς ἀνεπτυγμένες καί στίς λιγότερο ἀνεπτυγμένες οἰκονομίες δέν ἔχει καμιά σχέση μέ τό «παράδοξο» πού ἀναφέρει ὁ Ζαχαρέας. Τό ἐν λόγω «παράδοξο» εἶναι, προφανῶς, ἀπλῶς μία συμβουλή τοῦ Ζαχαρέα πρός τὰ συνδικάτα:

Ζητᾶτε χαμηλοῦς μισθοῦς, δεχθεῖτε δηλ. ἕνα ὑψηλό ποσοστό ἐκμετάλλευσης, τώρα, γιά ν' αὐξάνονται οἱ μισθοί σας, στήν ἀρχή μέ ἕνα μικρότερο κι ἀργότερα μέ τόν ἴδιο ρυθμό μέ τόν ὁποῖο θά αὐξάνεται ἡ παραγωγικότητα,²¹ γιά νά πάρετε ὑψηλότερους μισθοῦς ἀργότερα.

Διότι τό ὑψηλό ποσοστό κέρδους, πού συνεπάγονται οἱ χαμηλοῖ μισθοί, συνεπάγεται ὑψηλότερη συσσώρευση, κι ἐπομένως μεγαλύτερο ρυθμό ἀξίωσης τῆς παραγωγικότητας καί ἔτσι καί τῶν μισθῶν. Ἄσε πού, λόγω τῶν χαμηλῶν μισθῶν, θά γίνουμε καί ἀνταγωνιστικοί καί θά ἀξήσουμε καί τίς ἐξαγωγές μας. Μά τὰ ἴδια δέν μᾶς λένε καί οἱ νεοκλασικοί, νεοφιλελεύθεροι, θατσερικοί, ἢ ὅπως ἄλλῶς ὀνομάζονται, οἰκονομολογοί;

Ἄλλά τὰ παράδοξα δέν τελειῶνουν ἐδῶ.

«Ἐπάρχει ὅμως καί ἄλλο παράδοξο πού συνδέεται μέ τήν κατανάλωση, ἡ ὁποία πολλές φορές ἐμφανίζεται μέ τή μορφή μισθῶν ἢ ὑψηλῶν γενικῶν ἐξόδων. Καί εἶναι πρᾶγμα παράδοξο νά ἀπευθύνεται ἡ κάθε κυβέρνηση στό συνδικάτα, ἀπαιτώντας νά περιορίσουν τή ζήτηση γιά ἀξίωση τῶν μισθῶν, ἐπειδή μέ τόν τρόπο αὐτό αὐξάνεται ὁ πληθωρισμός, ἀποθαρρύνον-

21. Αὐτό ὁ Ζαχαρέας τό λέει μέ τόν ἀκριβολογούντα τρόπο του: «ἡ παραγωγικότητα ἀνέρχεται περίπου στό ἴδιο ἐπίπεδο μέ τούς μισθοῦς» (ἐννοώντας βέβαια ὅτι «οἱ μισθοί ἀνέρχονται στό ἴδιο ἐπίπεδο μέ τήν παραγωγικότητα»). Αὐτό σημαίνει, προφανῶς, ἂν τό πάρουμε κατὰ λέξη, ὅτι οἱ εργαζόμενοι παίρνουν περίπου ὅλα ὅσα παράγουν —δηλαδή, ἀντί ἐκμετάλλευσης.

ται οι επενδύσεις και μειώνονται οι εξαγωγές. Αυτά άλλωστε δεν ακούγονται συχνά από υπεύθυνους παράγοντες του κυβερνώντος κόμματος; Είναι καλό όμως να γνωρίζουμε ότι, με δεδομένο το ύψος των επενδύσεων, οι πραγματικοί μισθοί ανέρχονται στο μέτρο που μειώνεται ή κατανάλωση, ή προερχόμενη από κέρδη ή αντιπαραγωγικά εισοδήματα. Ο προσδιορισμός [διάβαζε: περιορισμός] της κατανάλωσης αυτής και η προέλευσή της επιδρά σημαντικά στο ποσοστό συσσώρευσης που κατευθύνεται για επενδύσεις. Και, όπωςδήποτε, δεν είναι δουλειά των συνδικάτων να βρουν ή να περιορίσουν τέτοιου είδους κατανάλωση, όταν γίνεται σε περιόδους οικονομικών κρίσεων».

Παράδοξο θεωρεί εδώ ο Ζαχαρέας τό ότι οι κυβερνήσεις απαιτούν από τους εργαζόμενους να μη ζητούν υψηλούς μισθούς, διότι οι υψηλοί μισθοί αυξάνουν τον πληθωρισμό, αποθαρρύνουν τις επενδύσεις και μειώνουν τις εξαγωγές. Μά γιατί παράδοξο; Ή μήπως έπαψαν οι υψηλοί μισθοί να μειώνουν και οι χαμηλοί να αυξάνουν τα κέρδη; Κι ακόμη: δεν ήταν ο Ζαχαρέας αυτός που, δέκα γραμμές πιο πάνω, πρότεινε τα ίδια πράγματα (με διαφορετική βέβαια αιτιολόγηση) στα συνδικάτα; Παράδοξο αποτελεί προφανώς, κατά τον Ζαχαρέα, ή πρακτική αυτή των κυβερνήσεων, μόνο επειδή αντ' αυτών δεν προπαγανδίζουν όσα υπαινικτικά προτείνει εδώ αυτός ο ίδιος: περιορισμό της κατανάλωσης που προέρχεται από κέρδη ή αντιπαραγωγικά εισοδήματα.

Αυτός ο περιορισμός αυξάνει, κατά τον Ζαχαρέα, πρώτον, δεδομένων των επενδύσεων, τους μισθούς και, δεύτερον, τις ίδιες τις επενδύσεις κι επομένως ακόμη μία φορά τους μισθούς.

Όλα αυτά τ' αποτελέσματα ενός περιορισμού της εν λόγω κατανάλωσης είναι άνοητα. Δεδομένων των επενδύσεων, οι μισθοί δεν αυξάνονται όταν μειούται ή κατανάλωση, απ' οποιοδήποτε είδος εισοδήματος κι αν προέρχεται αυτή, αλλά μειώνεται η ζήτηση και, ως εκ τούτου, πιθανότατα ή απασχόληση, οι μισθοί, τα κέρδη και οι επενδύσεις. Έτσι τουλάχιστον λέει η στοιχειώδης οικονομική θεωρία.

Αφήνουμε ασχολίαστα τα περι κερδών που εμφανίζονται ως μισθοί ή αυξημένα γενικά έξοδα (έναν θεός ξέρει τι είναι αυτά τα κέρδη) και περιοριζόμαστε στα περι «αντιπαραγωγικών εισοδημάτων». Τι εισοδήματα είναι αυτά; Προφανώς κέρδη ή μισθοί. Αν κέρδη, τότε η έκφραση «κέρδη ή αντιπαραγωγικά εισοδήματα» ενέχει μία διπλομέτρηση. Αν μισθοί, τότε γιατί τους βάζει στο ίδιο σακί με τα κέρδη κι όχι με τους μισθούς; Μήπως διότι θέλει να μάς υποβάλει την ιδέα ότι υπάρχουν μισθοί που είναι αντιπαραγωγικό εισόδημα, όπως, π.χ., οι μισθοί των εργαζομένων στις δημόσιες επιχειρήσεις (και στο Δημόσιο);

Περί αυτού πρόκειται. Κι έτσι, διαμιάς γνωρίζουμε πλέον όχι μόνο τι είναι αυτά τα «αντιπαραγωγικά εισοδήματα», αλλά και τι είναι και ποιά είναι αυτή η «τρίτη τάξη», πέραν αυτών των μισθωτών εργαζομένων και των καπιταλιστών. Η «τρίτη τάξη» είναι μία τάξη που ιδιοποιείται εισόδημα, που δεν παράγει ή ίδια, και τό οποίο είναι γι' αυτό ακριβώς τόν λόγο «αντιπαραγωγικό εισόδημα». Η τάξη αυτή αποτελείται από τους συκροτημένους σε ομάδες με «έγωιστικά συντεχνιακά συμφέροντα» εργαζόμενους στον δημόσιο επιχειρηματικό τομέα και στο Δημόσιο. Η τάξη αυτή είναι έκμεταλλευτική τάξη όπως — δυστυχώς γιά τή συμπαθή τάξη των καπιταλιστών, δεν είναι δυνατόν να αποφευχθεί ή σύγκριση— ή τάξη των καπιταλι-

στών. Αντιπαραγωγικότερη όμως από τήν τελευταία, διότι αυτή τουλάχιστον επενδύει. Αυτής της «τρίτης τάξης» ή κατανάλωση πρέπει να περικοπεί. Και πώς περικόπτε κάποιος τήν κατανάλωση, όταν ο καθένας μπορεί να διαθέσει τό εισόδημά του όπως θέλει; Περικόπτοντάς του βέβαια τό εισόδημα, επί του προκειμένου: τόν μισθό. Ή μήπως ο Ζαχαρέας έννοούσε πράγματι και περικοπή των κερδών και τόν παρανοήσαμε;

Ας ξαναγυρίσουμε όμως στο «παράδοξο» του Ζαχαρέα, που συνίσταται, κατ' αυτόν, στο ότι τό κράτος κάνει ό,τι ζήτησε ο ίδιος δέκα γραμμές παραπάνω κι όχι ό,τι ζητάει ο ίδιος δέκα γραμμές παρακάτω, ότι δηλαδή δεν προβαίνει στον περιορισμό της κατανάλωσης από κέρδη ή αντιπαραγωγικά εισοδήματα. Τό παράδοξο είναι βέβαια άνοητο, διότι — υπό τήν προϋπόθεση ότι τό κράτος θέλει να αυξηθούν οι επενδύσεις και ή απασχόληση— ο περιορισμός της κατανάλωσης μειώνει πιθανότατα και τις επενδύσεις, τήν απασχόληση, τούς μισθούς και τά κέρδη. Αυτά που, κατά τόν Ζαχαρέα κακώς, προπαγανδίζει τό κράτος δεν αυξάνουν βέβαια τις επενδύσεις και τήν απασχόληση, αυξάνουν όμως τά κέρδη — και γι' αυτό ούτε κι απ' αυτή τήν άποψη ύπάρχει «παράδοξο».

Τό πραγματικό παράδοξο είναι όμως τό εξής: Όπως μπορεί να διαβάσει κανείς στον Τύπο τής 11ης Μαρτίου 1985, ο κ. Αρσένης εξάγγειλε μία οικονομική πολιτική περιορισμού της κατανάλωσης με σκοπό τήν αύξηση των επενδύσεων, δηλαδή ό,τι περίπου ζητούσε λίγες μέρες πριν ο Ζαχαρέας και θεωρούσε παράδοξο που δεν τό εφαρμόζε ή κυβέρνηση. Με μία μικρή διαφορά όμως: Όπως πολύ πειστικά έδειξε ή Έλίζα Παπαδάκη στο άρθρο της «Λιτότητα... με συνείνεση;» στήν *Αύγή* τής 24ης Μαρτίου 1985, ή νέα αυτή οικονομική πολιτική δεν άποσκοπεί στον περιορισμό της κατανάλωσης εν γένει, αλλά της κατανάλωσης των εργατών (όχι των ύπαλλήλων!), μέσω ενός αντίστοιχου περιορισμού της αύξησης του ονομαστικού τους μισθού.

Απομένει ακόμη να ένστερνισθούν και τά συνδικάτα τις συμβουλές του Ζαχαρέα. Διότι ή τελευταία φράση του άποσπάσματος που παραθέσαμε μπορεί να έννοηθεί μόνον ως ειρωνική αιχμή κατά των συνδικάτων τά όποια άσυνεπή όπως και τά άριστερά κόμματα, ούτε καν σκέπτονται να ζητήσουν — και μάλιστα σήμερα, σε καιρούς δηλαδή κρίσης— έναν περιορισμό των αντιπαραγωγικών εισοδημάτων.

Και τώρα στα «Συμπεράσματα» του άρθρου του Ζαχαρέα:

«Η σχέση οικονομικής θεωρίας και οικονομικής πολιτικής αποτελεί τή μόνη δυνατότητα του μαρξισμού να προχωρήσει στήν «άνατομία της κοινωνίας» μέσω της Πολιτικής Οικονομίας. Και δεν είναι λάθος να έπισημανθεί ότι ή καθυστέρηση της μαρξικής επεξεργασίας των οικονομικών προβλημάτων είναι σημαντική τόσο στήν Εύρώπη και ακόμα περισσότερο στήν Ελλάδα.

Είναι ανάγκη, κατά συνέπεια, να βγουν στήν επιφάνεια, ιδιαίτερα στις σημερινές συνθήκες, όρισμένα προβλήματα διαρθρωτικού χαρακτήρα, που συνδέονται με τήν έννοια του μισθού, του κέρδους και της υπεραξίας».

Θά λέγαμε ότι, μετά τό δείγμα άνάλυσης των σχέσεων μεταξύ οικονομικής θεωρίας και πολιτικής που μάς έδωσε εδώ ο Ζαχαρέας, αυτά, γραμμένα από τόν

ίδιο, ακούγονται σάν μακάβριος άστεισμός — και για τακτικούς αναγνώστες της άμοιρης *Αύγης* σάν άπειλή.

«Ό σαφής επιστημονικός προσδιορισμός τών έννοιών, μέ βάση τήν πραγματική διάρθρωση τής ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας, θά άποσαφηνίσει και τις δυνάμεις εκείνες πάνω στις όποιες θά στηριχθούν τά μέτρα τής οικονομικής πολιτικής, για νά βγει ή χώρα άπό τό άιέξοδο».

Μά νομίζουμε ότι ό κ. Άνδριανόπουλος και οι περι αυτόν άρκοϋν. Η παραπέρα αναζήτηση είναι περιττή, διότι είναι μάλλον μάταιη.

Γιά νά μήν ύπάρξει άμφιβολία για τό είδος τών μέτρων τής οικονομικής πολιτικής και τών δυνάμεων πάνω στις όποιες θά στηριχθούν, προσθέτει ό Ζαχαρέας: «Και οι μέν εργαζόμενοι στους διάφορους κλάδους και στις ύπηρεσίες σωστά διεκδικούν τό άναφαίρετο

δικαίωμα τής εργασίας και τής άπολαβής ενός εισοδήματος, πού νά επιτρέπει μιá άξιοπρεπή και ανθρώπινη διαβίωση. Και τήν κοινωνία όμως ένδιαφέρει, και άρα τά πολιτικά κόμματα πού εταγγελίζονται τή διαρθρωτική της μεταβολή, τό ποιόί εργαζονται, πού εργαζονται, τί παράγουν, πώς και σε ποιούς κατευθύνεται ό κοινωνικός πλούτος».

«Τά θέματα όμως αυτά», κλείνει ό Ζαχαρέας τό άρθρο του, «θά εξετασθούν σε άλλο σημείωμα».

Τό «άλλο σημείωμα» είναι, όπως μάς είπαν, δύο (στην κυριακάτικη *Αύγή* τής 10ης και τής 24ης Μαρτίου 1985).

Και καλά, ό Ζαχαρέας τή δουλειά του κάνει — ή *Αύγή* όμως τί κάνει;

Κυκλοφορούν

ΕΚΔΟΣΕΙΣ **ΠΟΛΥΤΥΠΟ**

ΣΕΙΡΑ:
«ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΨΗΦΙΔΕΣ»

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΡΙΔΑΚΗΣ

«ΕΙΣ ΤΗΝ ΟΥΣΙΑ ΤΩΝ ΦΙΛΕΛΛΗΝΩΝ»
ΤΟΥ ΑΝΔΡΕΑ ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΥ

ΣΕΙΡΑ «ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΨΗΦΙΔΕΣ» *
ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΠΟΛΥΤΥΠΟ» * ΑΘΗΝΑ 1981

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ
ΑΘΗΝΑ: «ΠΟΛΥΤΥΠΟ»,
Δεινοκράτους 131, τηλ. 72.29.237
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ: «Μ. ΚΟΤΖΙΑ ΚΑΙ ΣΙΑ»,
Τσιμισκή 78, τηλ. 279.720

ΕΚΔΟΣΕΙΣ **ΠΟΛΥΤΥΠΟ**

ΓΙΑΝΝΗ ΚΑΛΙΟΡΗ

Ο ΓΑΛΩΣΣΙΚΟΣ ΑΦΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ
ΠΕΡΑΝ ΤΟΥ ΜΙΣΘΟΕΝΙΣΜΟΥ
ΚΑΙ ΤΗΣ ΥΠΟΤΕΛΕΙΑΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΠΟΛΥΤΥΠΟ»
ΑΘΗΝΑ 1981

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ
ΑΘΗΝΑ: «ΠΟΛΥΤΥΠΟ»,
Δεινοκράτους 131, τηλ. 72.29.237
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ: «Μ. ΚΟΤΖΙΑ ΚΑΙ ΣΙΑ»,
Τσιμισκή 78, τηλ. 279.720

Ο ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ ΚΑΙ Η ΜΕΛΕΤΗ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΥ ΚΟΣΜΟΥ ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΩΝ ΤΑΞΕΩΝ

του G.E.M de Ste Croix

Οι ταξικές συγκρούσεις, οι κοινωνικοί αγώνες και γενικότερα η ταξική φύση των κοινωνιών της αρχαιότητας ήταν αντικείμενο ζωηρών συζητήσεων στους μαρξιστικούς κύκλους των αρχών του αιώνα. Ο ίδιος ο Μάρξ είχε ρίξει ορισμένες ιδέες εδώ κι εκεί —κάνοντας κυρίως παραλληλισμούς με σύγχρονα φαινόμενα. Ο Ένγκελς είχε ασχοληθεί με τό ζήτημα συστηματικότερα.

Οι διάδοχοι, κι ανάμεσά τους πίο επιφανής ο Κάουτσκι, ξανάπιασαν τό θέμα με νέες ιδέες και προτάσεις. Ύστερα, κάπου χάθηκε τό ενδιαφέρον. Στους μεταγενέστερους μαρξιστές συναντάει κανείς σύντομες αναφορές στην ταξική πάλη των δουλοκτητικών κοινωνιών, όπου συχνά επαναλαμβάνονται διατυπώσεις από τό Κομμουνιστικό Μανιφέστο. Η μελέτη της αρχαίας Ελλάδας και Ρώμης παρέμεινε στην αποκλειστική σχεδόν δικαιοδοσία των μή μαρξιστών Ιστορικών. Αυτοί οι τελευταίοι, με όλη τήν άνεση πού τους δίνουν οι άλματωδώς διευρυνόμενες ιστορικές γνώσεις, έχουν θέσει ορισμένα ερωτήματα πού βρίσκουν άπροετοιμαστη τή μαρξιστική προσέγγιση. Πώς μπορούμε νά χαρακτηρίσουμε δουλοκτητικές τις κοινωνίες αυτές, όπου, αντίθετα από τά όσα πίστευαν ο Μάρξ και ο Ένγκελς, ο κύριος όγκος της παραγωγής ήταν έργο ελεύθερων ανθρώπων; Και πώς μπορούμε νά μιλάμε γιά τήν τάξη των δούλων, τή στιγμή πού αποδεδειγμένα δέν υπήρχε στην αρχαιότητα ταξική συνείδηση και ταξική πολιτική παρέμβαση από μέρος των δούλων; Άλλά και γιά τους ίδιους τους μαρξιστές τά έρωτήματα πύκνωναν. Ποιά είναι, γιά παράδειγμα, ή κοινωνική επανάσταση πού έδωσε τέλος στό δουλοκτητικό σύστημα και άνοιξε τό δρόμο γιά τή φεουδαρχία; Διάφορες μελέτες πού έγιναν κατά καιρούς δέν έδωσαν πειστικές άπαντήσεις.

Σ' ένα ογκώδες βιβλίο, πού εκδόθηκε τό 1981 και άποτελεί προϊόν πολύχρονης εργασίας, ο Άγγλος ιστορικός G.E.M. de Ste. Croix, καταπιάστηκε με όλα τά θεωρητικά και ιστορικά ζητήματα πού είχαν συσσωρευτεί

άπό τήν εποχή του Μάρξ, σχετικά με τήν άνάλυση του αρχαίου ελληνικού κόσμου. Στο βιβλίο του αυτό, πού επιγράφεται 'Η πάλη των τάξεων στον αρχαίο ελληνικό κόσμο, ο Άγγλος Ιστορικός αφιερώνει ένα μεγάλο μέρος γιά τό ξεκαθάρισμα των θεωρητικών έννοιών. Στο υπόλοιπο, εφαρμόζοντας τις έννοιες αυτές, προτείνει μία σειρά από πρωτότυπες λύσεις, βασισμένος σε λεπτομερή καταγραφή και άνάλυση ενός διάσπαρτου και σύνθετου πληροφοριακού υλικού. Τό βιβλίο αυτό προκάλεσε και συνεχίζει νά προκαλεί μεγάλες αντιδράσεις και συζητήσεις. Άλλά ακόμα και οι σφοδρότεροι πολέμιοί του, πού διαγράφουν με μία μονοκονδυλιά όλο τό θεωρητικό τμήμα, δυσκολεύονται πολύ νά αντιμετωπίσουν τήν παρουσίαση των ίδιων των στοιχείων και των πηγών πού προσκομίζονται σημείο προς σημείο.

* * *

Ο G.E.M. de Ste. Croix ήταν κυρίως γνωστός πριν από τήν έκδοση του τελευταίου του βιβλίου από μία μεγάλη του μελέτη γιά τις ρίζες του Πελοποννησιακού πολέμου και από μία σειρά άρθρων γιά τήν αρχαία κοινωνία και τον πρώιμο χριστιανισμό. Είναι μέλος της Βρετανικής Άκαδημίας και δίδαξε γιά αρκετά χρόνια στό Πανεπιστήμιο της Όξφόρδης. Τό 1983 τιμήθηκε με Isaac Deutscher Memorial Prize και με τήν ευκαιρία αυτή έδωσε μία διάλεξη σε αίθουσα του London School of Economics, από όπου είχε ξεκινήσει τήν ακαδημαϊκή του καριέρα. Τό κείμενο πού παρουσιάζουμε είναι μετάφραση της διάλεξης αυτής απ' όπου παραλείπουμε τήν εισαγωγική παράγραφο πού αναφέρεται σ' ένα προσωπικό ανέκδοτο της εποχής πού δίδασκε στο L.S.E. Τό ίδιο κείμενο δημοσιεύτηκε άργότερα με μικρές άλλαγές στο New Left Review (146) όπου προστέθηκαν οι επιμέρους τίτλοι και βιβλιογραφικές παραπομπές.

Δ.Κ.

Τό πρόβλημα των τάξεων και της ταξικής συνείδησης

Θά ξεκινήσω, και έλπίζω νά με συγχωρήσετε γι' αυτό, με μία προσωπική άνάμνηση, πού είναι στην πραγματικότητα πολύ σχετική με τό θέμα της παρούσας διάλεξης, καθώς έξηγει σε σημαντικό βαθμό τή διαδικασία μέσα από τήν όποια οδηγήθηκα στην τωρινή μου θεωρητική τοποθέτηση.

Δέν ήξερα τίποτα απολύτως γιά τον Μάρξ μέχρι τά μέσα της δεκαετίας του '30, όταν ήμουν γύρω στα 25. Είχα άδεια δικηγόρου και δούλευα σε μία επιχείρηση του Γουεστμίνστερ, και —κάτω από τήν επίδραση της ανόδου του φασισμού— μόλις είχα αρχίσει νά ενδιαφέροναι γιά τό εργατικό κίνημα. Άκόμα και τότε, άν και μου έκανε βαθιά εντύπωση ή μαρξιστική έρμηνεία της Ιστορίας, στο βαθμό πού κάτι ήξερα γι' αυτήν

(στην πραγματικότητα ήξερα ελάχιστα), οι ιδέες μου παρέμεναν πολύ συγκεκριμένες. Ειδικότερα, παρόλο που ήμουν καταρχήν πολύ πρόθυμος να αποδεχτώ τις μαρξιστικές ιδέες σχετικά με τις τάξεις και την ταξική πάλη —ιδέες που μόλις τις γνώρισα άσκησαν πάνω μου μεγάλη γοητεία— υπήρχαν δυσκολίες ακόμα και σ' αϊ τό τον τομέα, που δέν μου ήταν δυνατόν την εποχή εκείνη να τις ξεπεράσω με ικανοποιητικό τρόπο. Είχα κιόλας άρχισεί να θεωρώ τον έαυτό μου με κάποια έννοια μαρξιστή (άν και νομίζω πώς θά ήταν πιο ακριβές να πώ πώς «είχα άρχισεί να *αισθάνομαι* μαρξιστής») αλλά ήμουν ακόμα κακά προετοιμασμένος για να έμπλακώ σέ θεωρητικές συζητήσεις. Για παράδειγμα, δέν μπορούσα ακόμα να δώσω ικανοποιητική άπάντηση στον ισχυρισμό ότι ήταν άπατηλό να μιλάει κανείς για την «εργατική τάξη» με τον τρόπο που μιλούσαν πολλοί άριστεροί τότε, και συνεχίζουν ακόμα να μιλούν, σάν να επρόκειτο για ένα ενιαίο σώμα, που δρᾶ στον πολιτικό τομέα ομόθυμα, με ένα κοινό σκοπό και μία πραγματική «ταξική συνείδηση». Θυμάμαι ότι κάποιος φίλος, που ήταν ενεργό μέλος του Κομμουνιστικού Κόμματος, με είχε κατηγορήσει ότι δέν είχα πίστη στην «επαναστατική συνείδηση του προλεταριάτου». Υποθέτω πώς δέν είχα τή σιγουριά να του άπαντήσω τότε (όπως θά έκανα τώρα) ότι τό προλεταριάτο έχει όπωσδήποτε *έν δυνάμει* «επαναστατική συνείδηση», τήν όποία τά γεγονότα *θά μπορούσαν* μία μέρα να κάνουν πραγματική. Θυμάμαι όμως πώς αισθανόμουν ακόμα και τότε ότι τό να μιλάει κανείς για «επαναστατική συνείδηση» σάν να ήταν *κιόλας* παρούσα, στην περίπτωση τής βρετανικής εργατικής τάξης ήταν αυταπάτη. Πάνω άπ' όλα, δέν μπορούσα να άπαντήσω τήν εποχή εκείνη στους μή μαρξιστές φίλους που μου έπισήμαναν —*σωστά*— ότι για τόν Μάρξ οι τάξεις και ή ταξική σύγκρουση ήταν θεμελιώδεις, και που έπέμεναν στή συνέχεια —άν και έδω, όπως αντιλαμβάνομαι *τώρα, λανθασμένα*— πώς αυτό συνεπάγεται *άναγκαστικά* ότι μία τάξη θά έπρεπε να έχει συνείδηση κοινής ταυτότητας, *ταξική* συνείδηση, και ότι θά έπρεπε τά μέλη της να συμμετέχουν από κοινού σέ τρέχουσα πολιτική δράση. Οι άνθρωποι αυτοί έπισήμαναν τότε θριαμβευτικά τό γεγονός (γιατί για γεγονός πρόκειται) ότι στις περισσότερες χώρες του σύγχρονου κόσμου, αυτά τά δύο χαρακτηριστικά δέν ύφίστανται σέ έπαρκή βαθμό, ιδιαίτερα για τήν εργατική τάξη, κυρίως στις πιο άναπτυγμένες χώρες και πάνω άπ' όλα στή χώρα όπου ό καπιταλισμός είναι πληρέστερα άναπτυγμένος, τς ΗΠΑ, όπου ή πολιτική βασικά δέν διεξάγεται σύμφωνα με ταξικές συμμαχίες ή με ταξικούς όρους. Άπ' αυτό οι μή μαρξιστές φίλοι μου έβγαζαν τό συμπέρασμα (όπως τόσο πολλοί βέβαια βγάζουν ακόμα σήμερα) ότι ή ίδια ή έννοια τής τάξης και ιδιαίτερα ή μαρξιστική θεωρία τής σπουδαιότητας τής ταξικής σύγκρουσης (ταξικής πάλης) έχει μικρή ή καθόλου επαγωγική ή ερμηνευτική άξία, και δέν μᾶς έπιτρέπει να κατανοήσουμε τόν σημερινό κόσμο, και ότι έτσι άποτυγχάνει ή μαρξιστική άνάλυση τής σύγχρονης κοινωνίας.

Έλλίξω να κατέστησα σαφές τό γεγονός ότι δλόκληρο τό έπιχείρημα που μόλις περιέγραψα βασίζεται σέ όρισμένες *προϋποθέσεις* (οι όποιες όπως αντιλαμβάνομαι τώρα είναι λανθασμένες): ότι δηλαδή πρέπει να θεωρούμε και τήν ταξική *συνείδηση* και τήν *τρέχουσα ομόθυμη πολιτική δράση* ως *άναγκαία* χαρακτηριστικά τής τάξης και τής ταξικής σύγκρουσης, έτσι ώστε όταν αυτά τά χαρακτηριστικά άπουσιάζουν, ή

μαρξιστική ταξική άνάλυση να μήν μπορεί να εφαρμοστεί. Άν δέν άπορρίψουμε σήμερα αυτές τς λανθασμένες προϋποθέσεις θά δυσκολευτούμε ακόμα περισσότερο να αντιμετώπισουμε τούς ισχυρισμούς που μόλις σκιαγράφησα. Γιατί άποτελεί γεγονός ότι στις γενικές εκλογές του Ίουνίου του 1983 μόνο μία μικρή μειοψηφία του συνόλου τής βρετανικής εργατικής τάξης ψήφισε τό Έργατικό Κόμμα ή κάποιο από τά κόμματα που ύποστήριζαν ότι εκπροσωπούν τά συμφέροντά της, και ότι ένα αξιοσημείωτα μεγάλο ποσοστό τής εργατικής τάξης που ψήφισε στις εκλογές —περίπου τό ένα τρίτο ή και περισσότερο (ανάλογα με τόν όρισμό που δίνει κανείς στην «εργατική τάξη») — ψήφισε τό Συντηρητικό Κόμμα, που τό οδηγούσε μία γυναίκα πάρα πολύ δεξιών άπόψεων και που ήταν ριζικά αντίθετο στά συμφέροντά της. Μᾶς λένε τώρα, πιο επίμονα παρά ποτέ, άνθρωποι με δεξιές άπόψεις (δέν μᾶς λένε;) ότι μία μαρξιστική ταξική άνάλυση τής κοινωνίας καθίσταται *άκατάλληλη όλο και περισσότερο*.

Τώρα ξέρω πώς να αντιμετώπισω τούς ισχυρισμούς που σκιαγράφησα. Άλλά τή δεκαετία του '30 δέν είχα άντιληφθεί ότι βασίζονται σέ λανθασμένες προϋποθέσεις, και (όπως θά εξηγήσω) μόνον όταν ξγίνα ιστορικός τής αρχαιότητας άνακάλυψα γιατί αυτές οι προϋποθέσεις έπρεπε να άπορριφθούν.

Πρίν επιλύσω τά προβλήματα που περιέγραψα, καθώς και μερικά ακόμα, ήρθε ό πόλεμος κατά τή διάρκεια του όποιου άποφάσισα να εγκαταλείψω τά νομικά, όταν άπολύθηκα από τή ΡΑΦ, να πάρω ένα πτυχίο και να προσπαθήσω να βρω κάποια διδακτική δουλειά. Είχα αφήσει τό σχολείο στά δεκαπέντε μου, έχοντας αφιερώσει τόν περισσότερο μου χρόνο στά ελληνικά και τά λατινικά, και παρόλο που είχα ξεχάσει πολλά άπ' όσα είχα μάθει, ήλπιζα ότι στό πανεπιστήμιο θά μπορούσα να μελετήσω ελληνική και ρωμαϊκή *ιστορία*, για τήν όποία ήξερα ελάχιστα, άν όχι τίποτα. Στό σχολείο ό χρόνος μου είχε δαπανηθεί —όπως γινόταν τότε στά κλασικά μαθήματα— σέ λίγα τυποποιημένα λογοτεχνικά κείμενα (που χρησημευαν βασικά ως παραδείγματα γραμματικών και στυλιστικών άσκήσεων) και βεβαίως, στην προσπάθεια να γράψω στά λατινικά και τά ελληνικά, ακόμα και ποιήματα, στό ύφος τών καθιερωμένων συγγραφέων. Παρόλο που δέν θυμάμαι να είχα ποτέ τό παραμικρότερο ενδιαφέρον ή να βρήκα τήν παραμικρή σημασία σ' αυτό του είδους τήν άπασχόληση, ήμουν αρκετά καλός σ' αυτά, και αισθάνθηκα σίγουρος πώς με τήν ιστορική αντίληψη που είχα άποκτήσει στό μεταξύ, θά μπορούσα να βρω ιδιαίτερο νόημα στην ελληνική και ρωμαϊκή ιστορία. Δέν άπογοητεύτηκα. Είχα τήν εξαιρετική τύχη στό University College του Λονδίνου να διδάχτώ βασικά από τόν καθηγητή Α.Η.Μ. Jones (Τζόουνς) που κατά τή γνώμη μου έχει συμβάλει στή μελέτη τής αρχαίας ιστορίας περισσότερο από όποιονδήποτε άλλο άγγλόφωνο μελετητή, από τήν εποχή του Γίββωνα —παρόλο που ποτέ στή ζωή του, άπ' όσο ξέρω, δέν διάβασε ούτε μία γραμμή άπ' τόν Μάρξ. Πήρα τό πτυχίο μου σέ ηλικία 39 χρονών και μετά από ένα χρόνο έρευνα ήρθα τό 1950 έδω. (Δηλαδή στό L.S.E., σέ αίθουσα του όποιου δόθηκε ή διάλεξη. Σ.τ.μ.)

Είναι αλήθεια ότι ή μαρξιστική προσέγγιση μπορεί να προσδώσει στή μελέτη τής ιστορίας μία γοητεία που έγω τουλάχιστον άλλως δέν μπορώ να αισθανθώ. Άλλά τό πρόβλημα με τήν ιστορία είναι ότι άσχολεϊται κυρίως με ώμα γεγονότα, τά όποια, στό βαθμό που είναι δυνατόν να άνακαλυφθούν, έχουν έναν τρομερό

τρόπο να εκδικούνται τους μελετητές που προσποιούνται ότι δεν είναι όπως πραγματικά ήταν. Ξέρω ότι υπάρχουν πολλοί απ' αυτούς που θεωρούν τους εαυτούς τους ιστορικούς, που αισθάνονται δυσάρεστα και προσπαθούν ακόμα και να άρνηθούν την άποψη ότι η ιστορία ασχολείται με γεγονότα —δεν χρειάζεται να απαριθμήσω τα επιχειρήματά τους, που ορισμένοι από σας θα τα έχετε ακούσει πολύ συχνά. Θα επαναλάβω μόνο μία θαυμάσια παρατήρηση του *Arthur Darby Nock* (Νόκ), μιας αυθεντίας στην ελληνιστική και ρωμαϊκή θρησκεία, που από το Cambridge της Άγγλιας μετανάστευσε στο Cambridge της Μασαχουσέτης. Έγραφε λοιπόν ο Νόκ ότι «ένα γεγονός είναι πράγμα ιερό και η ζωή του δεν θα έπρεπε ποτέ να θυσιαστεί στο βωμό μιας γενίκευσης». Για την αρχαία ιστορία στο σύνολό της διαθέτουμε λιγότερα αξιόπιστα γεγονότα απ' όσα για πίο σύγχρονους καιρούς. Και αυτό μου φέρνει στο νου ένα γνωστό απόφθεγμα, που αν και διατυπώθηκε σε σχέση με έναν πολύ διαφορετικό κλάδο, συχνά εύχομαι να μπορούσε να ισχύσει και για τους ιστορικούς της αρχαιότητας: «Για ό,τι δεν μπορεί κανείς να μιλήσει, καλύτερα να σιωπάει» (διατύπωση του Wittgenstein, σ.τ.μ.) —αν και φοβάμαι ότι αν αυτή η αρχή εφαρμοζόταν τακτικά στο χώρο της αρχαίας ιστορίας, ιδίως της πρώιμης ελληνικής ιστορίας, ένα μεγάλο μέρος της πλημμυρίδας της εικονολογίας που ξεχύνεται από τα τυπογραφεία της Ευρώπης, της Αυστραλίας και ορισμένων αμερικανικών χωρών θα στέγνωνε πολύ γρήγορα.

Μελετώντας τις πηγές της ελληνικής και της ρωμαϊκής ιστορίας, γρήγορα ανακάλυψα ότι παρόλο που μία μαρξιστική προσέγγιση έριχνε νέο φως, έμοιαζε να σκοντάφτει ακριβώς πάνω στις ίδιες δυσκολίες που ανέφερα προηγουμένως ότι με απασχολούσαν σχετικά με τον σύγχρονο κόσμο —και μάλιστα με ιδιαίτερα έξυπνο τρόπο. Ο λόγος για τον οποίο η κατάσταση έμοιαζε χειρότερη για την αρχαιότητα ήταν ότι ο Μάρξ και ο Ένγκελς θεωρούσαν πάντα τους δούλους ως τάξη. Παρ' όλα αυτά, απ' όλες τις κοινωνικές ομάδες στην ιστορία που φαινόταν να έχουν τό δικαίωμα να θεωρούνται τάξεις με τη σημασία του Μάρξ, οι δούλοι της Ελλάδας και της Ρώμης ήταν ακριβώς εκείνοι που καθαρότερα από άλλους δεν διέθεταν εκείνες τις ιδιότητες τις οποίες, όπως εξήγησα, είχα καταλήξει να θεωρώ ουσιαστικά των τάξεων: δηλαδή την ταξική συνείδηση και την από κοινού πολιτική δράση. Σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό απ' ό,τι οι νέγροι δούλοι της Βόρειας, Κεντρικής και Νότιας Αμερικής και της Καραϊβικής, οι δούλοι των ελληνικών και ρωμαϊκών οίκων προέρχονταν, συχνά σκόπιμα, από διαφορετικές εθνότητες και μιλούσαν διαφορετικές γλώσσες. (Στό βιβλίο μου *Η Πάλη των Τάξεων στον Αρχαίο Ελληνικό Κόσμο* αναφέρω μία δλόκληρη κατηγορία Ελλήνων και Ρωμαίων συγγραφέων που παρότρυναν τους δουλοκτήτες να προμηθεύονται ομάδες δούλων διαφορετικών εθνότητων και γλωσσών). Ο ετερογενής χαρακτήρας μιας δεδομένης ομάδας δούλων θα τους δυσκόλευε ακόμα και να επικοινωνούν μεταξύ τους σε άλλη γλώσσα απ' αυτήν του αφεντικού τους, και βέβαια θα τους δυσκόλευε ακόμα περισσότερο να επαναστατήσουν ή και να αντίσταθούν. Δεν αποτελεί έκπληξη τό ότι βρίσκουμε εθνικές και πολιτιστικές διαφορές να παίζουν μεγάλο ρόλο στους διχασμούς των λίγων μεγάλων επαναστάσεων των δούλων στην Ίταλία και τη Σικελία —επαναστάσεων συμπυκνωμένων μέσα σε λίγες γενιές τον καιρό της Ύστε-

ρης Ρωμαϊκής Δημοκρατίας, από τό 130 μέχρι τό 70 π.Χ. Άλλωστε, στις επαναστάσεις αυτές δεν συμμετείχε παρά ένα μικρό τμήμα του συνολικού πληθυσμού των δούλων του ρωμαϊκού κόσμου εκείνης της εποχής. Τί στό καλό έννοούσα; λοιπόν ο Μάρξ και ο Ένγκελς όταν μιλούσαν στό *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* και άλλου για *πάλη των τάξεων*, όπου ένέχονται οι δούλοι της αρχαιότητας;

Όπωςδήποτε όποιος θεωρεί, λανθασμένα, ότι η ταξική συνείδηση και/ή ή από κοινού πολιτική δράση είναι *αναγκαία* χαρακτηριστικά γνωρίσματα μιας τάξης (όπως θεωρούν πολλοί) θα βρεθεί σε πολύ δύσκολη θέση αν δεχτεί τους δούλους ως τάξη. Νομίζω ότι πιθανόν, ιδιαίτερα γι' αυτόν ακριβώς τό λόγο, πολλοί σύγχρονοι αυτοθεωρούμενοι (soi-disant) μαρξιστές, συμπεριλαμβανομένων σχεδόν όλων των Ευρωπαίων ιστορικών της αρχαιότητας που έχω διαβάσει, καθώς συνειδητοποιούν ότι υπάρχει εδώ ένα δίλημμα, διάλεξαν τη λάθος κατεύθυνση για να τό αποφύγουν και άποφάσισαν ότι οι δούλοι δεν μπορούν να θεωρούνται τάξη. (Λέω «αυτοθεωρούμενοι» —«soi-disant»— ή «αυτοχαρακτηριζόμενοι» —«self-styled»— μαρξιστές γιατί μου φαίνεται πως όποιος άρνείται να δεχτεί τους δούλους ως τάξη άπορρίπτει, για λόγους που θα εξήγησω παρακάτω, μία βασική αρχή της σκέψης του Μάρξ). Με έφερνε πάντα σε δύσκολη θέση τό είδος των γραπτών που περιγράφω. Άλλά μόλις αυτά τό τελευταία χρόνια κατάφερα να καταλάβω γιατί είναι λανθασμένα. Θέλω να πιστεύω ότι από αρκετά νωρίς υποπετυόμου ότι αν ένας άνθρωπος με τέτοια καταπληκτική πνευματική ικανότητα όπως ο Μάρξ θεωρούσε τους δούλους κοινωνική τάξη από τό πρώτα του κίόλας έργα (όπως σίγουρα τους θεωρούσε), παρά τις δυσκολίες που μοιάζει να δημιουργούνται, ίσως να είχε *διαφορετική αντίληψη για τις τάξεις* από τους σύγχρονους σχολιαστές του.

Άλλά ποιά ήταν αυτή η αντίληψη;

Όπως όλοι ξέρουμε, ο Μάρξ ποτέ δεν μάς έδωσε έναν όρισμό της τάξης. Στό τέλος του 3ου τόμου του *Κεφαλαίου*, όπου τό έργο διακόπτεται, σκόπευε... όχι ακριβώς αυτό: όχι να όρισει την τάξη ως γενική έννοια, αλλά να δώσει έναν όρισμό των «τριών μεγάλων κοινωνικών τάξεων», των *ιδιαιτέρων τάξεων της εποχής* του.

• Η πρωταρχικότητα της έκμετάλλευσης

Δέν πρέπει να καθυστερήσω άλλο να εξηγήσω τί ακριβώς νομίζω ότι ο Μάρξ έννοούσε *πρωταρχικά* με τον όρο «τάξη»: μία έννοια που για μένα είναι άπόλυτα θεμελιακή για τη σκέψη του και που προσωπικά τή συμμερίζομαι έξ ολοκλήρου. Θεωρώ δλόκληρο τό νοητικό συγκρότημα, του οποίου ή τάξη ύποτελεί τον πυρήνα, ως την πίο χρήσιμη και άποτελεσματική συμβολή που έγινε ποτέ στην άνάλυση της ανθρώπινης κοινωνίας, πέρα από τό πίο στοιχειώδες επίπεδο. Άναφέρθηκα σ' αυτό που «ο Μάρξ έννοούσε *πρωταρχικά* με τον όρο 'τάξη'» —γιατί μπορεί να δείχτεί ότι σε ορισμένες περιπτώσεις χρησιμοποιεί την έκφραση με πολύ *διαφορετική* σημασία (μια *στενότερη* σημασία) απ' αυτή που χαρακτηρίζω θεμελιώδη. Θα ήθελα να πιστεύω ότι ή πίο σημαντική συμβολή μου στό θεωρητικό τμήμα του βιβλίου μου για την Πάλη των Τάξεων

είναι η άποσαφήνιση της βασικής σημασίας των τάξεων στον Μάρξ και η διάκρισή της από κάποιες άλλες χρήσεις του όρου, όπου ο Μάρξ επιτρέπει στα συμφραζόμενα να καθορίσουν μία στενότερη σημασία απ' αυτήν που έχει κανονικά η λέξη. 'Απ' όσο ξέρω, κανείς δέ' έχει έπιμείνει έπαρκώς στο ότι ανάμεσα σε διάφορες χρήσεις υπάρχει μόνο μία που είναι πρωταρχική: η τάξη είναι (για να τό θέσω όσο πιό περιεκτικά γίνεται και ίσως πιό χονδροειδώς απ' ό,τι στο βιβλίο μου) *μιά σχέση εκμετάλλευσης*. "Όλες οι άλλες σημασίες τίς όποιες αποδίδει στη λέξη ο Μάρξ είναι δευτερεύουσες και πρέπει να αντιμετωπιστούν ως παρεκκλίσεις, εκτός αν τούς αποδίδεται η ειδική στενότερη σημασία, την όποια χρησιμοποιούσε ο Μάρξ κατά περίπτωση —όπως πράγματι μās αποκαλύπτουν συχνά ξεκάθαρα τά συμφραζόμενα. 'Απ' όσο ξέρω, τό βιβλίο μου είναι τό πρώτο σε όποιαδήποτε γλώσσα, που έπεξεργάζεται αυτή τή θεωρία αναλυτικά και τήν εφαρμόζει *ταυτόχρονα* λεπτομερειακά σε μιά μακρά περίοδο τής ιστορίας —κάπου χίλια τετρακόσια χρόνια, από τήν αρχαϊκή περίοδο τής ελληνικής ιστορίας μέχρι τίς άραβικές κατακτήσεις μεγάλου μέρους του ανατολικού τμήματος (του «έλληνικού» τμήματος) τής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας τόν έβδομο αιώνα. "Όπου έμφανίζεται δίλημμα, λόγω τής ασυνέπειας του Μάρξ στη χρήση τής όρολογίας τής τάξης (ιδίως σε σχέση με τήν ταξική σύγκρουση, ταξική πάλη, *Klassenkampf*), πολλοί σύγχρονοι αυτοχαρακτηριζόμενοι μαρξιστές κατέληξαν, όπως είπα παραπάνω, παίρνοντας τό λάθος δρόμο, στο να άπορρίψουν ένα θεμελιώδες μέρος τής θεωρίας του Μάρξ. 'Η τοποθέτησή μου ποτέ δέν με ύποχρεώνει να κάνω τό ίδιο. Βεβαίως, ποτέ δέν πρέπει να ακολουθούμε τόν Μάρξ τυφλά. Και δέν πρέπει να διατάζουμε ποτέ να τόν διορθώνουμε, όταν κάνει λανθασμένες ή άνεπαρκείς κρίσεις, όπως κάνει κάπου κάπου, συνήθως λόγω έλλιπούς γνώσης των ιστορικών δεδομένων, που όρισμένες φορές δέν ήταν διαθέσιμα τήν εποχή του.

'Αλλά ο νεομαρξισμός ή ο ψευδομαρξισμός, που έχει τόσο πολλούς όπαδούς τή σημερινή εποχή, οφείλεται συχνά σε άπλή παρανόηση αυτών που πραγματικά είπε ο Μάρξ, όπως έλπίζω ότι δείχνω σήμερα σε σχέση με τό νόημα τής «τάξης».

Για να δώσω περισσότερη ουσία στον σύντομο όρισμό τής τάξης (όπως ύποστηρίζω στο Κεφάλαιο 2 Τμήμα ii του βιβλίου μου), η τάξη είναι η συλλογική κοινωνική έκφραση τής εκμετάλλευσης, ο τρόπος με τόν όποιο η εκμετάλλευση ενσωματώνεται σε μιά κοινωνική δομή. (Με τόν όρο εκμετάλλευση εννοώ βέβαια τήν ιδιοποίηση μέρους του προϊόντος τής εργασίας άλλων. Σε μιά έμπορευματική κοινωνία πρόκειται για τήν ιδιοποίηση αυτού που ο Μάρξ ονόμαζε «ύπεραξία»). 'Η τάξη είναι ουσιαστικά *μιά σχέση* —*όπως τό κεφάλαιο*, μιά άλλη βασική έννοια του Μάρξ, περιγράφεται από τόν ίδιο, σε δέκα περίπου περικοπές που έπεσήμανα, ως «σχέση», «κοινωνική σχέση παραγωγής» κ.ο.κ. Και *μιά τάξη* (μιά *συγκεκριμένη* τάξη) είναι μιά ομάδα ανθρώπων σε μιά κοινότητα, που αναγνωρίζεται από τή θέση τής σε όλόκληρο τό σύστημα κοινωνικής παραγωγής, και που όρίζεται κυρίως ανάλογα με τή σχέση τής (πρωταρχικά με όρους βαθμού έλέγχου) προς τούς όρους παραγωγής (δηλαδή προς τά μέσα και τήν εργασία παραγωγής) και προς άλλες τάξεις. Τά άτομα που συναποτελούν μιά δεδομένη τάξη ενδέχεται να έχουν αλλά και να μήν έχουν συνολικά ή μερικά συνείδηση

τής ταυτότητάς τους και των κοινών τους συμφερόντων ως τάξη, και ενδέχεται να αισθάνονται ή να μήν αισθάνονται άνταγωνιστικά προς μέλη άλλων τάξεων. 'Η ταξική *σύγκρουση* (ταξική πάλη, *Klassenkampf*) είναι ουσιαστικά η θεμελιώδης σχέση ανάμεσα στις τάξεις, που περιλαμβάνει *εκμετάλλευση* και αντίσταση στην εκμετάλλευση, αλλά όχι *αναγκαστικά* ταξική συνείδηση, συλλογική κοινή δράση, πολιτική ή άλλη —παρόλο που αυτά τά χαρακτηριστικά είναι πιθανόν να προκύψουν όταν μιά τάξη έχει φτάσει σε ένα όρισμένο στάδιο ανάπτυξης, και έχει γίνει αυτό που ο Μάρξ κάποτε ονόμασε (χρησιμοποιώντας ένα γεγγελιανό ιδίωμα) «*τάξη για τόν εαυτό της*».

Οί δούλοι τής αρχαιότητας (και οι μεταγενέστεροι) ταιριάζουν άπόλυτα σ' αυτό τό σχήμα. Οί δούλοι τής αρχαιότητας όχι μόνο αναφέρονται συνεχώς από τόν Μάρξ και τόν Ένγκελς ως τάξη, αλλά και σε πάρα πολλά χωρία παίρνουν άκριβώς τή θέση των ελευθέρων μισθωτών του καπιταλισμού και των δουλοπαροίκων του Μεσαίωνα. "Όπως ο προλετάριος αντίστοιχει στον κεφαλαιοκράτη, ο δουλοπάροικος στο φεουδάρχη, έτσι κι ο δούλος αντίστοιχει στο δουλοκτήτη. Σε κάθε περίπτωση, η σχέση είναι σαφώς μιά *ταξική* σχέση που περιλαμβάνει ταξική *σύγκρουση*, η ουσία τής όποίας είναι η εκμετάλλευση, *ή ιδιοποίηση ενός πλεονάσματος του άμεσου παραγωγού*: προλετάριου, δουλοπαροίκου ή δούλου. Αυτή είναι η ουσία τής τάξης. Στην πραγματικότητα, σε τρία πρώιμα έργα τους, γραμμένα τή δεκαετία του 1840, ο Μάρξ και ο Ένγκελς έκαναν ένα «μικρό μεθοδολογικό και έννοιολογικό λάθος», όπως τό αποκαλώ στο βιβλίο μου, αναφερόμενοι στην ταξική πάλη όχι ανάμεσα σε δούλους και δουλοκτήτες όπως θά έπρεπε, αλλά ανάμεσα σε δούλους και ελευθέρους ή πολίτες.

Αυτό είναι όπωσδήποτε λάθος, γιατί η μεγάλη πλειοψηφία των ελευθέρων ανθρώπων, ακόμα και των πολιτών, δέν είχε καθόλου δούλους. Και βέβαια η διάκριση ανάμεσα σε δούλους και ελευθέρους ανθρώπους ή πολίτες, όσο σημαντική κι αν είναι, δέν είναι ταξική διαφορά αλλά άπλως διαφορά κοινωνικής βαθμίδας (*status* ή «order»). Εύτυχώς ο Μάρξ και ο Ένγκελς δέν ξανάκαναν αυτό τό λάθος μετά τό 1848, απ' όσο ξέρω.

Αυτή η θεωρητική τοποθέτηση στην όποια οδηγήθηκα τά πρώτα χρόνια τής δεκαετίας του 1970, επίλυει όλα τά προβλήματα που ανέφερα παραπάνω. Παραμερίζει όλα τά εμπόδια στο να θεωρήσουμε τούς δούλους ως τάξη. 'Η εφαρμογή τής στην 'Αγγλία τής Θάτσερ είναι προφανής. Τό γεγονός ότι η άγγλική εργατική τάξη απέχει πολύ από τό να έχει ενιαία συνείδηση του εαυτού τής ή πολιτική ένότητα γίνεται άδιάφορο. Αυτό που είναι σημαντικό είναι ότι η κυβέρνηση βρίσκεται συντριπτικά με τό μέρος των ιδιοκτητριών τάξεων και προσπαθεί με ζήλο —στο βαθμό που μπορεί να πετύχει τούς σκοπούς τής χωρίς να καταψηφιστεί στις επόμενες εκλογές— να κρατάει σε ύψηλό επίπεδο τά κέρδη, που πάνε πρωταρχικά στις ιδιοκτήτριες τάξεις, και σε χαμηλό τούς μισθούς, που πάνε στους εργάτες, στους όποιους λείει συνεχώς ότι αν είναι άπληστοι (κυρίως μέσω των συνδικάτων τους), θά «*μās*» *έκτοπισουν* από τήν αγορά.

Πάνω απ' όλα, η θεωρητική τοποθέτηση που περιέγραψα μās βοηθά να καταλάβουμε ένα δυσόιωνο μείζον φαινόμενο του σύγχρονου κόσμου: τήν καπιταλιστική εκμετάλλευση σε παγκόσμια κλίμακα, που έχει πάρει άπέραντα νέες διαστάσεις τίς τελευταίες δεκαετίες, με τήν αυξανόμενη εξαγωγή κεφαλαίων από τίς

αναπτυγμένες χώρες σε λιγότερο αναπτυγμένες, ειδικά σ' αυτές που, λόγω της απουσίας δημοκρατίας, ή εργατική δύναμη μπορεί να ελεγχθεί και να καταπιεστεί σε ύψηλο βαθμό. Παράδειγμα οι ύποσθηζόμενες από τις ΗΠΑ δικτατορίες της Κεντρικής και Νότιας Αμερικής, και βέβαια αυτό το άρχετυπο ολιγαρχίας του 20ού αιώνα, ή Νότια Αφρική, που κατέχει σημαντική θέση, στο μυαλό πολλών προσωπικοτήτων αυτής της χώρας, ως επαλήθευση του πού τους άρρσει να αποκαλοϋν «ελεύθερο κόσμο». "Όπως ξέρουμε όλοι, ό στόχος αυτού του παγκόσμιοι κινήματος είναι ή παραγωγή του ύψηλότερου δυνατού κέρδους για τούς επενδυτές, μέλη τών ιδιοκτητριών τάξεων, μέ τούς χαμηλότερους δυνατόν μισθούς για τούς εργάτες —έκμετάλλευση μέ τήν πλήρη σημασία της. "Όλη αυτή ή διαδικασία, πού τήν αποκάλεσα στο βιβλίο μου «ταξική πάλη στο ιδεολογικό επίπεδο», εϋπρεπίζεται και εμφανίζεται μάλιστα ως αναγκαία όταν χαρακτηρίζεται εϋεργετική λειτουργία της «επιχείρησης» μέσω της «ελεύθερης άγορας» πού, ως συνέπεια της ίδιας της φύσης, είναι άπολύτως επαρκής στο να διανέμει τά όφελή της, μέ τή μορφή κερδών, πάνω άπ' όλα σ' αυτούς πού παράγουν όσο πιο φθηνά γίνεται και πού δέν έχουν άδικαιολόγητη εϋαισθησία για τούς μισθούς τών εργατών τους.

Πολιτική δράση και συνείδηση

Η θεωρητική τοποθέτηση πού περιγράφω έχει τό μεγάλο πλεονέκτημα ότι μās επιτρέπει να χρησιμοποιήσουμε τήν έννοια της τάξης μέ συνέπεια, μέ τό ίδιο νόημα, αναφερόμενοι σ' ένα ευρύ φάσμα ταξικών κοινωνιών, από τούς προϊστορικούς χρόνους μέχρι σήμερα. Έλπίζω να δειξα πώς μέ τό να γίνω ιστορικός της αρχαιότητας κατάφερα να λύσω τά προβλήματα πού μέ παιδεύαν για καιρό. Ιδιαίτερα ή μελέτη της ελληνικής και ρωμαϊκής δουλείας μου επέτρεψε να καταλάβω τή φύση της τάξης στη θεμελιώδη σκέψη του Μάρξ. Θεωρούσε πάντα τούς δούλους ως τάξη. Άλλά αυτή είναι ή πιο άκρεια περίπτωση: αν οι δούλοι της αρχαιότητας πρέπει να θεωρούνται τάξη, τότε ούτε ή ταξική συνείδηση ούτε ή κοινή πολιτική δράση (και τά δύο ήταν πολύ πέρα από τις δυνατότητες τών δούλων στην αρχαιότητα) μπορούν να θεωρούνται αναγκαία χαρακτηριστικά τών τάξεων στο σύστημα του Μάρξ: και αυτό έδωσε λύση στις δυσκολίες πού μέ παιδεύαν από τή δεκαετία του 1930 σχετικά μέ τις τάξεις στη σύγχρονη κοινωνία.

Ξεφεύγοντας πρός στιγμήν από τό θέμα αυτό, θα έλεγα ότι έχουν προταθεί πολλές διαφορετικές έννοιες για να όριστούν οι τάξεις και ότι βέβαια είναι καθέννας ελεύθερος, αν νομίζει ότι παράγονται πιο γόνιμα αποτελέσματα, να υιοθετήσει μίαν αντίληψη για τις τάξεις πολύ διαφορετική άπ' αυτήν πού είχε ό Μάρξ. (Η μόνη μου επιφύλαξη είναι ότι δέν θα πρέπει τότε να αποδώσει παραπλανητικά τις ιδιαίτερες δικές του συλλήψεις στον Μάρξ και να προσποιείται ότι ή δική του αντίληψη αντιπροσωπεύει τήν αντίληψη του Μάρξ). Η πιο γνωστή μελέτη στους περισσότερους κοινωνιολόγους σχετικά μέ τό θέμα αυτό είναι μάλλον αυτή του Μ. Βέμπερ, του όποιου ό όρισμός τών τάξεων ήταν πολύ διαφορετικός άπ' ό,τι μπορεί να αποδοθεί στον Μάρξ. Ο Βέμπερ, για παράδειγμα, δέν θα θεωρούσε ποτέ τούς δούλους ως τάξη «μέ τήν τεχνική σημασία

του όρου» (σύμφωνα δηλαδή μέ τόν ιδιαίτερο όρισμό του Βέμπερ για τις τάξεις), γιατί, όπως έγραφε, «ή μοίρα τών δούλων δέν καθορίζεται από τή δυνατότητα να προσφέρουν μόνοι τους στην άγορά αγαθά ή υπηρεσίες». Για τόν Βέμπερ «ή ταξική θέση' είναι βασικά 'θέση στην άγορά'» και βέβαια οι δούλοι δέν ενεργοϋν στην άγορά: γι' αυτό, για τόν Βέμπερ δέν είναι τάξη αλλά *Stand*, κοινωνική βαθμίδα (*status group*). Θα ήθελα να επαναλάβω σήμερα τήν έκπληξη πού εξέφρασα στο βιβλίο μου για τήν Ταξική Πάλη για τό ότι δέν κατάφερα να βρώ πουθενά στο έργο του Βέμπερ —νομίζω πώς έχω κοιτάξει όλα τά σχετικά τμήματα— καμιά σοβαρή αντιμετώπιση της θεμελιώδους διαφορετικής έννοιας τών τάξεων στον Μάρξ. (Αν έχω παραλείψει κάτι παρακαλώ να μέ διορθώσετε). Μπορεί όμως να υπάρχει πολύ άπλή εξήγηση σ' αυτό: ίσως ό Βέμπερ, όπως και τόσοι άλλοι, δέν κατάφερε ποτέ να καταλήξει στο ποιά ήταν ακριβώς ή έννοια του Μάρξ!

Νομίζω πώς υπάρχει κάτι ακόμα πού πρέπει να επιρωθεί σχετικά μέ τήν έννοια τών τάξεων στον Μάρξ. Μία βασική διαφορά ανάμεσα στη δική μου αντίληψη και στις αντιλήψεις πολλών άλλων πού έχουν γράψει σχετικά μέ τό θέμα, όπως έδειξα προηγουμένως, είναι ότι δέν έχω δώσει τό ίδιο βάρος σ' όλα τά χωρία (υπάρχουν εκατοντάδες) στα όποια ό Μάρξ λέει κάτι πού μπορεί να θεωρηθεί ως ένδειξη της αντίληψής του για τις τάξεις. Αυτό πού παραγνωρίζεται πολύ συχνά είναι ότι αυτές οι διατυπώσεις του Μάρξ δέν είναι όλες συμβιβάσιμες μεταξύ τους ως έχουν. Αντι να προσπαθήσω να τις αποδεχθώ όλες και να διαλέγω σε κάθε ευκαιρία αυτήν πού συμβαίνει να εξυπηρετεί ένα συγκεκριμένο επιχείρημα, ξεχώρισα μία βασική σημασία του όρου τάξη, πού καλύπτει σχεδόν όλες τις περιπτώσεις στον Μάρξ. Επιμένω ότι τά χωρία πού έρχονται σε σύγκρουση μέ αυτήν τή θεμελιώδη σημασία, πρέπει να θεωρηθούν ως παρεκκλίσεις και να εξεταστούν προσεκτικά, για να αποκαλυφθεί τό πλαίσιο (πού πάντοτε αποδεικνύεται αιτία της παρέκκλισης) πού έδωσε στο χωρίο τήν ιδιαίτερη σημασία του. Ιδιαίτερα σε σχέση μέ τόν αρχαίο κόσμο, οι παρεκκλίσεις μπορούν να γίνουν άμέσως κατανοητές σε διάφορες περιπτώσεις, αν γίνει αντιληπτό ότι όταν ό Μάρξ αναφέρεται στις «τάξεις» ή τήν «ταξική σύγκρουση» αυτό πού πρωταρχικά, αν όχι αποκλειστικά, έχει κατά νου σ' αυτές τις περιπτώσεις είναι οι πολιτικοί άγώνες.

Ένα παράδειγμα από τόν 19ο αιώνα, πού δέν είναι δυνατόν κανείς να αντικρούσει, είναι ή διατύπωση στη *Δεκάτη όγδοη Μπρυμαίρ*, σχετικά μέ τό τέλος του 1850, ότι «ή αστική τάξη είχε ξεπερδέψει πρός στιγμήν μέ τήν *Klassenkampf* καταργώντας τήν καθολική ψήφο». (Έπτά μήνες νωρίτερα είχε θεσμοθετηθεί ένας νόμος πού περιόριζε τό δικαίωμα της ψήφου). Η διατύπωση αυτή επί λέξει είναι γελοία ως έχει, αποκτά όμως πολύ καλό νόημα, αν θεωρήσουμε ότι αναφέρεται, όπως βέβαια απαιτούν τά συμφραζόμενα, στο ότι ή κατάργηση της καθολικής ψήφου είχε για ένα διάστημα έκτοπίσει τόν κοινοβουλευτικό ταξικό άγώνα. Σε όρισμένες άλλες περικοπές ό Μάρξ γράφει, σε καταφανή αντίθεση πρός τήν τοποθέτησή του άλλου, σαν να μην μπορούν να θεωρηθούν οι εργάτες σε μία κεφαλαιοκρατική κοινωνία ως τάξη, μέχρις ότου «διαμορφωθούν πολιτικά» ή «όργανωθούν ως τάξη». Σ' ένα χωρίο της *Δεκάτης όγδοης Μπρυμαίρ* πού μνημονεύεται συχνά, ό Μάρξ λέει για τούς Γάλλους μικροϊδιοκτήτες άγρότες ότι από όρισμένες άποψεις ά-

ποτελούν τάξη και ότι από ορισμένες άλλες δέν αποτελούν. Τά συμφραζόμενα απαιτούν τό βάρος νά τό πάρει ή δεύτερη δήλωση, και ξέρω ότι ή δεύτερη αὐτή δήλωση μνημονεύεται ἀπό μόνη της ἐνῶ ή πρώτη ἀγνωεῖται — παρόλο πού εἶναι ἀπόλυτα σαφές ἀπό πολλές περικοπές στή *Δεκάτη ὁγδοή Μπρυμαίρ* και σέ ἄλλα ἔργα τοῦ Μάρξ ὅτι θεωροῦσε τούς ἀγρότες μικροδιοκτῆτες τάξη.

“Ὅσοι δέν δέχονται ὅτι οἱ δούλοι τῆς ἀρχαιότητας μπορούσαν νά αποτελοῦν τάξη ἐπικαλοῦνται δύο περικοπές τοῦ Μάρξ, πού ἀναφέρονται εἰδικά στήν *Klassenkampf*, ὅπου ή μία λέει — ὄχι μέ μεγάλη ἀκρίβεια, ὅπως και νά τήν ἐρμηνεύσουμε — ὅτι «οἱ ταξικοί ἀγῶνες στόν ἀρχαῖο κόσμο πῆραν κυρίως τή μορφή μιᾶς πάλης μεταξύ ὀφειλετῶν και πιστωτῶν», και ή ἄλλη ὅτι «στήν ἀρχαία Ρώμη ή ταξική πάλη γινόταν μόνο στό πλαίσιο μιᾶς προνομιοῦχας πλειοψηφίας, ἀνάμεσα στούς ἐλεύθερους πλούσιους και τούς ἐλεύθερους φτωχοῦς, ἐνῶ οἱ μεγάλες παραγωγικές μάζες τοῦ πληθυσμοῦ, οἱ δούλοι, αποτελοῦσαν τό καθαρά παθητικό βᾶθρο πού στήριζε αὐτούς τούς μαχητές». Ἡ λύση εἶναι ὅτι ὁ Μάρξ και στίς δύο περιπτώσεις ἔχει κατά νοῦ ἀποκλειστικά τούς *πολιτικούς* ἀγῶνες. Προσθέτοντας ἀπλῶς τή λέξη «πολιτικοί/ή» κάθε φορά πρὶν ἀπό τούς «ταξικούς ἀγῶνες» και τήν «ταξική πάλη», φέρνουμε τίς δύο διατυπώσεις σέ συμφωνία μέ τή βασική του σκέψη, και μπορούμε ἔτσι νά δεχτοῦμε τίς ἄλλες του διατυπώσεις μέ τή φυσιολογική τους σημασία. Μ’ αὐτό τόν τρόπο δέν ἔχουμε κανένα λόγο νά μήν ἀναγνωρίσουμε τούς δούλους τοῦ ρωμαϊκοῦ κόσμου ὡς τάξη, ἐμπλεγμένη σέ διαρκεῖς ταξικούς ἀγῶνες στό οἰκονομικό ἐπίπεδο.

Νομίζω ὅτι ὀφείλω νά κάνω κάποια ἀναφορά στούς ἱστορικούς, μαρξιστές και μή μαρξιστές, πού ἰσχυρίζονται ή (πιό συχνά) παίρνουν ὡς δεδομένο ὅτι οἱ δούλοι δέν πρέπει νά θεωροῦνται τάξη. Θά περιοριστώ σέ ὀρισμένους μόνο, πού εἶναι πιό γνωστοί και πού προσαποθῶν τουλάχιστον νά διατυπώσουν ὅποια ἐπιχειρήματα ὑπάρχουν ὑπέρ τῆς ἀποψῆς τους. Ὑπάρχει ἕνα ἄρθρο τοῦ κορυφαίου Γάλλου ἱστορικοῦ τῆς ἀρχαιότητας, τοῦ καθηγητῆ Πιέρ Βιντάλ-Νακέ, πού μνημονεύεται συχνά (και γιά τό ὅποιο ὁ σέρ Μόουζες Φίνλεϊ ἔχει ἐκφράσει τήν ἐνθουσιώδη ἐπιδοκιμασία του) και ἕνα βιβλίο πηγῶν γραμμένο γαλλικά και ἀγγλικά σέ συνεργασία ἀπό τούς δρ. Μάικλ Ὡστιν (τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ St. Andrews) και Βιντάλ-Νακέ, πού περιλαμβάνει μιᾶ μεγάλη εἰσαγωγή τοῦ Ὡστιν. Πληροφοροῦμε ὅτι μιᾶ βελτιωμένη ἀγγλική ἐκδοση αὐτοῦ τοῦ βιβλίου μέ τόν τίτλο *Οἰκονομική και Κοινωνική Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδας* εἶναι πολύ δημοφιλῆς στούς Ἀγγλους φοιτητές. (Τίς ἀπόψεις τοῦ Βιντάλ-Νακέ μπορεί ὁ Ἑλληνας ἀναγνώστης νά διαβάσει στό ἄρθρο του «Οἱ Ἑλληνες δούλοι ἀποτελοῦσαν τάξη;», στόν *Μαῦρο Κυνηγό*, «Νέα Σύνορα» 1983. Σ.τ.μ.). Παρόλο πού κανένας ἀπό τούς τρεῖς ἐπιστήμονες πού μόλις ἀνέφερα δέν εἶναι μαρξιστής οὔτε θεωρεῖ τόν ἑαυτό του μαρξιστή, φιλοδοξοῦν βασικά νά χαρακτηρίσουν τήν τοποθέτηση τοῦ Μάρξ. Τά ἐπιχειρήματά τους (ἂν μπορῶ νά τά ἀποκαλέσω ἔτσι) μοῦ φαίνονται ἐντελῶς χωρίς οὐσία σέ σύγκριση μ’ αὐτά στά ὁποῖα μόλις ἀναφέρθηκα. Ἀλλά ἂν ἐνδιαφέρεστε μπορείτε νά τους διαβάσετε και νά κρίνετε μόνοι σας.

Και οἱ Ἴταλοί δέν τά καταφέρνουν καλύτερα. Προλαβαίνω νά ἀναφέρω μόνο τόν καθηγητῆ Ἀντρέα Γκαρραντίνι, ἕναν ἀπό τούς καλύτερους Ἴταλούς ἀρ-

χαιολόγους, πού εἶναι μαρξιστής και πού εἶναι πιό ἐξοικειωμένος μέ τά ἔργα τοῦ Μάρξ ἂν ὅσο οἱ ἄλλοι πού ἀνέφερα, παρόλο πού ὀφείλω νά πῶ ὅτι σ’ αὐτό εἰδικά τό σημεῖο δέν φαίνεται νά ἔχει ἀντιληφθεῖ τό μεγάλο βάρος τῶν ἀποδείξεων ἐναντίον του. “Ὅταν ἔγραφα τό βιβλίο μου γιά τήν Ταξική Πάλη δέν εἶχα στή διάθεσή μου τό βιβλίο τοῦ Γκαρραντίνι πού ἀσχολεῖται κυρίως μέ προκαπιταλιστικούς οἰκονομικούς σχηματισμούς. Πρέπει λοιπόν νά ἀναφέρω ἐδῶ τόν κρυπτογραφικό του τίτλο, τό νόημα τοῦ ὁποῖου μάλλον θά τό καταλάβουν ἀμέσως (φοβᾶμαι) μόνο ὅσοι ξέρουν καλά τά *Grundrisse*: λέγεται *L’ anatomia della scimmia*. Πρὶν μερικά χρόνια εἶχα ἕνα φοιτητῆ πού ἔσπαχνε σ’ ἕνα βιβλιοπωλεῖο (ξεχνᾶω ποιό) γιά τό βιβλίο τοῦ Ράις Χόλμς γιά τόν αὐτοκράτορα Αὐγουστο, πού λέγεται *Ὁ ἀρχιτέκτονας τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας*. Ὁ φοιτητής μου μοῦ εἶπε ὅτι βρῆκε τό βιβλίο στό τμήμα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Μπαίνω στόν πειρασμό νά ἀναρωτηθῶ πού θά μπορούσε νά βρεῖ κανεῖς σ’ ἕνα τέτοιο βιβλιοπωλεῖο τό βιβλίο τοῦ Γκαρραντίνι — τό «πιθηκοβιβλίο» του, ὅπως συνηθίζω νά τό λέω — χωρίς, σπεῦδω νά δηλώσω, νά θέλω νά δείξω τήν παραμικρή ἔλλειψη σεβασμοῦ γιά ἕναν τόσο ἱκανό ἐπιστήμονα. Φαντάζομαι ὅτι ή προφανῆς λέξη «*anatomia*» θά τό καταχώριζε μάλλον στό ἱατρικό τμήμα, μέ τά βιβλία «Ἀνατομίας». Ἀλλά ἴσως ὁ βιβλιοπώλης νά τό ἐβαζε στή «Ζωολογία» ἂν ἤξερε τί θά πεῖ «*scimmia*».

Οἱ ἀγρότες και ή ἐκμετάλλευση

Θά ἤθελα τώρα νά ἀσχοληθῶ μέ ἕνα πρόβλημα τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας περί τάξεων, τό ὁποῖο μέ παίδεψε κάποτε πάρα πολύ και τό ὁποῖο ἔκανα περισσότερο χρόνο νά τό ἐπιλύσω ἂν ὅ,τι ὁποιοδήποτε ἄλλο. Σχετίζεται μ’ αὐτούς πού ἦταν στήν πραγματικότητα ή πλειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ στόν ἑλληνικό και ρωμαϊκό κόσμο γιά πολλούς αἰῶνες, ἀλλά γιά τούς ὁποῖους (λόγω τῆς φύσης τῶν πηγῶν μας) ἔξερομε ἀπείρωσ λιγότερα ἂν ὅ,τι γιά τίς ἀνώτερες τάξεις: ἀναφέρομαι στούς ἐλεύθερους, ἀνεξάρτητους παραγωγούς, ή μεγάλη πλειοψηφία τῶν ὁποῖων ἦταν βέβαια ἀγρότες. Αὐτό πού πρόκειται νά πῶ εἶναι λοιπόν μεγαλύτερου γενικοῦ ἐνδιαφέροντος ἀπό ὅ,τι ἀφορᾶ μόνο τήν ἑλληνορωμαϊκή ἀρχαιότητα. Γιατί, ὅπως πολύ σωστά ἔχει πεῖ ὁ Τέοντορ Σανίν, «ἀξίζει νά θυμόμαστε ὅτι, τόσο στό παρελθόν, ὅσο και στό παρόν, οἱ ἀγρότες εἶναι ή πλειοψηφία τῆς ἀνθρωπότητας»: Τίς τελευταῖες δεκαετίες ἔχουν γραφεῖ πολλά σχετικά μέ τούς ἀγρότες, κυρίως ἀπό κοινωνιολόγους και ἀνθρωπολόγους, πού μπορεί νά εἶναι πολύ ἱκανοί ὅταν ἀναφέρονται στόν σύγχρονο κόσμο, ἀλλά ἐντελῶς ἀνίκανοι ὅταν ἔχουν νά κάνουν μέ τήν ἀρχαιότητα — ἐκτός ἂν, ὅπως πολλοί λίγοι, τά καταφέρνουν μέ τίς συχνά πολύ δύσκολες πηγές, δηλαδή τίς ἀρχαῖες μαρτυρίες.

Ἀπό τά φοιτητικά μου χρόνια, στά τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ ’40, μοῦ πρωτοεμφανίστηκε ἕνα ἰδιαίτερο πρόβλημα πού μέ ἀπασχόλησε ὡς ἱστορικό και δέν μπορούσα νά τό ἐπιλύσω ἱκανοποιητικά μέχρι τή δεκαετία τοῦ ’70. Μέ δύο λόγια μπορούμε νά διατυπώσουμε τό πρόβλημα ὡς ἔξης. Οἱ δούλοι τῆς ἀρχαιότητας και οἱ δουλοπάροικοι και οἱ ὑπόδουλοι γιά χρέη ὑφίσταντο τήν ἐκμετάλλευση μέ ἀπολύτως προφανεῖς τρόπους. Τό ἴδιο ἰσχύει και γιά ὀρισμένους ἀγρότες, συμπεριλαμβανομένων τῶν ἐνοικιαστῶν γῆς πού καθυστεροῦσαν νά πληρώσουν τά ὑπέρογκα νοίκια τους,

καί ακόμα για ιδιοκτήτες γης που όταν δεν πήγαινε καλά ή σοδειά αναγκάζονταν να δανειστούν υποθηκεύοντας την ιδιοκτησία τους με τοκογλυφικούς όρους. Άλλά τί θα μπορούσαμε να πούμε για τη μεγάλη πλειοψηφία των *μικροϊδιοκτητών* αγροτών, που τουλάχιστον κατάφεραν να επιβιώσουν δουλεύοντας τα κτήματά τους, τα οποία τα κληροδοτούσαν από γενιά σε γενιά; Μέ ποίο τρόπο ύφισταντο αυτοί την εκμετάλλευση;

Απάντησα στο ερώτημα αυτό στο βιβλίο μου, κάνοντας διάκριση ανάμεσα σε δύο διαφορετικά είδη εκμετάλλευσης: αποκάλεσα την πρώτη «ήμεση και άτομική» και την άλλη «ήμεση και συλλογική». Η πρώτη (ή «ήμεση και άτομική») είναι αυτή των μισθωτών, των δούλων, των δουλοπαροίκων και των υπόδουλων για χρέη, και ακόμα των ένοικιαστών γης και των γιά παράδειγμα της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής διοίκησης ή της διοίκησης μιας ελληνικής ή ρωμαϊκής πόλης), που εκπροσωπεί κυρίως τα συμφέροντα μιας κυρίαρχης τάξης (ή κυρίαρχων τάξεων), επιβάλλει δυσανάλογα βάρη σε μία συγκεκριμένη κυρίαρχουμένη τάξη (ή σε κυρίαρχουμένες τάξεις). Τα βάρη αυτά μπορούμε εύκολα να τα κατατάξουμε σε τρία είδη: φορολογία, στρατολόγηση και καταναγκαστική εργασία ή προσωπική υπηρεσία. Πολύ περιληπτικά θα αναφερθώ σε κάθε ένα είδος χωριστά. Η *φορολογία*, που ήταν συχνά έντυπωσιακά ελαφριά στις κλασικές ελληνικές πόλεις-κράτη και στη ρωμαϊκή δημοκρατία, αδεήθηκε υπερβολικά την εποχή της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, και την εποχή της ύστερης δημοκρατίας απορροφούσε ένα μεγάλο ποσοστό του συνολικού προϊόντος της παραγωγής των αγροτών. (Δείτε ειδικότερα το τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου μου για την Πάλη των Τάξεων, και βέβαια το μεγάλο έργο του Α. Τζόουνς για την *Υστερή ρωμαϊκή αυτοκρατορία*). Οι επιπτώσεις της *στρατολόγησης* παρουσίαζαν μεγάλες διαφορές στην αρχαιότητα. Μερικές φορές οι φτωχότερες τάξεις τη βγάζανε χωρίς μεγάλο βάρος. Άλλά τον τρίτο και το δεύτερο αιώνα π.Χ. η στρατολόγηση είχε γίνει ένα τρομερό βάρος για τους αγρότες της ρωμαϊκής Ιταλίας, και ως εκ τούτου πολλοί φτωχοί αγρότες έχασαν τη γη τους.

Η τελευταία από τις τρεις κατηγορίες μου, ή *καταναγκαστική εργασία*, έχει γίνει αντικείμενο προσοχής σε πολύ μικρότερο βαθμό από τις δύο άλλες και θα δώσω ένα δυο παραδείγματα από την Καινή Διαθήκη, με τα οποία όλοι θα είσαστε εξοικειωμένοι. Όλοι ξέρουμε για τον Σίμωνα τον Κυρηναίο τον οποίο υποχρέωσαν οι Ρωμαίοι να μεταφέρει το σταυρό του Ίησού στον τόπο της εκτέλεσης. Άλλά ακόμα και φιλόλογοι αγνοούσαν συχνά ότι σχετικά μ' αυτό το συμβάν και ο Μάρκος και ο Ματθαίος χρησιμοποιούν τον σωστό ελληνικό τεχνικό όρο για μία τέτοια επιβολή: ένα γραμματικό τύπο του ρήματος *άγγαρεύειν*. Η ελληνική *άγγαρεία* και λατινική *angaria* προέρχονται από μία λέξη που είχε μακρά χρήση στην περσική αυτοκρατορία σχετικά με τις υπηρεσίες μεταφοράς. Την υιοθέτησαν τα ελληνιστικά βασίλεια και καθιερώθηκε σε παρόμοιες και συσχετιζόμενες επιβολές προς όφελος του κράτους και των δημοτικών αρχών στη ρωμαϊκή πε-

ρίοδο. Τα λόγια του Ίησού στην «Επί του όρου όμιλία», «καί όστις σε άγγαρεύσει μίλον έν, ύπαγε μετ' αυτού δύο», έχουν νόημα μόνο αν καταλαβαίνουμε το σύστημα της άγγαρείας. Καί εδώ πάλι ή ελληνική λέξη είναι ένας τύπος του ρήματος *άγγαρεύειν*. Είμαι της γνώμης ότι ή περικοπή αυτή άπαιτεί μεγαλύτερη προσοχή άπ' ό,τι συνήθως στίς μελέτες για τη στάση του Ίησού άπέναντι στίς πολιτικές έξουσίες της εποχής του. Νομίζω ότι *ένδεχομένως* αυτό είναι ένα από τά κείμενα που συνέβαλαν στη διαμόρφωση της παθητικής πολιτικής στάσης του άπόστολου Παύλου, όπως τη βλέπουμε να εκφράζεται σε μία καταστροφική όμάδα κειμένων που μπορούν να συνοψιστούν στα λόγια της *Πρός Ρωμαίους Έπιστολής*: «Όυ γάρ έξουσία ει μη υπό Θεού, αί δέ ούσαι υπό Θεού τεταγμέναι είσιν». Άξίζει να αναφέρουμε ότι ό φιλόσοφος Έπικτητος (που παρεμπιπτόντως, ήταν πρώην δούλος) ήταν πολύ λιγότερο ένθουσιώδης από τόν Ίησού στο θέμα της συνεργασίας με τούς κρατικούς υπαλλήλους που επέβαλλαν *άγγαρείς*. Άντιλαμβανόμενος την πραγματικότητα λέει ότι ή λογική άπαιτεί να συμμορφώνεται κανείς στην επίταξη του γαίδουριού του από ένα στρατιώτη. Άν φέρει αντίρρηση, λέει, τό άποτέλεσμα θα είναι μάλλον ότι θα ξελοφορτωθεί και θα χάσει και τό ζωό του έτσι κι άλλως.

Πρέπει να προσθέσω ότι άφου είχα πιά επεξεργαστεί τη θεωρία των τριών ειδών εκμετάλλευσης που μόλις περιέγραψα, με ένθάρρυνε τό ότι διαπίστωση πως κι ό ίδιος ό Μάρξ την είχε ένμέρει διατυπώσει, σ' ένα άρθρο του στο *Neue Rheinische Zeitung* τό 1850, που άποτελεί μέρος της συλλογής που άποκαλείται *Όι ταξικοί άγώνες στην Γαλλία*. Ό Μάρξ γράφει εκεί, σχετικά με την κατάσταση των Γάλλων αγροτών της εποχής του, ότι «ή εκμετάλλευσή τους δέν διαφέρει παρά στη μορφή από την εκμετάλλευσή του βιομηχανικού προλεταριάτου. Ό εκμεταλλευτής είναι ό ίδιος: τό *κεφάλαιο*. Οι ξεχωριστοί κεφαλαιοκράτες εκμεταλλεύονται την αγροτική τάξη με τούς κρατικούς φόρους» (Μάρξ - Ένγκελς, *Διαλεχτά έργα*, τόμος Ιος, σ. 245. Σ.τ.μ.).

Δουλοκτητικές κοινωνίες;

Υπάρχει άλλη μία πλευρά της μαρξιστικής θεωρίας περί τάξεων με την όποία θα ήθελα να άσχοληθώ, καθώς είναι δυνατόν να δημιουργήσει συγχύσεις αν δέν ξεκαθαριστεί. Αυτό τό πρόβλημα μπορεί να προκύψει στη μελέτη όποιασδήποτε ταξικής κοινωνίας, αλλά είναι ιδιαίτερα έντονο στην περίπτωση της δουλείας της αρχαιότητας. Έκείνο που ούσιαστικά χρειάζεται για την επίλυσή του είναι απλά και μόνο ή αναγνώριση αυτού που λέει ό ίδιος ό Μάρξ σε πολλά χωρία και των τριών τόμων του *Κεφαλαίου*. (Έχω εξετάσει τά χωρία αυτά στο 2ο κεφάλαιο, 2ο μέρος του βιβλίου μου. Ένδέχεται να έχει άσχοληθεί κάποιος πρόσφατα με τό θέμα αυτό με γενικούς όρους και άπ' όλες τις πλευρές, αλλά δέν έτυχε να ξέρω καμία ίκανοποιητική μελέτη). Όρισμένοι σημερινοί μαρξιστές που ξέρουν ότι ό Μάρξ και ό Ένγκελς θεωρούσαν πάντα τόν ελληνικό και τόν ρωμαϊκό κόσμο ως «δουλοκτητικές κοινωνίες», νομίζουν ότι είναι ανάγκη να ίσχυριστούμε ότι στον κόσμο εκείνο τό *μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής* γινόταν από δούλους. Άλλά ή γνώμη αυτή άποδεικνύεται λανθασμένη. Τό μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής, ιδιαίτερα στη γεωργία (που ήταν καταφανώς ό

πιο σημαντικός τομέας στην οικονομία της αρχαιότητας), γινόταν με την εργασία αγροτών, που τουλάχιστον κατ' όνομα ήταν ελεύθεροι, έστω κι αν από τα πρώτα χρόνια του 4ου αιώνα μ.Χ., όλο και περισσότεροι οδηγούνταν συνεχώς προς μορφές δουλοπαροικίας. Και ένα μεγάλο μέρος της βιοτεχνίας άπασχολούσε κι αυτό πάντοτε ελεύθερους εργάτες. Η τοποθέτηση την οποία καταπολεμώ έχει γίνει, και πολύ σωστά, αντικείμενο έντονων κριτικών. Δυστυχώς όμως πολλοί θεωρούν ότι η άποψη αυτή είναι μοιραία συνέπεια της άποδοχής μιας μαρξιστικής ανάλυσης της αρχαίας κοινωνίας, ενώ δεν είναι. Δεν άρνούμαι ότι ο ίδιος ο Μάρξ πίστευε *ένδεχομένως* ότι σέ μεγάλο τμήμα της 'Ιταλίας και της Σικελίας την εποχή της ύστερης ρωμαϊκής δημοκρατίας (ας πούμε περίπου στα τελευταία 150 χρόνια π.Χ.) τό μεγαλύτερο μέρος της εργασίας γινόταν από δούλους. (Η άποψη αυτή, αν και λανθασμένη, δεν είναι και παράλογη). 'Αλλά σύμφωνα με τίς άρχές που έβαλε ο ίδιος ο Μάρξ στα χωρία του *Κεφαλαίου*, στα όποια αναφέρθηκα, ή φύση ενός δεδομένου τρόπου παραγωγής κρίνεται όχι σύμφωνα με τό ποιού ή εργασία συμβάλλει περισσότερο στην παραγωγή, αλλά σύμφωνα με τή μέθοδο ιδιοποίησης του πλεονάσματος, τόν τρόπο με τόν όποιο οί κυρίαρχες τάξεις εξάγουν τό πλεόνασμα από τούς άμεσους παραγωγούς. Τουλάχιστον στα πιο άναπτυγμένα μέρη του έλληνικού και του ρωμαϊκού κόσμου, ενώ (όπως είπα) τό μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής γινόταν με τήν εργασία ελεύθερων αγροτών και τεχνιτών, οί *ιδιοκτήτριες τάξεις* άποσπούσαν τό μεγαλύτερο μέρος του τακτικού τους πλεονάσματος από τήν *εργασία δούλων*. ('Ιδιοκτήτριες τάξεις κατά τήν όρολογία μου είναι αυτές που μπορούν, αν θέλουν, νά ζήσουν χωρίς νά εργάζονται, αλλά δεν είναι ανάγκη νά εργάζονται. 'Αποτελούσαν *ένδεχομένως* ένα ποσοστό μεταξύ δύο ή τρία και δέκα ή δεκαπέντε τοίς εκατό του ελεύθερου πληθυσμού στην αρχαία 'Ελλάδα και Ρώμη, ανάλογα με τήν περιοχή και τήν εποχή. Νομίζω ότι τό μικρό ποσοστό θά πρέπει γενικά νά ήταν πιο κοντά στην πραγματικότητα, ιδίως γιά τή ρωμαϊκή περίοδο).

Η άνελεύθερη εργασία δεν ήταν όμως αποκλειστικά αυτή των δούλων: πρώτον, μορφές δουλοπαροικίας (οί Σπαρτιάτες είλωτες γιά παράδειγμα) εξακολουθούσαν νά υπάρχουν εδώ κι εκεί ως σπάνιες εξαιρέσεις· και δεύτερον, ή δουλεία γιά χρέη ήταν μία πραγματικότητα στίς περισσότερες περιοχές (ή δημοκρατική 'Αθήνα είναι ή μεγάλη εξαίρεση) σέ πολύ μεγαλύτερη κλίμακα άπ' ό,τι παραδέχεται ή μεγάλη πλειοψηφία των ιστορικών της αρχαιότητας. Τρίτον, ύστερα από τό 300 μ.Χ. περίπου, μου φαίνεται πιθανό ότι οί *ιδιοκτήτριες τάξεις* άποσπούσαν τό πλεόνασμά τους (πάντα κατά βάση αγροτικού χαρακτήρα) περισσότερο από δουλοπαροίκους παρά από κανονικούς δούλους, παρόλο που ή δουλεία συνέχιζε νά είναι σημαντική. Αυτό είναι ωστόσο ένα εξαιρετικά δύσκολο θέμα με τό όποιο προσπάθησα νά ασχοληθώ λεπτομερικά στο βιβλίο μου και δεν θά έπρεπε νά έπεκταθώ άλλο εδώ. Θά έλεγα μόνο ότι κατά τή γνώμη μου ή πιο χρήσιμη σχετική διατύπωση του Μάρξ βρίσκεται στα *Grundrisse*, όπου υποστηρίζεται ότι τόν αρχαίο κόσμο τόν χαρακτήριζε «*direkte Zwangsarbeit*», άμεση καταναγκαστική εργασία. 'Ο έλληνικός και ρωμαϊκός κόσμος —τουλάχιστον μέχρι τόν έβδομο αιώνα, στόν όποιο και μου επιτρέπουν νά φτάσω οί γνώσεις μου των πηγών— ήταν όπωσδήποτε *μία κοινωνία που βασιζόταν στην άνελεύθερη εργασία*, με τήν έννοια ότι ιδιο-

κτήτριες τάξεις της άποσπούσαν πάντα τό μεγαλύτερο μέρος του τακτικού τους πλεονάσματος από άνελεύθερη εργασία.

• Η χρηστικότητα των μαρξιστικών έννοιών

• Ο χρόνος μου έχει εξαντληθεί σχεδόν, αλλά πριν τελειώσω θά περιμένετε ίσως νά πώ δύο λόγια σχετικά με θεωρίες ιστορικής έρμηνείας άνταγωνιστικές προς τόν ιστορικό υλισμό. Θά θίξω μονάχα δύο: τό στρουκτουραλισμό και τήν κατ' ουσίαν βεμπεριανού τύπου προσέγγιση που συνδέεται με τόν Φίνλεϊ και τούς όπαδούς του.

• Ο στρουκτουραλισμός, όπως τόν εκπροσωπεί πρωταρχικά τό έργο του Κλώντ Λεβί-Στρως και της σχολής του, θεωρείται από πολλούς ότι έχει συμβάλει άποφασιστικά στόν τομέα της άνθρωπολογίας· αλλά ή έφαρμογή του στην ιστορία μου φαίνεται ότι μάλλον έχει συσκοτίσει παρά φωτίσει τό θέμα παρόλο που όρισμένοι όπαδοί του, όπως κυρίως ή Γαλλίδα βυζαντινολόγος Evelyne Pallagean, είναι άντικείμενο μεγάλου θαυμασμού σέ όρισμένους κύκλους. Θά σάς παραπέμψω σέ μία κατά τή γνώμη μου πολύ καλή μαρξιστική ανάλυση του στρουκτουραλισμού ως ιστορικής μεθόδου του John Haldon, του Κέντρου Βυζαντινών Σπουδών του Πανεπιστημίου του Μπίρμιγχαμ, στα άγγλικά, στο τσεχοσλοβάκικο περιοδικό *Byzantinoslavica* του 1981. 'Ενώ άποτιμώ θετικά τό έργο της Πατλαζάν, ό δρ. Χάλντον έπισημαίνει τίς άδυναμίες του στρουκτουραλισμού ως *ιστορικής* μεθόδου, τόσο στην άνικανότητά του νά χειριστεί με έπιτυχία διαχρονικά φαινόμενα (όπως πρέπει πάντα νά τά χειρίζεται ό ιστορικός) όσο και στή χαρακτηριστική του άποτυχία νά ξεπεράσει τήν περιγραφή και νά προσφέρει έρμηνείες.

• Ένας πολύ γνωστός ιστορικός της αρχαίας οικονομίας που εργάζεται στην 'Αγγλία γιά τριάντα περίπου χρόνια και έχει συμβάλει στό θέμα του με όρισμένες φημισμένες μελέτες, ό Μ. Φίνλεϊ, έχει άνοιξει μία άβυσσο άνάμεσα στόν εαυτό του και τόν Μάρξ, άπορρίπτοντας εξ' ολοκλήρου, ως εργαλεία ιστορικής ανάλυσης, τόσο τίς τάξεις όσο και τήν εκμετάλλευση. Στο πιο γνωστό του βιβλίο, *Η αρχαία οικονομία*, που εκδόθηκε τό 1973, ό Φίνλεϊ άπορρίπτει κατηγορηματικά με τόν πιο άψ' ύψηλου τρόπο, σέ μερικές γραμμές, τήν έννοια της τάξης του Μάρξ, τήν όποια δεν φαίνεται νά κατανοεί. Στη θέση της επιλέγει μία ιδιαίτερα ύποκειμενική κατηγορία, τήν κοινωνική βαθμίδα (status) —με τή βεμπεριανή της σημασία, παρόλο που δεν νομίζω ότι τό δηλώνει αυτό ρητά. (Χαρακτηρίζω τήν κοινωνική βαθμίδα «ύποκειμενική κατηγορία» γιατί βασίζεται κυρίως στην εκτίμηση που έχουν γιά ένα πρόσωπο οί άλλοι —πρόκειται γι' αυτό που ό 'Αριστοτέλης άποκαλεί *τιμή* και που, παρεμπιπτόντως, τό εγκαταλείπει σχεδόν τελείως στό μεγάλο του έργο *Πολιτικά*, ενώ τή χρησιμοποιεί κυρίως στα γραπτά του γιά τήν ήθική). 'Ο Φίνλεϊ, στο βιβλίο του *Η αρχαία οικονομία*, άποφεύγει νά κάνει σοβαρή χρήση και της έννοιας εκμετάλλευση, άπ' ό,τι φαίνεται λόγω του ότι είναι «*τελικά πολύ εύρεία ως άνάλυτική κατηγορία*». Πιο πρόσφατα, στο βιβλίο του *Η αρχαία δουλεία και ή σύγχρονη ιδεολογία*, που εκδόθηκε τό 1981, ό Φίνλεϊ προσφεύγει σέ μία ειδική περίπτωση κοινωνικής βαθμίδας, τίς έλίτ, προσπαθώντας νά όρίσει (στην *Αρχαία οικονομία* δεν τίς όριζε) τί έννοει χαρακτηρίζον-

τας τήν ἀρχαία ἑλληνική καί ρωμαϊκή κοινωνία ὡς «δουλοκτητική οἰκονομία». Ἐλίτ εἶναι ὅμως μιά ἀπό τίς πιό ἀνακριβείς καί θολές κοινωνιολογικές κατηγορίες, πού θά ἔπρεπε νά ἀποκλείονται αὐστηρά ἀπό ἕναν ὄρισμό. Ἀλλά ὁ Φίνλεϊ ἰσχυρίζεται ὅτι οἱ δούλοι «προσέφεραν τό μεγάλο μέρος τοῦ ἀμεσου εἰσοδήματος ἀπό τήν ἰδιοκτησία... τῶν οἰκονομικῶν, κοινωνικῶν καί πολιτικῶν ἐλίτ». Αὐτή ἡ διατύπωση δείχνει πολύ ὠραία τή ζημιὰ πού προκαλεῖ τόσο συχνά στήν ἱστορική ἐργασία τοῦ Φίνλεϊ ἡ ἀνεπάρκεια τῶν ἐννοιῶν του, γιατί ἐκτός ἀπό τήν ἀσάφεια πού προκαλεῖ ἡ λέξη «ἐλίτ» (πού σίγουρα τήν κάνει χειρότερη ὁ χαρακτηρισμός της ὡς «οἰκονομική, κοινωνική καί πολιτική» ἐλίτ), αὐτός ὁ ὅρος δέν ἀποτελεῖ καθόλου καλή ἐκλογή, γιατί ἡ δουλοκτησία ἐπεκτείνεταν πολύ κάτω ἀπό τό χαμηλότερο ἐπίπεδο τό ὁποῖο θά μπορούσε λογικά νά καλύπτεται ἀπ' αὐτό πού περιγράφει ὁ ὅρος «ἐλίτ». Πολλοί εὐποροὶ ἀγρότες, πού θά ἦταν παράλογο νά τούς συμπεριλάβουμε στίς «ἐλίτ», εἶχαν δούλους γιά τήν ἀγροτική ἐργασία τους, ὅπως εἶχαν δούλους καί ὀρισμένοι πολύ ταπεινοὶ χειροτέχνες καί ἔμποροι. Ἡ δική μου διατύπωση, ὅπως θά θυμάστε ἀπ' αὐτά πού εἶπα προηγουμένως, εἶναι ὅτι οἱ ἰδιοκτήτριες τάξεις (οἱ ἄνθρωποι πού μπορούσαν νά ζοῦν χωρίς νά ἐργάζονται οἱ ἴδιοι γιά τὰ πρὸς τὰ ζῆν) ἀποσποῦσαν τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ τακτικοῦ τους πλεονάσματος ἀπό τήν ἐργασία δούλων καί ἄλλων ἀνελεύθερων ἀνθρώπων.

Δέν ἔχω βέβαια καμιά δυσκολία στό νά κατανοήσω γιατί ὁ Φίνλεϊ καί τόσο ἄλλοι μελετητές, ὅπως αὐτός, αἰσθανόταν στενόχωρα καί δυσάρεστα ὅταν βρισκόνται ἀντιμέτωποι μέ τόν Μάρξ. Ὅπως ἐλπίζω ὅτι ἔδειξα στό βιβλίο μου γιά τήν Ταξική Πάλη, ἡ ἀνάλυση τῆς κοινωνίας ἀπό τόν Μάρξ, παρόλο πού ἐπινοήθηκε στήν προσπάθεια νά κατανοηθεῖ ὁ καπιταλιστικός κόσμος τῶν μέσων τοῦ 19ου αἰῶνα, εἶχε ἀποτελέσει τή συγκρότηση μιᾶς ὁμάδας ἐννοιῶν πού ἀποδίδουν ἐξαιρετικά καλά ἀκόμα κι ὅταν ἐφαρμόζονται στόν ἑλληνικό καί ρωμαϊκό κόσμο καί μπορούν νά χρησιμοποι-

ηθοῦν γιά νά ἐξηγηθοῦν πολλά ἀπό τὰ χαρακτηριστικά του καί πολλές ἀπό τίς ἐξελίξεις του — γιά παράδειγμα ἡ ὀλική καταστροφή τῆς ἑλληνικῆς δημοκρατίας μέσα σέ πέντε ἢ ἕξι περίπου αἰῶνες καί ἀκόμα τό παμπάλαιο πρόβλημα τῆς «παρακμῆς καί πτώσης τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας» ἢ, καλύτερα, «ἡ ἀποδιάρθρωση ἐνός μεγάλου μέρους τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας ἀνάμεσα στόν τέταρτο καί τόν ὄγδοο αἰῶνα». Ὑποστηρίζω ὅτι αὐτή ἀκριβῶς ἡ μεγάλη γονιμότητα τῆς μαρξιστικῆς ἱστορικής μεθόδου καί τῶν μαρξιστικῶν ἐννοιῶν κάνει τόσο πολλούς ἀπό τούς ὑπερασπιστές τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας τοῦ τέλους τοῦ 20οῦ αἰῶνα τόσο σκληροῦς πολέμιους τοῦ μαρξισμοῦ καί τόσο ἀπρόθυμους νά σχετιστοῦν μαζί του. Ἐπί τῆ εὐκαιρία, σᾶς λέω ὅτι αἰσθάνθηκα ἰδιαίτερη ἱκανοποίηση ὅταν ἕνας ἐξέχων ἱστορικός τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, πού δέν εἶναι μαρξιστής, κατέληγε στήν παρουσίαση τοῦ βιβλίου μου σέ ἕνα ἐπιστημονικό περιοδικό, διερωτώμενος ἂν ἦταν δυνατόν νά θεωρηθοῦν «οἱ ἀναλυτικές μου κατηγορίες πειστικές, χωρίς νά συναχθοῦν ἐνοχλητικά συμπεράσματα γιά τή σύγχρονη κοινωνία», ὅπως ἔκανα ἐγώ.

Καί γιά νά τελειώσω. Ἦδη ἀπό τό 1845, στήν ἐνδέκατη *Θέση γιά τόν Φόουερμαχ*, ὁ Μάρξ ἔγραφε ὅτι «οἱ φιλόσοφοι ἔχουν μονάχα ἐρμηνεύσει τόν κόσμο μέ διάφορους τρόπους, τό ζήτημα ὡστόσο εἶναι νά τόν ἀλλάξουμε». Βέβαια, πρῖν νά καταστῆ δυνατή ἡ ἀλλαγὴ τοῦ κόσμου, πρέπει πρῶτα νά κατανοηθεῖ πλήρως· καί πρέπει νά ξεκινήσουμε καί νά τόν ἐρμηνεύσουμε — καί ἔτσι νά συμμετάσχουμε στό ἔργο στό ὁποῖο ἡ ζωὴ τοῦ ἴδιου τοῦ Μάρξ ἦταν ἀποκλειστικά ἀφιερωμένη: νά ἀλλάξουμε πράγματι τόν κόσμο, βάζοντας τέλος στήν ταξική κοινωνία, καί ἔτσι (ὅπως τό ἔθεσε ὁ Μάρξ σέ μιά θαυμάσια αἰσιόδοξη διατύπωση στόν Πρόλογο τοῦ 1859) «θέτοντας τέρμα στήν προϊστορία τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας».

μετάφραση: Δημήτρης Κυρτάτας

Βιβλιοπωλεῖον Ἀριάδνη

**Ζωοδοχοῦ Πηγῆς 2
τηλ. 3623113**

**Ὁδοιπορικό τοῦ 1843
ΑΘΗΝΑ - ΝΑΥΠΛΙΟ**

ΤΟ ΔΕΝΤΡΟ

Ἐκδόση λόγου καί Τέχνης

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΗΛΙΟΥ: Ὁ Τέλος Ἄγρης καί ὁ ἐκπαιδευτικός Ὀμιλος (τέσσερα γράμματα στόν Δημήτρη Γαργῆ). ΓΙΑΝΝΗΣ ΡΙΤΣΟΣ: Ἀντικαταστάσεις (ἀνεκδότα ποιήματα). ΣΠΥΡΟΣ ΠΑΛΑΣΚΟΒΙΤΗΣ: Ἡ πεζογραφία τοῦ Ἰθῆους Νεοστογιάννου - Κάφκα - Καμί (Δοκίμιο). Ι. Γ. ΣΙΩΤΗΣ: Ἡ διασημοποιήσιμη τηλεόραση: Μία παράκληση γιά τήν Ἐπιφανή. ΓΙΩΡΓΗΣ ΒΑΡΔΑΛΩΣ: Πως τυπώνεται ἕνα βιβλίο

WALTER BENJAMIN: Ἐδαλεῶνας τό βιβλίο μου (Δοκίμιο ἀπόδοσι: Β. Χατζηβασιλείου). JIM MORISSON: Ἀναρχιστάκιμα στόν τοῖχο... (Ποίημα ἀπόδοσι: Γ. Τρίγκα). Α. ROULIN: Φιγούρες σέ ἄνερο ἐξένου (Ποίηση ἀπόδοσι: Τάκης Καραλής). LEOPOLD SENGOR: Δύο ποιήματα (ἀπόδοσι: Νίκος Κοντομήτρος).

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΚΟΤΖΙΑΣ: Ἡ κόρη τοῦ ποιητῆ ὀμιλεῖ μέ τόν βιογράφο του. (Ἀπόσπασμα ἀνεκδοτοῦ μυθιστορήματος). ΘΑΝ. ΝΤΟΚΟΣ: Ἐνας τροφερός ἀμερικάνος (ποίημα). ΠΑΝΟΣ ΤΙΜΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ: Ὁ σκοπός. Στὴν ἀρχὴ τό ἀγαλλιστέον ἦσαν ἀβάντισσα (Ἡ ἱστορία τῶν βροβίων μέχρι σήμερα). ΓΚΕΛΑΝ ΤΡΙΑΝΤΗ: «Σκέλετα» (ἀπόδημα). ΔΙΑΛΟΓΟΣ: Σχίσμα τῶν Ὁμοσπονδιστῶν Τροσκιστῶν μέ τόν Μάξο Τάλμυδη. ΖΕΥΓΑΤ ΣΕΛΙΜΟΓΛΟΥ: Τροσκιστὶς στή Γερμανία τοῦ Γιάγκου τοῦ νεκροθάφτη (ἀπόδημα ἀπόδοσι: Ἀλεξάνδρα Διαμαντοπούλου). ΔΗΜ. ΠΕΤΣΕΤΙΔΗΣ: Γελοιογραφία. ΤΑ ΦΥΛΛΑ: Σὺν περὶ ἄλλου ἐνός ὁμοτίμου Ὁ πρῶτος καί ὁ δεύτερος. Ἡ ΕΡΤ ἀπὸ τὸν κατ. Τὸ κεντρικὸν ἱερὸν. Ἡ Πλαστική Ἰσοπέσοι. Ὁταν σπαρμένο ὁ λόγος. Τὸ βιβλίο καὶ ἡ Γερμανία καὶ τὸς Γαλλοὶς, Βαγγ. Χατζηβασιλείου. Ἡδὲς Κομπούκος. Τ. Ζαχαράκης

15

ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΘΕΤΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

Ἡ περίπτωση τῆς ἀστρονομίας στή Σοβιετική Ἐνωση

ὡς τό θάνατο τοῦ Στάλιν

τοῦ Θύμιου Νικολαΐδη

Σέ ποιο βαθμό, στήν πολύπλοκη περίοδο γιά τή σοβιετική ἱστορία, ἀπ' τό 1917 ὡς τό θάνατο τοῦ Στάλιν, οἱ θετικές ἐπιστήμες γνώρισαν μιά παράλληλη ἐξέλιξη, στενά δεμένη μέ τά πολιτικά γεγονότα; Εἶναι εὐρέως γνωστό τό παράδειγμα τῆς βιολογίας καί εἰδικά ἡ ὑπόθεση Λυσένκο γιά τήν ὁποία ἔχουν γραφεῖ ἀρκετά πράγματα. Εἶναι ἐπίσης λίγο ἢ πολύ γνωστές οἱ περιπέτειες τῆς θεωρίας τῆς σχετικότητας· γιά τίς ἄλλες ὅμως θετικές ἐπιστήμες λίγα ἔχουν γραφεῖ. Ἔτσι, ἡ ἀστρονομία θά μᾶς ἀπασχολήσει ὡς ἕνα δεῖγμα αὐτῆς τῆς στενῆς σύνδεσης κοινωνίας-κράτους-ἐπιστήμης, δεῖγμα ἀρκετά ἀντιπροσωπευτικό, ἀφοῦ στόν 20ό αἰῶνα αὐτή ἡ ἐπιστήμη μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἀρκετά οὐδέτερη σέ σχέση μέ τά διάφορα πολιτικά σχήματα.

Οἱ τρεῖς περίοδοι

Χοντρικά, ἀν ἐξαίρεσουμε τά χρόνια τοῦ ἐμφυλίου πολέμου ὅπου ὑπῆρχε μιά γενική ἀποδιοργάνωση τῶν ἀστρονομικῶν ἰδρυμάτων, ἡ ἀστρονομία στή Σοβιετική Ἐνωση ἀπ' τό '17 ὡς τήν ἐποχή τοῦ Χρυστούφ γνώρισε τρεῖς περιόδους. Ἡ πρώτη περίοδος συμπίπτει μέ τή δεκαετία τοῦ '20 καί χαρακτηρίζεται ἀπό θεσμικές καί μόνο ἀλλαγές: ἀλλαγές στή διοίκηση τῶν ἰδρυμάτων, γένεση νέων φορέων τῶν ἀστρονόμων, ἀλλαγές στίς σχέσεις τῶν ἀστρονομικῶν ἰδρυμάτων καί τοῦ κράτους, γένεση τῶν σοβιέτ τῶν ἀστρονόμων κ.λπ. Ἡ δεύτερη περίοδος —ἀπ' τό 1930 ὡς τό 1935— χαρακτηρίζεται ἀπ' τήν ἐφαρμογή ἰδεολογικῶν κριτηρίων στήν ἀστρονομία καθώς κι ἀπ' τήν ἐφαρμογή τοῦ πενταετοῦς σχεδίου. Σ' αὐτή τήν περίοδο γεννιέται κι ἐφαρμόζεται ἡ θεωρία τῆς ὑπαρξης μιᾶς σοβιετικῆς-σοσιαλιστικῆς ἀστρονομίας σέ ἀντιπαράθεση μέ μιά ἀστική-καπιταλιστική. Ἡ περίοδος αὐτή συμπίπτει μέ

Τό ἄρθρο αὐτό βασίστηκε σέ ὁμιλία πού ἐγινε στό πλαίσιο τοῦ σεμιναρίου φιλοσοφίας τῶν ἐπιστημῶν, πού ὁργανώθηκε τό 1984 ἀπό τήν Ὁμάδα Διεπιστημονικῆς Ἐρευνας. Τό σεμινάριο εἶχε θέμα τά προβλήματα γένεσης καί ἱστορικῆς ἐξέλιξης τῶν ἐπιστημῶν.

τήν ἐφαρμογή τῆς γενικότερης θεωρίας τοῦ σοσιαλισμοῦ σέ μιά μόνο χώρα. Στή δεύτερη αὐτή περίοδο ἔχουμε ἐπίσης θεσμικές ἀλλαγές, πού ἀνατρέπουν σχετικά τά διοικητικά σχήματα τῆς δεκαετίας τοῦ '20.

Τέλος, ἡ τρίτη περίοδος, ἀρχίζει ἀπ' τό 1935 καί τελειώνει μέ τό θάνατο τοῦ Στάλιν. Εἶναι ἡ περίοδος τῶν γενικῶν ἐκκαθαρίσεων στούς ἀστρονομικούς κύκλους: ἀπό ἐπιστημονική πλευρά, ἡ σοβιετική ἀστρονομία θά γνωρίσει μιά ἀποτελμάτωση πού μεταφράζεται σέ κατακόρυφη πτώση τῶν ἀποτελεσμάτων καί τῶν δημοσιεύσεων. Μιά τεκμηριωμένη μελέτη αὐτῆς τῆς τρίτης περιόδου εἶναι ἀρκετά δύσκολη, λόγω τῆς ἔλλειψης ἐγκυρων πηγῶν. Πράγματι, τό 1935 ἔχουμε τίς ἐτήσιες ἐκθέσεις τῶν ἀστρονομικῶν ἰδρυμάτων, τίς ἐκθέσεις τῶν ἀστρονομικῶν συνεδρίων καί ἄλλων συγκεντρώσεων, τά πρακτικά τῶν συνεδριάσεων τῶν διαφόρων ἀστρονομικῶν φορέων, ἐκθέσεις καί πρακτικά ἀρκετά ἐκτεταμένα καί λεπτομερή. Μετά τό 1935, λόγω τῆς γενικότερης κατάστασης καί λόγω ἑνός προγενέστερου διατάγματος, τό ὅποιο ὅμως δέν εἶχε ἰδιαίτερα ἐφαρμοστῆ στή ἀστρονομία ὡς τότε (δηλαδή ὅτι ὅλα τά ἐπιστημονικά ἄρθρα ἢ εἰδήσεις θά μπορούσαν νά θεωρηθοῦν κρατικά μυστικά καί γι' αὐτό θά ἔπρεπε νά ἀκολουθήσουν μιά πολύπλοκη διαδικασία γιά νά δημοσιευτοῦν), πολύ λίγες πηγές ἔχουμε γιά μιά τεκμηριωμένη μελέτη τῆς ἀστρονομίας. Αὐτή ἡ κατάσταση θ' ἀρχίσει νά μεταβάλλεται σιγά σιγά μετά τό Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, καί ριζικά μετά τό 1954.

Ἡ σημασία τῆς ἀστρονομίας στή Ρωσία τόν καιρό τῆς ἐπανάστασης

Ἡ ἀστρονομία εἶχε ἰδιαίτερη θέση στή Ρωσία τοῦ 19οῦ αἰῶνα: ἦταν ἴσως ἡ καλύτερα ὁργανωμένη ἐπιστήμη τῆς αὐτοκρατορίας κι αὐτό χάρη στήν «ἀγορά» ἐπιστημόνων καί τεχνολογίας πού ἔκαναν οἱ τσάροι ἀπ' τίς ἀρχές τοῦ 19οῦ αἰῶνα. Αὐτή ἡ «εἰσαγωγή» ἐπιστήμης ἀρχίζει μέ τόν Στροῦβε στό ἀστεροσκοπεῖο τῆς Ντόρπα (τώρα Τάρτου) τῆς Ἑσθονίας. Ὁ Φρίντριχ Στροῦβε ἦταν Γερμανός τῆς Καρλσρούης, ὅπως Γερ-

μανοί ήταν κι οι βασικοί αστρονόμοι της ρωσικής αυτοκρατορίας τον 19ο αιώνα: εκτός απ' την οικογένεια Στρούβε που θα διευθύνει τη ρωσική αστρονομία ως το 1889, με τον γιό του Φρίντριχ, Ότρο, και τον έγγονό του Χέρμαν, έχουμε τον Μάντλερ, τον Φούς, τον Σάμπλερ κ.ά., που όλοι κατέχουν βασικές διοικητικές ή επιστημονικές θέσεις. Και φυσικά, εκτός απ' την εισαγωγή των επιστημόνων, έχουμε και την εισαγωγή της τεχνολογίας, αφού η Ρωσία του 19ου αιώνα δεν μπορούσε να κατασκευάσει τα όργανα ακριβείας που χρειαζόνταν για ένα καλό αστεροσκοπείο. Έτσι, η μεγαλύτερη ανακάλυψη της ρωσικής αστρονομίας το 19ο αιώνα, η πρώτη μέτρηση της παράλλαξης των άστρων, μέτρηση που μας δίνει την απόστασή τους από μας, έγινε το 1835 από τον Γερμανό Φ. Στρούβε με το περίφημο, γερμανικό πάλι, τηλεσκόπιο του Φραουνχόφερ.

Οι επιτυχίες του Στρούβε ώθησαν τον τσάρο Νικόλαο Α' να βγάλει ένα μεγάλο κονδύλι, ώστε να χτιστεί στο Πέτερσμπουργκ ένα απ' τα καλύτερα αστεροσκοπεία της εποχής, το Πούλκοβο. Το Πούλκοβο, που τελείωσε το 1839, είχε δύο στόχους: 1) την προβολή της αυτοκρατορίας, μιά κι ήταν ένα επιστημονικό ίδρυμα και 2) ένα στόχο πιο πρακτικό, που καταγράφεται και στο καταστατικό του: να βοηθήσει τις εφαρμογές της αστρονομίας που ενδιέφεραν τότε τη Ρωσία, δηλαδή την τοπογράφιση της άχανους αυτοκρατορίας.

Έτσι ήταν φυσικό, ο άξονας της ρωσικής αστρονομίας να παραμείνει ως άργα η αστρομετρία που έχει ακριβώς κι αυτές τις εφαρμογές της καταμέτρησης του γήινου χώρου, όπως ήταν φυσικό να έχουμε από πολύ νωρίς μιά συνεργασία των αστρονόμων με τους στρατιωτικούς τοπογράφους. Συγκεκριμένα, στο Πούλκοβο συστεγάστηκε και η στρατιωτική υπηρεσία τοπογραφίας, της οποίας οι υπάλληλοι εκπαιδεύτηκαν κι από τους αστρονόμους.

Η «εισαγωγή» επιστημόνων, κυρίως Γερμανών, που έκανε ο τσάρος από τις αρχές του 19ου αιώνα, άργησε να δημιουργήσει ένα ρωσικό φυτώριο αστρονόμων, κι αυτό γιατί σ' αυτή την περίοδο, στίς επιστημονικές θέσεις βλέπουμε μιά καθαρά κληρονομική μεταβίβαση: Ο προηγούμενος διευθυντής φτιάχνει τον επόμενο κατ' εικόνα και ομοίωση. Έπειτα, το γεγονός ότι οι ξένοι επιστήμονες ήταν μιά ομάδα αρκετά συμπαγής, εμπόδισε τη διείσδυση και την εκμάθηση της επιστήμης από Ρώσους. Έτσι, πρέπει να περιμένουμε το τέλος του 19ου αιώνα για να δοϋμε τους πρώτους γνωστούς Ρώσους αστρονόμους, που βέβαια έβγαιναν κι αυτοί από κάποια ξένη σχολή (με την ευρεία έννοια της λέξης): γερμανική ή κυρίως γαλλική. Αυτοί οι Ρώσοι αστρονόμοι θα δημιουργήσουν και την καθαυτό ρωσική σχολή, απ' την οποία θα βγούν τα στελέχη που θα οδηγήσουν τη σοβιετική αστρονομία μετά την επανάσταση. Οι τρεις βασικότεροι είναι ο Μπρεντίκιν, πρώτος Ρώσος διευθυντής του Πούλκοβο, ο Τσεράσκι, διευθυντής απ' το 1980 του αστεροσκοπείου της Μόσχας κι ο Μπελοπόλσκι, που μπορεί να θεωρηθεί ο πατέρας της ρωσικής ηλιακής φυσικής.

Στό κατώφλι του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, η ρωσική αστρονομία παρουσιάζει μιά εικόνα αρκετά σύνθετη:

Απ' τη μιά, ένας σεβαστός κλάδος της αστρομετρίας με τους περίφημους από τότε αστρομετρικούς καταλόγους του Πούλκοβο, που εγκαινίασε ο Στρούβε

δουλεύει θαυμάσια, με Ρώσους τώρα αστρονόμους, εκτός απ' τον διευθυντή του Αστεροσκοπείου του Πούλκοβο, που αυτή την περίοδο τυχαίνει να είναι πάλι ξένος, ο Σουηδός Μπάκκλουντ. Απ' την άλλη, ένα νέο ενδιαφέρον για την αστροφυσική, επιστήμη που έχει ήδη προχωρήσει στη Δύση με τις επιτυχίες της φασματοσκοπίας. Το ενδιαφέρον αυτό, που εκπροσωπεί ο Μπελοπόλσκι, σκοντάφτει στην έλλειψη εκμοντερνισμού του υλικού, περίφημου και καταλληλότατου για τις ανάγκες της αστρομετρίας του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ου αιώνα, αλλά σχεδόν ανύπαρκτο για τις ανάγκες της αστροφυσικής. Αυτή η έλλειψη υλικού έρχεται σε αντίθεση με ένα επιτελείο αστρονόμων περί τον Μπελοπόλσκι, που έχουν γίνει αρκετά γνωστοί στη Δύση με τις δουλειές τους για τη φωτομετρία και την ηλιακή φυσική. Με τον τρόπο αυτόν, το 1912, ύστερα από συνεχείς πιέσεις των αστρονόμων, το κράτος αφιερώνει ένα αρκετά σοβαρό κονδύλι και παραγγέλλονται στην Αγγλία βασικά όργανα για την αστροφυσική έρευνα: συγχρόνως χτίζεται και ένα αστροφυσικό αστεροσκοπείο στο Σιμεί της Κριμαίας.

Ο πόλεμος του '14 βρίσκει λοιπόν τη ρωσική αστρονομία όλο προσδοκίες. Συμβολικό είναι το γεγονός ότι η «Astronomische Gesellschaft», η γερμανική αστρονομική ένωση που εκείνη την εποχή ήταν κάτι σαν τη σημερινή Διεθνή Αστρονομική Ένωση, είχε αποφασίσει να κάνει το συνέδριό της στο Πούλκοβο τον Αύγουστο του '14, συνέδριο που δεν έγινε φυσικά λόγω του πολέμου.

Πόλεμος και επανάσταση

Είναι φυσικό ότι με την κήρυξη του πολέμου, τά σχέδια των αστρονόμων για τον εκσυγχρονισμό του υλικού αναβλήθηκαν επ' άοριστον, όπως εξάλλου διακόπηκαν οι σχέσεις με τους Γερμανούς αστρονόμους, σχέσεις που είχαν μιά βαθιά παράδοση απ' την εποχή των Στρούβε. Αυτή η κατάσταση, δηλαδή η σχετική απομόνωση των Ρώσων λόγω του πολέμου, οδήγησε τους αστρονόμους να προτείνουν την οργάνωση μιάς Ρωσικής Αστρονομικής Ένωσης, την εξέλεξε της οποίας θά δοϋμε παρακάτω.

Ενώ οι συνέπειες του πολέμου ήταν μιά γενική αναβολή των αναμενόμενων αλλαγών, η επανάσταση αναστράφησε από τις πρώτες κιόλας στιγμές τη ρωσική αστρονομία. Ίσως είναι συμβολικά τά γεγονότα στο Πούλκοβο στίς 10-12 Νοεμβρίου του 1917, όταν το αστεροσκοπείο δέχτηκε μερικές βόμβες. Η άμεσότερη όμως επίδραση της επανάστασης στην αστρονομία ήταν οι υλικές δυσκολίες: έξω απ' τις γενικές ελλείψεις της χώρας στά χρόνια του εμφυλίου, τά αστεροσκοπεία πάσχουν από την έλλειψη ηλεκτρικού ρεύματος, φωτογραφικών πλακών (εισάγονταν απ' τό έξωτερικό) και φυσικά κάθε άλλου εισαγόμενου είδους. Οι επαφές με τους ξένους αστρονόμους, ήδη πολύ δύσκολες απ' τις αρχές του πολέμου, διακόπτονται έντελως. Ένα συγκεκριμένο πρόβλημα, για παράδειγμα, είναι οι έφημερίδες περί αστρονομίας: όπως οι Ρώσοι δεν έβγαζαν τέτοιες, χρησιμοποιώντας τις ξένες για τις ανάγκες κυρίως της αστρομετρίας, η έλλειψή τους θά ώθήσει στην ίδρυση του Ύπολογιστικού Ίνστιτούτου για την έκδοση, ρωσικών πιά, σχετικών έφημερίδων.

Λίγοι αστρονόμοι συνέχισαν να εργάζονται με τις δύσκολες συνθήκες του εμφυλίου, συνθήκες που έφεραν εξάλλου και το θάνατο ενός απ' αυτούς, του Ζέμ-

1. Description de l' Observatoire astronomique de Poulkova, F. W. Struve, St. Pét., 1845.

τσοφ, πού πέθανε από «πείνα και εξάντληση» τό Νοέμβριο τού 1920.² Διαβάζουμε στην έκθεση για τό 1918-19 πού παρουσίασε ό διευθυντής τού Πούλκοβο στό σοβιέτ τού άστεροσκοπείου:

«*Η επιστημονική δραστηριότητα εξελίχθηκε αυτή τή χρονιά υπό δύσκολες συνθήκες: τό προσωπικό υπέφερε τό βάρος μιās άβέβαιης κατάστασης, καθώς δέν ήταν βέβαιο για τόν τρόπο μέ τόν όποιο ή νέα κυβέρνηση θά έδινε τά μέσα για τήν αντιμετώπιση τών καθηκόντων πού είχε όρισει τό άστεροσκοπείο στις προηγούμενες εποχές*».³

Φυσικά, όλα αυτά τά χρόνια, έχουμε μιά κάθετη πτώση τών δημοσιεύσεων. Τό Δελτίο τού Άστεροσκοπείου τού Πούλκοβο, πού δημοσίευε πριν τό '17 5 τεύχη τό χρόνο κατά μέσο όρο, δέν εκδίδει κανένα τεύχος άπ' τό '17 ως τό '19, κι άπ' τό '19 ως τό '23 μόνο 4 τεύχη. Όσο για τίς περιφημες «Έκδόσεις τού Άστεροσκοπείου τού Πούλκοβο» όπου δημοσιεύονται όλες οι βασικές εργασίες τού άστεροσκοπείου, όπως οι κατάλογοι κ.λπ., δέν επανεκδίδονται καθόλου ως τό 1927.

Διαβάζουμε σχετικά σέ ένα σημείωμα τής συντακτικής επιτροπής τού Δελτίου τό 1923:

«*Οί χρονιές άπ' τό 1914 ως τό 1922 υπήρξαν φοβερά δύσκολες σέ ό,τι άφορά τά έντυπα, κι αυτό άντανακλάται κυρίως στό Δελτίο τού Άστεροσκοπείου τού Πούλκοβο. Όπως όλον αυτό τόν καιρό, ή έκδοση στην έπαρχία ήταν πιό έφικτή άπ' ό,τι στό Πέτρογκραντ, τά τεύχη 81, 82 και 83 εκδόθηκαν στό Νικολάεβ... Στο Πέτρογκραντ, ή έκτύπωση έγινε σέ διάφορα τυπογραφεία και πολλές φορές σ' όρισμένα άπ' αυτά δέν υπήρχαν ειδικευμένοι εργάτες. Άπ' τό 1923, τό Άστεροσκοπείο έχει τήν δυνατότητα νά εκδίδει τακτικά τό Δελτίο του από τό Gosizdat (κρατικές εκδόσεις)*».⁴

Αυτά για τίς υλικές και τεχνικές δυσκολίες. Η επανάσταση όμως φέρνει συγχρόνως και μιά βαθιά αλλαγή στις δομές τών αστρονομικών ιδιστηντούτων. Στο Πούλκοβο, διευθυντής από τό 1916 είναι ό Μπελοπόλσκι, πού είναι εκείνη τήν εποχή και θά παραμείνει ως τό θάνατό του τό 1934, ό πιό γνωστός Ρώσος αστρονόμος. Άμέσως μετά τήν επανάσταση τού Φεβρουαρίου τού '17, ό Μπελοπόλσκι βρίσκεται σέ διένεξη μέ τό βοηθητικό προσωπικό πού άπαιτεί καλύτερα δωμάτια από κείνα τού ύπογειου, όπου έμενε ως τότε. Ό διευθυντής εξάλλου θά υποχωρήσει ύστερα άπ' τήν παρέμβαση τών τοπικών άρχών πού ύποστηρίζουν τό βοηθητικό προσωπικό.⁵

Άπ' τό Δεκέμβριο τού 1917, ιδρύεται και τό «Σοβιέτ τών αστρονόμων τού Πούλκοβο». Τό σοβιέτ παίρνει στά χέρια του τή διεύθυνση τού άστεροσκοπείου ως τόν Ιούνιο τού 1918. Τότε, ή ρωσική Άκαδημία σέ συνεδριάσή της, «νομιμοποιεί» τό σοβιέτ τού Πούλκοβο, τού παρέχει τή γενική έποπτεία τού άστεροσκοπείου και τού αναθέτει τήν εκλογή για τήν πλήρωση όλων τών θέσεων εκτός από τή θέση τού διευθυντή. Ό καινούργιος διευθυντής εκλέγεται από μιά ειδική επιτροπή πού τήν άποτελούν αντιπρόσωποι τού σοβιέτ και τής Άκαδημίας Έπιστημών και έχει πρόεδρο τόν

πρόεδρό της. Έτσι, τόν Ιούνιο τού 1919, νέος διευθυντής τού Πούλκοβο εκλέγεται ό Ίβάνοβ, καθηγητής άστρονομίας στό πανεπιστήμιο τού Πέτερσμπουργκ. Ό Ίβάνοβ ήταν κι ό πρόεδρος τής νεοσυσταθείσης Ρωσικής Άστρονομικής Ένωσης. Λίγο πριν από τίς εκλογές, ό Μπελοπόλσκι είχε άποσύρει τήν ύποψηφιότητά του.

Οί θεσμικές εξελίξεις

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει ή εξέλιξη τών δικαιοδοσιών τού σοβιέτ τών αστρονόμων τού Πούλκοβο, εξέλιξη πού βλέπουμε παράλληλα και στά σοβιέτ όλων τών άλλων σοβιετικών άστεροσκοπειών. Τό παράδειγμα τού Πούλκοβο είναι τό πιό σημαντικό, μιά και λόγω τού μεγάλου αριθμού τών εργαζομένων τού άστεροσκοπείου, τό σοβιέτ λειτούργησε πιό ουσιαστικά από διάφορα σοβιέτ άστεροσκοπειών μέ πολύ λίγους ύπαλλήλους, πού είχαν περισσότερο τυπικό παρά ουσιαστικό νόημα.

Όπως είδαμε, μετά τή «νομιμοποίησή» του, τό 1918, τό σοβιέτ τού Πούλκοβο άποφασίζει για τή γενική λειτουργία τού άστεροσκοπείου και για όλο τό προσωπικό εκτός άπ' τόν διευθυντή. Τό καταστατικό τού 1921 θέτει επικεφαλής τού σοβιέτ ένα τριμελές προεδρείο. Τό διευθυντή τού άστεροσκοπείου, τόν ύποδιευθυντή και τόν επιστημονικό γραμματέα. (Εκείνη τήν εποχή: Ίβάνοφ, Ρένζ και Κοντράεβ). Όσο για τήν κατανομή τών κονδυλίων, αυτή άποφασίζεται από μιά επιτροπή πού άπαρτίζεται άπ' τόν διευθυντή, τρία μέλη τού σοβιέτ και τρία μέλη άπ' τό ύπόλοιπο προσωπικό τού άστεροσκοπείου. Έδώ σημειώνουμε ότι τό σοβιέτ δέν άπαρτίζεται άπ' όλους τούς εργαζομένους τού άστεροσκοπείου.⁶

Τόν Άπρίλιο τού 1928, δημιουργείται ένα διευθυντικό συμβούλιο τού άστεροσκοπείου πού άπαρτίζεται άπ' τά τρία μέλη τού προηγούμενου προεδρείου και επιπρόσθετα από αστρονόμους πού εκλέγονται άπ' τό σοβιέτ. Αυτό τό συμβούλιο αναλαμβάνει τή διοικητική εργασία ενώ ή επιστημονική εργασία παραμένει στη δικαιοδοσία τού σοβιέτ, στό όποιο μπαίνουν τό 1928 όλα τά μέλη τού άστεροσκοπείου.

Τό 1930, τά οικονομικά περνούν στη δικαιοδοσία ενός δεύτερου ύποδιευθυντή τών οικονομικών. Ένα χρόνο μετά, τό 1931, έχουμε τό τελειωτικό σχήμα διοίκησης τού άστεροσκοπείου: Τό Πούλκοβο διαιρείται σέ επτά τομείς μέ ένα διευθυντή επικεφαλής σέ κάθε τομέα. Έτσι σιγά σιγά, οι άποφάσεις φεύγουν άπ' τή δικαιοδοσία τού σοβιέτ τών αστρονόμων και παίρνονται διοικητικά, μέ μιά όμως διαφορά σέ σχέση μέ τό προεπαναστατικό σχήμα: Πριν τό '17, τό Άστεροσκοπείο έξαρτιόταν από ένα διευθυντή, ενώ μετά τό '31, από τόν διευθυντή, τούς δύο ύποδιευθυντές και τούς επτά διευθυντές τών τομέων.⁷

Άς ρίξουμε όμως μιά ματιά στους επτά τομείς τούς όποιους διαιρέθηκε τό Πούλκοβο. Οί πέντε είναι καθαρά επιστημονικοί κι εκπαιδευτικοί: Άστρομετρία, Άστροφυσική, Θεωρητική Άστρονομία, Γεωδесία, Παιδεία. Ό έκτος είναι ό τομέας τής Έθνικής Άμυνας, για τόν όποιο δέν έχουμε έτήσιες εκθέσεις, αλλά άν τόν συγκρίνουμε μέ τόν ανάλογο τομέα τού Ίνστι-

2. *Pulkovskaya Observatoriya*, A.N. Dadaev, Λένινγκραντ, 1972.

3. Έκθεση για τό 1918-1919 τού διευθυντή τού Πούλκοβο για τό σοβιέτ τού άστεροσκοπείου.

4. *Bulletin de l' Observatoire Central a Poulkovo*, No. 89, 1923.

5. *Pulkovskaya Observatoriya*, A.N. Dadaev, Λένινγκραντ, 1972.

6. *Ibidem*.

7. Βλ. τίς έτήσιες «Έκθέσεις τού Άστεροσκοπείου τού Πούλκοβο», δημοσιευμένες από τό 1924 και μετά στο *Astromicheskij Zhurnal*.

τούτου Στέρνμπεργκ, τοῦ ὁποίου ἡ γενική δραστηριότητα δημοσιεύταν στίς ἐτήσιες ἐκθέσεις τοῦ Ἰνστιτούτου, ὁ τομέας τῆς ἡμυνας ἐρευνᾶσε τὴν ἀτμόσφαιρα (δομή, ἀπορρόφηση κ.λπ.) καὶ τίς σχέσεις Ἡλίου καὶ Γῆς.

Ὁ ἕβδομος τομέας εἶναι ὁ τομέας τῆς μεθοδολογίας καὶ εἶχε τὰ ἀκόλουθα καθήκοντα ὅπως διαβάζουμε στὴν Ἐκθεση τοῦ Ἀστεροσκοπεῖου τοῦ Πούλκοβο γιὰ τὸ 1931:

«1) Ἡ συστηματικὴ διερεύνηση τῆς μεθοδολογίας στὸν τομέα τῆς ἀστρονομίας. 2) Ἡ ἐρευνα τῶν πολὺπλοκων μεθοδολογικῶν θεμάτων γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τους στοὺς τομείς τοῦ Ἀστεροσκοπεῖου. 3) Ἰδεολογικὸς ἐλεγχὸς τῶν δημοσιεύσεων. 4) Ἰδεολογικὴ προετοιμασία τῶν φοιτητῶν. 5) Μαρξιστικὴ - λενινιστικὴ διαπαιδαγώγηση τῶν ἐπιστημῶν ἐρευνητῶν. 6) Σύνδεση μὲ τίς ἐργασίες τῶν ἄλλων τομέων».⁸

Ἔτσι, σέ καθένα ἀπ' τοὺς ἄλλους τομείς τοῦ Ἀστεροσκοπεῖου, ὁργανώθηκε μιά «μεθοδολογικὴ τρόικα» πού ἀπαρτιζόταν ἀπ' τὸν διευθυντὴ τοῦ τομέα, ἕναν ἐπιστημονικὸ συνεργάτη καὶ ἕναν ἀντιπρόσωπο τοῦ μεθοδολογικοῦ τομέα.

Παρόμοια θεσμικὴ ἐξέλιξη μ' ἐκείνη τοῦ ἀστεροσκοπεῖου τοῦ Πούλκοβο, ἀκολούθησαν σ' αὐτὴ τὴν περίοδο καὶ τὰ ἄλλα μεγάλα ἀστρονομικὰ ἰνστιτούτα τῆς χώρας, ὅπως τὰ ἰνστιτούτα ἀστρονομίας καὶ ἀστροφυσικῆς καὶ τὸ ἰνστιτούτο Στέρνμπεργκ πού τὰ διαδέχτηκε, τὸ ἀστεροσκοπεῖο τῆς Μόσχας, τοῦ Κίεβου, τοῦ Ἐνγκελγκχαρντ κ.ἄ.

Παράλληλα μὲ τίς ἀλλαγές στὸν τρόπο διοίκησης τῶν μεμονωμένων ἰδρυμάτων ἔχουμε ὅλα αὐτὰ τὰ χρόνια καὶ μιά μεγάλη ἀνακατάταξη στίς σχέσεις ἰδρυμάτων καὶ κράτους ὅπως καὶ στίς σχέσεις ἀνάμεσα στὰ διάφορα ἰδρύματα καὶ, γενικότερα, στοὺς ἀστρονόμους.

Ὡς τὸ 1917, δέν ὑπῆρχε κανένα γενικὸ συντονιστικὸ ὄργανο τῆς ρωσικῆς ἀστρονομίας. Τὰ ἐπιστημονικὰ προγράμματα τῶν διαφόρων ἰδρυμάτων ἐξαρτῶνταν ἀπὸ τοὺς διευθυντές τους. Τὸ 1890, ὁ Μπρεντίκιν εἶχε ὁργανώσει τὴν Ρωσικὴ Ἀστρονομικὴ Ἐταιρεία, ἡ ὁποία ὅμως δέν κατόρθωσε νὰ πάρει πανρωσικὸ χαρακτήρα, καὶ ἔμεινε μιά ἀπὸ κείνες τίς ἑταιρεῖες τοῦ περασμένου αἰῶνα πού βρίσκονταν ἀνάμεσα στὴν ἐκλαίκευση καὶ τὴν ἐπιστήμη, ὁργανώνοντας διαλέξεις ἢ κάποια δανειστικὴ βιβλιοθήκη. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ ἄλλες δύο ἑταιρεῖες, τῶν Ἐρασιτεχνῶν Ἀστρονόμων τοῦ Νίζνι Νοβγκορόντ καὶ τῆς Μόσχας. Μιά προσπάθεια πού ἔγινε γιὰ τὴν ὁργάνωση τῶν Ρώσων ἡλιοαστρονόμων στίς ἀρχές τοῦ αἰῶνα ἀπ' τὸν Μπελοπόλσκι, σχετιζόμενη μὲ τὴ Διεθνή Ἡλιακὴ Ἐνωση, δέν πέτυχε. Κι ὅπως ἀναφέραμε προηγουμένως, ἡ ἀπομόνωση πού ἔφερε ὁ πόλεμος, ὥθησε σέ μιά νέα προσπάθεια σύστασης Πανρωσικῆς Ἀστρονομικῆς Ἐνωσης.

Δίνουμε κάποια ἔμφαση στὴ ἱστορία αὐτῆς τῆς Ἐνωσης γιατί εἶναι ἀπὸ τίς ἐλάχιστες περιπτώσεις ἐνός τέτοιου ἔθνικοῦ ὁργάνου πού λειτούργησε τόσο ἀποτελεσματικά. Ἡ σύσταση καὶ τὸ πρῶτο συνέδριο τῆς Ρωσικῆς Ἀστρονομικῆς Ἐνωσης ἔγινε τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1917 στὸ Πέτρογκραντ καὶ 64 ἀστρονόμοι ἀπ' ὅλα σχεδόν τὰ ρωσικὰ ἰδρύματα κατόρθωσαν νὰ πάρουν μέρος, παρά τὴν κατάσταση τῶν μεταφορῶν ἐκείνη τὴν περίοδο. Βέβαια, οἱ ἀποφάσεις γιὰ τὸν προγραμματισμὸ καὶ τὴν ἐξέλιξη τῆς ἀστρονομίας πού ἐλήφθησαν σ' ἐκεῖνο τὸ συνέδριο δέν μπόρεσαν νὰ ἐφαρμοστοῦν λόγω τοῦ ἐμφυλίου πολέμου. Παρ' ὅλα αὐτὰ ὁ-

μως, ὁρισμένες ἐπιτροπές πού ὁργανώθηκαν ἀπ' αὐτὸ τὸ συνέδριο, ὁδήγησαν, λίγα χρόνια ἀργότερα, στὴ σύσταση τοῦ Ἰνστιτούτου Ἀστρονομίας καὶ Γεωδесίας τοῦ Πέτρογκραντ.

Τὸ ἐπόμενο συνέδριο πού ἦταν νὰ γίνει τὸ '18, ἀναβλήθηκε λόγω τοῦ ἐμφυλίου, καὶ ἔγινε τὸν Αὐγουστο τοῦ '20, πάλι κάτω ἀπὸ δύσκολες συνθήκες: πόλεμος μὲ τὴν Πολωνία καὶ ἐμφύλιος πόλεμος μὲ τὸν Βράνγκελ. Γι' αὐτὸ κιόλας τὸ λόγο, ἀστεροσκοπεῖα ὅπως τοῦ Χάρκοβῆ τοῦ Σιμείδεν μπόρεσαν νὰ στείλουν ἀντιπροσώπους. Μά ἀκριβῶς λόγω αὐτῶν τῶν δυσκολιῶν στὴν ἐπικοινωνία μεταξὺ τῶν ἐπιστημονικῶν ἰδρυμάτων, αὐτὸ τὸ συνέδριο εἶχε καὶ τὴ σημασία τῆς ἐπαφῆς τῶν Ρώσων ἀστρονόμων ὕστερα ἀπὸ τρία χρόνια σχεδόν πλήρους ἀπομόνωσης γιὰ τὰ ἰδρύματα πού βρίσκονταν σέ διαφορετικὲς πόλεις.

Αὐτὸ πού ἔχει κάποιο ἐνδιαφέρον γιὰ μᾶς, εἶναι ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ὁργανώθηκε ἡ Ἐνωση. Τὰ πρῶτα συνέδριά της δέν ἐρίξαν τὸ βᾶρος στίς ἐπιστημονικὲς ἀνακοινώσεις. Οἱ βασικότερες ἀνακοινώσεις καὶ συζητήσεις εἶχαν σχέση μὲ τὸν γενικὸ προγραμματισμὸ τῆς ἀστρονομίας καὶ μὲ τὴν ἐνημέρωση γιὰ τὰ προγράμματα τῶν διαφόρων ἰδρυμάτων. Καὶ ἤδη, παρ' ὅλα τὰ προβλήματα τῆς στιγμῆς, στὸ συνέδριο τοῦ '20 βλέπουμε μιά πληθώρα προτάσεων καὶ ἰδεῶν πού δείχνει τίς δυνατότητες σημαντικῆς ἀνάεωψης τῆς ρωσικῆς ἀστρονομίας. Κατ' ἀρχήν, οἱ ἀστρονόμοι πού διακρίνονται σ' αὐτὸ τὸ συνέδριο, εἶναι σχετικὰ νέοι καὶ ἄγνωστοι ἀκόμα ἔξω ἀπὸ τὴ Ρωσία. Μετά, τὰ προγράμματα πού προτείνονται ξεφεύγουν σημαντικά ἀπὸ τὰ κλασικὰ προγράμματα τῆς ἀστρομετρίας πού ἀπασχολοῦσαν ὡς τότε τὸ ρωσικὸ ἀστρονομικὸ δυναμικὸ. Ἔτσι, προτάθηκε ἡ σύσταση ἐνός ἀστροφυσικοῦ ἀστεροσκοπεῖου καὶ ἐνός ἀστεροσκοπεῖου σέ μεγάλο ὕψος στὰ νότια Ἀλταϊκὰ ὄρη. Ὅσο γιὰ τὰ κλασικὰ προγράμματα ἀστρομετρίας, συζητήθηκαν τρόποι συνεργασίας τῶν διαφόρων ἰδρυμάτων καὶ συμμετοχῆς σέ κοινὰ προγράμματα, ὑπῆρξε δηλαδή καὶ ἐκεῖ μιά ριζικὴ διαφορετικὴ προσέγγιση ἀπ' τὴν προεπαναστατικὴν περίοδο.

Ἐκεῖ ὅπου τὸ συνέδριο δέν μπόρεσε νὰ καταλήξει, ἦταν στὰ καινούργια ἐκπαιδευτικὰ προγράμματα γιὰ τοὺς φοιτητές τῆς Ἀστρονομίας. Ἄς σημειώσουμε ὅτι ἡ νέα γενιά τῶν ἀστρονόμων, αὐτὴ δηλαδή πού ἄρχισε νὰ διακρίνεται μετὰ τὸ '20, εἶχε, τουλάχιστον ὡς πρὸς τὰ πῶς μεγάλα ὀνόματα, μετεκπαιδευτεῖ στὸ ἐξωτερικὸ. Ἡ καινούργια κατάσταση ἐπέβαλε τὴ δημιουργία μιᾶς πῶς ὁργανωμένης μετεκπαίδευσης στὴ Σοβιετικὴ Ἐνωση, ἐκτός δηλαδή ἀπὸ τὴν πρακτικὴ μετεκπαίδευση πού γινόταν ὡς τότε καὶ πού συνίστατο στὴν ἐκμάθηση κάποιου τομέα τῆς ἀστρονομίας μὲ τὴ δουλειὰ δίπλα σέ κάποιον γνωστὸ ἀστρονόμο.

Ὅσο γιὰ τίς σχέσεις μὲ τὸ ἐξωτερικὸ, πού εἶχαν ὁπως εἶπαμε ἐπανελημμένα διακοπεῖ ἐντελῶς, μιά ἀπὸ τίς βασικὲς διεκδικήσεις ὅλου τοῦ ἀστρονομικοῦ κόσμου ἦταν νὰ βρεθῆ κάποιος τρόπος ἐπαφῆς. Ἡ ἐπαφή μὲσω τοῦ ραδιοφώνου πού συζητήθηκε φάνηκε ἀρκετὰ οὐτοπιστικὴ, καὶ τελικὰ τὸ νέο κράτος δέχθηκε νὰ ἐπιτρέψει καὶ νὰ χρηματοδοτήσει ἕνα ταξίδι στὴ Δύση μιᾶς ὁμάδας ἀστρονόμων.⁹

Τὸ 3ο συνέδριο τῆς Ἐνωσης πού ἔγινε τὸ 1924, σέ ὁμαλότερες συνθήκες (ἡ ΝΕΠ εἶχε ἐφαρμοστῆ πρὶν ἀπὸ

8. «Ἐκθεση τοῦ Ἀστεροσκοπεῖου τοῦ Πούλκοβο γιὰ τὸ 1931», *Astron. Zh.*, τ. 9, σελ. 277, 1932.

9. Γιὰ τὸ 2ο συνέδριο, βλ. *Trudy II, III i IV astronomicheskikh s' ezdov.* Λένινγκραντ, 1929.

άρκετο καιρό), έθεσε σέ λειτουργία μιά πιά οργανωμένη δημοκρατία μέσα στην Ένωση. Για παράδειγμα, τά μέλη τής Ένωσης έπασαν νά είναι ισόβια, ή συνδρομή μειώθηκε, τό σοβιέτ τής Ένωσης θά άλλαζε σέ κάθε συνέδριο και ιδρύθηκε ένα μόνιμο Έκτελεστικό Γραφείο. Αυτά τά μέτρα εφαρμόστηκαν τότε σ' όλες τς παρόμοιες ενώσεις ή συλλόγους και έχουν σχέση μέ ένα κυβερνητικό διάταγμα πού δημοσιεύτηκε εκείνη τήν εποχή και άφορούσε τήν όργάνωση τών «μή κερδοσκοπικών σωματείων». Αυτό πού μάς προκαλεί τή μεγαλύτερη ίσως εντύπωση στό συνέδριο του '24, είναι οι διεκδικήσεις τών αστρονόμων άπέναντι στό κράτος, γιατί είναι ή πρώτη φορά πού εκφράζονται επίσημα και μαζικά. Αυτές οι διεκδικήσεις έχουν σχέση μέ τούς χαμηλούς μισθούς και μέ τήν έλλειψη κονδυλίων για τή σωστή λειτουργία τών ιδρυμάτων. Οι διεκδικήσεις άκολογήθηκαν μέ άπειλές για κλείσιμο του άστεροσκοπείου τής Τασκένδης και του Ένγκελγκχαρντ. Τό πρόβλημα τών εκδόσεων τών επιστημονικών έργων, τό πρόβλημα γενικότερα τής ενημέρωσης τών αστρονόμων και τό πρόβλημα τών σχέσεων μέ τό έξωτερικό, ήταν οι άλλες βασικές διεκδικήσεις του συνεδρίου. Αυτό τό 3ο συνέδριο, πού εμφανίζεται και ως ή δυναμικότερη και μαχητικότερη εκδήλωση πού έκαναν ποτέ οι Ρώσοι αστρονόμοι, θά είναι και τό τελευταίο συνέδριο αυτού του είδους τής Ρωσικής Αστρονομικής Ένωσης.¹⁰ Λίγο μετά, οι δυσκολίες για τήν Ένωση αρχίζουν, και συγκεκριμένα σέ σχέση μέ τήν όργάνωση του 4ου συνεδρίου τής.

Τό 4ο συνέδριο έπρεπε νά γίνει τό 1926. Έν τώ μεταξύ όμως εμφανίστηκε ένα άπρόβλεπτο εμπόδιο. Σύμφωνα μέ τά κρατικά διατάγματα, μιά Πανσοβιετική Ένωση έπρεπε νά άπαρτίζεται από συγκεκριμένες Ένώσεις στό επίπεδο τών διαφόρων Σοβιετικών Δημοκρατιών. Έπρεπε δηλαδή ή Αστρονομική Ένωση νά φτιάξει μικρότερες Αστρονομικές Ένώσεις για τίς διάφορες Σοβιετικές Δημοκρατίες, νά άναγνωριστούν κάνοντας συνέδρια, και μετά νά ένωθούν για νά ξανααποτελέσουν τήν ήδη υπάρχουσα Σοβιετική Αστρονομική Ένωση. Άλλιώς τό 4ο συνέδριο δέν μπορούσε νά γίνει, γιατί έπρεπε πρώτα νά έχει τήν έγκριση του Κομισαριάτου του Λαού τών Έσωτερικών, έγκριση πού δέν δινόταν χωρίς τήν παραπάνω πολύπλοκη διαδικασία. Φυσική ήταν λοιπόν ή καθυστέρηση του συνεδρίου πού έγινε τελικά τό 1928 αντί τό '26 κι αυτό χάρη σ' ένα άπλό τέχνασμα: Θεωρήθηκε άπλώς ως τό 1ο συνέδριο τής Αστρονομικής Ένωσης τής Σοβιετικής Δημοκρατίας τής Ρωσίας, όπου ήταν άπλώς καλεσμένοι κι οι άστρονόμοι τών άλλων Δημοκρατιών.¹¹ Παρ' όλα αυτά, μπορούμε νά πούμε ότι και τό συνέδριο του '28 είναι ένα ζωντανό συνέδριο, μέ προτάσεις οργανωτικές και μέ συγκεκριμένα άποτελέσματα: τή σύσταση επιτροπών όπως ή επιτροπή βαρύτητας, ή επιτροπή φωτομετρίας, ή επιτροπή κομητών, πού είχαν σκοπό τήν ένοποίηση όλων τών προγραμμάτων στα ιδρύματα τής Σοβιετικής Ένωσης και επίσης τήν άποπεράτωση συγκεκριμένων εργασιών πού φορέας τους θά ήταν οι ίδιες οι επιτροπές, όπως λ.χ. ή ένοποίηση τών όνομασιών στη φωτομετρία κι ή κλίμακα άνάμεσα σέ φωτομετρία όπτική και φωτογραφική. Τέλος, υπήρξε μιά πρόταση άρκετά ένδιαφέρουσα για τήν όργάνωση διεθνών συνεδρίων από τήν Αστρονομική Ένωση και ή πρόταση νά γίνει ή Ένωση τό επίσημο όργανο προγραμματισμού τής Σοβιετικής Αστρονομίας για τό πρώτο πενταετές σχέδιο, πού θ' άρχιζε νά εφαρμόζεται εκείνη τή χρονιά.¹² Τό συνέδριο του '28 θά είναι και τό τελευταίο τής

Σοβιετικής Αστρονομικής Ένωσης και ή ίδια θά άψει νά ύπάρχει τό 1932, πέφτοντας θύμα τής γενικότερης άνακατάταξης τών σχέσεων τών επιστημονικών ιδρυμάτων και του κράτους. Κατ' άρχήν, τυπικά, ή Ένωση δέν μπόρεσε νά λύσει μέ τή μορφή πού είχε τό πρόβλημα πού έθετε ό νόμος και πού αναφέραμε προηγουμένως: νά συσταθεί δηλαδή ως συνασπισμός ενώσεων τών επιμέρους δημοκρατιών τής ΕΣΣΔ. Μετά, κι αυτό είναι ίσως πιά ούσιαστικό, ό τρόπος όργάνωσης τής Ένωσης έρχόταν σ' αντίφαση μέ τόν τρόπο όργάνωσης και προγραμματισμού τής σοβιετικής έρευνας τών άρχών τής δεκαετίας του '30, όπως θά δούμε παρακάτω.

Ός προς τό σχήμα πού διαδέχτηκε τήν Ρωσική Αστρονομική Ένωση, μπορεί νά συνοψίσει κανείς τά άκόλουθα: ή παλιά Ρωσική Αστρονομική Έταιρεία του 1890 και οι παλιές Έταιρείες Έρασιτεχνών Αστρονόμων του Νίζνι-Νόβγκοροντ και τής Μόσχας ένώθηκαν για νά σχηματίσουν τήν Αστρονομική και Γεωδαιτική Έταιρεία τής ΕΣΣΔ, μιά έταιρεία πού άπόκτησε άμέσως γραφεία σέ πολλές σοβιετικές πόλεις. Η έταιρεία αυτή όργανώθηκε μέ μιά κεντρική επιτροπή στη Μόσχα, τής όποίας πρόεδρος άπό τό 1932 ως τό 1950 υπήρξε ό Α. Μιχαήλοβ. Βλέπουμε άμέσως μία διαφορετική δομή, μέ προέδρους πού δέν αλλάζουν κάθε τρία ή τέσσερα χρόνια αλλά κάθε είκοσι περίπου. Όσο για τή δραστηριότητα τής έταιρείας για τήν περίοδο πού μάς ένδιαφέρει, συνίστατο κυρίως στην προώθηση του 2ου πενταετούς σχεδίου για τήν Αστρονομία, σχέδιο πού εκπονήθηκε πιά από άλλες διοικητικές δομές όπως θά δούμε άμέσως παρακάτω.

Στίς 30 και 31 Οκτωβρίου του 1931, τό Έπιστημονικό Τμήμα του Κομισαριάτου του Λαού στην Παιδεία όργάνωσε μιά συνεδρίαση τών αστρονομικών φορέων για νά θεθούν οι βάσεις του προγραμματισμού τής άστρονομίας. Αυτή ή συνεδρίαση άσχολήθηκε μέ τά συγκεκριμένα προβλήματα τής άστρονομίας αλλά και μέ τήν εφαρμογή τής νέας ιδεολογικής γραμμής στην άστρονομία, σέ φραστικό τουλάχιστον επίπεδο. Πράγματι, στίς συγκεκριμένες εργασίες εκείνης τής εποχής δέν φαίνεται ή παραμικρή άλλαγή ως προς τίς αντίστοιχες τής δεκαετίας του '20 και ως προς τά θέματα έρευνας, ούτε όμως και ως προς τή φρασεολογία. Ένα χαρακτηριστικό άπόσπασμα τής άπόφασης τής συνεδρίασης πού όργάνωσε τό Έπιστημονικό Τμήμα:

*«Στά σχέδια τών εργασιών τών αστρονομικών ιδρυμάτων πρέπει νά δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στις εργασίες για τή σοσιαλιστική οικοδόμηση τής χώρας, για τήν άντιεκκλησιαστική προπαγάνδα, για τήν άεροπορία και τήν παιδεία. Πρέπει νά δοθεί ή μεγαλύτερη προσοχή στις μεθόδους τής όμαδικής δουλειάς, τής σοσιαλιστικής άμιλλας, τής πρωτοπορίας και τής συμφωνίας τών εργασιών μέ τό σχέδιο χρηματοδότησης τής βιομηχανίας. Ο κοινωτικός έλεγχος πρέπει νά ένισχυθεί άναφορικά μέ τίς εργασίες τών ιδρυμάτων».*¹³

Αυτό πού θά δεσπόσει στην προβληματική του προγραμματισμού τής άστρονομίας από αυτή τή συνεδρίαση του 1931 και μετά είναι οι εφαρμογές. Συγκε-

10. Για τό 3ο συνέδριο, βλ. *Ibid.*

11. «Ochet Soveta Assotsiatsii Astronomov RSFSR za 1924-1928 gody», *Trudy II, III i IV astronomicheskikh s' ezdov*, σελ. 38.

12. Για τό 4ο συνέδριο, βλ. *Trudy II, III, i IV astronomicheskikh s' ezdov*.

13. «Soveshchenie astronomicheskikh uchrezhdenij pri Sektore Nauki», *Astron. Zh.*, τ. 8, σελ. 1931.

κριμένα, τά θέματα στά όποια άποφασίστηκε νά δοθεί βραβείο σ' όποιον θά τά έλυνε μέσα στό 1931 ήταν: νά βρεθεί μιά γρήγορη μέθοδος γιά τή μέτρηση τής βαρύτητας στά διάφορα μέρη και γιά τή μέτρηση τών γεωγραφικών συντεταγμένων ενός σημείου. Βλέπουμε μιά σημαντική στροφή σέ θέματα συγκεκριμένα, σέ σχέση μέ τό βάρος πού έδωσε στή δεκαετία τού '20 ή Σοβιετική Άστρονομία στή βασική έρευνα σέ νέους μάλιστα τότε τομείς. Τό 1931, τό Έπιστημονικό Τμήμα τού Κομισαριάτου τού Λαού στήν Παιδεία συγκρότησε και τήν Άστρονομική Έπιτροπή τής Ρωσικής Δημοκρατίας, πού θά ήταν άπό δώ και πέρα τό όργανο προγραμματισμού και εφαρμογής τών σχεδίων τής Σοβιετικής Άστρονομίας. Η Άστρονομική Έπιτροπή άπαρτιζόταν άποκλειστικά άπό άστρονόμους χωρίς εκπρόσωπο τού κράτους. Πρόεδρός της έγινε ό πολύ γνωστός εκείνα τά χρόνια Ρώσος άστρονόμος Β. Νουμέροφ και τά ύπολοιπα μέλη ήταν κι αυτά καθιερωμένοι επιστήμονες.

Τόν Ιανουάριο — Φεβρουάριο τού 1932, ή 17η συνεδρίαση τού ΚΚΣΕ εξαπέλυσε τό σύνθημα: «νά φτάσουμε και νά ξεπεράσουμε τά προηγμένα βιομηχανικά κράτη»· έτσι τό 2ο πενταετές καλούσε σέ ένα «μεγάλο άλμα» σ' όλους τούς επιστημονικούς τομείς. Τό 2ο πενταετές είναι και τό πρώτο ουσιαστικά όσον άφορά τήν άστρονομία, γιατί λόγω τής αδράνειας τής Άστρονομικής Ένωσης μετά τό 1928 και τήν άπουσία θεσμού πού θά άντικαταστούσε τόν ρόλο της ως τή σύσταση τής άστρονομικής έπιτροπής τό 1931, τό 1ο πενταετές (1928-1932) δέν είχε συγκεκριμένο άντίκτυπο στήν άστρονομία.

Λόγω τής άρχικής της σύστασης, και ίσως κυρίως τής προσωπικότητας τού Νουμέροφ, ή Άστρονομική Έπιτροπή βρέθηκε άπό τήν άρχή άντιμέτωπη μέ τό κράτος σέ σχέση μέ τή γενική κατεύθυνση πού θά έπρεπε νά δοθεί στήν άστρονομία. Όπως είπαμε και πρίν, ή γενική γραμμή πού προέκυπτε άπό τό 2ο πενταετές, ήταν οι εφαρμογές στις επιστήμες και ή κατά τό δυνατότερο συμφωνία τους μέ τις άνάγκες τής βιομηχανίας. Φυσικά, ή εφαρμογή αύτης τής γραμμής στήν άστρονομία δέν είναι και τόσο έφικτή, άν έξαιρέσουμε τόν τομέα τής άστρομετρίας πού έχει σχέση μέ τήν τοπογραφία και τις επιστήμες πού συστεγάζονται γενικά στά άστρονομικά ιδρύματα, όπως ή γεωδεσία, οι άτμοσφαιρικές μελέτες κ.λπ.

Έκτός άπό τήν προτροπή γιά τή στροφή τών άστρονόμων στις εφαρμογές, τό κράτος βλέπει εκείνη τήν εποχή τήν άστρονομία και ως ένα μέσο πάλης ενάντια στήν εκκλησία, όπως φαίνεται κι άπό τό άκόλουθο κείμενο πού δημοσιεύεται στό *Astronomicheskij Zhurnal* τό 1932:

«Η άστρονομία, άνάμεσα στις άλλες επιστήμες, έχει νά άντιμετωπίσει πολύ σπουδαία προβλήματα. Τό κυριότερο είναι ή ένίσχυση τής επιστημονικής προπαγάνδας γιά νά χτυπηθούν κάθε είδους προλήψεις, ιδίως οι θρησκευτικές, πού ήταν τόσο βαθιές στόν πληθυσμό τής Τσαρικής Ρωσίας. Αυτές οι προλήψεις προκαλούν καταστρεπτικά έθνικιστικά μίση άνάμεσα στις διάφορες εθνότητες πού κατοικούν στή Σοβιετική Ένωση και έμποδίζουν τή διεύδυση τής καινούργιας κουλτούρας. Τά άλλα μεγάλα προβλήματα είναι τά άκόλουθα: Η μελέτη τής ήλιακής φυσικής και οι σχέσεις τής ήλιακής δράσης μέ τά γήινα φαινόμενα, οι μελέτες βαρυμετρίας και γεωδεσίας πού είναι βασικές γιά τήν άνάπτυξη τών καινούργιων βιομηχανικών κέντρων σέ περιοχές άραιοκατοικημένες κ.λπ.»¹⁴

Η άντίθεση τού Νουμέροφ στή γενική γραμμή σέ καμιά περίπτωση δέν εκφράζεται στό επίπεδο τής ιδεολογικής γραμμής πού εφαρμόζεται στήν άστρονομία άπό τις άρχές τού '30. Έκφράζεται άπλώς στόν προγραμματισμό τής έρευνας, δηλαδή στό έξής δίλημμα: βασική έρευνα μαζί μέ όρισμένες εφαρμογές, όπως υποστηρίζουν οι άστρονόμοι, ή εφαρμογές μαζί ίσως μέ λίγη βασική έρευνα, όπως υποστηρίζει τό κράτος. Η άντίθεση αύτή θά φέρει τόν Νουμέροφ, τό 1932, σέ σύγκρουση μέ τήν Κομμουνιστική Άκαδημία σέ σχέση μέ τό ρόλο πού θά έπρεπε νά παίξουν οι άστρονόμοι στήν κατασκευή τού βιομηχανικού κέντρου τού Ούράλ - Κουζμπάς.¹⁵ Έτσι, δύο χρόνια άργότερα, τό 1934, ή Άστρονομική Έπιτροπή θά αναδομηθεί ριζικά, κι ό Νουμέροφ θά πάψει νά είναι πρόεδρος.

Ειπώθηκε προηγουμένως ότι τό σημείο πραγματικής διαφωνίας τών περί τόν Νουμέροφ άστρονόμων μέ τή γενική γραμμή τού 2ου πενταετούς άφορούσε καθαρά τόν έρευνητικό προγραμματισμό και όχι τήν εφαρμογή ή μή τής ιδεολογικής γραμμής στήν επιστήμη εκείνα τά χρόνια. Αυτό φαίνεται γιά παράδειγμα στις διάφορες αποφάσεις τής έπιτροπής, όπως εκείνη τού 1932 όπου εμφανίζεται και ή διαφωνία γιά τό βιομηχανικό κέντρο Ούράλ - Κουζμπάς. Διαβάζουμε χαρακτηριστικά:

«Οι τομείς άστρονομίας τής Κομμουνιστικής Άκαδημίας δέν διηύθυναν ως τώρα σοβαρά τά άστρονομικά ιδρύματα. Είναι άπαραίτητο νά δυναμωθεί ό μεθοδολογικός έλεγχος άπό τήν Κομμουνιστική Άκαδημία και ιδιαίτερα νά εκδοθεί τό ύλικό γιά τήν άστρονομία τών ιδρυτών τού μαρξισμού»¹⁶

Βέβαια, ύπάρχει κι ή υπόθεση κάποιας όρισμένης πολιτικής τής Άστρονομικής Έπιτροπής: φέρεται ως βασιλικότερη τού βασιλέως στά θέματα ιδεολογίας, γιά νά μπορέσει νά περάσει τό δικό της ουσιαστικό έρευνητικό προγραμματισμό.

Πάντως, πρίν τήν αναδόμησή της τό 1934, ή Έπιτροπή έθεσε τις βάσεις τών μεγάλων επιστημονικών συνεδρίων γιά τούς βασικούς κλάδους τής άστρονομίας: Τό συνέδριο άστρομετρίας, τό συνέδριο άστροφυσικής, τό συνέδριο ούράνιας μηχανικής και τό συνέδριο γιά τά άστρονομικά όργανα, πού έγιναν άνάμεσα στό 1932 και τό 1935. Έκτός άπό τό ενδιαφέρον γιά τόν μακροπρόθεσμο προγραμματισμό τής σοβιετικής άστρονομίας πού έγινε σ' αυτά τά συνέδρια, προγραμματισμός πού επηρέασε τις έρευνες ως τή δεκαετία τού '50, τό συνέδριο τής Άστροφυσικής πού έγινε στό Πούλκοβο άπό τις 5 ως τις 9 Μαΐου τού 1932, είναι βασικό κι άπό μιά άλλη άποψη: Τότε πρωτοπαρουσιάστηκε σαφώς διατυπωμένη ή γραμμή πού θά επηρεάσει τή σοβιετική άστρονομία ως τό θάνατο τού Στάλιν, ή γραμμή δηλαδή μιάς άστρονομίας σοσιαλιστικής σέ σαφή άντιπαράθεση πρós τήν άστική.

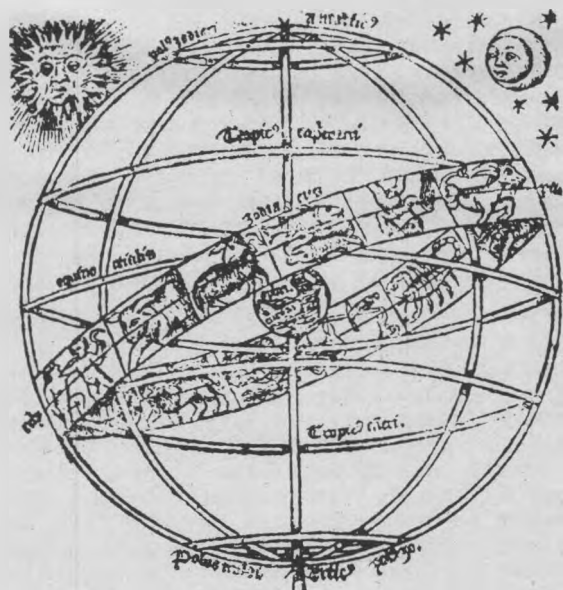
Διαβάζουμε στις αποφάσεις τού άστροφυσικού συνεδρίου τού 1932:

«Η θυελλώδης οικονομική και πολιτιστική άνάπτυξη τής ΕΣΣΔ θέτει τή σοβιετική άστροφυσική μπροστά σέ μεγαλειώδεις υποχρεώσεις στήν ύψη-

14. «On the planning of astronomical researches in USSR», *Astron. Zh.*, τ. 9, σελ. 318, 1932.

15. «Rezolyutsii Zashirenogo plenuma astronomicheskogo Komiteta pri Narkomprose RSFSR», *Astron. Zh.*, τ. 9, σελ. 308, 1932.

16. *Ibid.*, σελ. 307.

ρεσία της πρακτικής της οικοδόμησης του σοσιαλισμού.

Ο καπιταλιστικός κόσμος, που μέρα με τη μέρα πλησιάζει στο τέλος του, δεν παρουσιάζει πιά τη δυνατότητα για μία μεγάλη ανάπτυξη της επιστήμης. Αντίθετα, το καπιταλιστικό σύστημα βάζει άλυσίδες στην ανάπτυξη της επιστήμης και πολλοί άστοι άστροφυσικοί κατακυλούν σε μυστικιστικές θέσεις και στόν πιό άπροκάλυπτο ιδεαλισμό.

Γιά όλα αυτά η άστροφυσική στό έξωτερικό βρίσκει σέ κατάσταση διαρκούς κρίσης, της οποίας ή μόνη διέξοδος είναι ή σοσιαλιστική επανάσταση.

Η επιστήμη καλύπτει σήμερα έναν περιορισμένο τομέα σέ σχέση με τίς ύψηλές απαιτήσεις της σοσιαλιστικής οικοδόμησης. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για την άστροφυσική, ό προγραμματισμός της οποίας μās άπασχολεί σήμερα. Συγχρόνως, έχουμε τόν τελευταίο καιρό άναμφισβήτητα άποτελέσματα που μαρτυρούν ότι οι δυσκολίες της ανάπτυξης της σοβιετικής άστροφυσικής θά ξεπεραστούν.

Άκριβώς αυτή τή στιγμή μπορούμε νά διαπιστώσουμε μία τελειωτική στροφή της σοβιετικής άστροφυσικής πρός τήν πρακτική της οικοδόμησης του σοσιαλισμού. Τό συνέδριο χαιρετίζει ιδιαίτερα τήν όργάνωση, σέ μία σειρά άστεροσκοπειών και ίνστιτούτων, θεμάτων έρευνας στην ύπηρεσία της έθνικής άμυνας, της αεροφωτογραφίας, των προβλημάτων "Ηλιου - Γής κ.λπ.

Δίπλα σ' αυτές τίς κατακτήσεις, υπάρχει μία σειρά σοβαρών άτελειών:

1. Άρκετοί τομείς είναι άκόμα άποκομμένοι άπ' τήν πρακτική της οικοδόμησης του σοσιαλισμού, και θά χρειαστεί έπίμονη δουλειά για νά συνδεθεί ή πρακτική με τή θεωρία.

2. Τό πέραςμα στην γραμμή της μαρξιστικής - λενινιστικής μεθοδολογίας δέν γίνεται γρήγορα. Ίδιαίτερα στό ίδιο μας τό συνέδριο, εκφράστηκαν άπόψεις που περιέχουν μεθοδολογικά σφάλματα. Ή πλειοψηφία των εργαζομένων επιστημόνων δέν δηλώνει μία άρκετά κριτική στάση άπέναντι στις εργασίες των άστων επιστημόνων και μεταφέρει

μηχανικά τά άποτελέσματα αυτών των εργασιών στό πλαίσιο της σοβιετικής άστροφυσικής.

Μερικοί άπό τούς επιστήμονές μας δηλώνουν άκόμη τυφλό θαυμασμό για τούς άστους ειδήμονες της Ευρώπης και της Άμερικής, μή βλέποντας τίς διαφορές άνάμεσα στό σοσιαλιστικό προγραμματισμό και στόν προγραμματισμό των άστικών επιστημονικών ίδρυμάτων, μπερδεύοντας τήν έμπνευση με τή μαρξιστική διαλεκτική, και κυρίως κατακυλώνοντας στις θέσεις της ιδεαλιστικής θεωρίας της κόπωσης (vieillesse) της ύλης.¹⁷

Αυτές οι θέσεις, δηλαδή ή άνωτερότητα της σοβιετικής άστρονομίας που συνεπάγεται και τήν καταδικη θεωριών όπως αυτή της σχετικότητας, θά προετοιμάσουν και τήν καμπή της σοβιετικής άστρονομίας που θά παρατηρηθεί μετά τό 1935 και θ' άνοιξουν τό δρόμο στις εκκαθαρίσεις του 1936-37. Πρέπει όμως νά έπιμείνουμε στό γεγονός ότι ύπήρξε κάποια άδράνεια ως τό 1935, δηλαδή παρ' όλες τίς επίσημες διακηρύξεις για καταδικη όρισμένων θεωριών και γενικά της δυτικής άστρονομίας, οι εργασίες και οι επαφές των Ρώσων άστρονόμων εξακολούθησαν για μερικά χρόνια στην ίδια κατεύθυνση μ' αυτή που είχε χαραχτεί στη δεκαετία του '20.

Έκτός άπ' τίς καθαρά ιδεολογικές επιπτώσεις, όπως αυτές που άναφέραμε, που είχε στην άστρονομία ή θεωρία της οικοδόμησης του σοσιαλισμού σέ μία μόνο χώρα, ύπάρχουν και οι καθαρά τεχνικές επιπτώσεις: και ή κυριότερη, που προκύπτει άπ' τή γενική γραμμή της αυτάρκειας, είναι ή κατασκευή των επιστημονικών όργάνων στην Ρωσία. Αυτή ή θέση είναι τό δεύτερο κεντρικό θέμα του άστροφυσικού συνεδρίου του 1932 και αυτό που προκαλεί έντύπωση είναι τό μέγεθος του καταλόγου των όργάνων που προγραμματίσει τό συνέδριο νά κατασκευαστούν τά προσεχή χρόνια στην Ρωσία. Για μία χώρα, που ως τότε εισήγαγε σχεδόν όλα τά άστρονομικά όργανα πλύν όρισμένων κατασκευών που γίνονταν στό εργαστήριο του άστεροσκοπείου του Πούλκοβο, ό προγραμματισμός της κατασκευής μέσα σέ λίγα χρόνια όργάνων όπως τρία κατοπτρικά τηλεσκόπια 40 με 60 ίντσών, ήταν μάλλον άδύνατη ύπόθεση. Πάντως, τό 1933, έγινε στό Άστρονομικό Ίνστιτούτο του Λένινγκραντ ένα συνέδριο για τά άστρονομικά όργανα, συνέδριο που όργάνωσε τήν κατασκευή των πολύπλοκων όργάνων που είχαν προταθεί τήν προηγούμενη χρονιά.¹⁸

Τό άποτέλεσμα της γενικής προσπάθειας για τήν αυτάρκεια στην κατασκευή των επιστημονικών όργάνων, ύπήρξε σχετικά επιτυχές. Είναι γεγονός ότι οι καινούργιες βιομηχανίες όπως οι Ένωμένες Όπτικομηχανικές Βιομηχανίες της ΕΣΣΔ και τό Έθνικό Ίνστιτούτο Όπτικής, κατόρθωσαν μέσα σέ ελάχιστα χρόνια νά κατασκευάζουν όλα τά βασικά όργανα που χρειάζονταν οι Ρώσοι άστρονόμοι για τή συντήρηση και τή σχετική ανανέωση του ύλικού. Για παράδειγμα, τό Ίνστιτούτο παρέδωσε στό τέλος της δεκαετίας '30 τόν άντικειμενικό φακό ενός διοπτρικού τηλεσκοπίου διαμέτρου 81 εκατοστών, ένα άπ' τά μεγαλύτερα δηλαδή διοπτρικά τηλεσκόπια στόν κόσμο. Άπ' τήν άλλη, τά προγραμματισμένα μεγάλα κατοπτρικά τηλε-

17. «Rezolyutsii astrofizicheskoi Konferentsii po planirovaniyu», *Astron. Zh.* τ. 10, σελ. 118, 1933.

18. Βλ. «Soveshchanie po astronomicheskim instrumentam», *Astron. Zh.* τ. 10, σελ. 495, 1933.

19. *Pulkovskaya Observatoriya*, A.N. Dadaev.

σκόπια δέν κατασκευάστηκαν παρά μόνο μετά τόν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Οί διεθνείς σχέσεις

Όπως αναφέραμε προηγουμένως, οί σχέσεις τών Ρώσων αστρονόμων μέ τούς ξένους είχαν διακοπεί τήν περίοδο του έμφυλίου πολέμου, γεγονός πού έδωσε μιά ώθηση στήν αυτοοργάνωση τών Ρώσων αστρονόμων όπως και στήν έκδοση τών αστρονομικών έφημερίδων. Είδαμε επίσης τήν έπιμονή τών αστρονόμων γιά τίς σχέσεις μέ τό έξωτερικό και τίς άλλεπάλληλες αϊτήσεις τους στό κράτος.

Η πρώτη άπευθείας έπαφή μέ τή δύση είχε σχέση μέ τά έπιστημονικά όργανα: τά μεγάλα διοπτρικά και κατοπτρικά τηλεσκόπια πού είχαν παραγγελθεί στήν Grub Parsons στήν Άγγλία πρίν τόν Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Η σοβιετική άντιπροσωπεία ξφτασε στήν Άγγλία τό 1920, πρίν ακόμα άποκατασταθούν έπίσημες διπλωματικές σχέσεις. Καί τό πρωτοφανές είναι ότι τό 1922, χρονιά τρομακτικής οικονομικής κρίσης γιά τήν Ρωσία, ή σοβιετική κυβέρνηση δέχτηκε νά πληρώσει 24.000 στερλίνες στήν άγγλική έπιχείρηση, γιά τή συνέχιση τής κατασκευής τών τηλεσκοπίων.¹⁹ Τό ίδιο και μ' ένα μεγάλο σκεπτρογράφο τύπου Λίτροφ, πού παραδόθηκε στό Πούλκοβο τό 1923.

Άπό τό 1924 κι έπειτα, έχουμε τακτικότητας ταξίδια τών Ρώσων αστρονόμων στό έξωτερικό, είτε γιά άγορά ύλικού είτε γιά έπιστημονική συνεργασία. Γιά παράδειγμα, τό 1925 έγινε ή πρώτη άπευθείας μέτρηση του μήκους του Πούλκοβο άπ' τό Γκρίνουιτς, πού τό έπισκέφθηκαν γι' αυτή τήν ύπόθεση ό Μπελιάεφ κι ό Ντνεπρέβσκι. Τήν ίδια χρονιά άρχίζει και μιά σημαντική ρωσοαγγλική συνεργασία γιά τίς έφημερίδες τών άστεροειδών, μεταξύ του σοβιετικού Άστρονομικού Ίνστιτούτου πού είχε διευθυντή τόν Νουμέροφ και τής Βρετανικής Άστρονομικής Ένωσης.

Η στενότερη όμως συνεργασία τά πρώτα χρόνια μετά τήν Έπανάσταση, υπήρξε αυτή μέ τή Γερμανία πού έγγράφεται και στή γενικότερη γερμανοσοβιετική συνεργασία τών άρχών τής δεκαετίας του '20. Η άρχή έγινε πάλι άπό τό άστρονομικό Ίνστιτούτο μέ τόν Νουμέροφ, πού όργάνωσε ένα κοινό πρόγραμμα γιά τούς άστεροειδείς μέ τό Rechen Institut του Βερολίνου. Άπό τό 1924 και μετά, έχουμε άλλεπάλληλα ταξίδια του ίδιου του Νουμέροφ στή Γερμανία, έπισκέψεις του σ' όλα σχεδόν τά γερμανικά Άστρονομικά Ίδρύματα, συμμετοχή του στα συνέδρια τής Astronomische Gesellschaft και άγορά ύλικού γιά τό σοβιετικό Άστρονομικό Ίνστιτούτο. Ός τό 1930, πολλοί άλλοι Ρώσοι αστρονόμοι, όπως ό Ρένζ, ό Γκράτσεφ, ό Γκόρσκοβ, ό Ίβάνοφ, αστρονόμοι δηλαδή πού κατείχαν καιριες θέσεις στα σοβιετικά ιδρύματα, έπισκέφθηκαν τή Γερμανία γιά συνεργασία. Κι οί πρώτοι ξένοι αστρονόμοι πού έπισκέφθηκαν έπίσημα τήν Σοβιετική Ένωση, ήταν κι αυτοί Γερμανοί, ό Χέκερ κι ό Μπρέντελ, διευθυντής του Πλανητικού Ίνστιτούτου τής Φραγκφούρτης. Πρός τό τέλος τής δεκαετίας του '20, δημιουργούνται σχέσεις άρκετά στενές και μέ άλλες χώρες. Κατ' άρχήν, ό Γκερασίμοβιτς, καθηγητής του Πανεπιστημίου του Χάρκοβ κι άργότερα διευθυντής του άστεροσκοπίου του Πούλκοβο, θά πάρει τήν άδεια νά πάει γιά τρία χρόνια στό Χάρβαρντ, άπ' τό 1926 ως τό 1929, ως έπισκέπτης καθηγητής. Στήν Άμερική, ό Γκερασίμοβιτς θά συνεργαστεί μέ αστρονόμους όπως ό Σιάπελεϊ, ό Λούιτεν, ό Μένζελ, ή Σεσίλια

Ρέν, κι ακόμα μέ τόν Ότο Στρούβε, τής γνωστής οικογένειας Στρούβε, πού είχε φύγει άπ' τή Ρωσία μέσω Κωνσταντινούπολης τό 1920 μιά κι είχε πολεμήσει στόν έμφύλιο στό πλευρό τών Λευκών. Αυτό δέν θά έμποδίσει προς τά τέλη του '20, άρκετές συνεργασίες του Ότο Στρούβε μέ τούς Ρώσους αστρονόμους και μάλιστα κοινές δημοσιεύσεις μέ τόν Σάζν, τό 1930, σε ρωσικά περιοδικά. Έκτός άπ' τήν τριετή διαμονή του Γκερασίμοβιτς στήν Άμερική, έχουμε τό 1929 και 1930 άρκετά ταξίδια διαρκείας 2-3 μηνών γνωστών Ρώσων αστρονόμων όπως ό Νουμέροφ, ό Ίβάνοφ, ό Όγκορντνίκοφ κ.λπ., στις κυριότερες δυτικές χώρες.

Άν φτιάχναμε κάποια καμπύλη τών ταξιδιών τών Ρώσων αστρονόμων στό έξωτερικό άπ' τήν επανάσταση ως τόν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, αυτή ή καμπύλη θά είχε μιά όμαλή άρχή, ένα σαφέστατο μέγιστο τό 1929 και 1930 και άπό κεί και πέρα θά έπεφτε άπότομα κοντά στό μηδέν. Μετά τό 1930, τά βασικά ταξίδια είναι εκείνα τής σοβιετικής άντιπροσωπείας στα συνέδρια τής Διεθνούς Άστρονομικής Ένωσης, άντιπροσωπείας πού στα συνέδρια του '33 και του '35 δέν άποτελούνταν παρά μόνο άπό δύο αστρονόμους σε σχέση μέ τήν τετραμελή άντιπροσωπεία στό συνέδριο του '28. Ός μέτρο σύγκρισης, άς πούμε ότι στό συνέδριο του '35 πού έγινε στό Παρίσι, είχαμε 15 Ίταλούς αστρονόμους, 14 Ρουμάνους, 25 Άμερικανούς κ.λπ.

Αυτή ή διακοπή, μετά τό 1930, τών άμεσων έπαφών τών Σοβιετικών αστρονόμων μέ τούς Δυτικούς πού συμβαδίζει μέ τή γενική γραμμή, έρχεται σε αντίφαση μέ τήν πολιτική ένταξης στή Διεθνή Άστρονομική Ένωση (Δ.Α.Ε.). Όταν ιδρύθηκε ή Δ.Α.Ε. τό 1919, ιδρύθηκε ως ένωση πού άνήκε στό Διεθνές Συμβούλιο Έρευνών, τό όποιο είχε συσταθεί άπό τά «Έθνη σε έμπόλεμη κατάσταση μέ τίς κεντρικές δυνάμεις, και μέ τή συμπαράσταση τών ουδέτερων».²⁰ Γιά νά ένταχθεί κάποια χώρα στή Διεθνή Άστρονομική Ένωση, θά έπρεπε, σύμφωνα μέ τό καταστατικό, νά άνήκε στήν κατηγορία πού όριζαν οί κανόνες του Διεθνούς Συμβουλίου Έρευνών, πράγμα πού σημαίνει ότι ούτε ή Γερμανία κι οί άλλες κεντρικές δυνάμεις ούτε ή μεταπαναστατική Ρωσία μπορούσαν νά γίνουν μέλη. Η άλήθεια είναι ότι άπ' τό πρώτο κιόλας συνέδριο τής Διεθνούς Άστρονομικής Ένωσης στή Ρώμη τό 1922, οί αστρονόμοι όλων σχεδόν τών χωρών διαμαρτυρήθηκαν γι' αυτές τίς άπαγορεύσεις και κάλεσαν ως παρατηρητές και αστρονόμους άπό τίς χώρες πού δέν είχαν τό δικαίωμα ένταξης.²¹ Έτσι, άπ' τό μεθεπόμενο συνέδριο, του 1928 στό Λέιντεν, εγκαινιάζεται ή σοβιετική άντιπροσωπεία στή Διεθνή Άστρονομική Ένωση, αλλά ή συνεργασία στα διάφορα έρευνητικά προγράμματα τής Ένωσης, όπως τό πρόγραμμα Καρτεν, τά προγράμματα γιά τή μέτρηση τής κίνησης του πόλου ή τής μεσημβρινής άστρονομίας, άρχισε άπό τίς άρχές τής δεκαετίας του '20.

Τό άρχικό καταστατικό τής Δ.Α.Ε. έληγε τό 1931 και στό καινούργιο εξαλείφθηκαν οί διακρίσεις εις βάρος όποιασδήποτε χώρας. Έτσι λοιπόν, παρά τήν πολιτική άπομάκρυνση άπ' τή δυτική έπιστήμη μετά τό 1930 πού είδαμε ως τώρα, ή Σοβιετική Ένωση θά γίνει μέλος, τό 1935, τής Δ.Α.Ε., μέσω τής Σοβιετικής Άκαδημίας Έπιστημών. Άμέσως μετά τήν ένταξη, ένας μεγάλος άριθμός Ρώσων αστρονόμων (57) γίνονται μέλη τής Δ.Α.Ε. Γιά νά έχουμε κάποιο μέτρο σύγκρισης,

20. Καταστατικό του Conseil International de Recherches.

21. Έκκλήσεις τών Γιαπωνέζων, Καναδών, Πορτογάλων, Βέλγων, Τσέχων, Πολωνών, Γάλλων, Άρχεία Δ.Α.Ε.

εκείνη την εποχή έχουμε 91 Αμερικανούς μέλη, 72 Γάλλους και 45 Βρετανούς.

Έκτός απ' την ένταξη στην Δ.Α.Ε., ένα δεύτερο στοιχείο αντισταθμίζει τη διακοπή των επισκέψεων στο εξωτερικό των Σοβιετικών αστρονόμων μετά το '30. Τόν Ιούνιο του 1936, μιά όλική έκλειψη Ηλίου γίνεται δρατή σέ μιά διαδρομή απ' τόν Καύκασο στην Άπω Ανατολή, περνώντας απ' τή Σιβηρία. Αύτή ή έκλειψη στάθηκε άφορμή όργάνωσης άποστολών Αμερικανών, Βρετανών, Γάλλων και Τσέχων αστρονόμων πού επισκέφθηκαν τή Σιβηρία αλλά και διάφορα σοβιετικά αστρονομικά ιδρύματα. Έχουμε μάλιστα και τίς έντυπώσεις του Γάλλου Σαλόνζ, πού έμεινε χάρη σ' αύτήν τήν άποστολή δύο μήνες στή Σοβιετική Ένωση. Η έκλειψη του '36 ήταν κι ή πρώτη ευκαιρία μετά τό 1917 μιάς τόσο μαζικής επίσκεψης ξένων αστρονόμων στή Σοβιετική Ένωση. Μετά όμως από εκείνη τή χρονιά, κι ως τό τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, οί επαφές Ρώσων και Δυτικών αστρονόμων θά γίνουν πραγματικά σπανιότατες. Άκόμα και στό επόμενο συνέδριο τής Δ.Α.Ε, τό 1938 στή Στοκχόλμη, δέν παρευρέθη, για πρώτη φορά μετά τό 1928, κανένας Σοβιετικός, κι αυτό παρά τήν ένταξη των Ρώσων στην Ένωση. Η κατάσταση θ' αλλάξει σιγά σιγά μετά τό Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, και ριζικά μετά τό 1954. Τό 1958, τό 10ο Παγκόσμιο Συνέδριο τής Δ.Α.Ε. θά γίνει στή Μόσχα.²²

Μιά παρόμοια εξέλιξη μ' αύτή πού αναπτύξαμε ως τώρα για τίς επαφές των Σοβιετικών αστρονόμων με τούς Δυτικούς, ακολουθούν και οί δημοσιεύσεις των Σοβιετικών στά δυτικά περιοδικά. Ένα ιστόγραμμα των δημοσιεύσεων στά διεθνή περιοδικά, μās δείχνει ένα σαφέστατο μέγιστο στά 1928-1929. Ένδιαφέρονσα αλλά και ιδιαίτερη, λόγω τής άνόδου του Χίτλερ τό '33, είναι ή περίπτωση τής Γερμανίας. Στόν πίνακα των Astronomische Nachrichten, έχουμε μιά πληθώρα όνομάτων Σοβιετικών αστρονόμων απ' τό 1926 ως τό 1929, μ' ένα μέγιστο τό '28. Κατά μέσον όρο, αύτά τά τρία χρόνια, τά σοβιετικά όνόματα καταλαμβάνουν τό 1/5 των συνολικών όνομάτων του πίνακα των Astronomische Nachrichten, πράγμα πού δείχνει τό μέγεθος τής σοβιετογερμανικής συνεργασίας εκείνα τά χρόνια.

Έκτός όμως από τή γενική γραμμή του '30, ή καμπύλη των δημοσιεύσεων στο εξωτερικό έχει και μιά άλλη εξέλιξη. Ός τό 1925, λόγω των διαφόρων δυσκολιών, ακόμα και τής κακής λειτουργίας των ταχυδρομίων, παρατηρείται άποχή των Ρώσων απ' τά διεθνή περιοδικά. Στή συνέχεια, παρ' όλη τήν έκδοση του *Astronomicheskij Zhurnal* πού τό πρώτο τεύχος του βγήκε τό 1924, ή δημοσίευση επιστημονικών άρθρων στή Σοβιετική Ένωση παραμένει αρκετά δύσκολη, λόγω τής έλλειψης χαρτιού αλλά κυρίως λόγω τής άπασχόλησης των τυπογραφείων για μαζικές εκδόσεις πού δέν γίνονταν πριν τό 1917. Κατά τά τέλη τής δεκαετίας του '20, με τόν πολλαπλασιασμό των τυπογραφείων, υπάρχει πάλι μιά άνεση για τήν έκδοση επιστημονικών εργασιών και παρατηρούμε πράγματι σημαντικότερη αύξηση στις σελίδες των βασικότερων ρωσικών αστρονομικών περιοδικών. Αύτή ή άνεση έκδοσης συμβαδίζει και με τήν προσπάθεια δημιουργίας απ' τόν Φεσένκοφ, στά τέλη τής δεκαετίας του '20, ενός ρωσικού περιοδικού πού θά είχε άκτινοβολία στο εξωτερικό και θά συγκέντρωνε αυτό πιά δημοσιεύσεις ξένων αστρονόμων. Αύτή όμως ή προσπάθεια του Φεσένκοφ δέν θά πετύχει παρά μόνο μετά τό 1950, με τήν άγγλική έκδοση του *Astronomicheskij Zhurnal (Soviet*

Astronomy). Πάντως, τό εμπόδιο για τή διάδοση του έργου τους πού έθετε τό πρόβλημα τής γλώσσας, είχε λυθεί απ' τούς Ρώσους αστρονόμους από τό 19ο ήδη αιώνα: τά ρωσικά περιοδικά τότε ήταν έξ ολοκλήρου ξενόγλωσσα. Αύτή ή παράδοση υπάρχει ακόμα ως τό 1930, όπως φαίνεται καθαρά απ' τό *Astronomicheskij Zhurnal*. Τό 1924, 48% των άρθρων του περιοδικού είναι γραμμένα σέ ξένη γλώσσα, κυρίως άγγλικά και μετά γαλλικά. Τό 1930 έχουμε ακόμα ένα ποσοστό 39%, σχεδόν έξ ολοκλήρου σ' άγγλικά. Δύο χρόνια όμως άργότερα, συγχρόνως και με τή γραμμή τής ύπεροχής τής σοβιετικής αστρονομίας, ή σύνταξη του *A.Zh.*, θά ζητήσει απ' τούς αστρονόμους νά γράφονται τά άρθρα στα ρωσικά με μιά μόνο μικρή περίληψη.²³ Έτσι, τό 1934, δέν έχουμε πιά στό *A.Zh.*, παρά ποσοστό 8% ξενόγλωσσων άρθρων.

Η επιστημονική εργασία

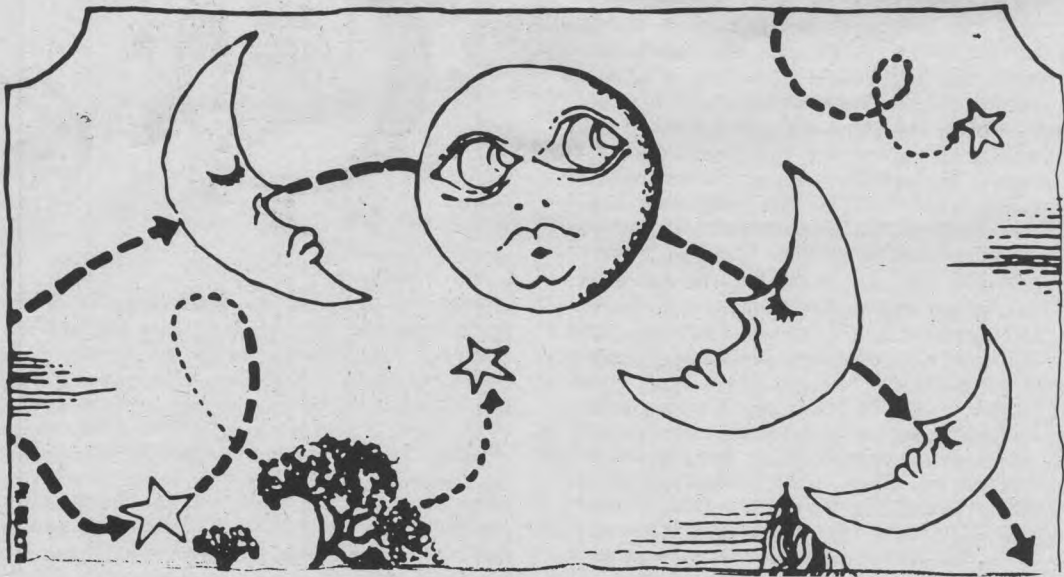
Άμέσως μετά τό τέλος του εμφυλίου, ή επιστημονική δουλειά αρχίζει σ' όλα τά σοβιετικά αστρονομικά ιδρύματα με έντονο ρυθμό. Λόγω των νέων θεσμών, πού εισάγουν μιά σημαντική δημοκρατία σ' όλα τά ιδρύματα, νέοι αστρονόμοι δημοσιεύουν πολύ σύντομα ενδιαφέρουσες δουλειές για τομείς πού δέν είχαν άπασχολήσει ως τότε τή ρωσική αστρονομία.

Στόν κλασικό τομέα τής αστρονομίας, συνεχίζεται ή παράδοση τής έκδοσης άstromετρικών καταλόγων αλλά με αύξημένο ρυθμό. Έκτός απ' τούς βασικούς καταλόγους, μετά τό 1921, τά άστεροσκοπεία συνεργάζονται στην επαναπαρατήρηση του καταλόγου τής *Astronomische Gesellschaft*, στόν κατάλογο του σχεδίου Καπτέν, και ξεκίνησαν μετά από μιά πρόταση πού έγινε τό 1930 απ' τόν Ντεντρόβσκι και τόν Γκερασίμοβιτς μιά τεράστια δουλειά πού είναι ένας κατάλογος άμυδρών άστέρων. Η όργάνωση τής ύπηρεσίας τής ώρας, ή παρατήρηση τής κίνησης του πόλου, οί σταθερές των όργάνων, ή μέτρηση των διπλών άστέρων είναι κι αύτά απ' τίς μεγάλες δουλειές των άstromετρών απ' τό '20 ως τό '35.

Ό τομέας όμως στόν όποιο έγιναν οί μεγαλύτερες αλλαγές, είναι αύτός τής άstroφυσικής. Τομέας με πολύ μικρή δραστηριότητα σέ σχέση με αύτή τής άstromετρίας πριν τό 1917, ή άstroφυσική κατακτά στα τέλη του 1920 μιά θέση ίσοδύναμη μ' αύτή τής άstromετρίας, αν λάβουμε ύπόψη μας όλα τά σοβιετικά αστρονομικά ιδρύματα, με εργασίες πρωτοπόρες για τήν εποχή. Θά αναφέρουμε ένδεικτικά τίς εργα-

22. Για τή σοβιετική αντιπροσωπεία στή Δ.Α.Ε., βλ. *Transactions of the I.A.U.*, τ. 1, 1922, τ.2, 1925, τ. 3, 1928, τ. 4, 1932, τ. 5, 1935, κ.λπ.

23. «Ot redaktsii», *Astron. Zh.*, τ. 10, σελ. 125, 1933.

σίες των Ἀμπαρτσουμιάν και Κοζίρεβ, στις ἀρχές τοῦ 1930, γιά τὰ ἀτμοσφαιρικά μοντέλα τῶν ἀστέρων και τή δυναμική τῶν πλανητικῶν νεφελωμάτων, τή δουλειά τοῦ Σάζν σέ συνεργασία μέ τόν Στρούβε γιά τήν περιστροφή τῶν ἀστέρων, και τήν τεράστια δουλειά του μαζί μέ τόν Ἀλμπίτσκι γιά τίς ἀκτινικές ταχύτητες, πού ἔγιναν χάρη στό κατοπτρικό τηλεσκόπιο τοῦ ἀστροφυσικοῦ ἀστεροσκοπείου τοῦ Σιμεϊς. Τίς ἐργασίες τοῦ Γκερασίμοβιτς γιά τή δομή τῶν νεφελωμάτων, τήν ἐκπομπή και τή βαρύτητα τῶν ἀστέρων τοῦ τύπου O και B και τῶν γιγάντων G και M, και τίς ἐργασίες του γιά τούς μεταβλητούς. Ὅσο γιά τήν ἡλιακή φυσική, πού γνώριζε μεγάλες δυσκολίες πρὶν τό 1914 λόγω τῆς ἀπουσίας ὀργάνων παρατήρησης, γνωρίζει τή μεγαλύτερη ἀνάπτυξη ἀπ' ὅλους τούς συγκεκριμένους κλάδους τῆς ἀστροφυσικῆς, κυρίως μέ μιὰ πολύ μεγάλη συγκέντρωση ὕλικου παρατήρησης. Οἱ ἔρευνες γίνονται στή φασματοσκοπική μέτρηση τῆς περιστροφῆς τοῦ Ἡλίου, στίς παρατηρήσεις τῶν δομῶν τῆς χρωμόσφαιρας, στίς παρατηρήσεις τοῦ στέμματος μέ στεματογράφο Lyet, στά ἀτμοσφαιρικά μοντέλα κ.λπ. Μετά τό 1932, δημιουργήθηκε στό Πούλκοβο ἡ «ἡλιακή ὑπηρεσία», πού εἶχε σκοπό τή συνεχή φωτογραφική παρατήρηση ἀπό ἀνατολή σέ δύση.

Ἐκτός ἀπ' τήν ἀστροφυσική ἕνας ἄλλος τομέας πού εἶχε μεγάλη ἀνάπτυξη ἐκεῖνα τά χρόνια ἦταν ὁ τομέας τῆς οὐράνιας μηχανικῆς, μέ τίς ἐργασίες τοῦ νεοσυσταθέντος Ἀστρονομικοῦ Ἰνστιτούτου. Τό 1922, ὁ Νουμέροφ παρουσίασε τή γνωστή μετά ὡς «μέθοδο Νουμέροφ», μιὰ μέθοδο γιά τή διερεύνηση τῶν ἡλιοκεντρικῶν συντεταγμένων τῆς διαταραχθείσης κίνησης τῶν οὐράνιων σωμάτων, μέθοδος πού εἶχε πρακτικό ἀποτέλεσμα τή μέτρηση τῆς κίνησης τῶν ἀστεροειδῶν και τῶν δορυφόρων. Τό πρόγραμμα γιά τή μέτρηση τῆς τροχιάς τῶν ἀστεροειδῶν εἶναι ἕνα ἀπ' τά μεγαλύτερα προγράμματα τῶν Ρώσων ἀστρονόμων ἐκεῖνη τήν ἐποχή και συμβάδιζε μέ τό πρόγραμμα ἀστροφωτογραφικῆς παρατήρησης γιά τήν ἀνακάλυψη καινούργιων ἀστεροειδῶν πού εἶχαν ἀναλάβει οἱ ἀστρονόμοι τοῦ ἀστεροσκοπείου τοῦ Σιμεϊς.

Τά νέα ἰδρύματα ἀστρονομίας

Πρὶν ἀπό τό 1917, στή ρωσική αὐτοκρατορία ὑπάρχουν συνολικά ἔνδεκα ἀστρονομικά κέντρα. Τό 1935, μπορούμε νά μετρήσουμε 23. Τά βασικότερα καινούργια ἰδρύματα γεννήθηκαν στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '20. Αὐτά τά ἰδρύματα ἦταν δημιούργημα τῶν προτάσεων τῆς Ρωσικῆς Ἀστρονομικῆς Ἐνώσης, ὅπως τά Ἰνστιτούτα τῆς Μόσχας και τό Ἀστρονομικό Ἰνστιτούτο Λένινγκραντ.

Στά τέλη τοῦ 1922 ἰδρύθηκε τό Ἀστρονομικό Ἰνστιτούτο τῆς Μόσχας πού εἶχε στήν ἀρχή δώδεκα μέλη. Σκοπός τοῦ Ἰνστιτούτου ἦταν ἡ ἐπιστημονική ἔρευνα μέ βάση τίς παρατηρήσεις τοῦ Ἀστεροσκοπείου τῆς Μόσχας και μέ προοπτική ἐξέλιξης αὐτῶν τῶν παρατηρήσεων. Ἀκόμα πῶ νωρίς, τό 1920, στό 2ο συνέδριο τῆς Ρωσικῆς Ἀστρονομικῆς Ἐνώσης, γεννήθηκε τό σχέδιο γιά τήν ἰδρυση ἑνός Κεντρικοῦ Ἀστρονομικοῦ Ἰνστιτούτου, πού σύμφωνα μέ τόν Μπελοπόλσκι ἔπρεπε νά εἶναι τό καλύτερο παγκοσμίως. Τό συνέδριο ἐξέλεξε μιὰ ἐπιτροπή γιά τήν προώθηση τῆς πρότασης αὐτῆς, ἡ ὁποία ἤρθε ἀμέσως σ' ἐπαφή μέ τό Ἐθνικό Ἐπιστημονικό Συμβούλιο τοῦ Κομισαριάτου τοῦ Λαοῦ στήν Παιδεία. Τό πῶς περιέργο εἶναι ὅτι σέ μιὰ περίοδο τόσο κρίσιμη ὅσο ὁ Μάιος τοῦ 1920, τό Ἐθνικό Ἐπιστημονικό Συμβούλιο συνήλθε γιά νά συζητήσει ἕνα τέτοιο μεγαλεπήβολο σχέδιο και νά ἀποφασίσει γιά τή χρηματοδότησή του. Ἡ ἐξήγηση εἶναι ὅτι αὐτό τό σχέδιο ἐγγράφεται σέ ἕνα γενικότερο ἐνθουσιασμό τῶν νέων ἐπιστημόνων ἐκεῖνη τήν ἐποχή και σέ μιὰ γενικότερη ἰδέα σύμφωνα μέ τήν ὁποία χωρίς πολλά μέσα ἀλλά μέ μιὰ ἀνακατάταξη τῶν δυνάμεων θά ἦταν δυνατό νά γεννηθοῦν καινούργιοι ἐπιστημονικοί φορεῖς. Πάντως, γιά τό συγκεκριμένο σχέδιο ἑνός πρωτοποριακοῦ ἀστρονομικοῦ Ἰνστιτούτου, πού θά περιελάμβανε κι ἕνα πρωτοποριακό ἀστρονομικό ἀστεροσκοπεῖο, θά χρειαζόταν ἕνα σημαντικό ποσό συναλλάγματος, πού οὔτε τό 1920 ἀλλά οὔτε και τά ἐπόμενα χρόνια θά ἦταν δυνατό νά τό διαθέσει τό

Κομισαριάτο του Λαού στην Παιδεία. Έτσι, παρά τα συγκεκριμένα σχέδια για την παράδοση του Ινστιτούτου μέσα σε πέντε χρόνια, το 1923 το σχέδιο αυτό δεν είχε προχωρήσει πέρα απ' τα χαρτιά. Έχοντας λοιπόν οι αστρονόμοι να διαλέξουν ανάμεσα στο Ινστιτούτο-μοντέλο και στο τίποτα, αποφασίστηκε το 1923 η ίδρυση ενός Αστροφυσικού Ινστιτούτου στη Μόσχα, χωρίς καμιά σχέση φυσικά με το αναμενόμενο. Πάντως, με τα λίγα σχετικά μέσα του, αυτό το Ινστιτούτο ανέδειξε στη δεκαετία του '20 πολλούς σπουδασίους Ρώσους αστροφυσικούς όπως ο Φεσένκοφ ή ο Σ. Όρλόφ. Το Αστροφυσικό Ινστιτούτο και το Αστρονομικό Ινστιτούτο της Μόσχας θα ένωθούν αργότερα, το 1931, και θα σχηματίσουν το γνωστό πιά σήμερα Ινστιτούτο Στένμπεργκ, που είναι ένα απ' τα πιο σημαντικά σοβιετικά αστρονομικά κέντρα απ' τη στιγμή της ίδρυσής του.

Ένα άλλο σημαντικό ίδρυμα που γεννήθηκε κι αυτό στα γόνιμα χρόνια των αρχών της δεκαετίας του '20, είναι το Αστρονομικό Ινστιτούτο του Λένινγκραντ που θα γίνει γρήγορα γνωστό σ' όλο τον κόσμο για τις εργασίες του στην ουράνια μηχανική. Το Ινστιτούτο αυτό ιδρύθηκε το 1923 στο Πέτρογκραντ, και ήταν το αποτέλεσμα της ένωσης δύο άλλων Ινστιτούτων που είχαν ιδρυθεί το 1919: του Εθνικού Υπολογιστικού Ινστιτούτου που ίδρυσαν οι αστρονόμοι μετά την Επανάσταση για τον υπολογισμό και την έκδοση των αστρονομικών εφημερίδων που δεν έφταναν πια στη Ρωσία απ' το εξωτερικό λόγω των γεγονότων, και του Αστρονομικού και Γεωδαισιολογικού Ινστιτούτου.

Εκτός απ' αυτά τα μεγάλα ιδρύματα, μία σειρά δευτερευόντων αστρονομικών κέντρων, που είχαν και εκπαιδευτική σημασία, ιδρύθηκαν λίγο μετά την Επανάσταση: το αστροσκοπείο του Τόμσκ το 1923, το αστρονομικό εργαστήριο του Πανεπιστημίου του Πέρμ το 1917, οι αστρονομικοί σταθμοί του Σμολένσκ το 1925 και της Πολτάβα το 1926, το αστροσκοπείο του Ροστόβ το 1928, κι ο αστρονομικός σταθμός του Κιτάμπ που έντασσόταν στο διεθνές πρόγραμμα της κίνησης του πόλου. Επίσης στο πλαίσιο της αγκιτάτσιιας-προπαγάνδας, ιδρύθηκε το 1918 απ' τον Μοροζόφ ο τομέας αστρονομίας του Ινστιτούτου Leshaft. Ο Μοροζόφ, μέλος της κεντρικής επιτροπής της επαναστατικής οργάνωσης «Narodnaya Volya» στά τέλη του 19ου αι., ίδρυσε και διηύθυνε αυτόν τον τομέα με σκοπό, εκτός απ' την αντιθρησκευτική προπαγάνδα, τη μελέτη των σχέσεων ιστορίας-αστρονομίας, δηλαδή εκτός απ' την ιστορία της αστρονομίας την εκμετάλλευση των αστρονομικών γεγονότων για τον χρονικό προσδιορισμό ορισμένων ιστορικών γεγονότων.

Τέλος, θα αναφέρουμε και την προσπάθεια ίδρυσης ενός αστροσκοπείου σε μεγάλο ύψος που θα είχε σκοπό κυρίως την ηλιακή προτίμηση. Η προσπάθεια αυτή που έγινε ύστερα από προτάσεις του Γκερασίμοβιτς και του Νουμέροφ το 1930, συνάντησε μετά το 1932 πολλά προβλήματα, που προέρχονταν κυρίως απ' τη νέα γενική γραμμή για εφαρμοσμένη επιστήμη κοντά στη βιομηχανία.

Συνοψίζοντας, θα πούμε ότι τόσο απ' την πλευρά των επιστημονικών εργασιών, όσο κι απ' αυτή της ίδρυσης νέων αστρονομικών κέντρων, η δεκαετία του '20, παρ' όλες τις οικονομικές δυσκολίες της χώρας, υπήρξε σαφέστατα η πιο πλούσια δεκαετία της πρώτης πεντηκονταετίας του αιώνα. Οι γερές βάσεις που έριξαν αυτά τα χρόνια στη σοβιετική αστροφυσική, επέτρεψαν στους Ρώσους αστρονόμους να παρουσιά-

σουν μία σημαντική δουλειά και στο πρώτο ήμισυ της δεκαετίας του '30, παρ' όλες τις δυσκολίες που αναφέραμε.

Τι απέγινε μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1930; Η γνωστή χρονιά του 1937 δεν εξαίρεσε τους Σοβιετικούς αστρονόμους. Μπορούμε να πούμε ότι τα βασικότερα στελέχη της σοβιετικής αστρονομίας συλλαμβάνονται και εξορίζονται εκείνη τη χρονιά. Αναφέρουμε τους πιο γνωστούς:

- Ο Γκερασίμοφ συλλαμβάνεται το 1937 και εκτελείται λίγο μετά. Ο Γκερασίμοφ ήταν, μετά το θάνατο του Μπελοπόλσκι το 1934, ο γνωστότερος Ρώσος αστροφυσικός. Ήταν διευθυντής του αστροσκοπείου του Πούλκοβο από το 1933 ως τη σύλληψή του και πρόεδρος της σοβιετικής επιτροπής ηλιακών ερευνών.
- Ο Νουμέροφ συλλαμβάνεται το 1936 και εκτελείται το 1941. Ο Νουμέροφ ήταν εκείνη την εποχή ο γνωστότερος Ρώσος αστρονόμος ουράνιας μηχανικής. Διευθυντής του Αστρονομικού Ινστιτούτου απ' την ίδρυσή του ως τη μέρα της σύλληψής του, υπήρξε πρόεδρος της Ρωσικής Αστρονομικής Ένωσης και πρόεδρος της Αστρονομικής Επιτροπής απ' το 1932 ως το 1934.
- Ο Ντενπρόβσκι συλλαμβάνεται το 1937 και εκτελείται το 1941. Ήταν υποδιευθυντής του αστροσκοπείου του Πούλκοβο απ' το 1932 ως τη σύλληψή του. Είναι γνωστός για τους καταλόγους του Πούλκοβο που επιμελήθηκε.
- Ο Εύδοκίμοφ συλλαμβάνεται το 1937 και εξαφανίζεται. Ο Εύδοκίμοφ, διευθυντής του αστροσκοπείου του Χάρκοβ, είναι κυρίως γνωστός ως καθηγητής. Κοντά του μελέτησαν ο Γκερασίμοβιτς, ο Φεσένκοφ και πολλοί άλλοι.
- Ο Ντρόζ συλλαμβάνεται γύρω στο 1937 και εξαφανίζεται. Ο Ντρόζ υπήρξε διευθυντής του αστροσκοπείου του Πούλκοβο απ' το 1931 ως το 1932 και διακρίθηκε για την εφαρμογή στην αστρονομία της νέας ιδεολογίας του 1932. Εκτός απ' τις αστρονομικές του εργασίες, ήταν γνωστός εκείνη την εποχή οι εργασίες του για την εφαρμογή του μαρξισμού-λενινισμού στην αστρονομία.
- Ο Κοζίρεφ συλλαμβάνεται το 1937 και επανέρχεται μετά τον πόλεμο. Ήταν απ' τους νεότερους αστροφυσικούς και ήταν γνωστός για τις εργασίες του μαζί με τον Άμπαρτσουμιάν για τις αστρικές ατμόσφαιρες.
- Ο Ίβάνοφ, πρώτος διευθυντής του Πούλκοβο μετά την επανάσταση, θα εξαφανιστεί κι αυτός γύρω στα 1937.

Θα χρειαστούν αρκετά χρόνια για να ξεπεράσουν οι Σοβιετικοί αστρονόμοι την κατάσταση που δημιουργήθηκε μετά το 1935. Η σοβιετική αστρονομία δεν θα ξαναφτάσει στο επίπεδο των αρχών της δεκαετίας του '30 παρά μόνο μετά το 1950. Μην ξεχνάμε ότι ο πόλεμος επιδείνωσε τις δυσκολίες της σοβιετικής αστρονομίας: το αστροσκοπείο του Πούλκοβο καταστράφηκε ολοσχερώς, τα αστροσκοπεία της Σιμεί, του Νικολάεβ, του Χάρκοβ και του Κιέβου έπαθαν σοβαρές ζημιές, και αρκετοί Ρώσοι αστρονόμοι βρήκαν τον θάνατο στην πολιορκία του Λένινγκραντ.

Η βιβλιογραφία η σχετική με το θέμα, υπάρχει στο βιβλίο: E. Nicolaidis, *Le développement de l'astronomie en U.R.S.S. 1917-1935*, Editions de l'Observatoire de Paris, Παρίσι, 1984.

‘Ο λογοτεχνικός Πολίτης

18

‘Επιμέλεια τεύχους: Μαριάννα Δήτσα

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Κυριάκου Χαραλαμπίδη
Ποιήματα

•

Γιάννη ‘Υφαντῆ
Ποιήματα

•

Γρηγόρη Μανιαδάκη
Ποιήματα

•

Γιάννη Δάλλα
Μανόλης ‘Αναγνωστάκης:
‘Η ποιητική του μετάβαση από τις
«‘Εποχές» στις «Συνέχειες»

•

Δημήτρη Χατζῆ
Γύρω από τὰ προβλήματα τῆς «Συνέχειας»

•

Gerard Genet – Marc Fumaroli
Τό μέλλον τοῦ λογοτεχνικοῦ παρελθόντος
(συζήτηση)
μετάφραση: Λίζυ Τσιριμώκου

•

Βίλλυ Μπένιγκ
Τό σοσιαλιστικό δράμα
στήν ‘Ανατολική Γερμανία

•

Γιώργου Γιαννουλόπουλου
‘Η σύγχρονη ριζοσπαστική κριτική
γιά τόν *Μαρξισμό καί φορμαλισμό*
τοῦ Τόνου Μπένετ

•

‘Ελένης Γιαννακάκη
‘Η ἀφηγηματική συχνότητα
στήν «Πλωτή πόλη» τῆς Μάρως Δούκα

Κυριάκος Χαραλαμπίδης

Η ΕΚΛΟΓΗ

- Έμένα υπόδειξε ὁ Μακαριότατος.
— Λάθος! Έμένα υπόδειξε ὁ Μακαριότατος.

Ἐπὸ παντοῦ ἀκούγονταν φωνές «έμένα, έμένα».
Ἐμείνα ἐκεῖ γιά λίγο γιά ν' ἀκούσω
τί λέγαν ὅλοι αὐτοί, γιά τί μιλοῦσαν.

- Έμένα υπόδειξε ὁ Μακαριότατος.
— Τί λές βρέ πούστη; Έμένα!

Ἐτσι λοιπόν τό πράγμα προχωροῦσε
κι ὁ ἥλιος βράδιαζε κι ἡ θάλασσα ἐφιλοῦσε.

Καί ξαφνικά ὀλόιδιος σάν καί πρῶτα
ἦρθε κοντά μας μέσ' ἀπ' τό καμένο δάσο.

- Έμένα υπόδειξε ὁ Μακαριότατος...

- Ἄ, τώρα θά σοῦ δείξω, παλιοτόμαρο,
νά μαγαρίζεις τήν ἀγία Του μνήμη.

Ἦρθε κοντά μας μ' ἓνα μπαστουνάκι.
Χαμογελοῦσε πρίμα, φόραγε ἀντερί
κι εἶχε σκισμένο λίγο τό πουκάμισο.

- Σοῦ πέσαν τά μαλλιά σου, Μακαριότατε.
— Εἶναι πού βγάζω ἄλλα δόντια καί μαλλιά.

- Στραβώθηκαν τά μάτια σου, ἀκριβέ μου,
τό πρόσωπό σου πάει νά τελειώσει.

Ἄνοιξε κάτι γιά νά πει καί μπήκε ἡ μύγα.
Βγήκε χρυσή καί ταραγμένη λίγο
μέ κάτι μουςτακάκια τρυφερά.

- Έμένα υπόδειξε ὁ Μακαριότατος
Δεῖτε «Τά Νέα», τήν «Ἐλευθεροτυπία»...
— Σιγά. Ὁ καθένας γράφει αὐτό πού θέλει.
Ἐκεῖνος φτούρησε γιά πάντα κι οὔτε ξέρει
ἂν ἔτσι τά εἶπε ἢ ἂν καθόλου τά εἶπε.

- Ἐχεις πληγή στά πόδια, Μακαριότατε,
τό αἷμα τρέχει σάν νερό — τί τρέχει; .
— Βαρέθηκα στή γωνιά μέ τίς ἀγκύλες.
Γιά νά περάσω σ' ἄλλην ἐποχή
ἔπρεπε νά δαμάσω τήν καρδιά μου.
Δέν τά κατάφερα, ὅπως ξέρετε, καλά.

Γύρισα πρὸς τό μέρος του. — Τί λέτε;
Κάθε ἐποχή, Μακαριότατε, χρειάζεται
κι ἓνα λεβέντη γιά νά κρατηθεῖ στήν ἐπιφάνεια—
πολιτικό, ποιητή κι ἐρευνητή
των φαινομένων τῆς ἐπιστημολογίας.

Ἐν μιᾷ ἐποχῇ, Μακαριότατε, κλείνει,
 μιᾷ ἄλλῃ ἀρχίζει μέ γενναία, θά ξέρετε,
 δόση εὐαισθησίας καί σπαραγμοῦ,
 ἄλλης, θά λέγαμε, κατηγορίας καί τάξης.

Πρόκειται, γιά νά ποῦμε τήν ἀλήθεια,
 γιά τροχιά μέ ἄλλες νέες γομώσεις,
 ἄλλη ὀπτική γωνία, ἄλλη θέαση, ἄλλη
 ἀντίληψη τοῦ κόσμου, Μακαριότατε.

Ἐκεῖ πού τοῦ μιλοῦσα πέφτει ξύλο
 ἀνάμεσα σέ τρεῖς ἢ περισσότερους
 κλητούς — «ἐμένα διάλεξε ὁ Μακαριότατος»—
 στά πόδια του μπλεχτήκανε καί παραλίγο
 νά τόν κουτροβαλήσουνε τόν ἄνθρωπο.

Ἐκεῖνος ὅμως εἶχε μιᾷ σταζιά χρυσάφι,
 λάδι στά μάτια του, ἓνα φῶς ἀυθόρμητο,
 κάτι σάν λάδανου εὐωδιά, καί δέν πιστεύω
 νά χύθηκε πολὺ γιά ν' ἀνεβεῖ στά οὐράνια.

Ἰκτώβρης 1979

ΕΝ ΓΑΣΤΡΗ

Μές στό σκοτάδι ἐπιασα νά σοῦ μιλήσω
 Θεέ γιά τούς καμούς μου· ἀγκαστρωμένη
 τόν Ἀντρίκο μου τότε, τό θυμᾶσαι,
 σοῦ εἶπα κάμε, νά χαρεῖς, τό θάμα σου
 νά πᾶμεν πίσω στό χωριό μας Ἄσσια.
 Καί σύ μοῦ εἶπες, μεγαλόγνωμε Θεέ,
 πῶς δέχεσαι, ἔρκοῦσε ὁ πηγαιμός μου
 νά τόν ἀντάλλασσα μέ οὐλους τούς ἀγνοούμενους.
 «Δέν θέλω στές μανάδες τους νά κάμω
 τέτοιο κακό...»

Μοῦ ἔδωκες ἄλλη λύση:

Νά χάσουμε οὔλα τά γεννήματά μας,
 τή γῆ μας νά ξεγράψουμε γιά πάντα
 καί θ' ἀναστήσεις ἓναν ἀπ' αὐτούς.
 Μέ λίγα λόγια ἤθελες, ἀφέντη,
 ν' ἀντιχαρίσεις μιᾷ ψυχῇ σέ χίλια χῶματα.
 «Σοῦ δίνω, εἶπες, ἐκλογή γιά νά διαλέξεις
 ποιόν θά γυρίσω πίσω καί νά χάσεις
 τήν πατρική σου γῆ κι ὅλη τήν Κύπρο
 πού μέ τό γιό μου συστενάζει σ' ἓνα τάφο».

Ἦμουνα κιόλας ἐτοιμη σάν μάνα
 νά τό δεχόμουνα μέ ὄρκους νά γυρίσεις
 ἓνα τουλάχιστον κομμάτι ἀπό τή γῆ μας,
 ὅταν ἐσύ, ὁ Θεός, ἄλλαξες γνώμη
 κι ἀντιπροτείνεις ἄλλα· θά τό πῶ

γιά νά φανεί πόσο σκληρός ἐστάθης
 σέ μένα τήν ἀγκαστρωμένη μεσαρίτισσα.
 Λαλείς μου «σκέφτηκα στή θέση τοῦ δικοῦ σας
 νά φέρω πίσω μᾶλλον ἓνα Τοῦρκο,
 Τοῦρκας γυναίκα μάνας γιό χαμένο.
 Μόνο μέ θέληση δική σου θά τό κάνω
 μ' ἀντάλλαγμα τή γῆ σου νά ξεχάσεις.
 Δέχεσαι νά τή χάσεις μιά γιά πάντα,
 νά σώσεις ἓνα Τοῦρκο, νά φέρεις στή ζωή
 αὐτόν ἀπ' ὄλους;» "Ὁχι, ὄχι, ἐκραύγασα!
 "Ὅμως ἐκεῖνο τ' ὄχι τώρα μέ θερίζει
 σάν τό δρεπάνι μέσ στό μεσομέρι
 τῆς Μεσαρκᾶς καί κλαίω καί σέ παρακαλῶ
 νά λυπηθεῖς τό γιό σου πού τόν ἄφησα
 σέ ξεχασμένο τάφο, τάφο δανεικό.

Δεκέμβρης 1984

*80 ἀπό τούς κατοίκους τοῦ χωριοῦ "Ασσια εἶναι ἀκόμα
 ἀγνοούμενοι.

ΠΕΡΙΟΔΕΙΑ ΤΟΥ ΑΓΓΛΟΥ ΕΠΑΡΧΟΥ
 ΣΤΗ ΧΕΡΣΟΝΗΣΟ ΚΑΡΠΑΣΙΑΣ
 ΤΟ 1878

Μιά πικραμένη καί περήφανη γυναίκα,
 τῆς Κύπρου καύχημα, τῆς μάνας τῆς καμάρι,
 βγῆκε μέ καπνιστήρι —μᾶλλον συμβολίζει,
 λέγουν οἱ συνοδοί τοῦ Ἄγγλου Ἐπάρχου,
 τήν παρουσία τοῦ Θεοῦ· κάποιο βωμό—
 καί τοῦ ἔχυσεν ἀπό τή μυροδόχη,
 κοινῶς μερρέχα, μοσσκομύριστον ὑγρό
 στό μουσκεμένο ἀπ' τόν ἰδρώτα χέρι του.

Ἐκεῖνος γέλασε, εἶπε «γραφική σκηνή»,
 κι ἀπλώνει μέσ στήν καταδεκτικότητά του
 τήν ἄσεμνη ἄσπρη χούφτα του καί γέμισεν
 ὁ κάμπος ὄλος καί τά δέντρα ἀρώματα.

Εἶχε νά πάει στό Τρίκωμο, Λευκάνοικο,
 Κώμη Κεζίρ, Γαστριά, Καντάρα κ.λπ.
 Βρώμικα μέρη, ὀλόσκονα καί θλιβερά,
 σκατά κι ἀκαθαρσίες τῆς ἀμάθειας.
 Φόρεσε ὁ Σέρ τήν κάσκα του καί χάθηκε
 μέ τό φαρί του ἀνάμεσα τῶν ἀστρων
 νύχτας ἀσημοκάπνιστης, πολυόμματης.

Έκει ξανά τόν πέτυχε ή γυναίκα
 περήφανη σάν άντρας, άσκεπής, έλεύθερη
 νά τόν χιμά, νά δέρνει τον, νά χρίζει τον.
 δλάκερον άπ' άκρου σ' άκρο μέ τό κάτουρο
 τό άγιο καί πλασμένο άπό 'ναν κόσμο
 μαρτυρικό καί τιμημένο... Κύπρος.

Μάρτης 1985

*Ο λοχαγός Swaine, «Καϊμακάμης» (Έπαρχος) τής περιοχής
 Καρπασίας, έκανε περιοδεία στις 2 του Σεπτεμβρη 1878. (Άνα-
 φορά καί εικονογράφηση στό *Illustrated London News*,
 12.10.1878).

ΤΩΝ ΟΛΥΜΠΙΩΝ

Μέρα πνιγμένη στις δροσιές. Ή μάνα από τά Λύμπια
 πηγαίνει στη Βασιλική τή νύφη της καί λέει:
 «Ό Μιχαήλης ξέρω το δέν θά γυρίσει
 παντρεύτου κόρη μου σγοιόν είσαι στόν άθθό σου».
 «Καί πώς τό ξέρεις μάνα, πόθθεν έμαθές το;»
 «Λαλεϊ μου το ή προαίστηση, κοντεύκει χρόνος».

Βγάξει τά μαύρα ή κόρη, μπαίνει στ' άσπρα,
 βαδίζει σάν σέ ξόδι για τήν έκκλησιά.
 Γεννά παιδί, του δίνει τ' όνομα του νεκρού.

Μάης 1984

ΣΤΗ ΘΑΛΑΣΣΑ ΤΩΝ ΠΟΛΥΝΕΚΡΩΝ

Έλιζε ό καημένος —στην άπλοϊκή του ψυχή— πώς ό άγιος θά βοηθοΰσε. Τίπο-
 τα. Ό έχθρός τότε δίπλωσε στό πακέτο καί τόν έριξε μέ άλλα δεμάτια σανό στη
 θάλασσα τών πολυνέκρων. Τά νησιά, πού άλλοτε πλημμυρίζανε σάν τά βατράχια
 τό άρχαϊο τουτο πέλαγο, γαντζώνονται στη μνήμη τών φυκιών.

Άπό μέσα ό άνώριμος νεκρός δαγκώνει τήν άκρη άπ' τό πακέτο του. Άπό έξω
 τά ψάρια, χρυσά καί μαβιά, μέ κάτι στάμπες τσιμπάνε. Άνοίγεται κάποια στιγμή
 σκισμή πού τρεμοπαίζει. Τά ψάρια συνεχίζουνε τό παραμιλητό. Καί τό νερό χιμάει
 καί νανουρίζει τά μάτια του. Άκούγονται άλυσίδες καί πλοία πού δυναμώνουν.
 Ένα πλάφ από πιάνο μέ ούρά, πού κυμαίνεται άνάμεσα στα χταπόδια.

Πόσος άκόμα θάνατος χρειάζεται να φτάσουμε κάπου επιτέλους; Πόσοι πρέπει
 ν' άφήσουν τ' όνομά τους κλειδί άποκάτω άπ' τό χαλί τής Κόλασης; Πόσα ήχεία
 καί σάλπιγγες άρμόζει να στολίζουνε σά λάφυρα τούς ναούς; Ποιό πέραμα φλέ-
 βας, ποιό δελφινιού σημάδι στό κορμί γεμίζει τό ποτήρι του μαρτυρίου;

Αίσθήματα άναπάντητα για μερικούς αιώνες, όσο τής μεταβάσεως ό ύπνος θά
 διαρκεί.

Άλλ' όταν από ψηλά κι από γύρω άκουστέι τό μούρμουρο τών ξεχειλων βου-
 νών κι ή λάβα τών νεκρών άπειλήσει τίς πολιτείες καί τά υποστατικά μας, οί μι-
 νάδες θ' άπλώσουν τά χέρια κι οί πατεράδες (σεμνοί άμίλητοι άνθρωποι) πρώτη
 φορά θ' άνοίζουνε τό πρόσωπο σκορπώντας άργυρά νομίσματα στα ψάρια.

Μάης 1983

Γιάννης Ὑφαντής

Ο ΑΝΕΜΟΣ ΤΗΣ ΣΤΕΠΑΣ
(βαρβαρικό)

«Οὔτε τοῦ Τσέγκις Χάν τό ἄλογο δέν εἶχε στό λαιμό του τόσο φίνα χαϊμαλιά».
«Ποιός εἶναι τοῦτος πάλι;» μοῦ ἀποκρίθηκε.
«Ἄ, εἶν' ἐκεῖνος πού κρατεῖ στό χέρι ἕνα γεράκι κι ἐφιππος γελά στόν οὐρανό·
πού ψήνει τό φαῖ του σέ φωτιά ἀπό σβουნიές καί πού κρεμάει πάνω ἀπ' τό
στρατόπεδο παγούρι τό φεγγάρι.
Ὡ Σαμαρκάνδη, ὦ Βασόρα, ὦ Νισαπούρ...
σᾶς ξέρω ἀφ' ὅτου ἐπισκεφτόμουν πολιτεῖες μυρμηγκιῶν...
Ὡ Σαμαρκάνδη, ὦ Βασόρα, ὦ Νισαπούρ·
ἄνεμος παγωμένος ἦρθε ἀπό τή στέπα καί τροχίστηκε περνώντας τά Ἀλταία Ὅρη.
Κι ἔκοβε ὄσους ἦτανε ψηλότεροι ἀπ' τοῦ ἡλίου τόν τροχό.
Καί πυραμίδες ἀπό ἀνθρώπινα κεφάλια ἔχτισε γιά νά ἔχει ν' ἀκουμπᾶ ἡ σκεπή τοῦ κόσμου.
Κι ὕστερα ἦρθε ὁ Μπαμπέρ ὁ στρατηγός καί ποιητής.
Κι ἦρθε καί ὁ Ἀκμπάρ πού στούς ναοῦς του οἱ θεοί ὄλου τοῦ κόσμου εἰρηνικά συγκατοικοῦν».

L' ANTICHISSIMA LUCE

«...λίγο πρίν σβήσει τό πανάρχαιο φῶς»
(Πιέρ Πάολο Παζολίνι)

Δέ γνώρισα τό βασιλιά τοῦ κοπαδιοῦ, τό γιό τοῦ ἡλίου.
Μονάχα τή δορά του εἶδα μιά φορά στό ἀρχαῖο δέντρο κρεμασμένη
ἐνῶ τό ἀπόβραδο
τυλίγονταν στή ρίζα τοῦ δέντρου σάν ἕνας δράκος.
Ὡ τῶν ἀρχαίων ἱερή φυλή, ὦ φῶς.
Πρόλαβα τό πανάρχαιο φῶς· τό ἀνάσανα.
Καβάλησα τό ἄλογο γυμνός κάτω ἀπ' τά δέντρα τῆς Μεγάλης Μέρας·
ἐφαγα μοῦρα· ἤπια γάλα· χόρεψα·
ἐπαιξα μέ τόν ἥσυχο, τό σβέλτο, τόν σγουρό, τόν τρομερό
πρίγκιπα τῶν προβάτων μας. Καί νά
στέρεψαν ὄλα τά ποτάμια, ἔχουν φύγει
κατά τή θάλασσα, καί πίσω
μένουν τά ὄστρακά τους τά βουνά—
νά κατοικοῦνται ἀπό κύκλωπες καί ἡλιους.

ΝΟΤΟΣ

Καί ἡ μολυβοθήκη μου φαρέτρα κεντημένη.
Φυτά ἢ ζῶα ἠλεκτρικά. Πολύ γουστάρω.
Καί νά γυρίζουμε γυμνοί ἀνάμεσά τους. Ὡ
βιβλία ἐξοχα, μ' ἐξώφυλλα
σάν πόρτες μαγικές πού τίς στολίζουν
ἐντομα βασκαμένα·
ἡλιακά. Κι ἡ τηλεόραση. Καί ἡ NIKON.
(Κι ἐξω ἀπ' τά τζάμια τό φεγγάρι μέσ στό ἐνυδρεῖο τ' οὐρανοῦ).

Τράπουλες καί καθρέφτες. Δόντια ή σπόροι,
ρίζες καί χάρτες. Έργαλεία
τῆς ποίησης
τῆς μαγείας. Ὅμως, ἄ
πόσο νοστάλγησα τό Νότο.
Τά ἡλιοτρόπια δίπλα στήν πηγὴ
καί σύ μέ μαῦρο δέρμα νά κοιμᾶσαι στή σκιά τοῦ οὐράνιου τόξου.
Καί νά σερβίρονται στό δράκοντα κοσμήματα
πάνω σ' ἓνα καθρέφτη. Κι ἡ πριγκίπισσα
νά μᾶς διδάσκει μυστική γεωμετρία. Τούς ἀριθμούς.
Σανίδια θά βρεθοῦν μιᾶς ὁμορφιάς πού θά ἐκπλήσσει.
Σανίδια ἀπό χρυσάφι μέσ στήν ἄμμο χρόνους ὕστερα.
Σανίδια ἀπό τό σκάκι τῶν πανάρχαιων ἡμερῶν.

ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΑΡΚΙΣΣΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΠΗΓΩΝ

Δέν ξέρω ἂν εἶσαι ἓνα ρυάκι ἢ ἓνας ἄγγελος
πού ἔχει γιά κορμί του τό νερό
κι ἔχει ἀντίς γιά μάτια στίς φτεροῦγες (ἢ στίς ὄχθες του) λουλούδια.
Δέν ξέρω τίποτα δέν ξέρω κι ἔτσι πιά
ὄλα κινοῦνται μέσα μου ἐλεύθερα. Βαδίζω
ἀναζητώντας σου τό πρόσωπο.
Καί φτάνω στήν πηγὴ σου πού σάν ἅγιο
εἰκόνημα
τήν προσκυνῶ. Καί ὅπως σκύβω
βλέπω τό πρόσωπό μου μ' ἀνεμῶνες στολισμένο καί τό ἀσπάζομαι καί πίνω.

* Ἀπό τὴν ἀνέκδοτη συλλογὴ «Ὁ καθρέφτης τοῦ Πρωτέα».

Γιάννης Ύφαντης

Γρηγόρης Μανιαδάκης

ΠΛΗΡΗΣ ΓΕΝΝΗΣΗ

...Εἶχα πιά βαρεθεῖ τίς στερεότυπες συγχορδίες πού χρησιμοποιούσαμε
συνεχῶς ὡς τότε. Σκεφτόμουν διαρκῶς πῶς θά ἔπρεπε νά ὑπάρχει καί
κάτι ἄλλο. Μερικὲς φορές τό ἄκουγα ἀλλά δέν μποροῦσα νά τό παίξω.
Ἐκείνη τὴ νύχτα λοιπὸν καθὼς ἔπαιζα τό *Τσερόκι* ἀνακάλυψα πῶς,
χρησιμοποιώντας τὰ ψηλότερα διαστήματα μιᾶς συγχορδίας σάν με-
λωδική φωνή καί μέ ὑπόκρουση τῶν κατάλληλων διαδοχικῶν συγχορ-
διῶν, μποροῦσα νά παίξω αὐτό πού ἄκουγα. Ἔτσι ἔγινε.

Τσάρλι Πάρκερ, Συνέντευξη στοὺς Νάτ Σαπίρο καί Νάτ Χέντοφ

ΦΛΑΣ

Στά βουνά καί στά λαγκάδια
καί στίς ἐξοχές
τραγουδᾶνε τά κοπάδια
γιά τίς ἐποχές.

Ἐνα ἀστέρι κάποιον βράδυ
τόσο φωτεινό
πού τρυποῦσε τό σκοτάδι
καί τὸν οὐρανό.

Ἔχεις πρόβλημα τσοπάνη;
Ὅχι τώρα πιά
πῆρα φόρα καί στή στάνη
ἔβαλα φωτιά.

ΓΑΟΥ—ΒΑΟΥ

Κι ἂν μεγαλώσαν τά παιδιά
καί σπᾶν τίς χειροπέδες
τά ἴδια γράφουν πάντα οἱ βέδες
τά ἴδια κι ἡ καρδιά.

Δέν παραδέχονται ἀρχηγούς
μονάχα τή μητέρα
σ' ὄλη τή γῆ σ' ὄλη τή σφαίρα
νά ὀρίζει τοὺς λαγούς.

Μ' ἓνα μαχαίρι δίκοπο
τό θρυλικό της μάτι
μετροῦσε τά οὐράνια πλάτη
σ' ἓνα παλιό σκοπό.

ΔΥΟ ΛΟΓΟΙ

Στό σιδερένιο σου δοχεῖο
κάνει ὁ παπᾶς τόν ἀγιασμό
σάν τόν Ντελακρουά στή Χίο
μέ τόλμη καί μέ κυνισμό.

Ποτέ δέν μπῆκε στό μυαλό μου
ἡ ἐλευθερία σου ἡ ἀκριβή
τά πάθη στή γωνιά τοῦ δρόμου
ὁ ὄργασμός πού ὄλο σοβεῖ.

«ΕΧΟΥΝ ΚΙ ΑΥΤΑ ΨΥΧΟΥΛΑ»

Ἑλλάδας
τό πέος
ὠραῖος
Καιάδας

κι ἀκόμα
κεφάλι:
κουτάλι
στό στόμα.

Μωράκι
τό φτυάρι
θά πάρει

τά ράκη
ν' ἀφήσει
χασίσι.

ΜΑΝΟΛΗΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ:

‘Η ποιητική του μετάβαση από τις «Έποχές» στις «Συνέχειες»

του Γιάννη Δάλλα

‘Ανάμεσα στις Έποχές και τις Συνέχειες υπάρχει μία βαθιά τομή στην ποίηση του Μανόλη ‘Αναγνωστάκη· τομή, που όριζεται αντικειμενικά και απ’ τις ιστορικές συντεταγμένες.¹ Στις Έποχές, τις Έποχές 2 και τις Έποχές 3 περιλαμβάνονται ποιήματα γραμμένα από το 1941 ως το 1950, παράλληλα προς την εξόρμηση και στη συνέχεια προς την καθοδική πορεία ως την ήττα του κινήματος: απ’ την κατοχική αντίσταση ως τη λήξη του εμφυλίου. Αυτή —ή τελευταία— είναι για την ποίησή του ένας κόμβος, μία καινούργια αφετηρία επεξεργασίας των εμπειριών του, όπου εγγράφεται και η προσωπική του περιπέτεια (φυλάκιση του το 1948, θανατική του καταδίκη το 1949, χάρη και άποφυλάκιση του το 1951).

‘Ενώ από την άλλη όχθη, ‘Η Συνέχεια, ‘Η Συνέχεια 2 και ‘Η Συνέχεια 3 είναι συλλογές μιας συνεχόμενης αλλά και διακεκριμένης εποχής και προβληματικής. Σ’ αυτές περιλαμβάνονται ποιήματα γραμμένα από το 1953 ως το 1962. Είναι τά χρόνια που έμπεδώνεται έξωτερικά τό κράτος των διώξεων και δοκιμάζεται

έσωτερικά τό κίνημα —δοκιμάζεται και κρίνεται. ‘Ο ποιητής τό στίγμα της διπλής αυτής δοκιμασίας δίνει. Και τό δίνει μέ την έννοια, τή φυσική και μεταφυσική συγχρόνως, μιας θεομηνίας ή συντέλειας.

Π.χ.

*Τώρα μιλά σαν ένας άνθρωπος που γλίτωσε από
τόν λοιμό,*

ή και μέ γλώσσα άμεση και μολταυτα κρυπτική που φτάνει ως την άλληγορία.²

Π.χ.

*Γενεές γενεών υποκριτές: ή θλιβερή έρωμένη
‘Ο άνθρωπος μέ τό χαμόγελο, ό επίορκος
Τά κουδουνάκια του τρελοϋ, κάθε κατώτερη ράτσα
‘Αρχοντες και πληβείοι και αυτοτιμωρούμενοι.*

Είναι ή στιγμή που ξεχωρίζει ό χαρακτήρας του προσώπου μέσ’ από τή συλλογική εικόνα: ή εποχή που αρχίζει νά αναπτύσσεται δειλά μία διαπάλη ιδεών μέσα στην ένταξη. ‘Εκεί έντάσσονται και οι ευρύτερες, μέσ’ απ’ τήν κριτική, πρωτοβουλίες του (εκδίδει τό περιοδικό *Κριτική* 1959-1061) και τά πρώτα δοκιμακία του άρθρα *Υπέρ και Κατά*, (1958-1965.)

Αυτή ή τομή, που είναι συγχρόνως και ένας κόμβος του προσωπικού και του συλλογικού προβλήματος στην ποίησή του, μάς ένδιαφέρει. Πέρα και κάτω από

1. Τή χρονολογική σειρά της συγγραφής των συλλογών του μάς τή δίνει ό ‘Αναγνωστάκης στη «Σημείωση στην έκδοση του 1971». ‘Εκεί παρέλειψε νά σημειώσει τότε γράφτηκε ‘Η Συνέχεια 3. ‘Η έκδοτική χρονολογία της (1962) μάς δείχνει πάντως τή μεγάλη απόσταση που τή χωρίζει από τις προηγούμενες: ό κανονικός ρυθμός των άλλων συλλογών, κάθε τρία χρόνια, έδω διπλασιάζεται, για νά γίνει πέντε χρόνια στην έπόμενη έκδοτική του κίνηση που είναι ‘Ο Στόχος (1971). Αυτή ή βαθμιαία απόσταση και ή δλιγογραφία του είναι τά έξωτερικά τεκμήρια του μύθου πώς ό ποιητής «Έπαψε πιά όριστικά νά γράφει ποίηση». Μιά τέτοια άποψη, που δέν στηρίζεται σε έσωτερικά κριτήρια και δέν μετρά τους έξωτερικούς περισπασμούς του ποιητή μέ τήν πολιτική, ό ίδιος σε μία πρόσφατη συνέντευξη τή διαψεύδει.

2. Βλ. λ.χ.: *Τώρα μιλω σαν ένας άνθρωπος που γλίτωσε απ’
τό λοιμό
(‘Η Συνέχεια 3: «Τώρα μιλω πάλι...»)*

‘Ο στόχος, τέλος, συναίρει τις μεταφορικές αυτές καταστροφές: ‘Οσοι έπιζήσαν, έννοείται, γιατί ήρθαν βαριές άρρώστιες από τότε, πλημμύρες, καταποντισμοί, σεισμοί, θωρακισμένοι στρατιώτες

τίς εξωτερικές συντεταγμένες —αυτές δέν είναι παρά συγκυρίες— μάς ενδιαφέρει, όπως σέ μία κριτική ἀκτινογράφιση, ή ίδια ή ζύμωση καί ή λειτουργία του πολιτικού φαινομένου.

1. Τά μετοβατικά μοτίβα: ό γυρισμός καί ή περιχαράκωση

Αίωρηση μοναχικής στιγμής στό πρίν καί μετά τής θυσίας (Έποχές 2, VIII)

‘Αρχίζοντας απ’ τά θεματικά μοτίβα, επισημαίνω πώς οί στίχοι:

*Αυτοί δέν είναι οί δρόμοι πού γνωρίσαμε
‘Αλλότριο πλήθος έρπει τώρα στίς λεωφόρους*

δέν είναι βέβαια απ’ τούς ἀποκαλυπτικότερους πού συναντούμε στή *Συνέχεια* του ‘Αναγνωστάκη. Δέν είναι καν απ’ τούς πρωτάκουστους: ‘Ακόμη καί στίς Έποχές πού προηγούνται, τό θέμα του διαψευσμένου γυρισμού ἀκούγεται εϋδιάκριτα.

Μέ τήν έξης ἀντιπαράθεση καί εξέλιξη: Στίς Έποχές υπάρχει ή «ἀτημέλητη αίσθηση» ενός εφήβου καί ή δίψα τής ρομαντικής ψυχής γιά περιπέτεια. ‘Υπάρχει, υποκατάστατα, ό ξρωτας του ταξιδιού, ό ξρωτας γιά μία μεγάλη έξόρμηση. Κάπως έτσι: «‘Η Μοίρα μας διαγράφεται θαυμασία: έδώ δρόμος, εκεί δρόμος, από κεί έπίσης δρόμος». ³ Καί ακολουθεί στίς Έποχές 2, απότομα, ή διάψευση: ‘Ο γυρισμός σέ μία πολιτεία, όπου τά πάντα είναι χαμηλά καί άσκοπα.

*Γύρισε πίσω, κ’ ή πολιτεία μέ τά σπασμένα
σοκκάκια σά γυναίκα τά ξημερώματα
‘Ανθρωποι πάντα βιαστικοί μέσα στους άσκοπους
δρόμους
προφασιζόμενοι κάποιο μεγάλο σκοπό*

‘Ωσπου, στίς Έποχές 3, όρίζονται οί συγκλίνουσες του γυρισμού καί τής διάψευσης πρós μία μοναδική δεσπόζουσα: είναι ό γυρισμός από τήν πολιτική μάχη πού χάθηκε καί ή διάψευση του δράματος πού τή στήριζε:

3. Στίς Έποχές, Έποχές 2 καί Έποχές 3 ή κυριαρχία του μοτίβου είναι απόλυτη: ‘Η λέξη «γυρισμός» καί όλα τά σχετικά ή τά συμφραζόμενα, «επιστροφή», «φυγή», «δρόμος», «ταξίδια», «ἀποχαιρετισμοί» αναφέρονται ρητά τριάντα έπτά φορές, τίς πίο πολλές στήν επιφάνεια ή στό βάθος των θεματικών πυρήνων του ποιήματος. Καί είναι ακόμη άπροσανατόλιστες καί άδέσμευτες του τύπου τής φυγής των έλασσόνων του μεσοπολέμου. ‘Ενα παράδειγμα, ή συχνή αναφορά του ταξιδιού στήν πρώτη ποίησή του (βλ. λ.χ. «Μιά ήμερομηνία πρίν από χρόνια», αλλά καί τίς συχνές αναφορές του στους σταθμούς καί τά λιμάνια ή στά «σφυρίγματα των τραίνων ή των πλοίων»). Τήν παρουσία του υποστρώματος αυτού τήν επιμαρτυρεί καί μία διάλεξη πού έκανε μέ θέρη, τελευταία, γιά τούς φανταζίστ μιάς υποθετικής άνθολογίας του καί προπαντός ή υπαρχή ενός ανέκδοτου, θά λέγαμε, «Τετράδιου γυμνασμάτων» του κατά τό στυλ των έλασσόνων του μεσοπολέμου (π.χ. του ‘Αγρυ ή του Καββαδία). Τό υπόστρωμα αυτού του κλίματος πού διακρίνεται σχεδόν κυρίαρχα στίς δύο πρώτες συλλογές του, θά πάρει «άγωνιστική» σφραγίδα καθώς πίο κάτω σημειώνουμε, αποκλειστικά καί καθαρότερα στίς Έποχές 3. Τέλος, δέν έξρω άν πρέπει νά διερωτηθούμε: ‘Υπήρξε καμιά προεισεολογική ήρωική σφήνα στήν ποίηση του ‘Αναγνωστάκη; Τήν άπάντηση τή δίνει έσως, γιά παρόμοια εφηβικά πρωτόλειά του, ή άλληλογραφία του περιοδικού *Νεοελληνικά Γράμματα* του 1941, όπου αναφέρεται ένα ποιήμα του πού τιλοφορεείται «Νενικήκαμεν».

*(Κι αυτοί γυρίζουν πίσω μία μέρα χωρίς στό μυαλό
μία ρυτίδα
Πηγαίνουνε στά μικρομάγαζα καί στά καφεενεία
τής συνοικίας
Διαβάζουνε κάθε πρωί τήν έποποιία τής
καθημερινότητας)*

Περνούμε έτσι στό κλίμα μιάς ιστορικής καθίζησης καί μιάς προσγείωσης των σταυροφόρων τής ιδέας: των σταυροφόρων, αφού ό ποιητής μιλά, καί έδώ καί εκεί, γιά «πανοπλία». Κατάσταση, πού δέν θά περιγράψει έλεγειακά στραμμένος στήν άνάνηση του παρελθόντος, αλλά ταραγμένος από τό παρόν θά τήν αντιμετώπισει τώρα μέ κριτική περίσκεψη («χωρίς στό μυαλό μία ρυτίδα»), αλλά καί μέ πομπώδη ειρωνεία σάν νά τή διαπομπεύει (π.χ. «έποποιία τής καθημερινότητας»).

Είναι τά δύο επίπεδα ενός χαρακτηριστικού μεταίχμιου: ‘Αποδώ οί Έποχές 3 καί από κεί ‘Η *Συνέχεια*. Μεσολάβησε άλλωστε τό βίωμα τής φυλακής, των εκτελέσεων καί τής θανατικής του καταδίκης: μία έμπειρία, πού καταγράφηκε άμεσα, εκεί στους κραδασμούς της καί στήν ώρα της μέ μία δλόκληρη ποιητική ένότητα από τό «Τώρα...» ως τό «Γράψανε τ’ όνομά του...»· κι έδώ άπολογιστικά καί σάν άνάκληση π.χ. μέ τό «‘Εδώ...». ‘Ο μοναχικός άλλοτε έφηβος, μέ τίς άνώδυνες καί γνήσιες, όπως όλων των εφήβων, άγωνίες του (στίς Έποχές) πού άργότερα έντάχτηκε μέσ στήν κοινήν έξόρμηση γιά τόν άγώνα (στίς Έποχές 2 καί 3), τώρα ξαναγυρίζει στή φωλιά του ώριμος καί πληγωμένος (στή *Συνέχεια*). Τό αποτέλεσμα: ή μετατόπιση του κέντρου βάρους τής πρωτοβουλίας από τήν ομάδα στό έγώ του ποιητή. Τά δύο ψυχολογικά μοτίβα, τώρα στήν άλληλουχία τους: ‘Από τό κλίμα τής φοβίας καί τής άμυνας εκεί:

*‘Ολες οί ζώπορτες κλειστές καί τό σεντούκι, μήν
ζεχνῶς —μόλις νυχτώσει
‘Οχι δέν πιάνω τό χέρι σου. Δέ θά κλέψεις
τό σχήμα του δικού μου*

πρós τήν αντίδραση έδώ του ιδεολόγου πού αποσύρεται γιά μία προσωπική καί ευθετότερη στιγμή τής κρίσης:

*‘Εσύ στους σκοτεινούς διαδρόμους χώσου
καί*

Τεντώσου νά πληρώσεις συμπαγής

‘Ο γυρισμός καί τώρα ό έγκλεισμός γιά άποπληρωμή. ‘Ο αυτοεγκλεισμός του ιδεολόγου ποιητή, του μόνου πού μπορούσε άδολα νά μαρτυρήσει. Είναι ή καινούργια στάση του ποιητικού έγώ, ή άποφασισμένη καί σνενειδητή περιχαράκωσή του.

Καί ή ποίηση απ’ τίς δύο πλευρές του μεταίχμιου έπαληθεύει τήν άλληλουχία των μοτίβων. Είχε κλείσει τίς Έποχές 3 μέ ένα ποιήμα πού επιγράφεται χαρακτηριστικά «‘Επίλογος» καί όπου, σ’ αντίθεση μέ «τό καινούργιο τραγούδι» πού όνειρεύτηκε νά τονίσει «μέ κόκκινα γράμματα (νικητήριες σάλπιγγες)» στίς Έποχές, ακολουθεί ή πικρή δήλωση-όμολογία:

*Οί στίχοι αυτοί μπορεί καί νάναι οί τελευταίοι
Οί τελευταίοι στους τελευταίους πού θά γραφτούν
Γιατί οί μελλούμενοι ποιητές δέ ζουνε πιά
Αυτοί πού θά μιλούσανε πεθάναν όλοι νέοι.*

Καί στή *Συνέχεια*, μετά τήν αναπάντητη —καί έντέλει άνεπίδοτη— έρώτηση «Ποιός περιμένει τήν επιστροφή σου;», μένει ή παραδοχή του έγκλεισμού ακόμα καί τής Ποίησης:

(Γιατί ή Ποίηση δέν είναι ό τρόπος νά μιλήσουμε

Γιάννης Δάλλας

*Ἄλλά ὁ καλύτερος τοῖχος νά κρύψουμε τό πρόσωπο
πό μας)*

Κοντά στό δράμα τοῦ προσώπου του, ἡ ποίησή του γίνεται ἀπροσδόκητα καί γιά μοναδική ἴσως φορά καί αὐτή κλειστή. Πραγματικά. Ἡ *Συνέχεια* (καί ἐνμέρει *Ἡ Συνέχεια 2*) περιέχει κατ' ἐξάιρεση τά πιό ἐρμητικά ποιήματα τοῦ Ἀναγνωστάκη.

2. Ἡ γλώσσα: ἀπό τό ὕφος ἡμερολογίου στό ποίημα-καταγγελία

*Γράφοντας ποιήματα χωρίς ἤχους καί λέξεις.
Ἡ Συνέχεια. «Ἦρθες ὅταν ἐγώ».*

Ἀνάλογη εἶναι ἡ μετάβαση στή γλώσσα καί τό ὕφος τοῦ ποιήματος.

Συγκεκριμένα, ὁ στίχος:

Ἄλλοτριο πλήθος ἔρπει τώρα στίς λεωφόρους
μᾶς δείχνει πῶς ἡ γλώσσα τῆς καθημερινῆς ὁμιλίας καί τό ὕφος ἡμερολογίου ἐνός ποιητῆ φορτίζονται, σποραδικά μά σταθερά, καί δέχονται ἐνοφθαλμισμούς μέ λέξεις-σήματα, παρμένες ἀπ' τῆ συντεχνία ἢ τήν τρέχουσα ἐγγένη διανόηση. Π.χ. ἄς σημειώσουμε ἐδῶ τίς λέξεις «ἔρπει» καί «ἀλλότριο» καί ἄλλοῦ τούς φραστικούς —γι' αὐτόν— ὀγκόλιθους τοῦ τύπου «ἐποποιία τῆς καθημερινότητος» καί «ζωική προϊστορία». Μέ ἀποτελέσματα, μέ τέτοιους φορτισμούς ἢ ἐνοφθαλμισμούς τοῦ λεκτικοῦ, ἡ μικροαστική προέλευση ἢ ἡ ιδιότητα ἐνός ποιητῆ σκεπτόμενου —καί ὄχι τοῦ τυπικοῦ ἀντιστασιακοῦ τῆς ἐποχῆς, πού ξεκινᾷ ἀπό τήν κοινή λαλιά καί δραματίζεται!— νά ἀντανακλάται καί στήν ἔκφραση: μιᾶ ἔκφραση ἀναλυτικῆς γραφῆς ἀλλά καί μεταφορικοῦ συχνά νοήματος, π.χ.

Εἶσαι ἕνας ἄγνωστος μέσ στό ἄγνωστο ἐκκλησιασμο.
Μιά ἔκφραση ἐπεξεργασμένου λεκτικοῦ καί σκεπτικοῦ.

Φυσικά καί πρῖν, στήν αἰσθηματική γλώσσα τοῦ πρώτου Ἀναγνωστάκη, ἀκούγεται, ἀνεπαίσθητα πυκνώνοντας, ἡ συνοδευτική ἢ ἀντιστικτική περίσκεψη. Ἀκούγεται ὁ σκεπτικισμός, αὐτός πού ἀπό τούς κριτικούς παραναγνώστηκε ὡς ἀπαισιοδοξία, ἐνῶ δέν εἶναι παρά ἡ ἀμεση ἐπεξεργασία τῶν ἐμπειριῶν μέσ στή συνείδηση, ἡ ρεαλιστική ἀντιμετώπιση μιᾶς περιπέτειας χωρίς καμιά ὠραιοποίηση ἢ σκοπιμότητα. Νά λ.χ. ἕνα πέρασμα-σχολιασμός πρὸς τήν κατεύθυνση αὐτή, ἀπό τίς *Ἐποχές* στίς *Ἐποχές 2*:

*Εἶχες χάσει κάτι πολύ περισσότερο. Μιά ἀτέλειωτη
νεότητα*

σέ κάθε γωνιά τῆς ὀλόπικρης νόησης,

μιᾶ φράση πού σημαίνει ἀπείρως περισσότερο ἀπό τή συγκεκριμένη ἀνάλυση τῆς ἐμπειρίας της, γιά ἕναν ποιητῆ πού τόν ἀγώνα ἀκόμη καί τήν ποίηση τά ταυτίζει, ὡς πρὸς τήν ὥρα τῆς ἰδανικότερης ἀπόδοσής τους, μέ τήν ἴδια τή νεότητα. Καί νά ἀκόμη ἕνα συμπέρασμα-κατάληξη, στίς *Ἐποχές 3*:

*Ἡ ἀγάπη εἶναι ὁ φόβος πού μᾶς ἐνώνει μέ τούς
ἄλλους,*

δίνοντας ἔτσι, *συλλογιστικά*, ἀπ' τήν ἀρχή τό στίγμα ὀλόκληρης τῆς συλλογῆς. Σ' αὐτή τή φάση, τήν ἀμέσως προηγούμενη ἀπό τή *Συνέχεια* καί ἄρα ἀπό τό ποίημα πού μελετοῦμε, ἀκούγονται καί οἱ κατασταλαγμένοι στίχοι, μοιάζοντας μέ προϊόντα πείρας. Ἀκούγεται πραγματικά μιᾶ ποίηση-περίσκεψη:

*Πεθαίνουμε τάχα γιά τούς ἄλλους ἢ γιατί ἔτσι
νικοῦμε τή ζωή
Ἡ γιατί ἔτσι φτύνουμε ἕνα-ἕνα τά τιποτένια ὁμοιώματα
Καί μιᾶ στιγμή στό στεγνωμένο νοῦ τους περνᾷ
μιᾶν ἡλιαχτίδα
Κάτι σά μιᾶ θαμπήν ἀνάμνηση μιᾶς ζωικῆς προϊστορίας.*

Καί τότε, ξεκινώντας λ.χ. ἀπό φραστικά κλισέ τοῦ τύπου «ναυαγισμένα ὄνειρα», «τῆς Στιγμῆς λιποτάχτης», «τό ἐναγώνιο γιατί», διαμορφώνεται ὁμαλά αὐτή ἡ γλώσσα, σέ ἴση καταρχήν ἀπόσταση καί ἀπό τήν αἰσθηματική ἀφετηρία της καί ἀπό τή μεταφορική κοινή τῆς ἀγορᾶς αὐτῆς πού λ.χ. ἔλεγε στήν καθημερινή ψυχαγωγία καί ἐπικοινωνία τά κοινότοπα, «ἡ βάρκα τῆς ζωῆς συντρίφτηκε»⁴ «αὐτός πού ἔδωσε τή μάχη τῆς ζωῆς» ἢ «ἡ ζωὴ εἶναι ἕνας γρίφος» καί ἔτσι τροφοδότησε, ὅπως ὑποσημειώσαμε,⁵ τήν ποίηση τήν κοσμοπολιτική τῆς ἐποχῆς (ἀπό τόν Οὐράνη ὡς τόν Μπάρα καί τόν Καρβαδία) καί σέ προέκταση, ὀξύτερα, τήν περιρρέουσα ἀτμόσφαιρα τοῦ Καρυωτάκη. Καί εἶναι ὁπωσδήποτε ἄλλα ζητούμενα τό πῶς διαφοροποιούνται, ὡς μεταφορές, τά δικά του «ἐναγώνια» ἢ «αἰωρούμενα γιατί» ἢ ἡ σκηνή μέ τά ὁμοιώματα:

*Ἐσύ μονάχα θά τραβήξεις τίς κουρτίνες
Πίσω τους τά ψυχρά ἡδονισμένα ὁμοιώματα
Βαμμένα ἀξιοθρήνητα γελοῖα
Χτυποῦνε τά δύο χέρια τους σέ πίδακα χαρᾶς,*

μέ τή φράση «Τό γιατί εἶναι ἕνα πράσινο μαρτύριο», ἢ μέ τή «Σκηνή» ὅπου «ἕνας σπάγγος ἔσπρωχνε τά σώματα στόν ἔρωτα». Πρόκειται καί ἐδῶ γιά ὁμοιώματα —«δύο σώματα ἀπό χαρτί»— στή διαφορετική θεματική καί γλώσσα τοῦ Σαχτούρη⁶, ἢ πῶς στήν ἐπιφάνεια ἀντιδιαστέλλεται, ὡς ποίηση-περίσκεψη, ἀπό ὅσα, φαινομενικά τουλάχιστον, ἀντίστοιχα: Π.χ. καί ἀπό τή γλώσσα τοῦ σχολιασμοῦ τῶν γεγονότων, πρῖν νά γίνει ποίηση ἀκατάσχετη τοῦ Ρίτσου καί ἀπό τήν ποίηση κλεψύδρας, μέ τήν τάση τῆς θυμοσοφίας, τοῦ Σεφέρη.

Ἡ ποίηση τοῦ Ἀναγνωστάκη, ἀρητῶρευτη καί ἀμυθολόγητη μέχρι στιγμῆς (στίς *Ἐποχές*), ἔχει τίς σωστές ἀναλογίες καί κρατᾷ μιᾶ μετρημένη ἀπόσταση καί ἀπό τή ρεαλιστική περιγραφή τοῦ ἀντικειμένου καί ἀπό τή μεταφορική χρήση τῆς γλώσσας. Καί ἐνόσω ἐξελλίσσεται καί ἀνασυντάσσεται ἡ σχέση τῆς μεταφορᾶς —συστότερα τῆς μεταφορικότητος— μέ τήν περιγραφή καί γενικότερα «ἐνισχύεται» μέ τούς πιό πάνω φορτισμούς της ἢ μορφολογία της, ἀνανεώνεται ἀπό συλλογῆ σέ συλλογῆ καί ἡ φυσιογνωμία της ἐνισχύεται καί ἀνανεώνεται καί ἡ προβληματική της (στίς *Ἐποχές*). Οἱ μετατοπισμοί εἶναι ἀδιόρατοι καί μόνον ἀπό τή σκοπιά τῆς τελευταίας συλλογῆς του (*Ὁ Στόχος*) φαί-

4. Βλ. λ.χ. καί τή φράση ἀπ' τό σημείωμα πού ἀφησε πεθαίνοντας ὁ Μαγιακόφσκι «ἡ βάρκα τῆς ζωῆς, καθώς λένε, συντρίφτηκε στά βράχια».

5. Βλ. τήν ὑποσ. 3.

6. Λόγος γιά τίς διασταυρώσεις τῆς φωνῆς του μέ ἄλλων τῆς γενιᾶς του γίνεται στό Β' μέρος τῆς μελέτης. Ἐδῶ, γιά νά συμπληρωθεῖ ἡ σύμπτωση του μ' ἕναν ποιητῆ ἄλλης κατηγορίας, τόν Σαχτούρη, σημειῶνω καί τίς φράσεις:

Πέρασε πιά ἡ κακῆ ἀποκριά (Ἡ Συνέχεια 3: «Τώρα μιλῶ πάλι...»)

Σκίζοντας βίαια στά δύο τό σάπιο μῆλο (Ἡ Συνέχεια 2: «Ὅταν ἀποχαιρέτησα...»)

Τά ρούχα μας εἶναι μιᾶ φωλιά ἀπό σίδερο (Ἡ Συνέχεια: «Κάθε πρωί...»).

νονται ἀγεφύρωτοι. Τό ὕφος ἡμερολογίου γίνεται πολεμική, τό ποίημα-συνομιλία κήρυγμα, ἡ πλάγια-προσωπική-ἐξομολόγηση μετωπικότητα πολιτικῆς-γραφῆς καί προβληματικῆς. Ὁ *Στόχος*, πού προσφέρεται κατεξοχὴν ὄχι γιὰ ἀνάγνωση, ἀλλὰ γιὰ ἀκρόαση, φαίνεται ἔτσι σάν νά ἀνταγωνίζεται τίς *Ἐποχές* καί σάν νά προεκτείνει, ταυτοχρόνως, τίς *Συνέχειες*.

Πραγματικό, κραυγή — ἡ αὐτοπροτροπή — ὅπως αὐτῆ τοῦ *Στόχου*:

*Τό θέμα εἶναι τώρα τί λές
Καλά φάγαμε καλά ἤπιαμε
Καλά τή φέραμε τή ζωή μας ὡς ἐδῶ
Μικροζημιές καί μικροκέρδη συμψηφίζοντας
Τό θέμα εἶναι τώρα τί λές,*

ἐνῶ σφυροκοπώντας συνεχίζει τή φωνή-κοχλίωση, ἀπαντημένη κιόλας στή *Συνέχεια 3*:

*Ὅλο καί πιά γυνά .
Ὅλο καί πιά ἀναρθρα
Ὅχι πιά φράσεις
Γραμμάτων σύμβολα
Ἀντί γιὰ τήν πόλη ἢ πέτρα
Ἀντί γιὰ τό σῶμα τό νύχι
Ἀκόμη πιά πολύ: μιά αἰμάτινη
Σκοτωμένη κηλίδα
Πάνω στό μικροσκόπιο*

μοιάζει συγχρόνως καί νά ἀπέχει ἀγεφύρωτα ἀπό τήν ἐξομολογητική ἀφετηρία, λ.χ.:

*Ἐμῆρωσκιν ὁ δείχτης πάλι Κυριακή
Ἐφτά μέρες
Ἡ μιά πάνω ἀπ' τήν ἄλλη
Δεμένες
Σά χάντρες κατάμαυρες,
κομπολογιῶν τοῦ Σεμινάριου*

τῶν *Ἐποχῶν*.

Ἀπό τή μιά πλευρά λοιπόν οἱ *Ἐποχές* καί ἀπό τήν ἄλλη Ὁ *Στόχος*. Καί μένει, γιὰ τόν ἀναγνώστη τῶν *Συνεχειῶν*, ἡ ἐνδιάμεση περιοχή. Ἐδῶ εἶναι τὰ συνδετικά περάσματα: τό ποίημα-ἀπολογισμός καί ὁ τόνος τῆς ἀπολογίας. Ἐδῶ ὑπάρχει ὁ κοινός παρονομαστής: τό ποίημα-συνομιλία, ἡ ὁμιλία μέ ὅλη τήν κλιμάκωση τοῦ τόνου καί τήν ποικιλία τῆς μορφῆς τοῦ ἀνεξάρτητου ἂν εἶναι ἐκεῖ ἐξομολόγηση εἰς ἑαυτόν καί ἐδῶ καταγγελία.

Ἀπό τήν ἀποψη αὐτή, ἐπισημαίνουμε, ἀνακεφαλαιώνοντας, τὰ στάδια πού εἶναι ταυτοχρόνως καί τὰ στρώματα τοῦ γλωσσικοῦ τοῦ ὕφους. Αὐτά εἶναι διαδοχικά καί ἐπάλληλα:

1. Ἡ γλώσσα τοῦ ἰδιωτικοῦ ἡμερολογίου (ἀπ' ὅπου ἀπορρέει τό ποίημα-ἐξομολόγηση καί ἰδεολογικά τό ποίημα-αὐτοέλεγχος).
2. Ἡ γλώσσα τῆς συνομιλίας (ἀπ' ὅπου καί τό ποίημα-διάλογος ἢ διαλεκτική, μέ τήν ἀνάλογη ἀνάπτυξη τοῦ σκεπτικοῦ του)
3. Ἡ γλώσσα ἡ γραφειοκρατική ἢ συνθηματική (ἀπ' ὅπου ἀντιγράφεται) τό ὕφος καί τό ποίημα-πολεμική ἢ κήρυγμα).

Ἄλλ' ὅ,τι τελικά ἀντιδιαστέλλει αὐτῆ τῆ γλώσσα ἀπό τή γλώσσα τῶν συγχρόνων του καί μάλιστα τῶν ὁμοϊδεατῶν του, εἶναι πῶς ἡ δική του ἀκριβῶς καθόλου δέν προβάλλεται οὔτε προτρέχει οὔτε προεξέχει ἀπό τὰ πράγματα: εἶναι μιά γλώσσα φαινομενικά ἀθέατη. Σέ τελευταία ἀνάλυση ἡ γλώσσα καί ἡ ποίηση τοῦ Ἀναγνωστάκη εἶναι, βασικά, ὁμιλούσα σκέψη.

3. Ἕνα παράδειγμα: ἡ μικροκριτική καί ἡ σπονδύλωση ἑνός ποιήματος

*Καταργοῦμε τὰ δνεῖρα
χτίζουμε μέ περίσκεψη τὰ λόγια
(Ἡ Συνέχεια, «Κάθε πρωί...»)*

Μέ αὐτούς τούς δείκτες — τὰ διεκπεραιωτικά μοτίβα καί τή γλώσσα του ἐν ἐξελίξει — ἐπιχειροῦμε ἐδῶ ἕνα δεῖγμα μικροκριτικῆς, πού θά μᾶς ὀδηγήσει εὐθύτερα καί μέσ' ἀπ' τή μορφή σέ μιά πρισματικότερη — ὅπως θέλω νά πιστεῦω — ἀνάγνωση τῶν ὄρων καί τῆς μεταβατικῆς ἀξίας τῆς ποιητικῆς πορείας του· ἀνάγνωση καί ἀνάλυση ἑνός νέου προβληματισμοῦ πού ἀνοίγεται ἀπεδῶ καί μπρός στήν ποίησή του.

Διαβάζουμε τό δεῖγμα ἐφαρμογῆς:

ΑΥΤΟΙ ΔΕΝ ΕΙΝΑΙ ΟΙ ΔΡΟΜΟΙ...

*Αὐτοὶ δέν εἶναι οἱ δρόμοι πού γνωρίσαμε
Ἄλλοτριο πλῆθος ἔρπει τώρα στίς λεωφόρους
Ἄλλάξαν καί τῶν προαστίων οἱ ὀνομασίες
Ἐψώνονται ἄσπλα στά γήπεδα καί τίς πλατείες*

5 *Ποιός περιμένει τήν ἐπιστροφή σου; Ἐδῶ οἱ ἐπίγονοι*

*Λιθοβολοῦν τούς ξένους, θύουν σ' ὁμοιώματα
Εἶσαι ἕνας ἄγνωστος μέσ στό ἄγνωστο ἐκκλησίασμα*

*Κι ἀπό τόν ἄμβωνα ἀφορίζουνε τούς ξένους
Ρίχνουνε στούς ἀλλόγλωσσους κατάρες.*

10 *Ἐσύ στούς σκοτεινοὺς διαδρόμους χώσου
Στίς δαιδαλώδεις κρύπτες πού δέν προσεγγίζει
Οὔτε φωνή ἀγριμοῦ ἢ ἤχος τυμπάνου·
Ἐκεῖ δέ θά σέ βροῦν. Γιατί, ἂν σ' ἀφορίσουν*

Κάποιοι — ἀναπόφευκτα — στά χεῖλη τους θά σέ προφέρουν

15 *Οἱ σκέψεις σου θ' ἀλλοιωθοῦν, θά σοῦ ἀποδώσουν*

Ψιθυριστά προθέσεις, θά σέ ὑμνήσουν.

Μέ τέτοιες προσιτές ἐπιτυχίες θά ἠττηθεῖς.

Τεντώσου ἀπορρίπτοντας τῶν λόγων σου τήν πανοπλία

20 *Κάθε ἐξωτερικό περίβλημά σου περιττό
Καί τῆς Σιωπῆς τό μέγα διάστημα, ἔτσι
Τεντώσου νά πληρώσεις συμπαγῆς*

Ξαναδιαβάσαμε τούς πρώτους στίχους (1-2):

Αὐτό δέν εἶναι οἱ δρόμοι πού γνωρίσαμε

Ἄλλοτριο πλῆθος ἔρπει τώρα στίς λεωφόρους

Ἐδῶ τό «πλῆθος» μέ τίς «λεωφόρους» βρίσκονται σέ ἀπόλυτη ἑναρμόνιση: τό πολύ καί τό μέγα. Προσέχουμε τούς προσδιορισμούς: «ἄλλοτριο πλῆθος» καί «ἔρπει στίς λεωφόρους». Στούς λεκτικούς καί νοηματικούς τους φορτισμούς, ἐκεῖ πέφτει τό βάρος: «Ἄλλοτριος» δέν εἶναι ἀπλῶς ὁ «ξένος» (6,8), ὁ «ἄγνωστος» (7), ὁ «ἀλλόγλωσσος» (9), χαρακτηρισμοί πού ἀκούγονται πιά κάτω, εἶναι καί ὁ ἀποξενωμένος: ἡ λέξη, στήν προέκτασή της, μεταδίνει κάτι ἀπό τήν αἴθησή της ἀλλοτριώσης.

Καί «ἔρπει», δέν πετᾶ, δέν τρέχει — δέν «ξεχύνεται ἀβάστακτο» στούς δρόμους, ὅπως στήν ἐποχή τοῦ *Χάρης 1944*· καί οὔτε βηματίζει κἂν, καθῶς σέ εἰρηνικούς καιρούς, ἀνέμελα. Εἶναι σέ ψυχοπολεμικούς καιρούς καί «ἔρπει» καί ἀπ' τὰ δύο μέτωπα, δισημαντα: καί μέ τήν ἔγνοια του καί τὰ φαρμάκια πρὸς τὰ μέσα καί μέ τήν ἔγνοια τοῦ φιδιοῦ πού ξεδιπλώνει πρὸς τὰ ἐξω ἐπικίνδυνα τίς σπεῖρες του. Ἔτσι κι ἀλλιῶς, σάν συσφιγκτήρας: «Ἐδῶ οἱ ἐπίγονοι λιθοβολοῦν τούς ξένους» γράφει. Ἡ: «κάποιοι — ἀναπόφευ-

κτα—στά χείλη τους θά σέ προφέρουν». Τέλος χαμοσέρνεται —καί μέ τήν ἐτυμολογική του σημασία— οὐδέτερα: χωρίς ιδανικά, χωρίς δική του βούληση.

Καί οἱ ἐσωτερικές συνιζήσεις —*τριο, λέω*— καί οἱ ἰσχυροί σάν ἀπό ἀνακοπή τῆς ὁμαλῆς πορείας τονισμοί —*λλό, πλῆ, φό*— καί προπάντων οἱ κουτσοῖ ἴαμβοι τοῦ μέτρου *-ἀλλό/τριο πλῆ/θος (τα τά/τα τά/τα)* πού εὐκόλα ἀναδιπλώνονται καί γίνονται ἐπιβραδυμένοι ἀνάπαιστοι:

Ἀλλότριο πλῆ/θος ἔρπει τώ/ρα στίς λεωφό/ρους
 - - - - - / - - - - - / - - - - -
 (τα τα τα τά/τα τα τα τά/τα τα τατά/τα)

φαινόμενα πού ἐναλλάσσονται μέ διαφορετική ἀναλογία καί σχηματισμούς καί σ' ἄλλους στίχους τοῦ ποιήματος, εἶναι μιά πρόσθετη ὑπόκρουση σ' αὐτή τήν ἀποφτέρωση καί τή χαμέρπεια. Χαμέρπεια ἀνθρώπων καί ἰδανικῶν καί ἀγώνων. Βουβά συρόμενα βήματα μέσα σέ κενά ἀντηχία. Καί ἀποκάτω, σκάβοντας καί τά ἐλάχιστα στηθαία τῆς ἐλπίδας, νά ἐναλλάσσονται τά σφουριχτά ρ μέ τά πύο γλοιώδη λ:

*λό...λῆ...λεώ...
 τριο...ἔρπ...τῶρ...όρους*

Μᾶλλον ἀκούγεται κάτι σάν κροταλίας —τό κροτάλισμα νεκρῶν καί ἄδειων λέξεων.

Καί μακροσκοπικά ὁ ποιητής βλέπει τά σκηνικά νά ἀνοίγονται σέ ἀδιέξοδα: «δρόμοι» (1), «λεωφόροι» (2), «προάστια» (3), «ἄστυα» καί «γῆπεδα» καί «πλατείες» (4). Καί παρακάτω ἡ πόλη-ἐκκλησιασμα (7) κι ἡ πόλη-ζούγκλα (12). Ὅπου τόν περιμένει —ξένος στούς ξένους, ἀγνωστος μέ τοὺς ἀγνώστους, ἀλλόγλωσσος μ' ἄλλους ἀλλόγλωσσους— ἂν δέν συστοιχηθεῖ κι αὐτός ἀπό δικούς καί ξένους, ὁ ἀφορισμός τοῦ ἄμβωνα ἢ ἡ φωνή τοῦ ἀγριμοῦ κι ὁ ἦχος τοῦ ἄμπάνου (τῶν ἀποσπασμάτων, μπορεῖ καί τῶν ἀποκηρύξεων). Τοῦ ἀπομένει ἡ ἀντίστροφη κίνηση πορείας, καί μέσα ἐκεῖ ἡ συστολή τοῦ σκηνικοῦ καί ἡ συσπείρωση τοῦ ἀντιήρωα:

Ἐσύ στούς σκοτεινοὺς διαδρόμους χώσου

καί «στίς δαιδαλώδεις κρύπτες» —ἡ μόνη θεμιτή καί δυνατή τώρα διέξοδος. Καί τέλος ἡ περιχαράκωση στή σιωπή, μὴ περιμένοντας πρὸς τό παρόν ἄλλη δικαίωση. Γιατί ἐκεῖ ὑπάρχει ὁ πύο μέγας κίνδυνος, ὄχι στούς λιθοβολισμούς ἢ τοὺς ἀφορισμούς τῶν ἀντιπάλων: Νά σέ προφέρουν —«ἀναπόφευκτα»— τά χείλη («ἄλαλα τά χείλη τῶν ἀσεβῶν»!), νά σοῦ ἀλλοιώσουν τίς σκέψεις, νά σοῦ ἀποδώσουν ψιθυριστά προθέσεις, νά σέ ὑμνήσουν. Ὅχι νά ἀλωθεῖς, ἀλλά νά παραχαρᾶχθεῖς καί τέλος νά ἐξαγοραστεῖς. Καί ἔτσι

Μέ τέτοιες προσιτές ἐπιτυχίες θά ἤττηθεῖς⁷

Ἡ ἀντίδρασή σου λοιπόν, νά ἐγκλειστεῖς καί νά πλη-

ρώσεις. Ἀντίδραση καί χρέος σου. Ἀποβάλλοντας «κάθε περίβλημά σου περιττό».

*Ἡ σκέψις τά ποιήματα
 βάρος περιττό,*

πού εἶπε, μακριά ἀπό τίς φανερές πληγές μιᾶς ἄμεσης κοινωνικῆς πάλης καθὼς ὡς τώρα πιστεύαμε, ὁ Καρυωτάκης. Πού εἶπε ἀκόμη:

*Πρὶν φτάσουμε στή μέση αὐτοῦ τοῦ δρόμου
 Ξεχάσαμε τή χρυσή πανοπλία,*

ἀντιστρέφοντας τήν ἔννοια τοῦ συμβόλου τοῦ πρώτου διδάξαντος:

*Μέ λόγια μέ φυσιογνωμία καί μέ τρόπους
 μιά ἐξαίρετη θά κάνω πανοπλία.*

Ὁ Ἀναγνωστάκης, διαπλέοντάς τους διαγώνια, ἔστω κι ἂν δέν τοὺς ἀπηχεῖ, αὐτὴν τήν πανοπλία, ὄχι «γιά ν' ἀποφύγει ἔτσι τοὺς κακοὺς ἀνθρώπους» ἢ γιά νά μὴν ξέρει κανεῖς

Ποῦ κεῖνται οἱ πληγές του, τά τρωτά του μέρη,

καθὼς εἶπε πρῶτος ὁ Ἀλεξανδρινός, ἀλλά γιά νά μὴν ἀλλοιωθεῖ τό μέγα ζήτημα —τό μέγα «*τιμαλφές*»— καί νά μὴν ἐκπέσει καί ἀλωθεῖ κι ὁ ἴδιος ἀπὸ ἐχθροὺς καί φίλους, θέλει νά ἀπορρίψει. Γράφει:

Τεντώσου ἀπορρίπτοντας τῶν λόγων σου τήν πανοπλία

Κάθε υπεράσπιση καί δικαιολογία. Ἀκόμη καί τήν κάθε κριτική: τήν «αὐτοκριτική» σου καί τήν κριτική τῶν ἄλλων. Κάθε ἐκλογίκευση ἢ ὠραιοποίηση τῆς ἡττας: ἢ ἐδκόλη παραδοχή κι ἡ εὐκολότερη ἀπάρνηση ἢ ἀναθεώρηση τοῦ ἀγῶνα. Τώρα τοῦ ἀνήκει καί τόν περιμένει

Τῆς Σιωπῆς τό μέγα διάστημα

Ἐκεῖ νά ἐντοιχιστεῖ καί «νά πληρώσει συμπαγῆς».

Ὁ τελευταῖος «τοῖχος τοῦ προσώπου» του.

Ἐνας ἄδρός σκελετός στίχων συγκρατεῖ ἐξωτερικά τό ποιῆμα καί διεκπεραιώνει πρὸς τίς ἐπόμενες συλλογές καί κλίμακες ζωῆς τά βασικά καί ἐξελισσόμενα μοτίβα του. Τά βασικά μοτίβα του εἶναι, στήν ἀντίθεσή τους, καθὼς εἶδαμε, ὁ γυρισμός καί ἡ περιχαράκωση. Κι ἀφήνοντας τά ἐξελισσόμενα γιά μιά ἀναλυτικότερη ἐξέταση, μένει νά δοῦμε τά διάμεσα μοτίβα ἀπὸ τήν περιγραφή τοῦ σκελετοῦ.

Ἄς ἀναλύσουμε λοιπόν τή λειτουργία καί τή σύνδεση αὐτῶν τῶν ἐνδιάμεσων μοτίβων: Ὁ στίχος (2):

Ἀλλότριο πλῆθος ἔρπει τώρα στίς λεωφόρους

εἶναι πραγματικά, ἀπὸ τήν ἀποψη αὐτή, ἕνας στίχος-κλειδωση, πού ἀνοίγει πρῶτος τή σκελέτωση. Τήν ἀνοίγει μέ βάση τήν ἀκολουθία καί μέ συνέπεια τήν ἀντίδραση πού προκαλεῖ: τήν ἀκολουθία τοῦ ἐμεῖς καί τήν ἀντίδραση τοῦ ἐγώ. Μέ βάση τήν ἀκολουθία, γιατί ἐπεξηγεῖ καί συμπεραίνει, συνεχίζοντας σέ εὐθεία ἐξέλιξη τό νόημα τοῦ στίχου (1):

Αὐτοὶ δέν εἶναι οἱ δρόμοι πού γνωρίσαμε

καί μέ συνέπεια τήν ἀντίδραση, γιατί κινεῖ ἀμέσως τήν ἀντίθεση πού τή δηλώνει μέ ἀμεσότητα ὁ στίχος-κλειδωση (10):

Ἐσύ στούς σκοτεινοὺς διαδρόμους χώσου

Ἀντίθεση καί ἀντιπαράθεση σ' ὅλα τά σημεῖα: «τό πλῆθος»-«ἐσύ», «ἔρπει»-«χώσου», (φωτεινοί) «λεωφόροι»-«σκοτεινοὶ διάδρομοι». Καί ἀκόμη: αὐτοῖ-ἐσύ, τρίτοπρόσωπη ἀφήγηση —λόγος δευτέρου προσώπου, ἐξωτερικὴ περιγραφή— προσωπικὴ (αὐτο)προτροπή.

7. Συναντῶ δύο ἄλλες φορές τὴ λέξη «προσιτός» στήν ποίηση τοῦ Ἀναγνωστάκη. Ἡ δευτέρη φορά εἶναι καί ἐνδεικτικότερη:

α) «Ἐνα ἀναγκαῖον ὑστέρημα εἰς ὄλους προσιτόν (κι ἡ εὐαισθησία σέ τέτοιες στιγμές/ τί χρησιμεύει;)». (Παρενθέσεις: «Ἀνθρώπου»)

β) Γνώριζε τώρα πὼς ἦρθε ἡ στιγμή νά γίνει ὁ ζεστός καθρέφτης/ παραλλάζοντας τίς μορφές, ἀνακαλώντας ψεύτικες παραστάσεις/ χαμογελώντας πάνω στά κρεβάτια, δείχνοντας τήν προσιτὴ ὁδὸ (Ἡ Συνέχεια «Ἐπρεπε...»)

Ἐδῶ ὑπόκειται ἡ πῖο βαθιά τομή. Μία ἀντίθεση καὶ ἀντιπαράθεση διπλῆς κατηγορίας: τεκτονική πού ἀναφέρεται στό ποίημα καὶ διαλεκτική πού ἀναφέρεται στόν ποιητή.

Τεκτονική, γιατί μέ τήν τομή αὐτή ἀρχίζει νά ἀναπτύσσεται ἡ δεύτερη ἐνότητα, νά χτίζεται ἡ ἐπόμενη μονάδα τῆς ποιητικῆς δομῆς, πού διακρίνεται, ἀν προσέξουμε, ἀπ' τήν προηγούμενη καὶ ὀπτικά: Ἀπέναντι στήν πρώτη ἐνότητα (1-9) —τῆ θέσης τῶν πολλῶν— πού μένει ἀμετακίνητη, ἡ δεύτερη ἐνότητα (10-21) —ἡ θέσης τοῦ ἐγώ τοῦ ποιητῆ— παρουσιάζεται προβεβλημένη. Στοιχειοθετεῖται δύο τετράγωνα πῖο μέσα⁸ (τά τετράγωνα τῆς τελευταίας ἀμύνης, ὅπως θά ἴλεγε ὁ Καρυωτάκης). Καὶ διαλεκτική λοιπόν ἀντίθεση, γιατί ἀποτελεῖ ἀντιπαράθεση ἰδεολογικῆς ὕψης: Ἀπέναντι στό πλῆθος πού ἀλλάξε καὶ ἀλλοτριώθηκε —πού «ἔρπει»— ὁ ποιητής πού ἐπιμένει μέ ὅλη του τήν ἐνταση: ἐπιμένει «συμπαγῆς». Καὶ ἐνδιάμεσα, μέ διαλεκτικότερη φορά καὶ ἰδεολογικότερους συμβολισμούς: Ἐκεῖνοι «θύουν σέ ὁμοιώματα», αὐτός ἀντίθετα «ἀπορρίπτοντας τήν πανοπλία»: ἐκεῖ τά «ὁμοιώματα» καὶ ἐδῶ ἡ «πανοπλία». Ὁ στίχος (18):

Τέντώσου ἀπορρίπτοντας τῶν λόγων σου τήν πανοπλία⁹

εἶναι ὁ προτελευταῖος στίχος-κλειδίωση. Ἀκολουθεῖ, ὀλοκληρώνοντας τή σύνδεση, ὁ τελευταῖος (21):

Τέντώσου νά πληρώσεις συμπαγῆς

Ἔτσι μ' αὐτούς τούς στίχους-κρίκους (1-21, 2-10...18, 1-2, 20-21), σκελετώνεται ἡ ἰδέα καὶ τό θέμα

τοῦ ποιήματος, μέ ἀνιούσα διαβάθμιση καὶ ἐνταση τῶν διαδοχικῶν μοτίβων του. Διάψευση τοῦ γυρισμοῦ (1). Ἀλλοτριώση τοῦ πλῆθους (2). Προσωπική περιχαρακώση (10). Ἀπόρριψη τῆς πανοπλίας ἢ κάθε ἐξωτερικοῦ περιβλήματος (18-19). Ἡ Σιωπή καὶ ἡ ἀποπληρωμή (20-21). Τά ἐξωτερικά πεδία αὐτῆς τῆς περιπέτειας εἶναι: οἱ δρόμοι (γιά τούς ἄλλους) καὶ (γι' αὐτόν) ἡ κρύπτη. Καὶ ἐσωτερικά, ὡς μέσ στό σῶμα τοῦ ποιήματος, διαμορφώνονται οἱ ἰσοδύναμες συμβολικές περιοχές: τό κράτος-ζούγκλα καὶ τό κόμμα-ἄμβωνας.

8. Μία τακτική «τυπώματος», πού ἴσως, ἀνεπίγνωστα, ἀντιγράφηκε ἀπό τόν Καβάφη. Γιά τή σχέση του μέ τόν Καβάφη θά γίνει λόγος στό Β' μέρος.

9. Γιά τήν «πανοπλία» εἶναι χαρακτηριστικές δύο ἄλλες μνεῖες. Χαρακτηριστικές καὶ μέ τή σημασία δι τή μιά ἡ λέξη εἶναι ἀκόμη ἀσηματοδότητη, ἰδεολογικά (βλ. καὶ ὑποσ. 3):

*Παίξαμε τή φυγή τήν ἀνεπίστρεπτη πίσω ἀπό χάρτινες
κουρνιασμένες πανοπλίες
(Ἐποχές 2, VI)*

ἐνῶ στήν ἄλλη σηματοδοτεῖται, μέ προσωπική μάλιστα «αἴρεση» (ἰδεολογικῆς ὕψης):

*Μονάχα ἐτοῦτον τόν τρελόν μου θά κρατήσω
Πού ξέρει μόνο σ' ἓνα χρώμα νά πηγαίνει
Δρασκελώντας τή μιά ἄκρη ὡς τήν ἄλλη
Γελώντας μπρός στίς τόσες πανοπλίες σου
Μπαίνοντας μέσα στίς γραμμές σου ξαφνικά
Ἀναστατώνοντας τίς στέρες παρατάξεις
(Ἡ Συνέχεια, «Τό Σκάκι»)*

βλ. σχετικά καὶ τά καθαφικά ποιήματα Αἰμιλιανός Μονάης Ἀλεξανδρέυς καὶ «Τό Σκάκι».

Αφοι ΜΠΟΣΤΑΝΟΓΛΟΥ

Κολοκοτρώνη 92
Πειραιάς Τηλ. 4112258

Τά πληρέστερα βιβλιοπωλεῖα
Τιμές χαμηλές
Χονδρική - Λιανική

ΟΛΕΣ ΟΙ ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΕΣ
ΣΕ ΤΙΜΕΣ ΧΟΝΔΡΙΚΗΣ

ΔΙΑΡΚΗΣ ΕΚΘΕΣΗ ΒΙΒΛΙΟΥ

Κυκλοφοροῦν

Σ. Κίρχεγκωφ
ΦΟΒΟΣ ΚΑΙ ΤΡΟΜΟΣ

Φρ. Χέγκελ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
(τόμοι 2)

Τόνυ Μπένετ
ΦΟΡΜΑΛΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΜΑΡΕΙΣΜΟΣ

Κωστής Παλαγιώργης
Η ΟΝΤΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΜΑΡΤΙΝ ΧΑΪΝΤΕΓΕΡ
Ο ΝΟΜΟΘΕΤΗΣ ΠΟΥ ΑΥΤΟΚΤΟΝΕΙ
ΟΡΓΗ ΘΕΟΥ
ΚΕΙΜΕΝΑ ΣΗΜΕΙΟΛΟΓΙΑΣ
(ἐπιλογή, μετάφραση)

Τζαίησον Ξενάκης
ΕΠΙΚΤΗΤΟΣ

Ζάν Μισέλ Παλμέ
ΛΑΚΑΝ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ
Μαυρομυχάλη 9 Ἀθήνα. Τηλ. 3607744

Γύρω από τὰ προβλήματα τῆς «συνέχειας»

τοῦ Δημήτρη Χατζῆ

Ἡ μελέτη τῆς ἱστορίας τοῦ νεοελληνικοῦ ἔθνους περνάει ἀναγκαστικά ἀπὸ μιά σειρά προβλήματα πού μποροῦν νὰ χαρακτηρίζονται ἰδιόμορφα σέ σχέση μέ τὴν ἱστορία ἄλλων ἐθνῶν. Τὸ γεγονός ὅτι ὁ χώρος μέσα στὸν ὁποῖο διαμορφώνονται κι ἀποκρυσταλλώνονται οἱ προϋποθέσεις τῆς δημιουργίας τοῦ νεοελληνικοῦ ἔθνους, εἶναι ὁ ἴδιος χώρος τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητας. Τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα, ἀπὸ τὰ ὁμηρικὰ ἔπη ὡς τὴ σημερινὴ νεοελληνικὴ μας, εἶναι μία καὶ ἀδιαίρετη. Τὸ γεγονός ὅτι ὁ κύριος ὄγκος τοῦ πληθυσμοῦ στὴν Ἀνατολικὴ Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία —ἰδιαίτερα ὕστερα ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανό, δηλαδή ὕστερα ἀπὸ τὸ 565— εἶναι ὁ γλωσσικὰ ἐξελληνισμένος κόσμος τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ γενικότερα τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς, ἔτσι πού ἡ Ἀνατολικὴ Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία μετασχηματίζεται, ἀπὸ τὸν 7ο αἰῶνα καὶ ὕστερα, σέ ἓνα γλωσσικὰ ἐξελληνισμένο Βυζάντιο. Τὸ γεγονός τέλος ὅτι τὸ Βυζάντιο στοὺς τελευταίους αἰῶνες του, ἀπὸ τὸν 13ον αἰῶνα καὶ ὕστερα, συμπίπτει —σχεδὸν ἐντελῶς— ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ χώρου του καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ πληθυσμοῦ του μέ αὐτὸν τὸν χώρο καὶ μέ αὐτὸν τὸν πληθυσμό πού γίνεται ὕστερα ἡ νέα Ἑλλάδα —τὰ γεγονότα αὐτὰ δημιουργοῦν ἓνα πρόβλημα «συνέχειας».

Ἀπὸ τ' ἄλλο μέρος: τὸ γεγονός ὅτι ὁ χώρος τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητας, ἀπὸ τὸν 3ο αἰῶνα ἀκόμα, μέ τίς ἐπιδρομὲς τῶν Ἑρουλῶν—Γότθων, πού φτάνουν ὡς τὴ Σπάρτη, γίνεται τὸ θέατρο ἀλλεπάλληλων καὶ ἀσταμάτητων ἐπιδρομῶν τῶν νέων λαῶν, τῶν «βαρβάρων» πού καταστρέφουν ὀλοκληρωτικά τὴν παλιὰ ζωὴ καὶ κοινωνία —πού ἔχει ἤδη ἀποσυνθέσει ἢ κατάρρευση τοῦ δουλοκτητικοῦ καθεστώτος καὶ ὁ ξεπεσμός τῆς ἀρχαίας θρησκείας— καὶ ἐρμῶνουν σέ μεγάλο βαθμὸ αὐτὸ τὸν χώρο. Τὸ γεγονός ὅτι στὸν χώρο αὐτὸ γίνονται ἐγκαταστάσεις Σλάβων σέ ἔκταση καὶ μαζικότητα πού ἀλλοιώνει τὸν φυλετικὸ χαρακτῆρα τοῦ πληθυσμοῦ σέ σημεῖο πού νὰ ἔχει ὑποστηριχθεῖ, μέ βάση τίς βυζαντινὲς πηγές, ἡ τέλεια ἐξαφάνιση τῆς παλιᾶς ἑλληνικῆς φυλετικῆς κοινότητος. Τὸ γεγονός ὅτι ὁ λαὸς πού ἔζησε στὸν χώρο αὐτὸ μέσα στὰ πλαίσια —καὶ ἀκριβέστερα: στὸ περιθώριο— τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, δέν παρουσιάζει γιὰ μακριὰ σειρά αἰῶνων σημεῖα συνέχισης τῆς ἀρχαίας πολιτιστικῆς παράδοσης ἢ κατὰ κάποιον τρόπο ἀνάμνησης τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Τὸ γεγονός, δηλαδή, ὅτι ἡ ἐπιβίωση ἀρχαίων ἑλληνικῶν στοιχείων, ἢ μεταφορὰ καὶ ἡ ἀναχώνευσή τους μέσα στὶς καινούργιες συνθήκες, δέν γίνεται καθόλου στὸν χώρο τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητας καὶ ἀπὸ τὸ λαὸ πού θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὁ συνεισότης τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου, ἀλλὰ στὴν Ἀνατολή, ἀπὸ τοὺς λαοὺς πού ἐξελλήνισε γλωσσικὰ ἢ κατὰκτηση τῶν Μακεδόνων. Τὸ γεγονός τέλος ὅτι ὁ νεοελληνικὸς κόσμος, ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἀρχίζει νὰ ἐμφανίζεται σάν ἓνας κόσμος μέ κοινὰ στοιχεῖα καὶ τραβᾶει γιὰ τὴν ἐθνικὴ του διαμόρφωση, ἀγνοεῖ ὀλοκληρωτικά τὸν ἀρχαῖο κόσμο —αὐτὰ τὰ γεγονότα δημιουργοῦν ἓνα πρόβλημα «ἱστορικῆς διακοπῆς».

«Συνέχεια» ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, «ἱστορικὴ διακοπή» ἀπὸ τ' ἄλλο εἶναι οἱ δύο πλευρὲς πού, μέ στοιχεῖα καὶ δεδομένα τόσο ἀντιφατικά, συνθέτουν αὐτὸ τὸ ἰδιόμορφο πρόβλημα τῶν προϋποθέσεων τῆς δημιουργίας

τοῦ νεοελληνικοῦ ἔθνους καὶ τῆς σχέσης του μέ τὸν ἀρχαῖο ἑλληνικὸ κόσμο καὶ μέ τὸ Βυζάντιο —ἰδιόμορφο γιατί οὔτε γιὰ τοὺς καινούργιους λαοὺς τῆς Εὐρώπης προκύπτει κανένα πρόβλημα «συνέχειας», οὔτε γιὰ τοὺς παλιούς λαοὺς τῆς Ἀσίας —τοὺς Κινέζους π.χ.— προκύπτει κανένα πρόβλημα «ἱστορικῆς διακοπῆς» μέσα στὴν ἱστορικὴ τους ἐξέλιξη ἀπὸ τὰ παλιότερα χρόνια ὡς τὴν ἐποχὴ τῆς ἐθνικῆς τους διαμόρφωσης.

Ἡ δικὴ μας ἢ ἐθνικὴ ἱστορία ἀναγκαστικά μπλέκεται μέ τὰ ζητήματα αὐτά, εἶναι ἀδύνατο νὰ παρθεῖ ξεχωρὰ ἀπὸ αὐτά, μέ ἀφαιρεση ἀπ' αὐτά —πρέπει νὰ δίνει ἀπάντηση σ' αὐτά.

Τὰ ζητήματα αὐτὰ ἀνάγονται σέ διάφορους κύκλους σπουδῶν, σέ διάφορες ἐπιστῆμες, ἀπὸ τὴν ἱστορία ὡς τὴ γλωσσολογία κι ἀπὸ τὴ φιλολογία ὡς τὴ λαογραφία. Περίπλοκα τὰ ἴδια, ἄλλοτε ἀπὸ τὴν ἀντιφατικότητα τῶν στοιχείων, ἄλλοτε ἀπὸ τὴν ἑλλειψὴ τῶν στοιχείων καὶ γι' αὐτὸ ἐπίμαχα τὰ περισσότερα ὡς τὴν ὥρα, παρουσιάζουν ζωνηρὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τοὺς ἐδικούς τῶν διαφόρων ἐπιστημῶν πού τὰ ἐξετάζουν καὶ ἡ βιβλιογραφία πάνω σ' αὐτὰ εἶναι κυριολεκτικὰ ἀπέραντη. Ἐξω ἀπὸ τὴν κατὰ κλάδο, κατὰ ζήτημα, συσσωρευμένη ἐργασία, ἡ μελέτη τῶν ζητημάτων αὐτῶν συγκροτεῖ πιά ἓναν εἰδικὸ κλάδο σπουδῶν πού λέγονται «νεοελληνικὲς σπουδές» καὶ πού —ἀν ἀρχίσει κανένας ἀπὸ τὸν Μαρτίνο Κρούσιο στὸ 16ο αἰῶνα— ἔχει σήμερα μιά παράδοση τεσσάρων αἰῶνων.

Εἶναι λοιπὸν ἀπόλυτα φυσικὸ, τὸ ΚΚΕ σάν ὁ ἐγκυρος καὶ νόμιμος ἐκπρόσωπος καὶ φορέας τῆς μαρξιστικῆς διαλεκτικῆς σκέψης στὴν Ἑλλάδα, νὰ ἐνδιαφέρεται γιὰ τὰ ζητήματα αὐτά: Γιὰ νὰ ἐφαρμόσει στὴ μελέτη καὶ τὴν ἐπιστημονικὴ τους προαγωγή τὴ δικὴ του μέθοδο καὶ θεωρία —τὸ μαρξισμό.

Μιά τέτοια ὁμῶς τοποθέτηση τοῦ ἐνδιαφέροντος τοῦ ΚΚΕ εἶναι πέρα γιὰ πέρα ἀνεπαρκὴς καὶ ἀκαδημαϊκὴ. Δέν μπορεῖ, δηλαδή, νὰ ἐξηγηθεῖ ἔτσι καὶ νὰ δικαιολογηθεῖ ἱκανοποιητικά, γιατί τὸ ΚΚΕ στὸ Σχέδιο τοῦ Προγράμματός του ἔδωσε σέ τέτοια ἱστορικά, τέτοια ἐπιστημονικὰ ζητήματα τόσο μεγάλη βαρύτητα ὥστε νὰ συγκροτοῦν μιά ὀλόκληρη εἰσαγωγή πού πιάνει τίς μισὲς σχεδὸν ἀπὸ τίς σελίδες τοῦ Σχεδίου Προγράμματος.

Γιατί καὶ ἄλλα ἔθνη —καὶ μάλιστα μπορεῖ νὰ πεῖ κανένας: ὅλα τὰ ἔθνη— ἀν δέν ἔχουν αὐτὸ τὸ ἰδιόμορφο πρόβλημα πού ἔχει τὸ νεοελληνικὸ ἔθνος, παρουσιάζουν ὡστόσο τοῦτες ἢ ἐκεῖνες, μικρὲς ἢ μεγαλύτερες ἰδιομορφίες μέσα στὴν ἱστορικὴ πορεία πρὸς τὴν ἐθνικὴ τους διαμόρφωση. Τὰ Κομμουνιστικὰ Κόμματα εἶναι δλότελα φυσικὸ πὼς ἐνδιαφέρονται γιὰ τὰ προβλήματα τῆς ἱστορίας τοῦ ἔθνους τους, τὰ μελετοῦν, τὰ ξαναβάζουν κάτω ἀπὸ καινούργια μελέτη. Δέν ὑπάρχει ὡστόσο κανένα παράδειγμα Κομμουνιστικοῦ Κόμματος πού νὰ δίνει σέ παρόμοια ζητήματα τόση σημασία καὶ βαρύτητα μέσα στὸ ἴδιο τὸ πρόγραμμά του. Μπορεῖ βέβαια πάνω σ' αὐτὸ νὰ παρατηρήσει κανένας πὼς σέ ἄλλες χώρες ἢ διανόηση τῆς ἀστικῆς τάξης, στὴν προοδευτικὴ της πορεία —ὄσο βάσταξε αὐτή— ξεκαθάρισε τέτοια ζητήματα τῆς ἐθνικῆς τους ἱστορίας. Καὶ πὼς ἀντίθετα σέ μᾶς, ἡ ἀστικὴ

διανόηση —διανόηση μίας τάξης που γενικά δέν εκπλήρωσε τα αστικοδημοκρατικά της καθήκοντα— δέν εκπλήρωσε και αυτή τα δικά της καθήκοντα ούτε σ' αυτόν τον τομέα —και συνεπώς τα καθήκοντα της άριστερης διανόησης στην Ελλάδα είναι βαρύτερα από άλλου.

Αυτό είναι σωστό. Μά δέν είναι ούτε αυτό άρκετό να δικαιολογήσει πώς γιατί τέτοια ζητήματα όχι της σημερινής ζωής του νεοελληνικού έθνους, μά της ιστορίας του, ενδιαφέρουν τόσο πολύ και συγκινούν την επαναστατική του πρωτοπορία και την άπασχολούν σε στιγμές δύσκολου και σκληρού άγωνα για άμεσα ζητήματα, για ζωικότατα συμφέροντα όπως είναι ή έθνική ανεξαρτησία, ή δημοκρατία, ή ειρήνη, τώ ψωμί.

Και όμως είναι άπλό: Δέν πρόκειται τόσο για τα ίδια αυτά τα ζητήματα, σάν ζητήματα της ιστορίας και αντικείμενα της επιστημονικής έρευνας, μά για την ιδεολογική τοποθέτηση άπέναντι σ' αυτά. Πάνω σ' αυτά τα ζητήματα, πάνω σ' αυτές τις ιδιομορφίες της εθνικής μας ιστορίας, ή έλληνική άστική τάξη οικοδόμησε την ιδεολογία της. Και ενδιαφέρθηκε πολύ λιγότερο να δώσει επιστημονικές —ή έστω λογικές— άπαντήσεις και λύσεις σ' αυτά και πολύ περισσότερο να επιβάλει την ιδεολογία της, σάν ιδεολογία του νεοελληνικού έθνους, πριν από την επανάσταση, σάν ιδεολογία του νεοελληνικού κράτους από την πρώτη στιγμή της ύπαρξής του. Και την επέβαλε. Και εξακολουθεί αυτή ή ιδεολογία να είναι ή ιδεολογία του σημερινού άμερικανόδουλου κράτους —ή Μεγάλη Ίδέα.

Έτσι τα ζητήματα αυτά παύουν αυτόματα να είναι μονάχα θέματα της ιστορίας, αντικείμενα επιστημονικής έρευνας, μά γίνονται ζητήματα που έχουν άμεση σχέση με τη γενική ιδεολογική τοποθέτηση του κάθε κόμματος, της κάθε πολιτικής ομάδας στην Ελλάδα, άπέναντι στα άλλα, όχι τα ιστορικά πιά, μά τα φλέγοντα σημερινά προβλήματα. Και έτσι τό ΚΚΕ, όχι μόνο ενδιαφέρεται γι' αυτά σάν ό έγκυρος και νόμιμος εκπρόσωπος και φορέας της ματεριαλιστικής διαλεκτικής σκέψης στην Ελλάδα. Μά σάν κόμμα της ελληνικής εργατικής τάξης και των εργαζόμενων ελληνικών μαζών, σάν κόμμα της σοσιαλιστικής άλλαγής στην Ελλάδα, είναι άποχρωμένο, από την άρχη, να πάρει θέση άπέναντι σ' αυτά, να διατυπώσει τή δική του άποψη.

Νά λοιπόν, γιατί αυτό τό άσυνήθιστο φαινόμενο, τέτοια ιστορικά ζητήματα να άπασχολούν την ίδια την Κεντρική Έπιτροπή ενός Κομμουνιστικού Κόμματος και να μπαίνουν μέσα στο πρόγραμμά του, είναι για τό ΚΚΕ άναγκαίο. Τό ΚΚΕ άσχολείται μ' αυτά τα ιστορικά ζητήματα μέσα στο ίδιο τό πρόγραμμά του, για να άντιπαραθέσει τή δική του την ιδεολογία, στην ιδεολογία της άστικής τάξης —στην ιδεολογία της Μεγάλης Ίδέας.

Η άντιπαράθεση αυτή του ΚΚΕ, έδω και είκοσι χρόνια, είναι σαφής, καθαρή, άμετάθετη, άπαράλλαχτη: Τό ΚΚΕ είναι ένάντια στη Μεγάλη Ίδέα. Αυτή ή άντιπαράθεση που ξεκαθαρίζει την κομματική, ιδεολογική, έθνική του φυσιογνωμία περικλείνει όλόκληρη τή ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ του, τή νεοελληνική ιδεολογία κάθε προοδευτικού Έλληνα και που δέν έχει καμιά σχέση με τούς «τρίτους ελληνικούς πολιτισμούς» και την «τριχιλιετή ιστορία» της άστικής διαμαγωγίας. Μά σημαίνει, ένα άληθινό νεοελληνικό πατριωτισμό, με άγάπη στις λαμπρές παραδόσεις του μικρού μας έθνους, με πίστη στις δυνάμεις του, για μία Ελλάδα λεύτερη και άπεξάρτητη πρώτα άπ' όλα, βασισμένη στις δυνάμεις του λαού της, για να ζήσει, να

προκόψει, να ξεπεράσει την καθυστέρησή της και να πραγματοποιήσει την έθνική άναγέννηση, που όχι μόνο δέν πραγματοποιήσαν, μά και πρόδωσαν οι άστοι, όσο να φτάσουν στο σημερινό ξεπούλημα της χώρας στους Άμερικάνους.

Αυτή την άντιπαράθεση κάνει και τώρα πάλι τό ΚΚΕ στο Σχέδιο Προγράμματος που έδωσε για συζήτηση. Και την κάνει επίκαιρα, σε μία στιγμή δηλαδή που ή άστική ιδεολογία —ή ίδια πάντοτε ή Μεγάλη Ίδέα— μπολιασμένη τώρα και με άμερικάνικες θεωρίες επιδίδεται σε ύπουλες μεταμορφώσεις και φοράει μάσκες άπατηλής. Και την όλοκληρώνει σε ένα πλήρες πρόγραμμα έθνικής άναδημιουργίας πάνω στη βάση της σοσιαλιστικής άλλαγής στην Ελλάδα.

II

Αυτό, λοιπόν, που γίνεται στην εισαγωγή του Σχεδίου Προγράμματος —δηλαδή ή άντιπαράθεση της νεοελληνικής ιδεολογίας του ΚΚΕ στην κάλπικη άστική ιδεολογία της Μεγάλης Ίδέας—, αυτό είναι τό ουσιαστικό και τό σπουδαίο. Αυτό χωρίζει τα πρόβατα από τα έρφια.

Άπό κει και πέρα τό ΚΚΕ ξεκαθαρίζει πώς αυτή ή θεμελιακή άντίθεσή του προς τή Μεγάλη Ίδέα, δε σημαίνει καθόλου καμιά, κανένος είδους προκατάληψη, πάνω στα ίδια τα ζητήματα της «συνέχειας», δηλαδή των προϋποθέσεων της δημιουργίας του νεοελληνικού έθνους. Και όσο κι αν αυτό δέν μπορεί αυτή τή στιγμή να ξεχωριστεί (και αυτό επίσης τονίζεται και στην εισαγωγή), γιατί ή Μεγάλη Ίδέα είναι και τώρα ή ιδεολογία του άμερικανόδουλου κράτους, τό ΚΚΕ δέν νιώθει δισταγμό να άντικρίσει τα ιστορικά προβλήματα της «συνέχειας» «αυτά καθ' έαυτά», σάν ιστορικά ζητήματα, χωρίς προκατάληψη, με άντικειμενικότητα και άπάθεια.

Άποβλέποντας, λοιπόν, σε μία όλοκληρωμένη διατύπωση της άποψης του ΚΚΕ πάνω σε αυτά τα ζητήματα, ή ΚΕ έδωσε στην εισαγωγή του Σχεδίου Προγράμματος έναν ευρύτερο σκελετό της ιστορίας του νεοελληνικού έθνους. Μέσα σ' αυτόν ξαναβάζει τό ζήτημα των προϋποθέσεων της δημιουργίας του νεοελληνικού έθνους και άναιρεί τις γνωστές άπόψεις της Μεγάλης Ίδέας πάνω σ' αυτό.

Η όλη άποψη που διατυπώνεται πάνω στο ζήτημα και ή άναίρεση της Μεγάλης Ίδέας που γίνεται μέσα στο σκελετό αυτόν, συμπίπτει άπόλυτα με τις παλιότερα διατυπωμένες από μέρος του ΚΚΕ άπόψεις, σε ό,τι άφορά την ουσία. Γιατί στα έπιμέρους ζητήματα ύπάρχουν μέσα στο σκελετό αυτόν άπόψεις και διατυπώσεις που κυριολεκτικά ξαφνιάζουν με την κατηγορηματικότητά τους και φαίνονται να έρχονται σε αντίθεση, ή τουλάχιστον να βρίσκονται σε άπόσταση, σε σχέση με παλιότερα διατυπωμένες άπόψεις του κόμματος και ειδικά του Ν. Ζαχαριάδη, από τις «Θέσεις για την ιστορία του ΚΚΕ», ως τό 7ο Συνέδριο του ΚΚΕ και ως τό γνωστό άρθρο του για τό μάρξιμό στην Ελλάδα. Είναι μάλιστα περίεργο πώς οι κατηγορηματικές αυτές διατυπώσεις μπόρεσαν να περάσουν και πάνω σε ζητήματα που και για την ίδια την άστική διανόηση ήταν πάντα, ή έγιναν με την πρόοδο των μελετών, έπίμαχα.

Α. — «Μέσα στη Βυζαντινή αυτοκρατορία τον πιο ισχυρό παράγοντα άποτελούσε ή ρωμεική-γκραικική λαότητα» (σελ. 6 του «Νέου Κόσμου» 3/1954).

Είναι δύσκολο να ξεχωρίσει κανένας αν έδω πρό-

Δημήτρης Χατζής

κειται για μία κακή, πρόχειρη διατύπωση ή για μία δλότελα λαθεμένη άποψη.

Πραγματικά, ό γλωσσικά ξεελλητισμένος κόσμος της Μικράς Άσίας και της Έγγυς Άνατολής είναι, κυρίως ύστερα από τόν Ίουστινιανό, ό πιο ισχυρός παράγοντας μέσα στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Από τις άκρες του Πόντου ως τήν Αίγυπτο και πέρα απ' αυτήν —ως τήν Άβησσυνία— μεγάλο πλῆθος φυλών, λαών, μιλάει έλληνικά. Η Αίγυπτος μιλάει έλληνικά ως τόν 7ο αιώνα πού τήν παίρνουν οι Άραβες. Έλληνικά μιλούν στη Συρία, οι Καππαδόκες παραπάνω, οι Παφλαγόνες πιο πάνω, ένα τμήμα από Άρμένιους, οι Λαζοί πιο πέρα. Έλληνικά μιλούν μαζί με αυτούς οι Βάραγγοι, οι Γότθοι, οι Σλάβοι πού έγκαθίστανται στη Μικρά Άσία. Ο βασικός δηλαδή όγκος του πλῆθους της Ρωμαϊκής Άνατολικής Αυτοκρατορίας, ύστερα από τόν ούσιαστικό περιορισμό της στην Άνατολή, είναι αυτός ό γλωσσικά ξεελλητισμένος κόσμος πού δέν άργει νά παρασύρει και τό Βυζάντιο στόν γλωσσικό ξεελλητισμό.

Άν γι' αυτό τόν κόσμο γίνεται λόγος στην παραπάνω φράση έχουμε έδώ μία πολύ κακή διατύπωση με τό χαρακτηριστικό του σάν «ρωμείκης-γκραικικής λαότητας». ΚΑΝΕΝΑΣ άστος δέν ύποστήριξε ποτέ πώς αυτός ό γλωσσικά ξεελλητισμένος κόσμος είναι έλληνικός, «ρωμείκης-γκραικικής λαότητας». Ο ίδιος ό Παπαρρηγόπουλος είναι πολύ λιγότερο κατηγορηματικός από τό Σχέδιο Προγράμματος. Αυτός γράφει: «Όλοι αυτών (των χωρών) οι κάτοικοι δέν ήσαν, πολλού γε και δει της αυτής καταγωγής, πλείστοι όμως έλάλουν τήν έλληνικήν γλώσσαν». Κι έτσι άκριβώς είναι: «πλείστοι (γιατί, στην ύπαιθρο κυρίως, αντίστέκονται οι γλώσσες των διαφόρων αυτών λαών) έλάλουν τήν έλληνικήν γλώσσαν». Αυτό, λοιπόν, τό γεγονός πού μιλούσαν τά έλληνικά πού τούς έμαθε ή κατάκτηση των Μακεδόνων —κάτω από τις γνωστές κοσμοϊστορικής σημασίας συνθήκες— δέν είναι άρκετό για νά τούς χαρακτηρίσουμε «γκραικική-ρωμείκη λαότητα», όποιαδήποτε εύρύτητα κι έλαστικότητα κι άν δώσουμε στόν όρο της «λαότητας».

Θά μπορούσε κανένας νά πει πώς άν οι Άραβες από τόν 7ο αιώνα δέν είχαν άποκόψει όριστικά τήν Αίγυπτο από τή Βυζαντινή Αυτοκρατορία, ύστερα τό Λίβανο και τή Συρία, πώς άν οι ούρκοι από τις άρχές του 11ου αιώνα δέν είχαν άποκόψει και άλλα τμήματα των πλῆθυσμών αυτών, άν ή Αυτοκρατορία δέν έχανε τή Νότια Ίταλία, άν από νωρίς στά βόρεια του εύρωπαϊκού χώρου της Αυτοκρατορίας δέν είχαν έγκατασταθεί δυό συμπαγείς και δραστήριοι νέοι λαοί, οι Βούλγαροι και οι Σέρβοι —άν όλος ό κόσμος του ζαντίου, ή «πανοπερμία των εθνών» όπως έλεγαν οι παλιοί, είχε ζυμωθεί και είχε χωνευθεί, μέσα στο γλωσσικά ξεελλητισμένο Βυζάντιο, τότε θά μπορούσε ίσως νά συναποτελέσει μία κοινότητα με τήν έννοια της «λαότητας». Για τήν ιστορία όμως, είναι γνωστό πώς δέν ύπάρχει ούτε ίσως, ούτε άν —αυτή ή συγχώνευση άπλούστατα δέν έγινε. Και έτσι ό γλωσσικά ξεελλητισμένος κόσμος της Άνατολής πού είναι πραγματικά ό πιο ισχυρός παράγοντας στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, με καμιά έννοια δέν μπορεί νά θεωρηθεί «γκραικική λαότητα».

Άν πρόκειται, λοιπόν, γι' αυτόν τόν κόσμο, έχουμε έδώ μία κακή άπρόσεχτη διατύπωση.

Άπό τό άλλο μέρος: ό κόσμος πού μπορεί νά συμπληρωθεί —με όποιαδήποτε έννοια της «λαότητας»— στη «ρωμείκη-γκραικική λαότητα» —αυτός ό κόσμος σε καμιά περίπτωση δέν μπορεί νά χαρακτηρι-

στεί ό πιο ισχυρός παράγοντας μέσα στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Άν πρόκειται, λοιπόν, γι' αυτόν, έχουμε έδώ ένα ιστορικό λάθος.

Πραγματικά οι Γραικοί, οι κάτοικοι της χερσαίας και μαζί και της νησιωτικής περιοχής της έλληνικής αρχαιότητας, τά ύπολείμματα δηλαδή του αρχαίου πλῆθους της περιοχής αυτής, μαζί με τά λίγο ή πολύ ή όχι άφομοιωμένα στοιχεία, είναι ό πιο άσήμαντος παράγοντας και σχεδόν χωρίς κανένα άπολύτως ρόλο μέσα στην ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας από τις άρχές του 4ου αιώνα —δηλαδή από τήν ίδρυση του Βυζαντίου ως τά τέλη του 12ου αιώνα—, δηλαδή ως τήν έποχή της ούσιαστικής άποσύνθεσής του. Τμήμα του Ίλλυρικού από διοικητική άποψη, ή περιοχή αυτή, εκκλησιαστικά ύπαγόμενη ως τόν 8ον αιώνα και τυπικά άκόμα πιο πέρα, ως τό 865 στόν Πάπα, έρημωμένη από τις επιδρομές πού αρχίζουν από τόν 3ο αιώνα, σε τέτοιο σημείο πού ό Προκόπιος στόν 6ο αιώνα νά τόν άποκαλεί «σκυθική έρημία», δέν έχει καν ιστορία από τόν 4ο ως τόν 8ο αιώνα, τότε δηλαδή άκριβώς πού τό Βυζάντιο μετασχηματίζεται έσωτερικά και μέσα σ' αυτόν τόν μετασχηματισμό, ξεελλητίζεται και γλωσσικά. Η ιστορία της είναι σχεδόν άποκλειστικά ή ιστορία —μισογραμμένη κι αυτή— των επιδρομών. Κάθε άλλου είδους ειδήσεις σ' αυτή τήν περίοδο —άπό τόν 4ο ως τόν 8ο αιώνα— απ' αυτή τήν περιοχή, είναι κυριολεκτικά μηδαμινές, σχεδόν άνύπαρκτες. Άγνωστο με πότε και κάτω από ποιές συνθήκες χτίστηκαν και αναπτύχθηκαν ύστερα σημαντικά κέντρα του κατοπινού νεοελληνισμού, από τή Μακεδονία και τήν Ήπειρο ως τήν Πελοπόννησο. Άπό τούς 67 αυτοκράτορες πού άνεβαίνουν στο θρόνο του Βυζαντίου, από τόν Άρκάδιο, δηλαδή από τόν όριστικό χωρισμό της Άνατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, από τή Δυτική, ως τόν Μούρτζουφλο, ούτε ένας δέν μπορεί νά ύποστηριχτεί πώς προέρχεται από αυτή τήν «γκραικική» λαότητα, όποιαδήποτε έννοια κι άν δοθεί στη λαότητα. Άρκεί νά κοιτάξει κανένας τις δυναστείες, από τις πρώτες, καθαρά ρωμαϊκές, ως τήν τελευταία των Κομνηνών. Ούτε ή άριστοκρατία του Βυζαντίου προέρχεται απ' αυτήν —άρκει νά κοιτάξει κανένας τά όνόματα και τήν προέλευση των πιο γνωστών οικογενειών. Άρκεί νά κοιτάξει κανένας τούς καταλόγους των πατριαρχών, άρκεί νά κοιτάξει κανένας τις έπισκοπές πού μετέχουν στις συνόδους ή νά ρίξει ένα πρόχειρο βλέμμα στην ιστορία των βυζαντινών γραμμάτων.

Στις άρχές του 8ου αιώνα (727) ό τόπος και ό λαός της Ελλάδας εμφανίζεται για πρώτη φορά στην ιστορία του Βυζαντίου παίζοντας κάποιον δευτερεύοντα ρόλο στην έποχή της Εικονομαχίας, όταν στέλνει, με ύποκίνηση του Πάπα, ένα μικρό στόλο στο πλευρό των Εικονολατρών υπό κάποιον Κοσμάν και μετέχοντας ένα αιώνα άργότερα στην επανάσταση του Θωμά του Σλάβου —πάλι σάν άσήμαντος παράγοντας. Είναι χαρακτηριστικό ότι ό Παπαρρηγόπουλος ένθουσιάζει από τό άσήμαντο αυτό περιστατικό, όχι για νά ύποστηρίξει πώς οι Γραικοί ήταν ό κύριος παράγοντας στη βυζαντινή ιστορία, μά πολύ όλιγαρχέστερος αυτός, για νά δείξει πώς στην Ελλάδα, ύπήρχαν τότε άνθρωποι κάπως συνδεδεμένοι με τό Βυζάντιο και με τά βυζαντινά πράγματα.

Άπό τήν έποχή αυτή αρχίζουν νά πληθαίνουν οι πληροφορίες για τόν τόπο αυτόν και τό λαό αυτό πού «έσκλαβώθη και γέγονε βάρβαρος», σύμφωνα με τήν περίφημη έκφραση του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου. Οι πρώτες απ' αυτές τις πληροφορίες αναφέρον-

ται στίς ἐκστρατείες τῶν Βυζαντινῶν γιά τήν καθυπόταξη τῶν γραικοσλαβικῶν πληθυσμῶν τῆς περιοχῆς αὐτῆς πού οἱ Βυζαντινοί συγγραφεῖς τήν ἀποκαλοῦν ἀόριστα «σλαβηνία». Ἀπό τίς ἴδιες αὐτές πρῶτες πληροφορίες μαθαίνουμε πῶς ὡς ἐκεῖνη τήν ἐποχή ἔμεναν ἀκόμα εἰδωλολατρικά ὑπολείμματα — ἀρχαιο-ελληνικά καί σλαβικά σ' αὐτόν τόν τόπο, γεγονός πού δείχνει τόν χαλαρό διοικητικό του σύνδεσμο μέ τό Βυζάντιο, ἀφοῦ, καθώς ξέρουμε ὀρθοδοξία = ἐνότητα. Ἀπό Βυζαντινὸ ποιητὴ τοῦ 10ου αἰῶνα, παίρνω τούς παρακάτω στίχους πού δείχνουν τήν ἀντίληψη πού εἶχαν, τήν περιφρόνηση πού ἔτρεφαν, οἱ Βυζαντινοί γιά τόν πληθυσμὸ τῆς περιοχῆς αὐτῆς:

*Εἶς τινα κατελθόντα εἰς Ἑλλάδα:
Οὐ βαρβάρων γῆν, ἀλλ' ἰδῶν τήν Ἑλλάδα
ἐβαρβαρώθησ καὶ λόγον καὶ τρόπον.*

(Ι. Καρνώτης — Γεωμέτρης)

Δέν βλέπω πῶς μπορεῖ νά ὑποστηριχτεῖ ἡ ἀποψη πῶς οἱ Γραικοί ἦταν ὁ πῶς ἰσχυρὸς παράγοντας τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας — ἔξω ἀπὸ τήν περίπτωση τοῦ νά χρησιμοποιήσῃ κανένας, ὄχι τὰ στοιχεῖα (γιατί αὐτὰ δέν ὑπάρχουν) μὰ τὸ γενικὸ σχῆμα τῆς Μεγάλῃς Ἰδέας — ἀπὸ τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχή, ἀπὸ κεί στοῦ Βυζάντιο καὶ ἀπὸ κεί στὴ Νέα Ἑλλάδα — ὅλα αὐτὰ ἕνας ἀδιάσπαστος «ἑλληνισμός» πού μετασχηματίζεται καὶ ἀνανεώνεται, ἂν ὄχι σάν φυλετικὴ κοινότητα, ἂν ὄχι σάν «λαότητα», ἂν ὄχι σάν ὅποιαδήποτε κοινότητα, πάντως σάν «πνεῦμα»!

Στό τέλος τέλος εἶναι ἀρκετὰ ἀποδεικτικὸ καὶ μόνο τὸ ἀπλούστατο γεγονός πῶς οἱ Γραικοί δέν ἔδωσαν τὸ δικό τους ὄνομα στοῦ Βυζάντιο, πράμα πού θά ἦταν φυσικὸ ἂν ἦταν αὐτὸς ὁ κύριος παράγοντας τῆς Αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ ἀντίθετα τὸ Βυζάντιο τοὺς ἔδωσε τὸ δικό του ὄνομα ὥστε νά ἀποκληθοῦν Ρωμιοί — ὅπως Ρωμανία, Ρούμελη κ.λπ. Στό Βυζάντιο δέν ὑπάρχει πούθενά γραμμμένο Γραικία ἢ κάπως ἔτσι.

Πάνω σ' αὐτὸ σημαντικὴ εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἡ παρατήρηση πῶς σέ σλαβικά — παλαιοσλαβικά — χρονικά (πρὶν ἀπὸ τὸν 12ο αἰῶνα) μπορεῖ νά βρεθῆ γραμμμένο Γραικοί μέ τὴν ἔννοια Βυζαντινοί, τὸ ὄνομα ὡστόσο Γραικοί — πού δέν ὑπάρχει καμιά περίπτωση νά χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς γιά τὸν ἑαυτὸ τους καὶ πού σπανιότατα χρησιμοποιεῖται ἀπ' αὐτοὺς καὶ γι' αὐτὸν ἀκόμα τὸν πληθυσμὸ τῆς Ἑλλάδας — βρίσκεται ἀποκλειστικά σέ λαϊκὰ σλαβικά κείμενα. Αὐτὸ σημαίνει πῶς ἡ προέλευσή του γιά τοὺς Σλάβους εἶναι λαϊκὴ, ἀπὸ τὴν ἄμεση γνωριμία τους μέ τοὺς Γραικοὺς — καὶ ὄχι ἀπὸ τὸ Βυζάντιο. Σχετικὸ εἶναι τὸ γεγονός πῶς ὁ Συμεών — ἔχοντας καταλάβει μεγάλο ἔδαφος μέσα στοῦ ἑλληνικοῦ χώρου, τὸν ἑαυτὸν τῶν Γραικῶν — πῆρε στὰ 917 τὸν τίτλο τοῦ τσάρου τῶν Βουλγάρων καὶ τῶν Γραικῶν, ἐνῶ ὑπῆρχε δίπλα του ἡ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία μέ τοὺς Ρωμαίους τῆς. Ἡ σημασία τῆς παρατήρησης αὐτῆς γίνεται ὀλοκάθαρη ὅταν σημειώσῃ κανένας, πῶς ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Ἀνατολῆς, στὴν πλουσιότατη ἀραβικὴ φιλολογία, οἱ Βυζαντινοί ἀποκαλοῦνται ἀποκλειστικά «ροῦμ»: Ὁ κόσμος τῆς Ἀνατολῆς, ὁ ἄμεσος γείτονας τοῦ Βυζαντίου ἀγνοεῖ ἀκόμα καὶ τὴ λέξη Γραικοί.

Πολύ ἀργότερα, ἀπὸ τὸν 11ο αἰῶνα καὶ ὕστερα, τὸ Βυζάντιο, χάνοντας σιγὰ σιγὰ τὴν Ἀνατολή, ὅπως εἶχε χάσει πρὶν ἀπὸ τέσσερις αἰῶνες τὴν Ἰταλία, στηρίζεται πιά στίς εὐρωπαϊκὲς ἐπαρχίες του καὶ ἀπὸ τότε καὶ μόνο, μέσα στίς κατοπινὲς συνθήκες τῆς ἐντελῶς διαφορετικῆς, μέ φραγκοκρατία καὶ μέ δυὸ ἰσχυρὰ κράτη — τῶν Σέρβων καὶ τῶν Βουλγάρων — πρὸς βο-

ρά, τότε οἱ Γραικοί γίνονται ὁ πῶς ἰσχυρὸς παράγοντας στοῦ Βυζάντιο πού τραβάει πιά γιά τὴν ὀριστικὴ κατάρρευση.

Ἡ διατύπωση, λοιπόν, στοῦ Σχέδιο Προγράμματος εἶναι κακὴ: Ἀόριστη ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ὅτι γεννάει συγχύσεις σχετικὰ μέ τὴν ἔννοια τῆς «γραικικῆς λαότητος», ἀόριστη ἐπίσης ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς χρονικῆς τοποθέτησης τοῦ πότε, μέσα στὰ χίλια τόσα χρόνια τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, οἱ Γραικοί ἦταν ὁ πῶς ἰσχυρὸς παράγοντάς τῆς, ἔρχεται σέ πλήρη ἀντίθεση ἀκόμα καὶ μέ τὴ γενικὰ παραδεγμένη ἀρχὴ πῶς ἡ ἱστορία τοῦ Βυζαντίου δέν εἶναι ἱστορία τῶν Γραικῶν — ἀρχὴ πού μόνο μέ διάφορα μπερδεμένα καὶ μυστηριώδη ἐπιχειρήματα ξεπερνοῦν οἱ Ἕλληνες ἀστοὶ βαφτίζοντας τὸ Βυζάντιο ἑλληνικὴ αὐτοκρατορία.

Μιά μικρὴ παρατήρηση, σχολαστικοῦ ἴσως χαρακτηριστῆρα, πάνω σ' αὐτὴ τὴν ἴδια φράση: Γιατί Γραικοὶ καὶ ὄχι Γραικοί; Ἡ ἑλληνικὴ λέξη γραικός — γραικοί εἶναι πρωτογραμμμένη στὸν Ἀριστοτέλη, ἐδῶ καὶ εἴκοσι τέσσερις αἰῶνες. Ἀπὸ κεί καὶ πέρα ἡ λέξη ξαναβρίσκει στὸς Βυζαντινοὺς συγγραφεῖς: Στὸν Προκόπιο, στὸν 6ο αἰῶνα — «ὀλίγους τε ὄντας καὶ Γραικοὺς». Στὸν Θεοφανῆ δυὸ αἰῶνες πῶς ὕστερα — «τὰ τῶν γραικῶν γράμματα». Στὸν Κωνσταντῖνο Προφυρογέννητο, δυὸ αἰῶνες πῶς ὕστερα — «τὰς τῶν γειτόνων οἰκίας τῶν γραικῶν» — καὶ ἀπὸ κεί καὶ ὕστερα ἡ χρῆση τῆς γίνεται συχνότερη, ὅσο νά φτάσουμε στοῦ γνωστοῦ δημοτικοῦ τραγουδοῦ τοῦ 19ου αἰῶνα — «ἐγὼ γραικοὺς γεννήθηκα, γραικὸς θέ νά πεθάνω».

Ἔχουμε δηλαδὴ τὴν παράδοση μιᾶς ἑλληνικῆς λέξης, σέ ἑλληνικά κείμενα εἴκοσι τέσσερις αἰῶνες, πάντοτε μέ τὸν τύπο Γραικοί καὶ ποτέ πούθενά Γκρακοί. Ποιὸς ἦταν ὁ λόγος τῆς ἀλλαγῆς; Οἱ ξένοι λένε Ἀτέν, Ἀθηνῶν, Ἀφῆνα, Ἀτίνα, Ἀτίνα, προσαρμόζοντας ὁ καθένας τὴν Ἀθῆνα στὴ δική του φωνητικὴ. Μόνο ἐμεῖς λέμε Ἀθῆνα. Μά αὐτὸ δέν εἶναι λόγος νά τὸ ἀλλάξουμε. Τὸ ἴδιο καὶ μέ τὸ Γραικός.

Β. — «Ἡ ρωμῆικη-γραικικὴ λαότητα πού συνδέονταν... λαογραφικά... μέ τὴν Ἀρχαία Ἑλλάδα» (στὴν ἴδια σελίδα τοῦ «Ν. Κόσμου»).

Πρόκειται ἐδῶ γιά τὸ ζήτημα τῶν λαογραφικῶν σχέσεων τοῦ νεοελληνικοῦ κόσμου μέ τὴν Ἀρχαία Ἑλλάδα. Δηλαδὴ πρόκειται γιά τὰ στοιχεῖα τῆς κοινωνικῆς καὶ ἰδιωτικῆς ζωῆς, πού ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἀρχαιότητα περνοῦν στοῦ νεοελληνικοῦ κόσμου, σάν στοιχεῖα πού συντελοῦν στὴ διαμόρφωση τῆς δικῆς του ζωῆς.

Εἶναι γνωστὸ πῶς πάνω σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα ἔδωσε μιὰ ἀπὸ τίς κυριότερες μάχες τῆς ἡ ἀστικῆ διανόηση, ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα, γιά νά διαφεντέψῃ τὴν ἀποψη τῆς συνέχειας τοῦ «ἑλληνισμοῦ». Μνημεῖο τῆς μάχης αὐτῆς παραμένει τὸ ἔργο τοῦ Ν. Πολίτη καὶ εἰδικὰ *Αἱ παραδόσεις τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ*, ὅπου γίνεται ἡ ἀναγωγή τῶν ἡθῶν καὶ τῶν ἐθίμων, τῶν προλήψεων, τῶν παραμυθῶν, τῶν παροιμιῶν, τῆς ἰδιωτικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς τῶν νεοελλήνων σέ στοιχεῖα τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ζωῆς. Ἀπὸ τότε ὡς τὰ σήμερα ἡ ἑλληνικὴ ἀστικὴ λαογραφία δέν ξέφυγε ἀπὸ τὴ γραμμὴ πού χάραξε ὁ Πολίτης.

Εἶναι ὅμως λάθος νά νομίζει κανεὶς πῶς μέ δλον αὐτὸν τὸν ἀγῶνα τῶν ἀστικῶν, μέ ὅλη τὴν ἀγωνία τους πάνω σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα εἰδικὰ, ὑπάρχει σήμερα, στὰ 1954, ἔστω καὶ ἕνας τομέας τῶν λαογραφικῶν σπουδῶν ὅπου ἡ ἀντίληψη τῆς συνέχειας νά εἶναι κατοχυρωμένη — ἀπὸ τὴ φουστάνελα ὡς τὸ τραγουδοῦ, ἀπὸ τὸ κέντημα τῶν χωριάτικων ἀργαλειῶν ὡς τὴν ἀρχιτε-

Δημήτρης Χατζής

κτονική των κουδαραίων και των άλλων νεοελλήνων πρωτομαστύρων, από τους δράκους των παραμυθιών μας ως τὰ αἰγινίτικα κανάτια. Πάνω σ' ὁποιοδήποτε από τούς τομείς των λαογραφικῶν σπουδῶν ἕνας ἀστός δέν ἔχει νά προβάλλει στοιχεῖα μέ ἐπιχειρήματα, πού ἔχουν πάντοτε τόση ἀξία ὅση ἀξία ἔχει ἡ γενική θεωρία καί μέθοδος ἀπό τήν ὁποία ξεκινοῦν. Καί εἶναι γνωστό πῶς ἡ θεωρία καί ἡ μέθοδος τῶν ἀστῶν, γιά τὰ ζητήματα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων καί τίς ἐκδηλώσεις της, μονάχα στόν παραλογισμό ὁδηγεῖ.

Δέν ἔχω ἐδῶ νά ἀναπτύξω δικές μου ἀπόψεις πάνω στό ζήτημα αὐτό. Ἡ παρατήρησή μου εἶναι πῶς ἔχουμε ἐδῶ μιά κατηγορηματική διατύπωση πάνω σέ ἕνα ζήτημα πού καί γιά τούς ἀστούς μας εἶναι ἐπίμαχο. Μπορεῖ νά ἀναφερθῶ σχετικά στόν Φαῖδωνα Κουκουλέ. Καθηγητής στό Πανεπιστήμιο τῆς Ἀθήνας, ἐπί η-μονική ἀσθεντία χωρίς δευτέρα σέ ὄλον τόν κόσμο γιά τὰ ζητήματα τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου τῶν Βυζαντινῶν, ὑπηρετεῖ, ὅπως εἶναι φυσικό, πιστότατα τή Μεγάλη Ἰδέα, τή συνέχεια. Ἀπό τό 1948 ὡς τό 1952 τύπωσε τό πολυτομο καί ὀγκωδέστατο σύγγραμά του *Βυζαντινῶν βίος καί πολιτισμός*.

Ἡ διαφορά μέ τό ἔργο τοῦ Πολίτη εἶναι τεράστια. Σέ κάθε σελίδα τοῦ βιβλίου τοῦ Κουκουλέ ὁ νεοέλληνας ἀναγνώστης βλέπει μέσα στή ζωή τῶν βυζαντινῶν τίς ρίζες καί τίς πηγές τῆς δικῆς του ζωῆς. Ἀντίθετα ἡ ἀναγωγή στήν ἀρχαία Ἑλλάδα εἶναι σπανιότατη. Μπορεῖ νά πει κανένας πῶς ὁ Κουκουλές μέ αὐτό τό σύγγραμμά του, πού εἶναι καρπός μελέτης καί ἐργασίας μιάς ὀλόκληρης ζωῆς, ἐπισφράγισε καί ἐπικύρωσε ἔμπραχτα τή διαπίστωση πού ἔκανε ὁ ἴδιος ἐδῶ καί τριάντα χρόνια:

«Ὁ μελετῶν τόν ἰδιωτικόν βίον τῶν Βυζαντινῶν, μάλιστα ἀπό τοῦ Ε' αἰῶνος καί ἐντεῦθεν καί συγκρίνων αὐτόν πρὸς τόν ἀρχαῖον καί νεώτερον ἑλληνικόν, παρατηρεῖ ὅτι ἐν ὧ οὗτος κείται μεταξύ ἀμφοτέρων καί κατά λογικὴν συνέπειαν ἐξ ἴσου θά ἔπρεπε νά σχετίζεται πρὸς αὐτούς, ἐν τούτοις πρὸς μέν τόν ἀρχαῖον ἀσθενέστερον συνδέεται, πρὸς δέ τόν νεώτερον αὐτό τοῦτο ἐν πλείστοις συμπίπτει. Τό φαινόμενον τοῦτο ἄνεται νά ἐρμηνευθῆ ἂν ὑποληφθῆ, ὅτι μεταξύ τῆς ἀρχαίας καί τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς ἐπῆλθον γεγονότα ἅτινα περιήγαγον ἀπότομα χάσματα ἐν τῇ ἐξελίξει τοῦ βίου. Ἀλλά ποῖα εἶναι αὐτά;». Ὁ Κουκουλές ἐξηγεῖ ἐκεῖ πῶς τὰ χάσματα προκάλεσαν ἡ νέα θρησκεία, ἡ ρωμαϊκή ἐξουσία καί οἱ ξένοι λαοί πού ἦρθαν ὕστερα, γιά νά καταλήξει: «Ὁ νεοελληνικός, λοιπόν, βίος θεωρητέος ὡς τό τέρμα μιάς ἐξελίξεως ἧς ἡ ἀρχή δέον νά ἀναζητηθῆ ἐν τῇ ἑλληνιστικῇ περιόδῳ» (Λαογραφικά εἰδήσεις παρά Εὐσταθίῳ Θεσσαλονίκης. Ἐπετηρίς Ἐτ. Β. Ἐπ. 1924).

Δηλαδή: εἶναι σάμπως ὁ Κουκουλές νά σηκώνει τὰ χέρια —δέν μπορῶ νά προχωρήσω πέρα ἀπό τόν 5ο αἰῶνα, ἔχει χάσματα. Στό Σχέδιο Προγράμματος ἀντίθετα οἱ λαογραφικοί δεσμοί ἀνάμεσα στό νεοελληνικό κόσμο καί τήν Ἀρχαία Ἑλλάδα εἶναι ἕνα γεγονός γιά τό ὁποῖο ἐπιτρέπεται νά ἐκφραζόμαστε μέ τήν πιό μεγάλη κατηγορηματικότητα, μέ ὄση καί ὁ Πολίτης.

Γ. — «Ἐμεῖς ὄχι μόνο δέν ἀπαρνιόμαστε τίποτα ἀπό ὅ,τι καλό καί ὠραῖο μᾶς συνδέει μέ τό πολύ παλιό καί τό πολύ κοντινό παρελθόν μας, ἀπό ὅ,τι μᾶς δίνει ἡ Ἀρχαία Ἑλλάδα καί τό Βυζάντιο, μά ἀντίθετα διακηρύσσουμε ὅτι ὁ λαός, οἱ δημοκρατικές δυνάμεις τοῦ τόπου εἶναι οἱ μόνοι πραγματικοί κληρονόμοι καί θεματοφύλακες αὐτοῦ τοῦ καλοῦ καί τοῦ ὠραίου. Τιμᾶμε καί ἀναγνωρίζουμε πρῶτα ἀπ' ὅλα τόν Θαλῆ, τόν Ἀναξίμενη, τόν Ἀναξίμανδρο, τόν Πρωταγόρα, τόν

Ἡράκλειτο, τό Δημόκριτο, τόν Ἐπίκουρο, τό κίνημα τῶν Ζηλωτῶν, τόν Πλήθωνα, τό Γεμιστό καί τόσους ἄλλους. Δέν ἀρνούμαστε οὔτε τόν Ἀριστοτέλη οὔτε τόν Πλάτωνα» (σελ. 19 τοῦ «Ν. Κόσμου»).

Ἡ φράση αὐτή γεννάει σέ μένα πολλές ἀπορίες, σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τό πραγματικό της νόημα:

α) Θά μπορούσε κανένας νά παρατηρήσει πῶς στήν πραγματικότητα ὁ Ἡράκλειτος, ὁ Δημόκριτος, ὁ Ἐπίκουρος ἢ ὁ Πλάτων — ἡ ἀρχαία ἑλληνική κληρονομιά — ἐδῶ καί ἐφτά-ὄχτώ αἰῶνες, ἀποτελεῖ κτήμα τῆς ἀνθρωπότητας, δηλαδή καί τοῦ λαοῦ τοῦ Ἀφγανιστάν καί τοῦ γερμανικοῦ λαοῦ καί τοῦ ἀγγλικοῦ καί τοῦ κινεζικοῦ καί ὄλων τῶν λαῶν καί ποτέ δέν μπῆκε ζήτημα γιά τό νεοελληνικό λαό εἰδικά νά τήν ἀρνηθεῖ ἢ νά τήν ἀναγνωρίσει. Τό ζήτημα πού τό ἔχει θέσει ἡ ἑλληνική ἀστική τάξη, ἡ διανόσή της, ἡ Μεγάλη Ἰδέα, εἶναι νά θεωροῦνται οἱ σημερινοί νεοέλληνες μοναδικοί νόμιμοι κληρονόμοι τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς κληρονομίας ἀπευθείας ἀπόγονοι τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων.

Ἡ διατύπωση συνεπῶς αὐτή εἶναι μισή γιατί μ' αὐτήν μένει ἐντελῶς ἀξεκαθάριστο ἂν ὑπάρχει καί πού καί ποιά διαφορά στήν ἱστορική ἀντίληψη τῆς συνέχειας ἢ τῆς διακοπῆς, μέ κείνους πού θέλουν τούς νεοέλληνες ἀπόγονους τοῦ Περικλή. Μά εἶναι καί ἀστοχη γιατί μέ μιά τέτοια διατύπωση — καί μέ τή διάκριση μάλιστα πού γίνεται σέ σχέση μέ τόν Πλάτωνα καί τόν Ἀριστοτέλη ἐπειδή ἦταν ἰδεαλιστές — θά μπορούσε νά νομίσει κανένας πῶς τό ΚΚΕ φτιάχνει τώρα μιά καινούργια μεγάλη ἰδέα, προοδευτική αὐτή τή φορά, τή μεγάλη ἰδέα τῆς Ἑλληνικῆς Προοδευτικότητας πού ξεκινάει ἀπό τόν Ἡράκλειτο καί φτάνει ἀδιάσπαστα ὡς τό Σχέδιο Προγράμματος τοῦ ΚΚΕ.

β) Τό ἴδιο σχετικά μέ τό Βυζάντιο. Τό Βυζάντιο, γιά τήν παγκόσμια προοδευτική ἀντίληψη, καλύπτει σήμερα, ἀντίθετα μέ τίς παλιές ἰδεαλιστικές ἀπόψεις τῆς «παρακμῆς τῶν Ρωμαίων», μιά ἱστορική ἐποχή πού οἱ θετικές της ἀξίες ξεχωρίζονται καί ἀπό καιρό ἐπισημαίνεται ἡ συμβολή του στόν πολιτισμό τῆς ἀνθρωπότητας. Εἰδικότερα γιά τούς λαούς πού ἔζησαν μέσα στό Βυζάντιο ἢ ἦρθαν σέ στενή ἐπαφή μαζί του, τό ζήτημα εἶχε μπεῖ καί ἀπό τήν ἀστική τους διανόηση νά ξεκαθαρίσουν τί πήραν ἀπ' αὐτό. Ἐμεῖς οἱ νεοέλληνες πήραμε ἀναμφισβήτητα, γιά τούς γνωστούς λόγους, τά περισσότερα ἀπ' ὅλους τούς ἄλλους. Ὅλα αὐτά εἶναι πολύ ἀπλά καί οἱ σημερινοί πολῖτες τοῦ σοβιετικοῦ κράτους στή Ρωσία, καθόλου δέν δυσκολεύονται νά μελετοῦν καί νά ἀναγνωρίζουν αὐτά πού ὁ ρωσικός λαός πήρε ἀπό τό Βυζάντιο. Τό ἴδιο ἀκριβῶς ἰσχύει καί γιά μᾶς. Γιά μᾶς ὁμως τό ζήτημα θολώνεται ἀπό τή στιγμή πού ἡ Μεγάλη Ἰδέα θέλει νά θεωρεῖ τό Βυζάντιο, ἀπό τόν Κωνσταντίνο καί τόν Ἰουστινιανό ὡς τά 1453, ἑλληνική αὐτοκρατορία.

Ἡ διατύπωση συνεπῶς «δέν ἀπαρνιόμαστε τίποτα ἀπ' ὅ,τι καλό μᾶς δίνει τό Βυζάντιο», εἶναι καί μισή καί ἀστοχη, γιατί τέτοιο ζήτημα δέν μπῆκε ποτέ, μά ὑπάρχει ἀντίθετα ζήτημα νά ξεκαθαρίσουμε τήν εἰδική σχέση τῆς ἱστορίας τοῦ νεοελληνικοῦ ἔθνους μέ τό Βυζάντιο — σχέση πού διαστρέφει ἡ Μεγάλη Ἰδέα. Ἀπέγνυμι σ' αὐτή τή σχέση καί ἀπέναντι σ' αὐτή τή διατύπωση μένει ἐντελῶς ἀνοιχτό ποιά εἶναι ἡ θέση, ἡ ἀποψη τοῦ ΚΚΕ.

γ) Τό κίνημα τῶν ζηλωτῶν. Γιατί εἰδικά τό κίνημα τῶν ζηλωτῶν; Ἄν τό κίνημα αὐτό εἶναι μιά νεοελληνική λαϊκή ἐποποιία, εἶναι ὀλότελα φυσικό νά παίρνει τή θέση του μέσα στίς ἄλλες νεοελληνικές ἐποποιίες. Τήν

ἴδια, πάνω κάτω, ἐποχή, γιά παράδειγμα, ἔχουμε μίαν ἄλλη λαϊκή ἐποποιία πολύ σημαντικότερη ἀπό κάθε πλευρά, τήν ἀντίσταση τῶν Ἀρβανιτᾶδων καί Σλάβων τοῦ Ταυγέτου καί τοῦ Μυστρά ἐνάντια στόν Τοῦρκο, ὅταν ὁ Δημήτριος Παλαιολόγος ἔγραφε στόν Μωάμεθ «ἔλα νά πάρεις τόν τόπον, νά ἡσυχάσωμεν» ἡ νά ἡσυχάσουν οἱ ἄρχοντες ἀπό τοὺς νεοέλληνες πού εἶχαν ξεσηκωθεί ἀπό τήν Ἠπειρο ὡς τόν Μυστρά καί τὰ κάνανε κυριολεκτικῶς «γαλιά καρφιά». Σέ συνέχεια ἐρχεται ἡ ἀτέλειωτη σειρά τῶν τοπικῶν καί ὅσο προχωροῦμε ὄλο καί γενικότερων ξεσηκωμῶν, ὡς τήν Ἐπανάσταση τοῦ Εἰκοσιένα. Γιατί, λοιπόν, ἂν τό κίνημα τῶν ζηλωτῶν εἶναι μιά νεοελληνική λαϊκή ἐποποιία, γιατί τᾶχα μονάχα αὐτό «τιμᾶμε καί ἀναγνωρίζουμε» —σύμφωνα μέ τή διατύπωση στό Σχέδιο Προγράμματος;

Ἄν πάλι εἶναι μιά βυζαντινὴ λαϊκή ἐποποιία, γιατί τᾶχα μονάχα αὐτό; Τότε ὅλες τίς λαϊκές ἐποποιίες τῆς χιλιόχρονης βυζαντινῆς ἱστορίας, πρέπει νά τίς τιμᾶμε καί νά τίς ἀναγνωρίζουμε, δηλαδή νά τίς θεωροῦμε ἐποποιίες τοῦ λαοῦ μας. Γιά νά μὴν ἀναφερθῶ στὶς κυριολεκτικὰ ἐπικὲς ἀποστασίες τοῦ Ἰλλυρικοῦ, στά 1040 καί τήν ἄλλη στά 1200, μπορῶ νά σημειώσω πὼς μερικοὺς αἰῶνες πρὶν ἀπὸ τό κίνημα τῶν ζηλωτῶν ἔχουμε μιά πολύ μεγαλύτερης σημασίας καί ἔκτασης λαϊκή ἐποποιία στό Βυζάντιο —τὴν ἐποποιία τῆς παυλικανικῆς αἵρεσης, πού ὅπως εἶναι γνωστό, συνδέεται στενότερα καί μέ τή δημιουργία τοῦ «Ἀκριτικοῦ κύκλου» πού γίνεται ὕστερα στοιχεῖο τῆς νεοελληνικῆς ζωῆς. Πρέπει, λοιπόν, νά καταγράψουμε καί αὐτήν, πολύ πῶς δικαιοδικῶς ἀπ' ὅ,τι τό κίνημα τῶν ζηλωτῶν, πού στό τέλος τέλους δέν ἀφήνει καί καμιά συνέχεια ἢ παράδοση —σάν μιά ἐποποιία τοῦ λαοῦ μας. Καί ἀφοῦ ἀρχίσαμε μέ τίς αἰρέσεις νά περιλάβουμε στήν ἐκτίμησή καί τήν ἀναγνώρισή μας καί ὄλους τοὺς ἄλλους, πρὶν ἀπὸ τήν παυλικανικὴ αἵρεση καί τήν εἰκονομαχία, λαϊκοὺς ἀγῶνες στή Βυζαντινὴ Ἀνατολή, πού ἐμφανίζονται μέ τή μορφή αἰρέσεων, σάν ἐποποιίες τοῦ λαοῦ μας —καί ἀμέσως τό ἐρώτημα: ποιοῦ λαοῦ μας; Τῶν ὑπηκόων τοῦ βυζαντινοῦ κράτους;

δ) Σχετικὸ εἶναι τό ζήτημα πὼς στήν ἴδια αὐτὴ φράση ἀναφέρεται ὁ Γεμιστός ἢ Πλήθων. Ὅχι ἀπὸ τὴν πλευρά τοῦ ἂν ἡ θέση του γενικά βρίσκεται, μέ ὅποια-δήποτε τήρηση τῶν ἀποστάσεων καί τῶν ἀναλογιῶν, δίπλα στοὺς Ἡράκλειτους καί τοὺς Δημόκριτους ἢ τοῦ ἂν πραγματικὰ ὑπάρχει κάτι πού ἡ ἀνθρωπότητα μπορεῖ νά πάρει ἀπ' αὐτόν.

Τό ζήτημα πού ἔχει σημασία —καί πού μπαίνοντας, ἔστω καί μέ τήν ἀναγραφή τοῦ ὀνόματος τοῦ Γεμιστοῦ στό Σχέδιο Προγράμματος τοῦ ΚΚΕ ἀποχτάει διπλὴ σημασία— εἶναι τό ζήτημα σχετικὰ μέ τοὺς Βυζαντινοὺς λόγιους τῆς ἐποχῆς τῆς Ἀναγέννησης, μέ τό ρόλο τους μέσα στήν Ἀναγέννηση καί εἰδικὰ μέ τὴ θέση τους μέσα στή νεοελληνικὴ ἱστορία καί τὴ νεοελληνικὴ ἐθνικὴ παράδοση.

Γιατί, αὐτό τό ζήτημα τό ἔχει θέσει ἡ Μεγάλὴ Ἰδέα καί ἦταν καί μένει ἕνα ἀπὸ τὰ κύρια «πατήματά» τῆς. Εἰδικὰ, εἰδικότερα, αὐτός ὁ Πλήθων εἶναι μιά ἀνακάλυψη τῆς Μεγάλῆς Ἰδέας. Μιά μικρὴ ἀναδρομὴ στήν πλούσια ἀστική πληθωνολογία εἶναι πολύ διαφωτιστική. Δέν εἶναι κἀν ἀνάγκη νά φτάσει κανένας ὡς τόν πρόλογο τῆς *Λογικῆς* τοῦ Εὐγενίου Βουλγάρεως ἢ ἀκόμη πῶς πίσω στήν *Ἐπαρίθμηση* τοῦ Δημητρίου Προκοπίου. Στά πρῶτα μεταπελευθερωτικὰ χρόνια ὁ Κων. Οἰκονόμου, ἀπ' ἀφορμὴ τοὺς Βυζαντινοὺς αὐτοὺς λό-

γιοὺς καί εἰδικὰ τόν Πλήθωνα, γράφει: «Τό ἔδαφος τῆς Ἑλλάδος... δέν ἔπαυσε ἐκφέρον πεπαιδευμένους Ἑλληνας οἵτινες διετήρησαν ἀδιάκοπον τῆς παλαιᾶς ἐλληνικῆς παιδείας τὴν συνέχειαν». Στά 1850, ἀπὸ τὴν *Πανδώρα*, ὁ Πλήθων γίνεται καί «Ἕλληνας σοσιαλιστῆς τῆς 18ῆς ἑκατονταετηρίδος». Στά 1857 ὁ Παπαρρηγόπουλος παίρνει τόν Πλήθωνα γιά θέμα του στὴν πανηγυρικὴ ὁμιλία του στό πανεπιστήμιο τῆς Ἀθήνας, ἀκριβῶς «πρὸς ἀνασκευὴν τοῦ Φαλλμεράουερ, ἧτοι πρὸς ἀνασκευὴν τῶν ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις θρηληθέντων περὶ τῆς καταστροφῆς τοῦ τῶν Ἑλλήνων γένους». Στά 1894 ὁ Γ. Μιστριώτης στήν *Ἑλληνικὴ Γραμματολογία* του γράφει γιά τοὺς βυζαντινοὺς λόγιους καί εἰδικὰ γιά τόν Πλήθωνα: «Μεγάλοι ἄνδρες ἐκ τοῦ Βυζαντίου καταφυγόντες εἰς τὴν Ἰταλίαν, τὰς Ἑλληνίδας μούσας μετένεγκον». Στά 1902 ὁ Νεοκλῆς Καζάζκη (ψυχὴ τῆς «Ἐταιρείας τοῦ Ἑλληνισμοῦ») γράφει στήν *Ἐπιστημονικὴ Ἐπιθεώρηση* γιά τόν Πλήθωνα καί τόν «κοινωνισμόν κατὰ τὴν Ἀναγέννησιν» —ὁ Πλήθων καλεῖται νά βοηθήσει τὰ Μακεδονικὰ κομιτάτα τῆς «Ἐταιρείας τοῦ Ἑλληνισμοῦ»! Καί τὰ χρόνια τὰ δικά μας ὁ Ἄχ. Κύρου μαζεῦει στό βιβλίον του *Ὁ Ἕλληνας Βησσαρίων* ὅλα τὰ «αὐθεντικὰ» στοιχεῖα σχετικὰ μέ τό ρόλο τῶν λογίων αὐτῶν στήν Ἀναγέννηση καί μέ τὴν ἐλληνικότητά τους. Σέ ἀθηναϊκὴ ἐφημερίδα διάβασα πὼς καί ὁ Δ. Ζακυνθινός, τῶπνοντας τὸν δεύτερο τόμο του τῆς ἱστορίας του Δυσπτότου τοῦ Μυστρά ξαναγύρισε μέ λυρισμοὺς στήν προσφιλέστατη αὐτὴ γιά τοὺς ἀστῶς μας φυσιογνωμία τοῦ Γεμιστοῦ.

Ἡ Μεγάλὴ Ἰδέα, δηλαδή, χρόνια τώρα καί συστηματικὰ μεγαλοποιεῖ τόν στενότερα τεχνικὸ ρόλο πού ἔπαιξαν στήν Ἀναγέννηση οἱ *Βυζαντινοὶ* αὐτοὶ λόγιοι. Καί τόν μεγαλοποιεῖ ἀκριβῶς γιατί ἐδῶ βρίσκει ἕνα στοιχεῖο τοῦ ἀδιάπτωτου μεγαλείου τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος, θεοθεν ὀρισμένου νά φωτίσει τόν κόσμον.

Δέν χρειάζονται εἰδικὲς γνώσεις γιά τὴν ἐκτίμησή του ἐντελῶς τεχνικοῦ ρόλου τῶν Βυζαντινῶν λογίων στή Δύση, ὅπου ἡ ἀχρηστη καί ἀγνοη ἀρχαιογνωσία τους μεταφυτεύτηκε σέ κοινωνίες πού ὑψωσαν τό οὐσιαστικὸ νόημα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς κληρονομιάς σέ αἴτημα κοινωνικῆς ἐλευθερίας, ἐνάντια στό σχολαστικισμό καί τὴ θεοκρατία —τό ἕκταμα δηλαδή ἰδεολογικὴ σημαία τῆς ἀναπτυσσόμενης ἀστικῆς τάξης στόν ἀγῶνα τῆς ἐναντία στή φεουδαρχία. Ἐκεῖνο πού ἐμᾶς μᾶς χρειάζεται εἶναι νά ξεχωρίσουμε πὼς ἀπὸ κεῖ, ὅπως καί ὄλοι οἱ ἄλλοι λαοί, ἄλλοι τότε, ἄλλοι ἀργότερα —καί ὄχι ἀπευθείας ἀπὸ τόν Πλήθωνα, πῆραν τὰ ἐτοιμασμένα στήν Ἀναγέννηση ἐλληνικὰ γράμματα καί οἱ δικοὶ μας οἱ πρόγονοι καί τὰ μετέφεραν καί ὅσο τὰ μετέφεραν, στό «ἐλεεινὸ γένος». Αὐτό ἀκριβῶς εἶναι τό σημεῖο πού διαφοροποιεῖ καί διαχωρίζει τὴν ἀντίληψή μας καί τὴν ἐκτίμησή μας γιά τοὺς Βυζαντινοὺς αὐτοὺς λόγιους, τὴ θέση τους μέσα στήν ἐθνικὴ μας παράδοση —ἀπὸ τὴν ἀντίληψη καί τὴν ἐκτίμησή τῆς Μεγάλῆς Ἰδέας: καί ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ τό ὄνομα τοῦ Πλήθωνος, ἐκεῖ πού μπῆκε καί ὅπως μπῆκε, ὄχι μόνο δέν συντελεῖ σ' αὐτό τό ξεκαθάρισμα μὰ καί συγχύσεις μπορεῖ νά δημιουργήσει. Γιατί ἂν ὁ Πλήθων αὐτός ἀξίζει τὴν τιμὴ καί τὴν ἀναγνώρισή μας ἐπειδὴς ἔγραφε τό «ἐσμέν γάρ οὖν Ἑλληνας τό γένος ὡς ἡ τε φωνὴ καί ἡ πάτριος παιδεία μαρτυρεῖ» γιατί δέν ἀξίζει καί ὁ καρδινάλιος Βησσαρίων πού τουλάχιστον ἔγραψε νεοελληνικὰ —ἔστω καί ἕνα γράμμα— ἢ ὁ Ἰάνος Λάσκαρις πού αὐτός τουλάχιστον εἶχε πραγματικὰ κάποια ἀντίληψη τῆς ὑπαρξῆς τοῦ νεοελληνισμοῦ;

Αυτές είναι οι παρατηρήσεις ή οι ερωτήσεις που είχα να κάνω πάνω στην εισαγωγή του Σχεδίου προγράμματος του ΚΚΕ σχετικά με το ζήτημα της «συνέχειας». Η γνώμη μου είναι πως η εισαγωγή στο Σχέδιο Προγράμματος εκπληρώνει σοβαρότατο σκοπό με την διακήρυξη της αντίθεσης του ΚΚΕ στη Μεγάλη Ίδεια. Στην έκθεση ωστόσο που γίνεται σχετικά με τα ζητήματα των προϋποθέσεων της δημιουργίας του νεοελληνικού έθνους —σχετικά με το ζήτημα της συνέχειας δηλαδή— έχουν περάσει διατυπώσεις καθώς και απόψεις σε επιμέρους ζητήματα που μπορούν να ξανακοιταχτούν.

III

Έχοντας τελειώσει με τη συζητητική προσφορά μου στην έπεξεργασία του Σχεδίου Προγράμματος πάνω σ' αυτό το ζήτημα, θά ήθελα να ολοκληρώσω και θετικά τη συμβολή μου. Γι' αυτό καταπιάνομαι παρακάτω με ένα από τα θέματα της «συνέχειας» —τό θέμα της συνέχειας ή της ανυπαρξίας της συνέχειας ανάμεσα στη νεοελληνική λογοτεχνία και την αρχαία ελληνική λογοτεχνία.

Είναι δόλοτελα φυσικό πως μέσα στην ιδιομορφία του ιστορικού προβλήματος σχετικά με την προέλευση του νεοελληνικού έθνους, τις προϋποθέσεις της δημιουργίας του και τη σχέση του με τον αρχαίο ελληνικό κόσμο, προκύπτουν και για την ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας, για τη νεοελληνική φιλολογία, για την ιστορία της πνευματικής ζωής του νεοελληνισμού γενικότερα, μία σειρά ιδιομορφία προβλήματα. Η γλωσσική συγγένεια ανάμεσα στην αρχαία ελληνική λογοτεχνική κληρονομιά και τη νεοελληνική λογοτεχνία —ένα στοιχείο δηλαδή που μπορεί να προβάλλεται σαν κατ' αρχήν απόδειξη άμεσης συνέχειας ανάμεσα στις δύο λογοτεχνίες— δεν είναι το μοναδικό και δεν είναι ούτε το πιο περίπλοκο από τα ζητήματα αυτά. Το πρόβλημα της «συνέχειας» έρχεται και ξανάρχεται σε κάθε πρόβλημα της νεοελληνικής φιλολογίας, επιβάλλοντας θετική ή αρνητική απάντηση: Η λόγια παράδοση που συμβαδίζει με τη λαϊκή πρώτα μά και με την αστική ύστερα λογοτεχνική παραγωγή, από τις πρώτες αρχές ως τα δικά μας σχεδόν τα χρόνια, δημιουργεί ένα ακόμα πιο περίπλοκο πρόβλημα σχετικά με τις ρίζες και τις πηγές της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Η ίδια η διγλωσσία προβάλλεται με τη σειρά της κι αυτή σαν απόδειξη της συνέχειας. Οι βυζαντινές —δχι επιδράσεις αλλά— ρίζες και καταβολές γίνονται φανερές μέσα στην πρώτη νεοελληνική λογοτεχνική παραγωγή και μάλιστα, λίγο ή πολύ διατηρούνται και γονιμοποιούνται μέσα σ' αυτήν. Οι ρίζες αυτές που έρχονται από το Βυζάντιο, όταν ή σπουδή των αρχαίων ελληνικών γραμμάτων ήταν συνεχής και αδιάκοπη, φέρνουν ή δεν φέρνουν στοιχεία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας στη νεοελληνική λογοτεχνία; Οι Φράγκοι φέρνουν είδος —συγκεκριμένα: το έρωτικό μυθιστόρημα— που καλλιεργήθηκε και από τους βυζαντινούς σε λόγια γλώσσα. Βρίσκεται, λοιπόν, σ' αυτό μία οργανική σύνδεση με τα «σοφιστικά» της ελληνιστικής εποχής, ένα στοιχείο δηλαδή της συνέχειας, μια αδιάσπαστη ένωτική γραμμή από τα Αιθιοπικά του Ήλιόδωρου ως τον φράγκικο —νεοελληνικό Βέλθανδρο και Χρυσάντζα και —γιατί τάχα όχι;— ως τον Έρωτόκριτο ακόμα: μήπως δεν είναι αλήθεια πως επίμονα αναζητήθηκαν οι πηγές του Έρωτόκριτου στην νεοελληνική λαϊκή παράδοση ως την ώρα που ο Ρουμάνος καθηγητής Cartoianu βρήκε το γαλλι-

κό του πρωτότυπο; Οι ίδιοι Φράγκοι και άργότερα ή Αναγέννηση στη Δύση φέρνουν στη νεοελληνική λογοτεχνία την αρχαία Ελλάδα. Τήν φέρνουν σε άγνωστο χώρο ή σε έδαφος γνώριμο και έτοιμασμένο από τη βυζαντινή λόγια και την ίδια την ιστορική μνήμη του λαού που ζούσε στον ίδιο τόπο;

Βλέπουμε, λοιπόν, από τα προβλήματα αυτά, πως το πρόβλημα της συνέχειας είναι τό κεντρικό πρόβλημα της ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Δηλαδή από την απάντηση που θά δοθεί σ' αυτό τό πρόβλημα εξαρτάται και ορίζεται τό πως θά γίνει ή γραμματολογική κατάρτιση του ύλικού, πως θά συγκροτηθούν οι ειδικοί και συστηματικοί κλάδοι —δηλαδή όλη ή μεθοδολογία της νεοελληνικής λογοτεχνίας σαν τμήματος μίας καθολικής ελληνικής φιλολογίας ή σαν φιλολογία ενός νέου λαού.

Η άποψη που συνολικά κληροδοτεί στο έθνος ή αστική διάνοση είναι και για την ιστορία της λογοτεχνίας ή άποψη της συνέχειας. Όπως δηλαδή στην πολιτική και πολιτιστική ιστορία του «έλληνισμού», έτσι και στην ιστορία της πνευματικής του ζωής, ή ροή είναι αδιάκοπη, ή σχέση της λογοτεχνικής παραγωγής και γενικής της πνευματικής επίδοσης του νεοελληνισμού προς την αρχαία ελληνική κληρονομιά είναι σχέση συνέχειας και μάλιστα σχέση διαδοχής: Κλασική, βυζαντινή και νεοελληνική γραμματεία αποτελούν έναίο και άδιαχώριστο σύνολο. Αυτή είναι ή άποψη της ελληνικής αστικής διάνοσης με λογικότερες ή ακρότερες παραλλαγές.

Καθώς όμως και παραπάνω τονίσαμε, μιλώντας γενικά για την άποψη της συνέχειας, πως είναι λάθος να τη νομίζει κανείς θεμελιωμένη συστηματικά από τους άστους μας, έτσι ακριβώς και στο ζήτημα αυτό της συνέχειας στη λογοτεχνία, τό πρώτο που θά ιδούμε είναι πως ή άποψη των άστων δεν μάς παραδίνεται συγκροτημένη σε ένα σύστημα φιλολογικών αποδείξεων και όργανωσης των σχετικών στοιχείων. Ούτε μέθοδο συγκεκριμένη ακολούθησαν οι άστοί μας ούτε όργανωσαν σε ένα τέτοιο σύστημα τό σύνολο των στοιχείων ή ακόμα και των επιχειρημάτων ή των γενικών αρχών πάνω στις όποιες βάσιαν την άποψή τους.

Πραγματικά, ενώ όλοι οι άστοί φιλόλογοι ή ιστορικοί της λογοτεχνίας μας παίρνουν σαν δεδομένο αυτή τη συνέχεια, δεν υπάρχει κανένας που να καταπιάνηκε να την αποδείξει συστηματικά —όπως θά πούμε πιο κάτω και όπως θά δείξουμε, όσο τό επιτρέπει ό χώρος. Η συνέχεια διακηρύχεται με γενικούς άφορισμούς και ή απόδειξη της στη λογοτεχνία γίνεται με «στοιχεία» πότε ιστορικά, πότε λαογραφικά, πότε γλωσσικά που είναι άσχετα με τό συγκεκριμένο κάθε φορά κείμενο ή θέμα. Στην ουσία πρόκειται για γενικές, αυθαίρετες τις περισσότερες φορές και άναγωγές, απόλυτες τις περισσότερες φορές. Για να περιοριστώ μονάχα στους δύο νεότερους, όχι μονάχα γιατί αυτοί οι νεότεροι είναι δημοτικιστές και έχουν τάχα μία αντίληψη του νεοελληνισμού σαν ξεχωριστής ενότητας, μά γιατί αυτοί είναι πιο συνειδητοί από τους παλιούς στη διαστροφή της αλήθειας —άναφέρω τον Ήλια Βουτιεριδή. Στην πρώτη πρώτη σελίδα της *Σύντομης Ιστορίας της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 1933, γράφει: «Η νέα ελληνική λογοτεχνία δεν είναι δημιούργημα ενός λαού που παρουσιάζει τό μέρος αυτό της πνευματικής ζωής του για πρώτη φορά στη νεότερη εποχή, όπως γίνεται με τις λογοτεχνίες των άλλων ευρωπαϊκών λαών: είναι εξακολούθηση της αρχαιότερης λογοτεχνίας του με άλλα γνήσια πρῶτ' απ' όλα τη γλωσσική μορφή». Ο δεύτερος (Κ. Δημα-

ρᾶς, *Ίστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, Ἀθήνα 1948) ἀρχίζει τό βιβλίον του μέ τό κεφάλαιο: «Οἱ ἀρχαῖοι ζοῦν ἀκόμη». Μάταια ὅμως θά ψάξει νά βρεῖ κανένας στίς 420 σελίδες τοῦ Βουτιεριδῆ μιά συγκεκριμένη ἀπόδειξη τῆς ἐξακολουθήσεως γιά τήν ὁποία μιλάει. Μιά δύο φορές ἀκόμα θά ἔχει τήν εὐκαιρία νά ἐπαναλάβει τόν ἀφορισμό του, μά πολύ περισσότερες νά τόν ἀναιρέσει μέ τά ἴδια τά γραφόμενά του. Στίς πρώτες σελίδες τοῦ Δημαρᾶ θά μάθουμε πώς «ἡ σταθερότητα τῶν μορφῶν τῆς λαϊκῆς ζωῆς εἶναι ἐνδεχόμενο νά ἔχει τήν ἀντιστοιχία τῆς καίσις λογοτεχνικές ἐκδηλώσεις τοῦ λαοῦ. Ὅταν παρακάτω ἀπαντήσουμε πανάρχαιους μύθους ἢ πανάρχαια μορφολογικά στοιχεῖα πού σώζονται μέσα στά δημοτικά μας τραγούδια θά πρέπει νά θεωρήσουμε τό φαινόμενο τοῦτο φυσική συνάρτηση τῆς ἐπιβίωσης τῶν ἀρχαίων μορφῶν τῶν πολιτισμοῦ». Πᾶμε, λοιπόν, παρακάτω, μέ ἀπέραντη καλή πίστη καί μάλιστα μέ εὐπιστία νά συναντήσουμε τούς πανάρχαιους μύθους καί τά πανάρχαια μορφολογικά στοιχεῖα στά δημοτικά μας τραγούδια στίς ἐπόμενες σελίδες τοῦ Δημαρᾶ. Καί ἐκεῖ μαθαίνουμε πώς ὁ συρτός εἶναι ἀρχαῖος χορός! Τίποτα ἀπολύτως ἄλλο, γιά τί τά στοιχεῖα —ἀπειρα μάλιστα— ἔχουν μαζευτεῖ σέ ἄλλον κλάδον, στή λαογραφία, μᾶς πληροφορεῖ ὁ Δημαρᾶς...

Ἔτσι γίνεται παντοῦ. Ὁ συνηθισμένος τύπος τῶν σχετικῶν «ἀποδείξεων» ἐδῶ καί ἑκατό χρόνια εἶναι αὐτός ἐδῶ: «Οἱ ἀρματολοί καί οἱ κλέφτες δημιούργησαν ἕνα τρόπο ζωῆς πού θυμίζει μέ τίς ἀσχολίες του —πόλεμος, ἀθλητικά παιγνίδια, πανηγύρια— τόν κόσμο τῶν ὀμηρικῶν ἡρώων». Ἡ: «Ἡ ἀνώδυμη λαϊκή (λογοτεχνική) δημιουργία... ἐνώνοντας σέ μιά ζωντανή σύνθεση στοιχεῖα ἀπό ὅλες τίς φάσεις τῆς τριχιλιάρχου ἱστορίας τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἐκφράζει καθαρά τή συνέχεια τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ». Δανείστηκα αὐτές τίς δύο φράσεις ἀπό τίς σελίδες 23 καί 25 τοῦ βιβλίου τοῦ Ν. Σβορώνου *Ίστορία τῆς νέας Ἑλλάδας*, γαλλικά, στό Παρίσι, 1953, καί ἔκανα τόν κόπο νά τίς μεταφράσω, ἀκριβῶς γιά τί εἶναι τυπικότατο δείγμα τῆς ἐγκυρότητας ὄλων τῶν ἀποδείξεων τῆς συνέχειας πού μᾶς κληροδοτοῦν οἱ παλιοί καί —ΠΡΟΠΙΑΝΤΟΣ— οἱ νεότεροι, «ἐπιστημονικότεροι», «διαλεχτικότεροι» καί «νεοελληνικότεροι» ἄστοί, ἱστορικοί καί φιλόλογοι.

Ἔτσι, λοιπόν, ἂν θέλουμε νά ἐξετάσουμε τό ζήτημα τῆς συνέχειας στή λογοτεχνία, πρέπει πρώτα πρώτα νά καθορίσουμε τή μέθοδο καί νά ἀπομονώσουμε τά πεδία πάνω στά ὁποία μπορεῖ νά γίνει ἡ ἀναζήτηση τῶν στοιχείων γιά τήν ἀπόδειξη τῆς συνέχειας ἢ τῆς ἀνυπαρξίας τῆς συνέχειας. Πιστεύω μάλιστα πώς αὐτό ἰσχύει καί πρέπει νά ἀποτελεῖ τήν ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιά τήν ἐξέταση καί ὁποιοδήποτε ἄλλου ἀπό τά θέματα μέσα στό ζήτημα τῆς συνέχειας, ἀκριβῶς γιά τί πιστεύω πώς σέ κανένα ἀπολύτως ἀπ' αὐτά τά θέματα οἱ ἄστοί δέν ἔχουν κατοχυρώσει τήν ἀποψή τους οὔτε ἀπό τήν πλευρά τῆς μεθόδου οὔτε ἀπό τήν πλευρά τῶν ἀποδεικτικῶν στοιχείων. Αὐτό τό εἶπα καί πῶς πάνω μά ἤθελα ἀκόμα μιά φορά νά τό πῶ, πρὶν περάσω στό δικό μου θέμα.

Ἡ μέθοδος, λοιπόν, ἐδῶ δέν μπορεῖ νά εἶναι ἄλλη ἀπό τήν αὐστηρότατα φιλολογική μέθοδο, πάνω στά κείμενα, στά συγκεκριμένα στοιχεῖα τῆς μορφῆς, τοῦ εἶδους τοῦ λόγου, τοῦ περιεχομένου καί τοῦ χαρακτήρα του, ὅπως ἔρχονται ἀπό τό παρελθόν καί τραβοῦν γιά τό μέλλον, σάν συγκεκριμένα *λογοτεχνικά* στοιχεῖα, στοιχεῖα δηλαδή πού εἶναι φυσικά τῆς ζωῆς ἢ τῆς γλώσσας, μά ἔχουν ἐνσαρκωθεῖ καί τυποποιηθεῖ μέσα

στό λόγο, *ΑΣΧΕΤΟ* ἂν ἀπό ἄλλη πλευρά, ἄλλη ἀναζήτηση, ἄλλη ἐπιστήμη ἀποδείχεται πώς ὑπῆρξαν στή ζωῆ τέτοια ἢ ἀνάλογα στοιχεῖα πού ἀποδείχνουν φυλετική, λαογραφική, ἱστορική ἢ ἄλλη συνέχεια ἢ συγγένεια. Ζητοῦμε στοιχεῖα τῆς συνέχειας ἢ τῆς ἀνυπαρξίας τῆς συνέχειας ἀνάμεσα στή νεοελληνική λογοτεχνία καί τήν ἀρχαία ἑλληνική λογοτεχνία καί τά στοιχεῖα αὐτά δέν μποροῦν παρά νά εἶναι: ἀποκλειστικά μέσα στά κείμενα καί ἀποκλειστικά στοιχεῖα τοῦ λόγου. Μέ τήν αὐστηρή ἐφαρμογή τῆς ὑποχρεωτικῆς αὐτῆς μεθόδου, ὁ συρτός χορός τοῦ Δημαρᾶ, ἂν δέν χαρακτηριστεῖ ἀπάτη, τουλάχιστον θά ἀποκλειστεῖ σάν ἀπαράδεχτος γιά ἀποδεικτικό στοιχεῖο τῆς συνέχειας στή λογοτεχνία.

Τό ἴδιο ἀναγκαῖο εἶναι νά ἀπομονωθοῦν καί τά πεδία τῆς ἀναζήτησης, ἔτσι πού ἡ ἐρευνα νά εἶναι ὀλοκληρωμένη. Τά πεδία αὐτά δέν μποροῦν νά εἶναι ἄλλα ἀπό τά ἀκόλουθα τέσσερα:!

α) Ἡ ἄμεση συνέχεια ἀνάμεσα στίς δύο λογοτεχνίες σάν διαδοχή, συνέχιση, ἐξέλιξη διάφορων λογοτεχνικῶν εἰδῶν, ἐπιβίωση μορφῶν καί μορφικῶν στοιχείων ἢ ἔστω ἐπίδραση τῆς μιᾶς λογοτεχνίας —τῆς ἀρχαίας πάνω στήν ἄλλη, τῆ νεοελληνική.

β) Ἡ γλωσσική συγγένεια τῶν δύο λογοτεχνιῶν σάν στοιχεῖο καί αὐτή τῆς ἄμεσης συνέχειας.

γ) Ἡ ἀρχαία Ἑλλάδα στή νεοελληνική λογοτεχνία καί

δ) Οἱ ρίζες τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας στό Βυζάντιο ὅπου ἡ σπουδή τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν γραμμάτων καί ἡ μιμητική καλλιέργεια τους ἦταν συνεχῆς —καί γι' αὐτό ἀκριβῶς: ἡ λόγια παράδοση, σάν ἔμμεσος ἢ καί ἄμεσος φορέας στοιχείων τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας στή νεοελληνική λογοτεχνία.

Ἄς τά πάρουμε, λοιπόν, ἕνα ἕνα, ὄχι φυσικά γιά νά τά λύσουμε μέσα σέ ἕνα ἄρθρο μά μέ πλήρη τή συναισθηση πώς ἡ νέα ἑλληνική διάνοηση, ἡ ἀριστερή διάνοηση, εἶναι ὑποχρεωμένη νά τά ξαναβάλλει ὅλα αὐτά τά ζητήματα ἀπό τήν ἀρχή καί μέ ἀπόλυτη πίστη πώς εἶναι σέ θέση νά τά βάλει σωστά.

α) Γιά τήν ἄμεση συνέχεια

Τό ζήτημα αὐτό ἐξετάζεται ἀπό δύο πλευρές:

1) Ἀπό τήν πλευρά τῆς ὑπαρξῆς συγκεκριμένων φιλολογικῶν στοιχείων πού πιστοποιοῦν τή διαδοχή, τή συνέχιση, τήν ἐξέλιξη τῶν διάφορων εἰδῶν τοῦ λόγου, τήν ἐπιβίωση μορφῶν καί μορφικῶν στοιχείων ἢ ἔστω τήν ἐπίδραση τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας πάνω στή νεοελληνική λογοτεχνία.

Θά νόμιζε κανεῖς πώς μέ τήν ἐπίμονη ἀναζήτησή τους, οἱ ἄστοί ἔχουν συγκομίσει ἀρκετά πράγματα. Καί ὅμως ἐδῶ ἀκριβῶς δέν ἔχουμε νά σταθοῦμε καθόλου. Δέν ὑπάρχει μέσα σέ ὀλόκληρη τήν ἑλληνική ἀστική φιλολογική ἐργασία —οὔτε στήν ξένη— οὔτε μιά ἐγκυρη καί βάσιμη ἀπόδειξη γιά ὁποιοδήποτε στοιχεῖο ὁποιοδήποτε εἶδους τοῦ γραφοῦ λόγου, τοῦ ἔμμετρου ἢ τοῦ πεζοῦ πού νά ἐπιζεῖ ἀπό τήν ἀρχαία ἑλληνική λογοτεχνία στή νεοελληνική λογοτεχνία, νά ἐπαναλαμβάνεται ἢ ἔστω νά ἐπιδρᾷ κατά κάποιον τρόπο. Ὁ συντάκτης αὐτοῦ τοῦ ἄρθρου δέν δυσκολεύεται καθόλου νά ὁμολογήσει τή βαριά του ἀμάθεια: δέν ξέρε νά μνημονεύσει ἐδῶ οὔτε ἕνα τέτοιο παράδειγμα, ἕνα τέτοιο δείγμα συζητήσιμου στοιχείου. Μερικά ἀπό τά στοιχεῖα τους αὐτά ἐξετάζονται ἢ ἀναφέρονται πῶς κάτω, ὅπου εἶναι ἀνάγκη, μέσα στά εἰδικότερα θέματα στά ὁποία ἀνάγονται.

Δημήτρης Χατζής

2) Τό ζήτημα της άμεσης συνέχειας εξετάζεται επίσης και από την πλευρά της γενικής κατ' αρχήν αντίληψης της ιστορίας της λογοτεχνίας δάν διαδοχής ειδών και μορφών, οργανικής εξέλιξης τους και ανάπτυξης μέσα στο καθολικό πλαίσιο της εθνικής παράδοσης κάθε λαού.

Ἡ αὐθαιρέσια καί τό «τσαλαβούτημα» χαρακτηρίζει τό ἔργο τῶν ἀστῶν καί στό σημείο αὐτό. Σάν σύστημα, σάν μέθοδο, σάν διατύπωση γενικής θεωρίας τῆς ἱστορίας τῆς λογοτεχνίας δέν ὑπάρχει τίποτα πού νά ἀντέχει ὄχι σέ ἐπιστημονικό, μά οὔτε κἀν σέ στοιχειωδῶς λογικό ἔλεγχο: αὐτό τό μυστηριώδες «ἐλληνικόν πνεῦμα» εἶναι ἡ ἀρχή καί τό τέλος τῆς θεωρίας καί τοῦ συστήματός τους.

Ἡ ἀποψη πῶς ἡ νεοελληνική λογοτεχνία εἶναι ὀργανικά ἄσχετη μέ τήν ἀρχαία ἑλληνική, ξεκινάει ἀπό τή διαλεκτική ἀντίληψη πῶς ἡ καταστροφή καί ἐξάλειψη τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς κοινωρικῆς βάσης δέν ἀποκλείει κατ' ἀρχήν τήν ἐπιβίωση καί διατήρηση λογοτεχνικῶν μορφῶν, τύπων, στοιχείων. Ἡ ἀντίθετη ἀντίληψη, πῶς ἐπειδή ἄλλαξε ἡ δοσμένη οἰκονομική-κοινωνική βάση, πρέπει νά ἐξαφανιστοῦν ὅλα τά στοιχεία τοῦ ἐποικοδομηματος καί νά ἔχουμε συνεπῶς, στήν περίπτωσή μας ἐδῶ, μιά νέα λογοτεχνία ἄσχετη πρός τήν παλιά, ἀπό κάθε πλευρά (καί ἰδίως ἀπό τήν πλευρά τῶν μορφικῶν στοιχείων πού αὐτά βραδύτατα μετασχηματίζονται ὅσο νά ἀναχωνετοῦν μέ τά νέα) —μιά τέτοια ἀντίληψη θά ἦταν ἀπό τήν πλευρά τῶν ἀστῶν μικρούτσικη πονηριά καί ἀπό τήν πλευρά τῆς ἀριστερῆς διανόησης χυδαιότατος ὕλισμός.

Ἄν, λοιπόν, ἀνάμεσα στίς δύο λογοτεχνίες, τήν ἀρχαία ἑλληνική καί τή νεοελληνική ὑπῆρχε κάποια σχέση ἀλληλουχίας καί διαδοχῆς, θά ἔπρεπε ὅπωςδήποτε μέσα στή νεοελληνική λογοτεχνία, ὅσοδήποτε παραλλαγμένα καί προσαρμοσμένα στίς νέες συνθήκες τῆς ζωῆς, νέες ἀνάγκες καί νέες αἰσθητικές ἀπαιτήσεις, νά βρίσκουμε νά ἐπιζοῦν κατά ἓνα τρόπο τύποι, μορφές, στοιχεία τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας. Δέν ἔχουμε, ὅπως εἶπαμε τέτοια στοιχεία. Ἀντίθετα ἔχουμε γιά τήν ἀποψη τῆς ἀνυπαρξίας τῆς συνέχειας καί κάθε σχέσης ἀλληλουχίας καί διαδοχῆς, δύο ἀναμφισβήτητα, ὅσο καί βαρυσήμαντα στοιχεία. α) Τῆ νέα στιχουργία, τήν τονική στιχουργία πού σημαίνει καταστροφή καί ἐξαφάνιση κάθε στοιχείου τοῦ ἔμμετρου λόγου πού μποροῦσε νά ἐπιζῆ καί νά κατανοεῖται. Ἡ νέα στιχουργία, προϋποθέτοντας ἀπαραίτητα καί μιά ἐπίσης νέα μουσική (οἱ παλιότεροι μετρικοί, καί ἄς ἦταν μεγαλοϊδέατες, τό εἶχαν σημειώσει, οἱ ἐπίγονοι τοῦ Δημοτικισμοῦ πού δέν εἶναι τάχα μεγαλοϊδέατες, τσαλαβουτοῦν καί σ' αὐτό), ἡ νέα στιχουργία, σημαίνει μιά ὀλοκληρωτικά νέα, ἀπό τήν ἀρχή, συγκρότηση τῶν μορφικῶν στοιχείων, χωρίς νά εἶναι δυνατή καμιά ἀπολύτως ἐπιβίωση στοιχείων τοῦ ἔμμετρου λόγου βασισμένων στήν ἀρχαία προσωδιακή στιχουργία, πού ἦταν ἀκατανόητη πιά ἀπό τό σύνολο τῶν ἐλληνοφώνων ἀνθρώπων. Ἀπό τόν τρίτο ἢ τόν τέταρτο αἰῶνα πού γενικεύεται ἡ ἐξαφάνιση τῶν μακρῶν καί τῶν βραχέων ὡς τό «ἦλθεν ἦλθεν χελιδῶν», ὡς τά παλιότερα ἀκριτικά τραγούδια πού ὁ ἀρχικός τους πυρήνας μπορεῖ νά τοποθετηθεῖ μέ σιγουριά στόν ἔνατο αἰῶνα καί ὡς τό «ἄλεθε μύλο μ' ἄλεθε», πού κυριολεκτικά τό πιπίλισαν ὅλοι οἱ ἄστοι σάν ἀπόδειξη τῆς συνέχειας, μεσολαβοῦν τέσσερις, πέντε, ἕξι, ἐννιά καί δέκα αἰῶνες. Μέσα στή διάρκεια τῶν αἰῶνων αὐτῶν χάθηκε κάθε ἀνάμνηση ἔμμετρου λαϊκοῦ στοιχείου βασισμένου στήν προσωδιακή στιχουργία, μέ τέτοιο

τρόπο καί σέ τέτοια καθολικότητα πού μόνο παράλογη μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ ὅποιαδήποτε ἀναγωγὴ μορφικῶν στοιχείων τοῦ νεοελληνικοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ σέ στοιχεία ἀρχαίων λαϊκῶν τραγουδιῶν. Αὐτό εἶναι τό ἓνα. Τό δεύτερο εἶναι τό γεγονός πῶς ἡ νεοελληνική λογοτεχνία ἀκολουθεῖ τόν ἴδιο ἀκριβῶς δρόμο δλων τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν, ξαναφτιάχνοντας ἀπό τήν ἀρχή τά εἶδη τοῦ λόγου πού τά εἶχε ἤδη φτιάξει ἡ ἀρχαία ἑλληνική λογοτεχνία καί ξαναπερνώντας μαζί μέ τούς νέους αὐτοῦς λαούς τά στάδια τῆς ὀργανικῆς εξέλιξης, τῶν λογοτεχνικῶν ειδῶν πού *τά εἶχε ἤδη περάσει* ἡ ἀρχαία ἑλληνική λογοτεχνία: Ἡ νέα ἑλληνική λογοτεχνία ἀρχίζει ἀπό τά Ἀκριτικά καί ὅσο κι ἂν τό «ἔπος», ὅπως μᾶς παραδίνεται, εἶναι οἰκτρά παραμορφωμένο ἀπό τή λόγια κακομεταχείριση, ὁ βασικός πυρήνας τοῦ ἀκριτικοῦ κύκλου καί ἔτσι ὅπως εἶναι διασωμένος, εἶναι ἐπικός. Ξαναἔχουμε δηλαδή στήν ἀρχή τῆς νέας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας —...ἐν πλήρει ἀγνοία τοῦ Ὀμήρου— τό ἔπος, τήν ἴδια περίοδο πού οἱ Γάλλοι, οἱ Γερμανοί, οἱ Νορβηγοί, οἱ Ρῶσοι ἢ οἱ Ἀραβες φτιάχνουνε τό δικό τους. Μά ἂν ἐδῶ μποροῦσε νά προβληθεῖ ἡ ἀντίρρηση γιά τό ἔπος πῶς εἶναι εἶδος τοῦ λόγου καί ὄχι στάδιο, σέ καμιά περίπτωση δέν μπορεῖ νά ἀμφισβητηθεῖ πῶς ἡ λαϊκή ποιήση, αὐτή *εἶναι μόνο στάδιο* στή λογοτεχνική ἱστορία ἑνός λαοῦ καί ποτέ εἶδος. Ὁ νεοελληνικός λαός, λοιπόν ξαναπερνάει μέ τό δικό του δημοτικό τραγούδι αὐτό τό στάδιο πού τό εἶχε ἤδη περάσει ἡ ἀρχαία ἑλληνική λογοτεχνία, ἀκριβῶς δηλαδή σάν ἕνας καινούργιος καί ἄσχετος μέ τόν ἀρχαῖο ἑλληνικό λαό, στή λογοτεχνική του παραγωγή, λαός.

Ἀπομένει ὡστόσο σ' αὐτό τό κεφάλαιο τῆς ἀμεσης συνέχειας, τό ζήτημα τῆς γλωσσικῆς συγγένειας τῶν δύο λογοτεχνιῶν.

β) Γιά τή γλώσσα.

Ὅσο κι ἂν φαίνεται πῶς ἀποτελεῖ τό κλειδί, αὐτό τό ζήτημα τῆς γλώσσας ἔχει ἐντελῶς δευτερεύουσα σημασία, τόσο γενικά γιά τό ἱστορικό πρόβλημα τῆς συνέχειας ὅσο καί εἰδικά γιά τό ζήτημα πού εξετάζεται ἐδῶ, γιά τό ζήτημα δηλαδή τῆς συνέχειας στήν ἱστορία τῆς λογοτεχνίας. Ἡ ἐπιβίωση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας εἶναι φαινόμενο ἐντελῶς ἄλλης κατηγορίας καί ἐντελῶς ἄσχετο μέ τό ζήτημα τῆς συνέχειας τοῦ νεοελληνικοῦ κόσμου μέ τόν ἀρχαῖο ἑλληνικό κόσμο, τῆς πολιτικῆς ἢ τῆς φυλετικῆς (ὅπως γνοιάζονται ἄλλοι) συνέχειας ἀνάμεσα στοὺς δύο κόσμους. Ἡ ἑλληνική γλώσσα μέσα στίς δοσμένες συνθήκες τῆς μεσαιωνικῆς βυζαντινῆς Ἀνατολῆς μποροῦσε νά ἐπιζῆ στόν ἑλληνικό καί τόν μικρασιατικό χῶρο καί παρά τή διακοπή τῆς πολιτικῆς καί πολιτιστικῆς συνέχειας.

Γενικότερα ὡστόσο, ἂν ὑπάρχει πρόβλημα σχετικά μέ τήν ἐπιβίωση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καί τήν ἀδιάσπαστη καί ὀργανική τῆς εξέλιξη στή σημερινή νεοελληνική γλώσσα, τό πρόβλημα αὐτό μπορεῖ νά ἀναχθεῖ μονάχα στό γενικό ἱστορικό πρόβλημα τῆς συνέχειας. Γιά ὅ,τι εἰδικά ἀφορᾷ καί ἐνδιαφέρει τή φιλολογία, μέ κανένα τρόπο τό γεγονός πῶς ὁ νεοελληνικός κόσμος εἶχε γλώσσα τοῦ τῆν ἑλληνική, μέ τήν νέα μορφή τῆς, γλώσσα, μέ κανένα τρόπο τό γεγονός αὐτό δέν συνεπάγεται ὑποχρεωτικά ἐπιβίωση λογοτεχνικῶν στοιχείων καί συνέχιση τῆς λογοτεχνικῆς παράδοσης ἀπό τόν ἀρχαῖο ἑλληνικό κόσμο ὡς τή δική μας λογοτε-

χνία: Ἡ ἀρχαία ἑλληνική σκηνική παράσταση ὀνομάστηκε τραγωδία. Ξαναβρίσκουμε τὴ λέξη «τραγωδία» στό μεσαίωνα μέ τὴν ἔννοια ἄσματα. Ἀπὸ κεῖ τὸ νεοελληνικό τραγούδι. Ἡ λέξη, μέ τὴ σημασιολογική της μετατροπή, ἔζησε καί ζεῖ μέσα στοὺς αἰῶνες. Μήπως ὁμως ἡ ἐπιβίωση αὐτὴ τῆς λέξης μπορεῖ νὰ ἀποδείξει πὼς τὰ τραγῶδια καί ὕστερα τὰ τραγούδια προῆλθαν ἀπὸ τὴν τραγωδία; Ἡ λέξη οὔτε δείχνει οὔτε δὲν δείχνει τίποτε σχετικὰ μέ τὸ ζήτημά μας —...καί κρίμα στό μελάνι τῶν ἀστῶν.

Ἀποκρυσταλλώνοντας μέ τὸν θαυμάσιο τρόπο του, λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατό του, τὴ διαλεκτική ἀντίληψη γιὰ τὴ γλώσσα, ὁ Στάλιν ἔδειξε πὼς ἡ γλώσσα ἡ ἴδια δὲν εἶναι πολιτιστικό στοιχεῖο —εἶναι ὄργανο. Ἡ γλωσσική, λοιπόν, συγγένεια ἀνάμεσα στὴν ἀρχαία ἑλληνική καί τὴ νεοελληνική λογοτεχνία δὲν εἶναι καθόλου ἀπόδειξη συνέχειας στὴ λογοτεχνική παράδοση, ὅπως ἀπλούστατα δὲν εἶναι ἡ γλωσσική συγγένεια τῆς ἰταλικῆς καί τῆς λατινικῆς.

Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς γλώσσας ζήτημα τέτοιας συνέχειας θὰ μπορούσε νὰ ὑπάρξει ὑποχρεωτικά γιὰ τὴ φιλολογία, μονάχα στὴν περίπτωση πού ἡ νεοελληνική γλώσσα θὰ ἦταν ἡ ὀργανική συνέχεια τῆς λόγιας γλώσσας στὴν ὁποία συνεχίστηκε ἡ μιμητική καλλιέργεια τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν γραμμάτων. Τέτοιο ὁμως ζήτημα σήμερα πιά δὲν ὑπάρχει: Ἡ λόγια γλώσσα τῶν Βυζαντινῶν εἶναι μιὰ γλώσσα πού δὲ μιλήθηκε ποτέ ἀπὸ κανέναν ἄνθρωπο, σὲ κανέναν τόπο καί ἡ σημερινὴ ἑλληνική εἶναι ὀργανική ἐξέλιξη τῆς ἐλάχιστα γραμμένης, οὐσιαστικῆς ἀγραφῆς, μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς.

Τὸ πρόβλημα συνεπῶς, παρά τὴ γλωσσική συγγένεια, μένει ὀλόκληρο σάν πρόβλημα ὑπαρξῆς ἢ ἀνυπαρξίας πραγματικῶν στοιχείων πού νὰ ἀποδείχνουν τὴ σχέση ἀνάμεσα στίς δύο λογοτεχνίες.

γ) Ἡ ἀρχαία Ἑλλάδα στὴ νεοελληνική λογοτεχνία.

Στίς πρῶτες ἀρχές τῆς λογοτεχνίας μας συναντοῦμε ἔργα ποιητικά, ὅπου λίγο ἢ πολὺ ἀναφέρεται ἡ ἀρχαία Ἑλλάδα. Ἐχουμε λοιπὸν ἐδῶ μιὰ ἀπόδειξη πὼς ὁ νεοελληνικός κόσμος ἀπὸ τὰ πρῶτα του βήματα ἀκόμα, ἔχει συνείδηση τῆς συγγενείας του μέ τὸν ἀρχαῖο κόσμο. Καί ὁμως ὄχι. Σήμερα πιά ξέρουμε τὰ ἰταλικά καί γαλλικά πρωτότυπα ὄλων αὐτῶν τῶν μεταβυζαντινῶν νεοελληνικῶν μυθιστορημάτων καί ἄλλων ἔργων, ὅπου λίγο ἢ πολὺ ἀναφέρεται ἡ ἀρχαία Ἑλλάδα, ἀπὸ τὸν *Πόλεμο τῆς Τρωάδος* ὡς τὸν *Ἐρωτόκριτο*. Ἡ πηγὴ τους εἶναι φράγκικη. Ἡ ἀρχαία Ἑλλάδα ἔρχεται στὴ νεοελληνική λογοτεχνία ἀπὸ τὴ Δύση.

Γενικά ἀπὸ τὸ ζήτημα αὐτὸ ἔχει πιά παραιτηθεῖ καί ἡ ἀστική διανόηση, ἀναγκάστηκε δηλαδή σιγά σιγά νὰ παραιτηθεῖ ὅταν τὸ ἕνα ὕστερα ἀπὸ τὸ ἄλλο ἄρχισαν νὰ ἀνακαλύπτονται τὰ γαλλικά ἢ ἰταλικά πρωτότυπα τῶν ἔργων αὐτῶν. Ἐξακολουθεῖ ὡστόσο νὰ δίνει ἀψιμαχίες πάνω σὲ περιπτώσεις πού δὲν ἔχουν ὀλόκληρα ξεκαθαριστεῖ καί γενικεύοντας —ὅπως συνήθως— νὰ ἀναζητεῖ καί ἐδῶ μιὰ σύνδεση μέ τὴν ἀρχαιότητα ἢ ὅταν δὲν μπορεῖ ἄμεσα μέ αὐτὴν, τότε ἔμμεσα μέ τὴ λόγια βυζαντινὴ παράδοση. Συγκεκριμένα: Ἡ περι-

πτωση τοῦ Ἑρμοσιακοῦ πού στίς ἀρχές τοῦ 14ου αἰῶνα «μεταφράζει», «εἰς ἀξίωσιν δεσπότη Κομνηνοῦ Ἀγγελοδοῦκα», τὴν *Ἰλιάδα*, φτάνει στὸν τελευταῖο χρονολογικὰ ἀπὸ τοὺς Ἑλληνες ἀστοὺς ἱστορικούς τῆς λογοτεχνίας μας Δημαρᾶ, γιὰ νὰ ἀποφανθεῖ: «Ἡ συνείδηση τῆς ἀρχαιότητας, παραλλαγμένη, παραμορφωμένη, ζεῖ καί μάλιστα ἀκμάζει στὰ χρόνια αὐτά». Ἄλλη περίπτωση εἶναι ἡ Ἱστορία τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου πού ἔρασε στὴ νεοελληνική λογοτεχνία γιὰ νὰ γίνει μέ τὸν καιρὸ ἡ *Φυλλάδα τοῦ Μεγαλέξανδρου*. Ἰσχυρίζονται γι' αὐτὴν οἱ ἀστοὶ φιλόλογοι πὼς μπήκε στὴ λογοτεχνία μας μέ τὴν ἀπευθείας χρησιμοποίηση τοῦ κειμένου τῆς Ἱστορίας τοῦ ψευδοκαλλισθένη —δηλαδή βρίσκουν ἕνα στοιχεῖο σύνδεσης ἄμεσα μέ τὴν ἑλληνιστική ἐποχὴ καί τὴ λογοτεχνία της. Παραλείπουν ὡστόσο νὰ σημειώσουν πὼς ἡ λόγια παράδοση ἀγνόησε ἐντελῶς αὐτὴ τὴν «ἀνατολικὴ μυθιστορία», ἐνῶ μεταφράσεις της ὑπῆρξαν ἀπὸ τὸν 4ον ἀκόμα αἰῶνα στὴ λατινική, ἀλλὰ καί στὴ συριακή καί στὴν ἀρμενική καί πὼς ἀπ' αὐτές τίς μεταφράσεις πέρασε στίς λογοτεχνίες τῶν ἀνατολικῶν καί τῶν δυτικῶν λαῶν καί ἀπὸ κεῖ ἦρθε καί στὴ δική μας λογοτεχνία, στὸν 13ο ἢ τὸν 14ο αἰῶνα, *ὅταν ἡ φράγκικη μόδα ἔφερε καί στὴ δική μας λογοτεχνία τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα*. Δυὸ αἰῶνες γρηγορότερα ἀπὸ τὴ δική μας λογοτεχνία τὸ ποίημα βρίσκεται στὴ γαλλικὴ λογοτεχνία ἀπὸ διασκευή τοῦ Ἀλμπέρ ντέ Μπεζανσόν καί ἀπὸ κεῖ περνάει στὴ γερμανικὴ λογοτεχνία μέ διασκευή τοῦ Λάμπρεχτ. Στὴν ἱστορία τῆς γερμανικῆς λογοτεχνίας, π.χ., τὸ ποίημα αὐτὸ μαζί μέ τὰ ὀμηρικὰ ποιήματα θεωρεῖται μιὰ ἀπὸ τίς καταβολές στὸν γερμανικὸ ἀστικό κύκλο. Ἀπὸ τὸν ἴδιο δρόμο ἔφτασε καί στὴ δική μας λογοτεχνία. Καί γι' αὐτὸ ἀκριβῶς, ἐνῶ ὄλοι ἀνεξαιρέτα οἱ ἀστοὶ ἀποφαίνονται γιὰ τὴν ἀπευθείας χρησιμοποίηση τοῦ κειμένου τοῦ Καλλισθένη, κανένας δὲν καταπιάστηκε νὰ ἀντιπαραβάλει τὰ δύο κείμενα. Γιατὶ ἡ ἀντιπαραβολὴ δείχνει πὼς καί σ' αὐτὸ τὸ ποίημα ἡ πηγὴ εἶναι φράγκικη.

Τὰ ἴδια ἀκριβῶς καί γιὰ τὴν *Ἰλιάδα* τοῦ Ἑρμοσιακοῦ. Τί εἶδους «ζεῖ καί ἀκμάζει ἡ συνείδηση τῆς ἀρχαιότητας» στὰ χρόνια αὐτά μέσα στὴ λογοτεχνία μας, τὸ δείχνουν οἱ παρακάτω στίχοι τοῦ Ἑρμοσιακοῦ ὅπου ὁ Ἀχιλλέας ἐκστρατεύοντας στὴν Τροία:

*Φέρνει στράτευμα Βουλγάρων
Οὐγγρων τε καί Μυρμιδόνων!!*

Καθὼς καί ὁ στίχος 1056 ὅπου ὁ «λουρῆξ» τοῦ ὀμηρικοῦ Διομήδη, βρέθηκε:

ἐν τῇ χώρᾳ Λογγοβάρδων!...

Τί ζητοῦνε, λοιπόν, οἱ Οὐγγροι, οἱ Βούλγαροι καί οἱ Λογγοβάρδοι μέσα στὴν *Ἰλιάδα*; Ὁ Ἑρμοσιακὸς πραγματικὰ χρησιμοποίησε μιὰ λόγια πηγὴ: Μετάφρασε —μετάφερε στὴ δημοτικὴ— τὴν *Ἐπιπέσειν Ὀμήρου ἀλληγορηθεῖσαν*, τίς *Ἀλληγορίες* τοῦ Τζέτζη. Μᾶς τὸ λέει ὁ ἴδιος:

ὡς γὰρ Τζέτζης διηγείται...

Αὐτὸ ὁμως δὲ φτάνει γιὰ νὰ σταθεῖ ἡ ἀθαιρεσία τῶν ἀστῶν. Πρῶτα πρῶτα καί κυριότατα γιὰτί οὔτε οἱ Ἀλληγορίες τοῦ Τζέτζη δὲν εἶναι τυπικὸ προϊόν τῆς λόγιας παράδοσης μὰ πολὺ περισσότερο εἶναι προϊόν

Δημήτρης Χατζής

της ίδιας φράγκικης μόδας. Ύστερα είναι φανερό πώς ο Έρμωνακός, χρησιμοποιώντας ως ένα σημείο μονάχα τον Τζέτζι, από κει και πέρα, με τη χοντρή του αμάθεια, χρησιμοποίησε κάθε λογής ακούσματα ή διαβάσματα από ανάλογα φράγκικα αναγνώσματα του καιρού του. Έτσι οι Μυρμιδόνες του Άχιλλέα συνεκστρατεύουν στην Τροία με τους Ούγγρους και τους Βουλγάρους που οι σταυροφόροι τους είχαν γνωρίσει και τους είχαν αγριότητα κακοποιήσει στο πέρασμά τους προς την Ανατολή. Και έτσι ο Διομήδης — πού ο Έρμωνακός δεν τον ήξερε γιατί δεν ήξερε καθόλου τον Όμηρο — μεταφέρεται «έν τῇ χώρᾳ Λογγοβάδων», πού ο Έρμωνακός θά τὴν εἶχε ἀκούσει τουλάχιστο από τους τροβαδούρους που ύμνησαν τους γάμους της αδελφής του Δεσπότη του με τὸ Μάνφρεντ, τὸ λαμπρότατο ἀστρο τῆς ἵπποσύνης. Ἐχουμε, λοιπόν, καὶ στὴν περίπτωση τοῦ Ἐρμωνακοῦ, ἕνα προϊόν τῆς φράγκικης μόδας τοῦ μυθιστορήματος καὶ τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας.

Πραγματικά θά μπορούσε νά υπάρξει ζήτημα ἂν ὁ μεταφραστής ἢ ὁ διασκευαστής κάποιου ἀπὸ τὰ φράγκικα πρωτότυπα ἐδειχνε με κάποιον τρόπο τὴ δική του γνώση προσώπων, πραγμάτων, τόπων τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας καὶ αὐτὴ του τὴ γνώση τὴν περνοῦσε με κάποιον τρόπο κάπου μέσα στο ἔργο του. Ὁ μεταφραστής-διασκευαστής τοῦ φράγκικοῦ *Ἡμπεριου* ἔχει συνείδηση τῆς ὀρθοδοξίας του. Γι' αὐτὸ μέσα στὴ μετάφραση θά βροῦμε τοὺς στίχους 723-724 πού εἶναι δικοὶ του:

*ὄτι ἀγάπα πάντοτε καὶ χριστιανῶν τὴν πίστιν
ἀγάπα τὴν ὀρθόδοξον πίστιν ὅπου ἐβαπτίστην.*

Τὸ ἴδιο στο *Βέλθανδρο*: Μέσα στο εὐτυχισμένο τέλος τοῦ τυπικά φράγκικοῦ αὐτοῦ ποιήματος θά βροῦμε τὸ στίχο 1030:

*Καὶ τὸν Πατριάρχην φέρνουσι
διὰ νὰ τοὺς εὐλογῆσει.*

Τὸ ἴδιο δηλαδή ἔπρεπε νά συμβαίνει ἂν ὁ μεταφραστής τοῦ *Πολέμου τῆς Τρωάδος* — ἐφάμιλλος τοῦ Ἐρμωνακοῦ σέ ἀμάθεια — ἢ ἔστω τρεῖς αἰῶνες ἀργότερα ὁ Κορνάρος, ἔδειχναν πὼς εἶχαν κάποια συνείδηση αὐτῆς τῆς ἀρχαιότητας γιὰ τὴν ὁποία οἱ ἴδιοι μιλοῦν μέσα στο ἔργο τους τῆς μετάφρασης ἢ τῆς διασκευῆς. Τέτοια περίπτωση οἱ ἄστοι δὲν σημείωσαν οὔτε μιά. Γιατί δὲν ὑπάρχει. Οἱ «περαζόμενοι καιροὶ πού οἱ Ἕλληνες ὠρίζα», εἶναι γιὰ τὸν Κορνάρο τόπος συμβολικός, κόσμος πού ποτές αὐτός δὲν φαντάστηκε πὼς μπορούσε νά εἶναι ὁ κόσμος τῶν προγόνων του. Ἀκόμα περισσότερο: Ἡ παραμόρφωση τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας εἶτε ἀπὸ ἄγνοια, εἶτε ἀπὸ τὴν ἐπιδίωξη νά προσαρμοστεῖ στὰ ἵπποτικά ἦθη, ἦταν σέ ὅλα τὰ πρωτότυπα καὶ παραμένει στίς μεταφράσεις καὶ στίς διασκευές στὰ νεοελληνικά, οἰκτρότατη. Ἀρκεῖ νά ρίξει κανένας ἕνα μάτι στὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά ὀνόματα στὸν *Πόλεμο τῆς Τρωάδος* γιὰ νά δει πόση εἶναι αὐτὴ ἡ παραμόρφωση καὶ πόση ἢ ἄγνοια τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας ἀπὸ μέρους τοῦ μεταφραστῆ ἢ τοῦ διασκευαστῆ. Καὶ ὅμως αἰῶνες πρὶν ἀπὸ τὸν μεταφραστή-διασκευαστὴ τοῦ *Πολέμου τῆς Τρωάδος* ἢ λόγια βυζαντινὴ παράδοση καταπιανότανε με τὸν Όμηρο καὶ ἂν ὄχι ἄλλοι,

τουλάχιστον ὁ Φώτιος καὶ ὁ Εὐστάθιος, τὸν εἶχαν σχολιάσει με πραγματικὴ γνώση. Αὐτός, λοιπόν, ὄχι μόνο ὁ ἴδιος δὲν ἔξερε τὸν Όμηρο, μὰ οὔτε καὶ ἀπὸ τὴ λόγια παράδοση δὲν ἔμαθε γι' αὐτόν. Ἦξερε μόνο τὰ φράγκικο πρωτότυπο τοῦ ἔργου του! Ἀκόμα πὼς χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περίπτωση με τὸ ποίημα πού ἐπιγράφεται *Ἀχιλλῆϊς ἢ ἄσμα τοῦ Ἀχιλλέως*. Ὁ Ἀχιλλέας ξανάρχεται στὰ ἑλληνικά χῶματα. Τὸ φράγκικο πρωτότυπο τὸν ἔχει μεταμορφώσει σέ Φράγκο ἵπποτη. Ὁ μεταφραστής-διασκευαστὴς πού δὲν ἔξερε καθόλου τὸν Ἀχιλλέα, ἔξερε ὅμως ἀπὸ τὴ λαϊκὴ παράδοση τὸν Διγενῆ, μεταμόρφωσε καὶ αὐτός τὸν Ἀχιλλέα-Φράγκο ἵπποτη σέ Διγενῆ. Ἔτσι ὁ Ἀχιλλέας πού ἐρχεται στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὴ Δύση, συναντιέται με τὸν Διγενῆ πού ἐρχεται ἀπὸ τὴν βυζαντινὴ-λαϊκὴ παράδοση. Ἄν ἦταν δυνατό μέσα στίς συνθήκες τῆς ἐποχῆς αὐτῆς — ὅπου τοποθετοῦμε τίς ρίζες καὶ τίς καταβολές τῆς λογοτεχνίας μας — νά πραγματοποιηθεῖ μιὰ λογοτεχνικὴ σύνθεση, ἢ *Ἀχιλλῆϊς* θά ἔταν ἕνα ποίημα με ὅλα τὰ στοιχεῖα ἀπὸ τίς ρίζες καὶ τίς καταβολές αὐτές. Ἡ *Ἀχιλλῆϊς* ὡστόσο δὲν ξεφεύγει ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς λογοτεχνικῆς ἀναξιότητος πού ἔχουν ὅλα τὰ ἄλλα, ξενοφερμένα καὶ κακομπολιασμένα ἔργα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς. Καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ πού ἐξετάζεται σ' αὐτὸ τὸ ἄρθρο — ὁ Ἀχιλλέας τῆς εἶναι πρόσωπο ξενοφερμένο, ἄγνωστο, ΞΕΝΟ.

Ζήτημα θά μπορούσε ἐπίσης νά υπάρξει ἂν, ἔστω καὶ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς φράγκικης λογοτεχνικῆς μόδας, εἶχαμε ἔστω καὶ μιὰ περίπτωση στὴν περίοδο αὐτὴ, πού νά χρησιμοποιήθηκε ἀπευθείας ἀπὸ κάποιον, θέμα ἢ κείμενο ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ λογοτεχνία γιὰ νά μεταφραστεῖ ἢ νά διασκευαστεῖ στὰ νεοελληνικά, πάνω στὸν τύπο τῶν μυθιστορηματικῶν αὐτῶν ποιημάτων. Δὲν ἔχουμε οὔτε μιὰ τέτοια περίπτωση. Ἡ ἀρχαία Ἑλλάδα θά γίνε γνωστὴ καὶ στοὺς νεοέλληνες ἀφοῦ περάσει μέσα ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση. Ὁ Νικόλας Σοφιανός πού θά μεταφράσει τὸν Πλούταρχο καὶ ὁ Γ. Αἰτωλός πού θά χρησιμοποιήσει τὸν Αἰσωπο γιὰ τοὺς «μύθους» του ἐρχονται δυὸ ὡς τέσσερις αἰῶνες ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ — δηλαδή ὕστερα ἀπὸ τὸν δωδέκατο ὡς τὸν δέκατο τέταρτο αἰῶνα.

Ἀπομένει ἐδῶ ἕνα ἀκόμα ζήτημα, τὸ ζήτημα τῆς σχέσης τῶν ἔμμετρων — φράγκικων ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς πηγῆς τους — μυθιστορημάτων με τὸ βυζαντινὸ λόγιο μυθιστόρημα τοῦ δωδέκατου αἰῶνα. Οἱ ἄστοι θεωροῦν τὸ βυζαντινὸ, ἔμμετρο ἢ πεζὸ λόγιο μυθιστόρημα ὀργανικὴ συνέχεια τῶν «ἐρωτικῶν», «σοφιστικῶν», τῆς ἑλληνικῆς ἐποχῆς. Θεωρώντας, λοιπόν, καὶ τὰ φράγκικα-νεοελληνικά ἔμμετρα μυθιστορήματα συνδεμένα ὀργανικά με τὸ βυζαντινὸ μυθιστόρημα, καὶ μάλιστα συνέχειά τους, βρίσκουν ἐδῶ ἕνα σημεῖο γιὰ νά ἀποκαταστήσουν τὴν συνέχεια: Ἀπὸ τὰ *Αἰθιοπικά* ὡς τὰ κατ' *Ἰσμήνην καὶ Ἰσμηνίαν* καὶ ὡς τὸ *Φλώριο καὶ Πλιατζαφλώρα* — μιὰ ἐνωτικὴ γραμμὴ.

Πρόκειται ὡστόσο γιὰ μιὰ ἀκόμα αὐθαιρεσία. Τὰ βυζαντινὰ μυθιστορήματα δὲν μποροῦν νά συνδεθοῦν ἀπευθείας με τὰ «σοφιστικά» πού ἡ παράδοσή τους φτάνει ὡς τὸν 4ον αἰῶνα μ.Χ. καὶ κόβεται με τὸ μαχαίρι, χωρὶς ποτές κατόπι στὴ βυζαντινὴ λογοτεχνία

νά ξανακαλλιεργηθεί τό εἶδος αὐτό παρά μονάχα στόν 12ο αἰώνα. Δέν ἔχει δηλαδή ἡ καλλιέργεια αὐτή παρελθόν οὔτε στή βυζαντινὴ παράδοση γενικά, μά οὔτε στή λόγια παράδοση. Τό γεγονός ἀκριβῶς αὐτό, πῶς ἡ καλλιέργεια τοῦ εἶδους ἀρχίζει αὐτή τή συγκεκριμένη στιγμή, στήν ἐποχὴ τοῦ Μανουήλ Κομνηνοῦ, στήν ἐποχὴ δηλαδή τῆς φράγκικης μόδας τοῦ ἐρωτικοῦ μυθιστορηματικοῦ εἶδους, μέ θέμα συχνά τοποθετημένο στήν ἀρχαία Ἑλλάδα, σημαίνει πῶς καί ἡ ἐσωτερική ὁμοιότητά τους καί ὀρισμένες μορφικές τους ὁμοιότητες μέ τὰ φράγκικα νεοελληνικά μυθιστορήματα, στή μόδα αὐτή πού ἔρχεται ἀπ' ἔξω ἔχουν τήν πηγὴ τους καί ὄχι σέ μιά ἑλληνικὴ παράδοση. Οὐσιαστικὴ ἀποδεικτικὴ ἀξία ἔχει τό γεγονός πῶς Βυζαντινοὶ λόγοι ἐξακολουθοῦν ἀπὸ τότε γιὰ δύο αἰῶνες ἀκόμα νά γράφουν καί αὐτοί, δίπλα στά λαϊκά, τὰ δικά τους μυθιστορήματα αὐτοῦ τοῦ τύπου, «ἐρωτικά» ἢ «ἔθνογραφικά» μά καί μέ ἄλλο περιεχόμενο, *παίρνοντας πιά ἀκόμα καί τὰ ἐντελῶς ἐξωτερικά στοιχεῖα πού εἶχαν καθιερωθεῖ ἀπὸ τὸ φράγκικο-νεοελληνικὸ μυθιστόρημα*. Γενικά, τὸ φράγκικο-νεοελληνικὸ ἐρωτικὸ μυθιστόρημα δέν εἶναι γέννημα τοῦ βυζαντινοῦ λόγιου μυθιστορηματος, μά τὸ λόγιο βυζαντινὸ μυθιστόρημα εἶναι καί αὐτὸ γέννημα τῆς περιόδου πού ἡ φράγκικη μόδα ἔφερε ταυτόχρονα καί στό Βυζάντιο καί στή νεοελληνικὴ λογοτεχνία τὸ μυθιστορηματικὸ εἶδος.

Αὐτὸ τὸ ζήτημα ἐξετάζεται καί ἀπὸ ἄλλες πλευρὲς καί εἰδικότερα ἐξετάζεται ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς φράγκικης ἐπίδρασης καί τῶν φράγκικων καταβολῶν στή λογοτεχνία μας, γιὰ τὴν ὁποία ἡ ἀστικὴ διανόηση μᾶς κληροδοτεῖ τὶς δύο ἄκρες ἀπόψεις, τοῦ Πολίτη ἀπὸ τὸ ἄνα μέρος πού ἀμφισβήτησε κάθε τέτοια καταβολὴ καί ἐπίδραση καί τοῦ Σωτηριάδη ἀπὸ τ' ἄλλο πού ἔφτασε στήν ἀντίθετη ἄκρη τῆς ὑπερβολῆς —χωρὶς καί οἱ κατοπινοὶ νά ἔχουν προχωρήσει σέ μιά συνθετικὴ ἐξέτασή του. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ ὡστόσο πού ἐξετάζεται ἐδῶ, δηλαδή ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς συνέχειας, εἶναι ἀρκετὲς οἱ δύο διαπιστώσεις, πῶς: οὔτε τὸ βυζαντινὸ λόγιο, ἔμμετρο ἢ πεζὸ ἐρωτικὸ μυθιστόρημα μπορεῖ νά ἀποτελέσει κρίκο συνέχειας τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας μέ τὴν ἑλληνιστικὴ καί ἀπὸ κεί μέ τὴν ἀρχαία, μέσω τῆς λόγιας παράδοσης. Οὔτε μπορεῖ νά ἀμφισβητηθεῖ τό γεγονός πῶς ἡ ἀρχαία Ἑλλάδα εἰσάγεται στή νεοελληνικὴ λογοτεχνία ἀπὸ τοὺς Φράγκους πρῶτα καί τὴν Ἀναγέννηση ὕστερα.

δ) Οἱ ρίζες τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας στό Βυζάντιο.

Οἱ βυζαντινὲς ρίζες καί καταβολές στή νεοελληνικὴ λογοτεχνία εἶναι ὀλοφάνερες. Στό Βυζάντιο ὡστόσο, ἡ λόγια παράδοση, ἡ σπουδὴ δηλαδή καί μιμητικὴ καλλιέργεια τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν γραμμάτων εἶναι συνεχῆς καί ἀδιάκοπη. Οἱ πηγές τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας φαίνονται ἔτσι σάν νά ταυτίζονται κάποτε μέ στοιχεῖα τῆς λόγιας παράδοσης. Ὁ Πρόδρομος, Θεόδωρος ἢ Ἰλαρίων —ἕνας ἢ δύο Πρόδρομοι— ὁ Φωχοπρόδρομος, ταυτίζεται μέ γνωστὸ Βυζαντινὸ λόγιο Θεόδωρο Πρόδρομο πού ξέρουμε τὸ λόγιο ἔργο του. Τὸ ἴδιο καί ὁ Μιχαὴλ Γλυκάς, τὴν ἴδια ἐποχὴ.

Ἐδῶ, λοιπόν, βρίσκεται ἕνα σημεῖο ὅπου ἦταν

πραγματικὰ νόμιμο γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἀστικὴ διανόηση καί ὅπου εἶναι πραγματικὰ ὑποχρεωτικὸ γιὰ τὴ νέα ἑλληνικὴ διανόηση, νά ζητοῦν μέσα ἀπὸ τὶς βυζαντινὲς αὐτὲς καταβολές στή λογοτεχνία μας τὰ πραγματικὰ λογοτεχνικὰ στοιχεῖα, τὶς φιλολογικὲς ἀποδείξεις τῆς συνέχειας ἢ τῆς ἀνυπαρξίας τῆς συνέχειας: Νά τὶς ζητοῦν δηλαδή πάνω στό ὑλικὸ τῆς πρώτης μεταβυζαντινῆς-νεοελληνικῆς παραγωγῆς, πάνω στό ὑλικὸ τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας πού γλωσσικά καί γραμματολογικά ἀπὸ τὸν 12ο αἰώνα μέ τὰ Προδρομικὰ ποιήματα ὀργανικὰ περιλαμβάνεται στή νεοελληνικὴ γραμματεία καί πάνω στό ὑλικὸ πού ἀπὸ τὸν 10ο αἰώνα, μέ τὸ ἀκριτικὸ «ἔπος», συνεξετάζεται στήν Εἰσαγωγή τῆς Ἱστορίας τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας.

Ποιά εἶναι ἡ μέθοδος αὐτῆς τῆς ἀναζήτησης;

α) Συγκεκριμένη ἐξακρίβωση στά νεοελληνικά κείμενα τῶν λογοτεχνικῶν στοιχείων πού ἔχουν τὴν προέλευσή τους ἀπὸ τὸ Βυζάντιο καί τὴ βυζαντινὴ λογοτεχνία. Ὑπάρχει πάνω σ' αὐτὸ μιά μικρὴ καί ὄχι συστηματικὴ ἐργασία τῶν Ἑλλήνων ἀστῶν καί κυρίως —πάλι— τῶν ξένων. Στίχοι βυζαντινῶν ποιημάτων πού γίνονται στίχοι δημοτικῶν τραγουδιῶν, στίχοι ἀπὸ βυζαντινὰ ποιήματα πού σχεδόν αὐτοῦσιοι ἐπαναλαμβάνονται σέ ποιήματα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας. Μερικά —ἐδῶ κι ἐκεῖ— ἔχει σημειώσει ὁ Λεγκράν. Μεταφέρω ἑνδεικτικὰ τοὺς πρώτους στίχους ἀπὸ τὴν βυζαντινὴ *Ἀμαρτωλοῦ παράκλησιν* (12ος αἰώνας):

*Ἐμὲν οὐ πρέπει νά λαλῶ οὐδέ νά συντυχαίνω
οὐ πρέπει ἐμὲν νά βλέπωμαι, οὐ δὲ πάλιν νά βλέπω,
οὐδὲ νά τρέφομαι τροφήν τὴν πρόπουσαν ἀνθρώποις*

πού συσχετίζονται μέ τὸ δημοτικὸ:

*Δέν πρέπει ἐγὼ νά χαίρομαι, μηδὲ κρασί νά πίνω,
μόν πρέπει νά ἔμαι σ' ἐρημίᾳ σ' ἕνα μαρμαροβούνι
νά κοίτομαι τὰ πίστομα, νά χύνω μαῦρο δάκρυ.*

Ὁ Κρουμπάχερ σημείωσε πρῶτος τὶς τρεῖς περιπτώσεις ὅπου γίνεται μνεῖα τοῦ ἀκριτικοῦ κύκλου στό *Βέλθανδρο*. Ἀπὸ τὰ ἀκριτικά ἄλλες δύο τέτοιες περιπτώσεις ἔχουν σημειώσει στά Προδρομικά. Μερικά ἀνάλογα ἔχει σημειώσει ὁ Ξανθοῦδιδης στόν πρόλογο τοῦ *Ἐρωτόκριτου*. Σποραδικὰ μπορεῖ νά βρεῖ κανένας σημειωμένα καί ἄλλα. Ὁ Σμίτ σημείωσε στό *Φλωρο καί τὴν Πλιατζαφλώρα* τὸν ἀκόλουθο στίχο:

*τὴν κρυσταλλίδα τοῦ νεροῦ τὴν παχνοχιονάτην,
πού σχετίζεται μέ τὸ δημοτικὸ:
μωρὴ κρυστάλλα τοῦ νεροῦ καί πάχνη τοῦ χιμῶνα.*

Τὸ μεταφέρω ἐδῶ ἀκριβῶς γιὰ νά δεῖξω πόσο εἶναι τὸ ἀθησαύριστο ὑλικὸ, τόσο γιὰ τὶς βεβαιωμένες περιπτώσεις ὅσο καί γιὰ τὶς ἀμφίβολες.

Τὸ θαυμάσιο αὐτὸ πεδίο συστηματικῆς φιλολογικῆς ἔρευνας γιὰ τὴν ἀναζήτησι στοιχείων τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας πού ἔχουν τὴν προέλευσή τους ἀπὸ τὸ Βυζάντιο —πεδίο σχεδόν παρθένο ὡς τὴν ὥρα— εἶναι ταυτόχρονα πεδίο πραγματικῆς ἀναζήτησης στοιχείων τῆς συνέχειας ἢ τῆς ἀνυπαρξίας συνέχειας τῆς

νέας ελληνικής λογοτεχνίας με την αρχαία ελληνική.

β) Καθορισμός της φύσης και της προέλευσης των στοιχείων της βυζαντινής λογοτεχνίας που περνούν στη νεοελληνική λογοτεχνία: 'Η χριστιανική μεσαιωνική λαϊκή παράδοση, ο βυζαντινός και αραβικός κόσμος της 'Εγγύς 'Ανατολής, οι Πέρσες και οι 'Αρμένιοι, ή ανατολική παράδοση γενικότερα και ο σλαβικός κόσμος.

"Έτσι απομονώνονται τά στοιχεία, ξεκαθαρίζεται αυτό που μπορεί να προέρχεται από την λόγια παράδοση. 'Από τη βυζαντινή λογοτεχνία περνούν στη νεοελληνική μύθοι, όπως η: *Γαϊδάρου, λύκου και άλεπούς διήγησις ώραία*, ή κατοπινή πολυδιαβασμένη *Φυλλάδα του γαϊδάρου*, ή όπως ή πολυδουλεμένη ιστορία *Περί του φρονιμωτάτου φέροντος*. Είναι, λοιπόν, ή λόγια παράδοση, ή αρχαία ελληνική λογοτεχνική συνέχεια, ο Αϊσωπος που φέρνει αυτούς τούς μύθους στη βυζαντινή λογοτεχνία ή ή ανατολική λαϊκή παράδοση; Στόν *Φυσιολόγο* και στά έργα που σχετίζονται μ' αυτόν (*Πουολόγο, Διήγησιν των τετραπόδων ζώων*)—έχουμε σε μορφή διηγηματική-ποιητική τίς γνώσεις των Βυζαντινών για τόν φυσικό κόσμο. Κατεβαίνοντας τά κάτω συναντούμε τίς πηγές των έργων αυτών σε παλιότερα βυζαντινά έργα, *Περί ζώων πραγματείες*. "Αν ήταν δυνατό στό σύνολό τους ή μερικά τά ποιητικά αυτά έργα νά τά συσχετίσουμε στη μορφή ή στό περιεχόμενο μέ κάποιο ανάλογο έργο της αρχαιότητας θά είχαμε ένα στοιχείο της συνέχειας. Μή βρίσκοντας τέτοιο στοιχείο, έχουμε ένα στοιχείο της άνυπαρξίας της συνέχειας.

γ) Ξεχωριστή επισήμανση εκείνων των βυζαντινών στοιχείων που ολοκληρωτικά ή μερικά διατηρούνται ή γονιμοποιούνται ή αναχωνεύονται στη νεοελληνική λογοτεχνική παραγωγή, στη μορφή, στά είδη, στό χαρακτήρα. Δηλαδή: Στιχουργία = τονικός στίχος—δεκαπεντασύλλαβος—δλοκληρωμένο νόημα (φράση) μέσα σε κάθε στίχο, χωρίς διασκελισμό στόν επόμενο—δύο ημιστίχια, μέ τό νόημα του δεύτερου συμπλήρωση, δλοκλήρωση ή επίταση του νοήματος του πρώτου. "Άλλα μορφικά στοιχεία = άκροστιχίδα, άλφάβητος: βυζαντινός «άλφάβητος καταναυτικός» στό δωδέκατο αιώνα—νεοελληνικός «άλφάβητος της αγάπης» στόν 14ο αιώνα και ως τά σήμερα διασωμένα στη λαϊκή ποίηση άλφάβητα της αγάπης. Είδη και χαρακτήρας: παραινεντικοί στίχοι Σπανέα του Γλυκά στόν 12ο αιώνα—κρητικά ποιήματα παραινεντικά Σαχλίκη-Δεφανάρα, 16ος αιώνας. Στίχοι θρηνητικοί του 12ου αιώνα—*Ρίμα θρηνητική* του Πικατόρου, *Άπόκοτος* του Μπεργαδη στόν 16ο αιώνα κλπ. κλπ.

"Όσο τό πρώτο, άλλο τόσο κι αυτά τά δύο πεδία θετικής συστηματικής φιλολογικής εργασίας στίς πηγές και στίς ρίζες της λογοτεχνίας μας είναι ταυτόχρονα πεδία της αναζήτησης των πραγματικών στοιχείων της συνέχειας—της άνυπαρξίας της συνέχειας για την άποψή μας. Μέ αυτήν την αναζήτηση και συστηματοποίηση των συγκεκριμένων λογοτεχνικών στοιχείων για τή λόγια παράδοση δέν απομένει παρά ή έντελώς έμμεση και έντελώς ύστερόχρονη επίδραση πάνω στη νεοελληνική λογοτεχνία έτσι που μέ κανέναν τρόπο νά

μήν μπορεί νά θεωρηθεί άμεσος φορέας στοιχείων της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας στη νεοελληνική λογοτεχνία—νά μήν μπορεί δηλαδή νά θεωρηθεί ο συνδετικός κρίκος ανάμεσα σε δύο λογοτεχνίες. 'Ο καρπός μιās τέτοιας άυστηρά φιλολογικής αναζήτησης και συστηματικής θεμελίωσης και όργάνωσης των στοιχείων που αποδίνει αυτή δέν μπορεί νά είναι παρά ή άπόδειξη του ότι: Μέσα στην πορεία προς την έθνική του αυτοσυνείδηση ο νεοελληνικός κόσμος μένει στό πεδίο της λογοτεχνικής παραγωγής, γενικά της πνευματικής του ζωής, δλότελα ξεκομμένος από την αρχαία ελληνική πνευματική κληρονομιά και ΕΝΤΕΛΩΣ ΞΕΧΩΡΙΣΤΑ από τή λογοτεχνική κληρονομιά: Είδη, χαρακτήρας, εξέλιξη των λογοτεχνικών ειδών, πηγές και καταβολές, τό σύνολο των μορφικών στοιχείων της νεοελληνικής λογοτεχνίας είναι αδύνατο μέ τά νόμιμα μέσα της φιλολογικής έρευνας και όχι μέ άθθαίρετες γενικεύσεις, νά αναχθούν στην αρχαία ελληνική κληρονομιά και νά συνδεθούν μέ αυτή. Ούτε ίχνος επιβίωσης ή ανάμνησης δέν βρίσκεται πουθενά. "Η συνέχεια είναι έδω βαθιά, ριζικά, όργανικά κομμένη. "Η νέα ελληνική λογοτεχνία είναι ή λογοτεχνία ενός δλότελα καινούργιου κόσμου.

Είναι έντελώς άλλο τό ζήτημα αν ο κόσμος αυτός, ο νεοελληνικός λαός, φτάνοντας κάποτε νά πάρει συνείδηση του έαυτού του, τή νεοελληνική έθνική συνείδηση, είχε, όπως έχει και τώρα, κάθε λόγο και κάθε συμφέρον και κάθε δικαίωμα νά άντλήσει από την αρχαία ελληνική κληρονομιά ό,τι είναι δυνατό, ειδικότερα αυτός, νά αξιοποιήσει μέσα στίς συνθήκες τότε, τίς συνθήκες τώρα και τίς συνθήκες αύριο της ζωής του, ζώντας πάνω στόν ίδιο χώρο που σταδιοδρόμησε ο αρχαίος ελληνικός κόσμος και μιλώντας την ίδια γλώσσα. Μιά τέτοια σύνδεση, που άρχισε από τά πρώτα βήματα της νεοελληνικής 'Αναγεννητικής κίνησης και άποκρυσταλλώθηκε σαν όριστικό γεγονός στη ζωή του νεοελληνικού έθνους, στην περίοδο του προεπαναστατικού νεοελληνικού Διαφωτισμού, κάθε άλλο παρά άποδείχνει ή δέν άποδείχνει τή συνέχεια.

Είναι δλότελα φυσικό πώς στό μέτρο που λύνει ικανοποιητικά στό δικό της πεδίο, μέ τά δικά της μέσα, τά δικά της ζητήματα που άνάγονται στό ζήτημα της συνέχειας ανάμεσα στη νεοελληνική λογοτεχνία και την αρχαία ελληνική λογοτεχνία, ή νεοελληνική φιλολογία βοηθάει στό νά ξεκαθαριστεί τό γενικό ιστορικό πρόβλημα της ύπαρξης ή όχι συνέχειας ανάμεσα στους δύο κόσμους και στό νά ξεκαθαριστεί ποιά είναι στην πραγματικότητα—έξω από τή Μεγάλη 'Ιδέα, χωρίς τή Μεγάλη 'Ιδέα—ή έννοια της συνέχειας ή της ιστορικής διακοπής.

Τό μέλλον του λογοτεχνικού παρελθόντος

—Καί πάλι γιά μιά ιστορική ποιητική—

Τά κείμενα πού ακολουθοῦν, μέ τίτλο *Comment parler de la littérature?* παρουσιάστηκαν στό τεῦχος 29 (Μάρτιος 1984) τοῦ περιοδικοῦ *Débat* πού διευθύνεται ἀπό τόν γνωστό ἱστορικό Pierre Nora.

Τό πρόβλημα τῆς λογοτεχνίας καί τῶν χρόνων της —ὄχι μόνο τοῦ παρελθόντος, τῆς ἱστορίας της, ἀλλά καί τοῦ παρόντος καί τοῦ μέλλοντος της— παραμένει «ἀνοιχτό» καί ἐπανερχεται ἐπίμονα, στόν αἰώνα μας τουλάχιστον, ὑπό μορφή διλήματος: συγχρονία ἢ διαχρονία; Ἱστορία ἢ κριτική; Παραδοσιακή (λανθαστική) ἢ νέα (δομική) ἱστορία λογοτεχνίας; Τό ἴδιο ἐρώτημα ἐπανεμφανίζεται λοιπόν στήν ἱστορία —καί στή λογοτεχνία— χωρίς ὥστόσο νά καταλήγει σέ φάρσα· ἴσως γιὰ κάθε φορά οἱ ὅροι τοῦ προβλήματος εἶναι πραγματικά διαφορετικοί.

Σίγουρα δέν βρισκόμαστε πιά στήν ἐποχή τῆς ἀναμέτρησης «παλιᾶς» καί «νέας κριτικῆς» ἢ ὅ,τι αὐτή ἐπικάλυπτε. Ὁ Fumaroli καί ὁ Genette ἀντιμετωπίζουν σήμερα τό λογοτεχνικό παιχνίδι μέ τούς ὅρους τῆς παράδοσης τῆς ρητορικῆς (ἢ ἱστορίας τῆς ρητορικῆς) καί τῆς ιστορικῆς ποιητικῆς ἀντίστοιχα. Αὐτό τροπο-

ποιεῖ ἤδη αἰσθητά τήν ὅλη προβληματική γιά τό λογοτεχνικό φαινόμενο.

Πλήρης καί ἀναγκαῖος σχολιασμός τῶν βασικῶν προβλημάτων πού τίγονται σέ πολλά σημεία τῆς συζήτησης θά ἐπιμήκυνε κατά πολύ τό ἤδη ἐκτεταμένο —γιά τό χώρο ἑνός περιοδικοῦ— κείμενο· ἀναβάλλεται λοιπόν γιά τό προσεχές μέλλον ἡ κριτική ἀποτίμηση τοῦ παρατιθέμενου διαλόγου καί, ἰδιαίτερα, ἡ ἀνάπτυξη τῆς κατά Ζενέτ ιστορικῆς ποιητικῆς. Καθώς ἡ ἀντιπαράθεση Φυμαρολί/Ζενέτ ἀποτελεῖ ὀργανική συνέχεια τῆς διαμάχης Πικάρ/Μπάρτ, δηλαδή τήν προϋποθέτει, παραπέμπουμε, πρὸς τό παρόν, τόν ἀναγνώστη στό κείμενο τοῦ Μπάρτ *Ἱστορία ἢ λογοτεχνία;* καί στό συνοδευτικό μας ἄρθρο *Ἱστορία λογοτεχνίας καί ἱστορική ποιητική*, περ. Ὁ Πολίτης, τεύχ. 47-48 (1982).

“Torniamo all' antico, sarà un progresso”, λέει συχνά ὁ Ζενέτ, μέ τό μονίμως παραδιακό ὕφος του· ἢ ἀλλιῶς: τό παρελθόν φωτίζει τό παρόν —καί ἀντίστροφα— καί ‘σημαίνει’ τό μέλλον.

Λ.Τ.

ΠΩΣ ΝΑ ΜΙΛΗΣΟΥΜΕ ΓΙΑ ΤΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ;

ἀνταλλαγή ἀπόψεων ἀνάμεσα στόν Gerard Genette καί τόν Marc Fumaroli

μετάφραση: Λίζυ Τσιριμώκου

Οἱ λογοτεχνικές σπουδές βρίσκονται σέ μιά καμπή· ἐπαναλαμβάνουμε τή διάγνωση ἑνός βιβλίου πού τό ἴδιο συνιστᾷ ἐγγλωττο παράδειγμα τῶν ἐρωτημάτων αὐτῆς τῆς στιγμῆς: «Οἱ φορμαλισμοί, ἐδῶ καί εἴκοσι χρόνια στήν ἐξουσία, δείχνουν σημάδια κούρασης» (Antoine Compagnon, *La Troisième République des Let-*

tres, 1983). Πανηγυρικά ἐκτοπισμένη ὡς χθές ἀπό τήν ἀναζήτηση μιᾶς θεωρίας τῆς λογοτεχνίας, ἡ ἱστορική προσέγγιση ἐπανερχεται μέ ὄρμη. Ἀνάμεσα στίς πρόσφατες μελέτες πού ἐπανεδώσαν αἴγλη σ' ἕνα διασπρόμενο κλάδο ἀπό τίς πύο ἀξιοσημείωτες καί συζητημένες ὑπῆρξε ἀναμφίβολα ἡ ἐργασία τοῦ Μ. Φυμαρολί,

L' Age de l' éloquence (1980).¹ Μας φάνηκε ενδιαφέρον να αντιπαραθέσουμε την άποψη του με την αντίστοιχη του Ζ. Ζενέτ, ενός από τους διαπρεπέστερους υπέρμαχους του ρεύματος που καθιερώθηκε ν' αποκαλούμε 'νέα κριτική': ο Ζενέτ διασταυρώνει αδιάλειπτα το στοχασμό του έρευντή της ποιητικής με την ιστορική ανάλυση, από τα *Μιμολογικά* (*Mimologiques* 1976) ως τα *Παλίμψηστα* (*Palimpsestes*, 1982) —για να μην αναφέρουμε παρά τα πιο πρόσφατα έργα του. Ζητήσαμε λοιπόν και από τους δύο ν' απαντήσουν στα ακόλουθα έρωτήματα:

- α) *Πώς αντιλαμβάνεστε τη γενική ανικανοποίηση που προκαλούν οι μέθοδοι και τα αποτελέσματα της θεωρίας της λογοτεχνίας και ποιός θα ήταν ο απολογισμός της 'νέας κριτικής' που θα επιχειρούσατε; Τι νομίζετε ότι πρέπει να μείνει ως ίχνος, κερτημένο ή κληρονομιά από αυτήν;*
- β) *Όλοι συμφωνούν, καθώς φαίνεται, ως προς ένα σημείο: δεν πρόκειται για την επάνοδο σε μία παρωχημένη, κατά Λανσόν, ιστορία λογοτεχνίας. Τότε όμως ποιά ιστορία λογοτεχνίας; Ένας εξωτερικός παρατηρητής έχει την αίσθηση ότι, απλούστατα, οι ιστορικοί της λογοτεχνίας μελέτησαν τους ιστορικούς και προσπαθούν ν' αντλήσουν όφελι από αυτή τη διδασκαλία για δική τους χρήση. Με αυτές τις προϋποθέσεις, ποιά ιδιαιτερότητα διατηρεί η ιστορία λογοτεχνίας σε σχέση με τη γενική ιστορία, αν βέβαια πρέπει να διατηρεί κάποια ιδιαιτερότητα;*

* * *

Μάρκ Φυμαρολί:

Στα έρωτήματα του περιοδικού θά ήθελα να προτάξω ένα προκαταρκτικό έρωτημα από το οποίο μού φαίνεται ότι, λογικά και ήθικα, εξαρτώνται: υπάρχει ή δυνατότητα σήμερα να μελετούμε και να διδάσκουμε τη λογοτεχνία; Αν ως προς το σημείο αυτό υπάρχει αμφιβολία, παλιά και νέα κριτική, ιστορία και θεωρία της λογοτεχνίας, ή μιά δίπλα στην άλλη άπορριπτονται συλλήβδην ως ματαιόδοξες. Αν όμως δεν αμφιβάλουμε γι' αυτό, δεν είναι άνοφελο να πούμε γιατί. Η απάντηση στα έρωτήματα του περιοδικού θ' αποκτήσει έτσι μεγαλύτερη σαφήνεια.

Μιά ισχυρή καχυποψία συνοδεύει το λογοτεχνικό φαινόμενο, πότε φιλοσοφική, πότε θεολογική: από τον 10^ο αιώνα αυτή συνοψίζεται σε δύο αιτιάσεις: το λογοτεχνικό φαινόμενο δεν είναι επιστημονικό, δεν είναι δημοκρατικό. Όπως τό δείχνει ή πρόσφατη μελέτη του Αντουάν Κομπανιόν, ό,τι συμβατικά αποκαλούμε «παλιά ιστορία λογοτεχνίας», κατά Λανσόν, ήταν μιά επίδειξη δεξιοτεχνίας με άπώτερο σκοπό ν' απαλλάξει τις 'άνθρωπιστικές σπουδές' από τις συνέπειες της διπλής αυτής τρομοκρατίας, με τίμημα όρισμένες θυσίες μακροπρόθεσμα καταστροφικές. Μπορεί ή επίδειξη αυτή ν' ανήκει στο παρελθόν, σήμερα πάντως οι δύο τρομοκρατίες είναι πιο λυσσαλέες παρά ποτέ.

1. *Η εποχή της εύλωπτίας*, έκδ. Droz, 1980, 1984². Πρόκειται για την όγκώδη διδακτορική διατριβή (900 σχεδόν σελίδων) ό,τι ακριβώς, στο πλαίσιο της γαλλικής πανεπιστημιακής κοινότητας, ονομάζεται χαρακτηριστικά «ρανέ» του Marc Fumaroli, ή όποια φιλοδοξεί να είναι —όπως αναφέρει ό ίδιος στην Εισαγωγή του— «συμβολή στην ιστορία της ρητορικής της νεότερης Εύρώπης», πρόθεση που υποδηλώνεται άλλωστε και από τον υπότιτλο της εργασίας: *Rhetorique et "res litteraria" de la Renaissance au seuil de l' époque classique*.

Έκείνη που άμφισβητεί την «παλιά λογοτεχνία» εν όνοματι της «επιστημονικότητας» στηρίζει τό παιχνίδι της σε μιά επιστημολογική σύγχυση, ή όποια είναι τόσο πιο διαδεδομένη κι επίμονη όσο είναι στοιχειώδης. Σ' ένα από τά δοκίμιά του για τόν Βίκο, ό Sir Isaiiah Berlin, αντικρούοντας την ψευδο-διαμάχη των δύο πολιτισμικών περιοχών, της επιστημονικής και της λογοτεχνικής, που εισήγαγε ό C.P. Snow, επαναφέρει τη συζήτηση στο πραγματικό της πεδίο: πρόκειται για δύο τρόπους γνώσης, οι όποιοι δεν συνιστούν δίλημμα, αλλά διαφορά αντίληψης ανάμεσα σε δύο τάξεις του γνωστικού αντικειμένου. Ένόσω δεν αποδεχόμαστε την προφάνεια και την de facto και de jure συνύπαρξη αυτών των δύο τάξεων της γνώσης, όσο θά υποθέτουμε ύποκριτικά ότι ό κόσμος είναι ιδεωδώς όμοιογενής και, σε τελευταία ανάλυση, γνωρίσιμος μόνο μέσω της μεθόδου και μόνο μέσω του μοντέλου των φυσικών επιστημών, ή περιοχή που εκχωρείται στη λογοτεχνία, στη μελέτη της, στη διδασκαλία της, θά συρρικνώνεται συνεχώς σαν «μαγικό δέρμα», όποιες και άν είναι οι παραχωρήσεις που κάνουν οι «άνθρωποι των γραμμάτων» στην τρομοκρατία της επιστημονικής αλήθειας ή της ιδέας που σχηματίζουν γι' αυτήν.

Γιατί ένα από τά στοιχεία του προβλήματος, και όχι από τά ήσσονα, είναι ό κάπως φανταστικός επιστημονισμός πολλών «άνθρώπων των γραμμάτων», ό όποιος τους ώθει να αυτοτιμωρούνται και να τιμωρούν τους κλάδους τους για χάρη ενός ειδώλου που οι «επιστήμονες» δεν αναγνωρίζουν ως δικό τους και τό όποιο θά προκαλούσε μάλλον τό μειδιάμα τους. Γεγονός είναι όμως ότι τό λογοπαίγνιο γύρω από την «επιστήμη» και τό «επιστημονικό», που επιτρέπει να συμπιέζονται στην ίδια μεθοδολογική και θεσμική μήτρα κλάδοι των όποιων τό αντικείμενο είναι ριζικά διαφορετικό, τοποθετεί τη λογοτεχνία σε μιά θλιβερή θέση άμυνας, τη μελέτη της λογοτεχνίας στην επιστημολογική άοριστία και τη διδασκαλία της λογοτεχνίας στην αυτοαποστροφή. Τό γεγονός ότι ή λογοτεχνική γνώση και ή επιστημονική είδημοσύνη εξαρτώνται από δύο θεωρήσεις του πραγματικού, και μάλιστα δύο είδη του πραγματικού έντελώς διακριτά, δεν συνεπάγεται ότι ή πρώτη, εκχωρούμενη στο ά-λογο, είναι άμοιρη μεθόδου και άσπρότητας. Οι πρόσφατες έρευνες σχετικά με τη ρητορική, και ειδικότερα με τόν modus rhetoricus που κατά την άποψη των Kristeller, Garin, Vasoli, Trinkaus —ιστορικών των ιδεών— διέπει την εγκύκλια παιδεία της Αναγέννησης, θά μπορούσαν να οδηγήσουν σε κάποια διασάφηση αυτού του σημείου. Όλοένα και καλύτερα φαίνεται ότι ή επιστημονική μέθοδος, έτσι όπως αρχίζει να καθορίζεται στο 12^ο αιώνα, δεν είναι καταρχήν παρά μιά ειδικευμένη όψη που άποσπάζεται από μιά επιστημολογία και μιά μεθοδολογία, που σήμερα θά χαρακτηρίζαμε ως «λογοτεχνικές», των όποιων προσπαθούμε να επανεύρουμε τό χαμένο ή έκτροχιασμένο νόημα και των όποιων την πλήρη άπεικόνιση επιχείρησε ν' άποκαταστήσει ήδη ό Βίκο στα τέλη του 12^ο αιώνα. Η αλήθεια για τόν «ρητορικό τρόπο» είναι θυγατέρα του διαλόγου άνάμεσα σε ύποκείμενα όμιλούντα και σημαίνοντα, εν δράσει, με προοπτική, σε μιά ύποκειμενική και ζωτική σφαίρα, όπου τίποτε ποτέ δεν είναι πάγιο, όπου τά «δεδομένα του προβλήματος» είναι στην ουσία ανεξάντλητα και όπου ή καλύτερη επιλογή —άκόμη και προικισμένη με τη δύναμη της πειθοής που μπορεί να φανεί πρόσκαιρα καθοριστική— ύπόκειται σε αντίλογο, σε έρμηνεία, σε μεταγενέστερες προσεγγίσεις. Στο πλαίσιο του επιστημονικού καθεστώτος, κληρονόμος αυτού

τοῦ «ρητορικοῦ τρόπου» ἡ λογοτεχνία παραμένει τὸ *ἐργαστήρι τοῦ ἀληθοφανοῦς* καί, ὅποια καί ἂν εἶναι ἡ περιθωριακότητα στήν ὁποία περιέπεσε, ἐξακολουθεῖ νά μένει τὸ κινητὸ κέντρο καί τὸ σημεῖο σύγκλισης ὅπου ἡ πολλαπλότητα τῶν ὁμιλούντων προσώπων καί τῶν ἐπιμέρους ἀληθειῶν τους ἐπιχειρεῖ νά διαμορφώσει μιὰ σύνθεση, νά χαράξει μιὰ κοινὴ διασταύρωση. Γιά τὸ σκοπὸ αὐτὸ διαθέτει μιὰ παράδοση *καθολικὴ* σέ ὀρισμένα σημεῖα, *μερικὴ* σύμφωνα μέ ἄλλες ἀπόψεις, σχετικὲς μέ τὰ ἔθνη, τίς θρησκευτικὲς καί γλωσσικὲς σφαῖρες, πλούσια σέ κοινούς τόπους, σέ εἶδη καί τρόπους ἔκφρασης, σέ τεχνάσματα καί σχήματα τοῦ διαλογικοῦ λόγου, τῶν ὁποίων ἡ σχετικὴ σταθερότητα καθοδηγεῖ καί διαμορφώνει τὸν ἀτέλετο μεταμορφισμό τῶν ἀνθρωπίνων καταστάσεων καί τοὺς ἐπιτρέπει νά αὐτοστοχάζονται, νά ἀλληλοαναγνωρίζονται, νά κατανοοῦνται ἀμοιβαῖα κατὰ κάποιον τρόπο. Ἡ ρητορική καί ἡ ποιητικὴ ἐπιχειροῦν μέ τὴ σειρά τους νά κατονομάσουν, νά ταξινομήσουν καί νά ἐρμηνεύσουν ταυτόχρονα τίς σταθερὲς καί τίς μεταβλητὲς αὐτῶν τῶν διαδικασιῶν τοῦ διαλόγου. Τοῦτο προϋποθέτει γιὰ τὴ μελέτη τῆς λογοτεχνίας ὅτι αὐτὴ τρέφεται ἀπὸ ὅ,τι γίνεται ἀντικείμενο στοχασμοῦ καί γράφεται στοὺς ἀδελφοὺς-κλάδους, ἱστορία, φιλολογία, γλωσσολογία, ἐθνολογία, ἀνθρωπολογία, κοινωνιολογία, ἀλλὰ μέ τὸν ὄρο νά μὴν τίς λαμβάνει ὑπόψη κατὰ γράμμα, ὅταν ἰσχυρίζονται ὅτι εὐθυγραμμίζονται μέ τίς φυσικὲς ἐπιστῆμες καί τρομοκρατοῦν ἀπὸ τὸ ὕψος τῆς «ἐπιστημονικότητάς» τους τὴ λογοτεχνικὴ Σταχτοπούτα.

Ἐνας ἀπὸ τοὺς ρόλους πού ἀνατίθενται στὴ λογοτεχνία καί σέ ὅσους |τὴ|μελετοῦν στήν ἐποχὴ τῶν ἐπιστημονικῶν ἰδεολογιῶν, θά ἔπρεπε νά εἶναι ἡ ὑπόμνηση πρὸς τίς ὑπερφιάλες αὐτὲς ἀδελφές ὅτι ἀνήκουν καί οἱ ἴδιες, καθὼς τὸ γνωρίζουν οἱ καλύτεροὶ ἐκπρόσωποι τους, στὸ χῶρο τῶν ἀνθρωπιστικῶν ἐπιστημῶν καί ὄχι στὸ χῶρο τῶν ἐργαστηρίων καί τῶν ἀστεροσκοπείων. Ὅλη αὐτὴ ἡ οἰκογένεια ἔχει ὡς ἀντικείμενο τὴ φαινομενολογία τοῦ *homo oeconomicus*, δηλαδή τοῦ πιό φευγαλέου, ἑτερόκλητου καί ἀσύλληπτου *ὑποκειμένου*, τὸ ὁποῖο παρ' ὅλα αὐτὰ ἐπιδέχεται διασαφήσεις, ἀρκεῖ νά περιοριστοῦμε στοὺς ὄρους πού προσεδιάζονται σ' αὐτὸ τὸ ὑποκείμενο. Καί ὅλη αὐτὴ ἡ οἰκογένεια πού ἔχει κατασκηνώσει, θέλοντας καί μὴ, στήν πατρογονικὴ περιοχὴ τῶν «παλιῶν ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν» διαπρέπει σέ τελευταία ἀνάλυση στὸ δοκίμιο ἢ, ἂν προτιμᾶτε, σέ ἐρευνητικὲς ἀσκήσεις, ὅπου ἡ φαντασία, τὸ ταλέντο, ἡ λογοτεχνικὴ καί ἱστορικὴ παιδεία, τὸ ὕψος (ἀλλὰ καί ἡ αἴσθησις τῆς *εὐκαιρίας*, *καιρός* καί *πρέπον* ταυτόχρονα) ἐκτιμῶνται γιὰ νά *πετύχουν τὴν πειθῶ* τόσο ὅσο καί ἡ ἀσθηρότητα τῆς μεθόδου καί ἡ στιβαρότητα τῆς πληροφορίας, πράγματα πού θεωροῦνται αὐτόνοητα. Συμβαίνει δηλαδή ἡ λογοτεχνία καί τὸ «λογοτεχνικόν» —συνώνυμο τῶν μεγαλόσχημων ἀσαφειῶν— νά χρησιμοποιοῦνται ὡς ἄλλοθι καί ὡς ἀποδιοπομπαῖοι τράγοι ἀπὸ τὴν καλυμμένη ρητορικὴ τῶν ἀνθρωπιστικῶν ἐπιστημῶν. Τοῦτο τρέφει τὴν αὐτοπεποίθησι αὐτῶν τῶν ἐπιστημῶν, τὴν πίστη τους γιὰ τὴ νεωτερικότητά τους· τοῦτο βλάπτει πολὺ τὴ λογοτεχνικὴ Σταχτοπούτα πού, στίς μέρες μας, κλίνει ὑπερβολικὰ πρὸς τὸ μαζοχισμό καί μάλιστα στὴ μορφὴ ἐκείνη τοῦ μαζοχισμοῦ πού συνίσταται στὸ νά μὴ βλέπει τὸν ἑαυτὸ της παρά μόνο μέσα ἀπὸ τὰ μάτια τοῦ ἄλλου.

Καί ὁμως αὐτὴ τὴν κακομοῖρα, φορτωμένη ἤδη μέ ὄλες τίς ἀμαρτίες τοῦ ὑποκειμενισμοῦ, τὴν κατηγοροῦμε ἐπιπροσθέτως ὅτι εἶναι ἡ «Μαριτόρνα» μόνο

τῶν πλούσιων καί τῶν ἰσχυρῶν, στὴ διάθεση τῆς *conspicuous leisure* (σκανδαλώδους σχολῆς) τους καί χρησιμοποιοῦμενη γιὰ τὴ διαίωσή της! Πίστευε ὅτι θά ζήσει ἀπὸ τὸ κοινόν, ἡ λογοτεχνία! Κι ἐκεῖνοι πού τὴ μελετοῦν καί τὴ διδάσκουν πίστευαν ὅτι ἂν ἀποδώσουν στὸ κοινόν ὅ,τι αὐτὸ μονίμως διεκδικοῦσε καί ἐπικροτοῦσε μέσω ἑνὸς ἀδιάκοπου δημοψηφίσματος. Στὸ κεφάλαιο XXXII τοῦ πρώτου βιβλίου τοῦ *Δόν Κιχώτη*, βλέπουμε τὸν ἱερέα νά 'ἐτάζει' τὸν ξενοδόχο, τὴ γυναῖκα του, τὴν κόρη του καί τὴ δούλα Μαριτόρνα. Ὅλοι συμερίζονται τὸ πάθος τοῦ Δόν Κιχώτη, πού δέν ἀνήκει πάντως στὸν δικὸ τους κόσμον, γιὰ τὰ ἵπποτικά ἀφηγήματα:

«Στὸν καιρὸ τοῦ θερισμοῦ, ἀφηγεῖται ὁ ξενοδόχος, πολλοὶ θεριστάδες ἐρχονται καί μαζεύονται ἐδῶ στίς γιορτάρες μέρες καί ἀνάμεσά τους πάντα βρίσκεται κάποιος πού ξέρει νά διαβάξει καί αὐτὸς παίρνει στὸ χέρι ἕνα ἀπὸ τὰ βιβλία κι ἐμεῖς, πάνω ἀπὸ τριάντα ἀνθρώποι, καθόμαστε γύρω του καί τὸν ἀκοῦμε μέ τέτοια εὐχαρίστηση σάν νά ξαναγεννιόμαστε».

Αὐτοὶ οἱ ταπεινοὶ ἀναγνώστες καί ἀκροατὲς εἶναι πιό συνετοὶ ἀπὸ τὸν εὐγενὴ Δόν Κιχώτη. Δέν φτάνουν στὸ σημεῖο νά μιμοῦνται τὴ μυθοπλασία (fiction). Ἀπεναντίας, τὰ βιώματά τους χρωματίζονται ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἀφηγήματα πού ἐνισχύουν τὴν κλίση τοῦ ξενοδόχου πρὸς τὴν παραφορά, τὴν κλίση τῆς Μαριτόρνας πρὸς τοὺς ἔρωτες καί τὴ φυσικὴ τρυφερότητα τῆς κόρης τοῦ ξενοδόχου. Ὅλοι τους γεύονται τίς πιὸ ἐξευγενισμένες μορφές τῆς ψυχαγωγίας καί τῆς καλλιεργημένης εὐαισθησίας μέ τὴ διαμεσολάβηση τῆς λογοτεχνίας. Ὁ ἱερέας, πού θεωρεῖ αὐτὰ τὰ ἀναγνώσματα ἀφελή, προτιμᾷ τὴν πιό περιπλοκή, πιὸ 'μοντέρνα' νοβέλα *El Curioso Impertinente* (Ὁ περιεργὸς ἀστόχαστος), ὅπως ἀκριβῶς ὁ ἐπίσκοπος Jacques Aymoi προτιμοῦσε τὰ *Κατὰ Δάφνιν καί Χλόην* ἀπὸ τοὺς διάφορους *Amadis*. Διαβάζει μεγαλόφωνα σέ ὄλους τὴ νοβέλα καί τὴ βρίσκουν τῆς ἀρεσκείας τους. Θά ἔλεγα ὅτι αὐτὸ τὸ ἐπεισόδιο «ἐγκιβωτισμοῦ» τοῦ *Δόν Κιχώτη* ἀποτελεῖ ἕνα εἶδος ὀρισμοῦ τῆς λογοτεχνικῆς γνώσης, *δυνάμει* κοινὸ τόπο καί κοινὸ ἀγαθὸ ὅλης τῆς ἀνθρωπότητας, τῆς ὁποίας σέ τελικὴ ἀνάλυση κατέχει τὴ θεμελιακὴ καί μορφοποιούσα ἀρχή. Κέρως ἀμαλθείας τοῦ φαινομένου πού ὁ Βίκο ὀνομάζει «καθολικὲς ἐννοεῖς (universalia) τοῦ φανταστικοῦ», ἡ λογοτεχνικὴ γνώση λιγότερο ἀντανακλᾷ τὸ διυποκειμενικὸ πραγματικὸ καί περισσότερο τὸ συγκροτεῖ χορηγώντας του ρητὴ καί μεταδόσιμη μορφὴ καί σημασία. Οἱ ἰδεότυποι, οἱ ἀρχετυπικὲς καταστάσεις, τὰ ἀναγνωρίσιμα πάθη καί συναισθήματα πού ὀργανώνουν τὴν ἀντίληψή μας τῶν ὄντων καί τοῦ ἴδιου τοῦ ἑαυτοῦ μας, πού ἐπιτρέπουν μέ μιὰ λέξη, μ' ἕναν ὑπαινιγμό, τὴν ἀναγνώριση —μαζὶ μέ τοὺς ἄλλους— τῆς ἐρμηνείας τῶν συμπεριφορῶν, τὴν ἐξομολόγηση τοῦ ἡδῆ-γνωστοῦ καί τοῦ ἡδῆ-βιωμένου, ὅλα αὐτὰ σήμερα, ὅπως καί ἄλλοτε, μᾶς προσφέρονται ἀπὸ τὴ λογοτεχνία. Δέν ὑπάρχει κοινότερο σχῆμα λόγου γιὰ μᾶς τοὺς Γάλλους ἀπὸ τίς ἐκφράσεις «Εἶναι Δόν Ζουάν, εἶναι Ταρτοῦφος, *femme savante*, Charlus, εἶναι Μποβαρῦ». Ἀναμφίβολα πρόκειται γιὰ τὸ «βαθμὸ μηδέν» τῆς λογοτεχνικῆς γνώσης, ὁ ὁποῖος ὡστόσο μᾶς προἰδεάζει γιὰ τὸ τί θά μπορούσε αὐτὴ νά εἶναι στὸν ὑψηλότερο βαθμὸ τῆς ἔκτασης καί κατανόησής της. Ἄλλα *μέσα* (media) μποροῦν ν' αὐξήσουν τὴ δυνατότητα ἐξάπλωσης τῶν «καθολικῶν ἐννοιῶν τοῦ φανταστικοῦ», ἡ λογοτεχνία πάντως, κληρονόμος τῶν μυθολογιῶν, παραμένει τὸ ἔσχατο ἀπόθεμα καί ἡ ἔσχατη ἐγγύηση τῆς ποιότητας

καί τῆς γονιμότητας τῆς ἀλληλογνωριμίας τῶν ἀνθρώπων. Ἡ κοινωνιολογική ἢ ἐθνολογική παρατήρηση, ἐκτός ἂν κλίνει πρὸς τὴ μεριά τῆς αὐτοβιογραφίας, δὲν θά μπορούσε, ὅπως ἡ λογοτεχνία, νά γνωρίσει καί νά φωτίσει «ἀπὸ μέσα» τὸ πῶς ἐλεύθερο ὑποκείμενο, ἐννοῶ τὸν ἀναγνώστη. Αὐτὸ εἶναι τὸ χάρισμα τῆς ἀνα-γνώρισης, χάρισμα πού προσιδιάζει μὲν στὴ λογοτεχνία, ἀλλὰ δὲν ἀποτελεῖ ἰδιοκτησία κανενός. Ὅλοι οἱ εἰδικευμένοι στὶς ἀνθρωπιστικές ἐπιστῆμες σὲ μεγαλύτερο ἢ μικρότερο βαθμὸ μοιράζονται καὶ ἀπολαμβάνουν σιωπηρὰ τὴ γονιμότητά του. Ἄν δὲν εἶναι τόσο διαδεδομένο ὅσο τοῦ ἀρμόζει — τὸ χάρισμα αὐτὸ τοῦ ἐπιτρέπει νά ἀναγνωρίζεται καὶ νά κατονομάζεται τὸ ἄγνωστο—, τοῦτο δὲν παρέχει τὸ δικαίωμα νά τὸ ὑποτιμοῦμε, προτρέπει, ἀντίθετα, νά τὸ μελετοῦμε καὶ νά τὸ διδάσκουμε μὲ γονιμότερο τρόπο.

Τώρα αἰσθάνομαι πῶς ἄνετα γιὰ ν' ἀπαντήσω στὰ ἐρωτήματα τοῦ περιοδικοῦ. Ἐναν ἀπολογισμό τῆς 'νέας κριτικῆς'; Σὲ ἀντιπαράθεση μὲ τὴν «παλιά ἱστορία λογοτεχνίας» πού φιλοδοξοῦσε νά ὑποκαταστήσει, διαπιστώνω ὅτι ἡ νέα κριτικὴ δὲν ἔχει οἰκοδομηθεῖ τίποτε πού μπορεῖ ν' ἀναπληρώσει τὸ θεσμὸ, τὴ μέθοδο, τὰ ἐργαλεῖα δουλειᾶς πού κληροδότησε ὁ 'μπαρμπαν-Λανσόν'. Ἡ ἀπώλεια ἀπεναντίας εἶναι προφανής. Τὸ κύρος τῶν λογοτεχνικῶν σπουδῶν στὰ μάτια τοῦ κοινοῦ καὶ ἡ ἀπλή παιδαγωγικὴ πρακτικὴ τους κακὸπαθαν. Ἐνα χάσμα δημιουργήθηκε ἀνάμεσα στὸν κόσμο τῶν 'κλειστῶν σεμιναρίων' καὶ στὴ σχολικὴ ἐπικράτεια, περιφρονημένη ἢ κατακλυζόμενη ἀπὸ ἐχειρίδια ἐπιγόνων. Χλευάστηκαν οἱ σειρές ἀναγνωστικῶν τῶν "Castex καὶ Surer" ἢ τῶν "Lagarde καὶ Michard": ἄς τίς συγκρίνουμε μὲ τίς πολυτελεῖς σειρές τῶν Biet, Brighelli καὶ Rispaill στὶς ἐκδόσεις Magnard. Ἡ νέως 'νέα κριτικὴ' θά διαμαρτυρηθεῖ ὅτι δὲν ἐπιδίωκε αὐτὸ. Δὲν θά μιλῆσω καθόλου γιὰ τίς ἐπιπτώσεις πού δημιουργήθηκαν στὶς τάξεις τῶν συγγραφέων, κάπως ἀποσβολωμένων ἀκόμη ἀπὸ τὸν «θεωρητικὸ» πυρετὸ, καὶ στὸ κοινὸ πού ἀνταμειβεῖ θριαμβευτικὰ ὅσους ἱστορικοὺς ἐπανακάμπτουν στὴ βιογραφία. Θέλησαν νά ὑποτιμηθοῦν τὴν παλιά «ἐξήγηση τῶν κειμένων», κληρονόμο τόσο τῆς ρητορικῆς *praelectio* ὅσο καὶ τοῦ φιλολογικοῦ σχολιασμοῦ. Φοβοῦμαι ὅτι τίς περισσότερες φορές ἐκεῖνο πού ὑποτιμήθηκε ἦταν τὸ κείμενο τὸ ἴδιο καθὼς ἀποσπᾶται ἀπὸ τὸν ἴστό, πάντα στὸν ὅποιο ἀναδεικνύεται καὶ ὁ ὅποιος τὸ νοσηματοδοτεῖ (ἀκόμη καὶ ἂν τὸ νόημα αὐτὸ ὑπόκειται σὲ ἀμφισβήτηση), γιὰ νά ὑποκατασταθεῖ ἀπὸ ἓνα ὑποκείμενο (*mons-lexie*) πού ἐναρμονίζεται μὲ τὴν τελευταία ἐπιστημονικὴ ἢ φιλοσοφικὴ «θεωρία»: τοῦτο καταλήγει συχνότατα στὸ νά ἐπανεύρουμε σ' αὐτὸ τὸ ὑποκείμενο τὸ φροῦδικὸ σχῆμα (ἀλγεβροποιημένο ἀπὸ τὸ δόκτορα Λακάν) ἢ τὴ μαρξιστικὴ δραματολογία ἢ, ἀκόμη, μιά ἀκροβατικὴ σύνθεση καὶ τῶν δύο.

Ἐκεῖνο πού ἀποστéγγωσε περισσότερο τὸ χυμὸ τῆς λογοτεχνίας ἦταν ἡ ἐπιστράτευση τῆς ἰδιοφυίας τῆς μυθοπλασίας καὶ τοῦ ὕψους τῆς γιὰ σκοποὺς πού ἀπέβλεπαν νά προικίσουν μὲ οἰκεία χρώματα καὶ ἐνδιαφέροντα τὴν ἀφηρημένη καὶ σκυθρωπὴ παραδοξότητα «θεωρητικῶν» μυθοπλασιῶν δευτέρου βαθμοῦ. Ὅλα ἄρχισαν ἄλλωστε ἀπὸ τὴν μπρεχτικὴ μεταγραφή τοῦ δραματικοῦ ρεπερτορίου: θεωρητικότερες σκηνοθεσίες καὶ αὐθαίρετες ὅσο καὶ παγερές ἀναγνώσεις συναγωνίστηκαν ἕκτοτε γιὰ νά «τρομοκρατήσουν τὸν κόσμο». Ἄς εἶμαστε δίκαιοι. Ὁφείλομε στὸν Μπάρτ, στὸν Ζενέτ, στὸν Τοντόροβ τὸ γεγονός ὅτι ἀντιλήφθηκαν τὸ ψεγάδι τῆς λανσονικῆς πανοπλίας καὶ ἀποκατέστησαν στὴ Γαλλία τὴν τιμὴ τῶν ἀκαδημαϊκῶν ἐρευνῶν στὸ χώρο τῆς ποιητικῆς καὶ τῆς ρητορικῆς. Οἱ

ἐρευνητικὲς αὐτὲς προσπάθειες, ἀφοῦ ἐπὶ μακρὸν ἐπιχείρησαν νά ἐντοπίσουν τὴ γενεαλογία τους, σύμφωνα μὲ τὸ παράδειγμα τοῦ Τσόμσκι, στὸν κύκλο τοῦ Roger Royak καὶ τῶν Ἐγκυκλοπαιδιστῶν, ἀναγκάστηκαν νά ἐπιστρέψουν στὴ «μακρὰ διάρκεια». Θά μπορέσει ἄραγε νά πραγματοποιηθεῖ ἡ συνάντηση μεταξύ μιᾶς ἱστορίας λογοτεχνίας ἀπαλλαγμένης ἀπὸ ἐθνικισμό καὶ ἐπιστημονισμό καὶ μιᾶς «νεοτερικότητας» ἀπαλλαγμένης ἀπὸ τὸν δικὸ τῆς ἰδιότυπο ἐπιστημονισμό, τὸν 'παριζιανισμό' τῆς καὶ τὸ σύμπλεγμά τῆς ἐναντὶ τῆς λογοτεχνικῆς ἱστορικότητας; Θά ἔθετα εὐχαρίστως μιά παρόμοια συνάντηση ὑπὸ τὴν αἰγίδα ἐνός σημερινοῦ 'δασκάλου', τοῦ Paul Bénichou κι ἐνός 'δασκάλου' ἄλλων ἐποχῶν, τοῦ Τζιανπατίστα Βίκο. Ἄπὸ τὸν Μπενισοῦ καὶ ἀπὸ τὸν Βίκο θά ἀποκομίζαμε τὴ δαισιθητικὴ ἀλλὰ ἀλάνθαστη σημασία τῶν χαρακτηριστικῶν γνωρισμάτων πού προσήκουν στὴ λογοτεχνικὴ γνώση καὶ στὴν ἰδιόμορφη παράδοσή τῆς, ὅπως ἄλλωστε τὴ σκιαγράφησε ἔξοχα στὸ ἀριστοῦργμά του ὁ Κούρτιους.² Ὁ ἀντικρίζαμε ἐκεῖνη τὴ *Scienza* (ἐπιστήμη), τὴν πραγματικὰ *Nuova* (Νέα), σὲ ἀρμονικὲς σχέσεις μὲ τὴ συγκριτικὴ ἱστορία τῶν θρησκειῶν, τῶν μυθολογιῶν, τῶν ἰδεῶν, τῶν κοινωνιῶν, τῶν σημειωτικῶν συστημάτων, χωρὶς ἐθνικὲς ἢ μοντερνιστικὲς παρωπίδες, χωρὶς θεωρητικίζουσα ἀνυπομονησία. Μιά *Scienza Nuova* πού, ὅπως ἡ ἀντίστοιχη τοῦ Βίκο, θά εἶναι στὴ βαθύτερη ἔμπνευσή τῆς *ἱστορικὴ φαινομενολογία* τοῦ homo loquens καὶ significans καὶ, στὴν ταπεινότερη ἀποστολή τῆς, τέχνη τῆς ἀνάγνωσης καὶ τῆς ἐκμάθησης, τῆς ἀνάγνωσης τῶν πρωτογενῶν κειμένων, καρποφόρα καὶ καλαίσθητη.

Ζεράρ Ζενέτ:

Στὸ ἐρωτηματολόγιο πού μᾶς ἀπευθύνει τὸ περιοδικό, ἢ ἀκριβέστερα στὴ βάση του, ὑπάρχουν ὀρισμένες προτάσεις τίς ὁποῖες δὲν προσυπογράφω: τοῦ καταλογίζω λοιπὸν ὅτι τίς προϋποθέτει σάν νά ἦταν αὐτονόητη ἢ ἀλήθεια τους. Δύσκολα ἀντιλαμβάνομαι, λόγου χάρι, πού (διάβολε) «οἱ φορμαλισμοὶ» βρίσκονται «ἐδῶ καὶ εἴκοσι χρόνια στὴν ἐξουσία». Ὁ μυστηριώδης πληθυντικός καὶ ἡ φαιδρὴ χρονολογικὴ ἀκρίβεια ἀναφέρονται ἐδῶ, φαντάζομαι, γιὰ νά ἐπιτείνουν τὴν ἀληθοφάνεια τῶν λεγομένων (τὸ «χτένισμα τῆς ἀληθοφάνειας», θά 'λεγε ὁ Μπάρτ),³ τὸ σύνολο ὁμῶς μού φαίνεται ἀπλούστατα ψευδές. Ἀπὸ τὰ 1964 (ἂν μετρῶ καλά), ὅπως καὶ πρὶν ἀπὸ τὰ 1964, ἐκεῖνο πού «βρίσκεται στὴν ἐξουσία», δηλαδή σὲ θέση ἰσχύος στοὺς κύριους στρατηγικοὺς χώρους τῶν λογοτεχνικῶν μας σπουδῶν, εἶναι ἀκόμη εὐρύτατα —στὴ Γαλλία καὶ ἄλλου, ἀλλὰ στὴ Γαλλία περισσότερο ἀπὸ ὅ, τι ἄλλου— ἡ ἱστορία λογοτεχνίας ἔτσι ὅπως συγκροτήθηκε ἄλλοτε ἀπὸ τὸν Λανσόν. Γιὰ ν' ἀποφύγουμε τὰ προβλήματα πού μπορεῖ νά θίγουν πρόσωπα, ἀρκοῦμαι ν' ἀναφέρω ὡς ἐνδειχτὴ τὴ σχεδὸν γενικὴ διαιώνιση (οἱ ἐξαιρέ-

2. Πρόκειται βέβαια γιὰ τὸ κλασικὸ ἔργο τοῦ 'ρομαντιστῆ' Ernst Robert Curtius, *Ἡ εὐρωπαϊκὴ λογοτεχνία καὶ ὁ λατινικὸς μεσαίωνας* (Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter, 1948 — ἀγγλικὴ μετάφραση, 1953 καὶ γαλλικὴ, 1956), τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ ὑποδειγματικὸ σημεῖο σύγκλισης καὶ ἀναφοράς συγκριτικῶν, ἱστορικῶν, κριτικῶν καὶ θεωρητικῶν προσεγγίσεων τοῦ λογοτεχνικοῦ φαινομένου.

3. 'L' effet de réel'. Βλ. τὸ ὁμότιτλο ἄρθρο τοῦ Barthes στὸ περ. *Communications*, τεῦχος 11 (1968) —εἰδικὸ ἀφιέρωμα στὴν ἀληθοφάνεια (vraisemblance)— καὶ, τώρα, στὸν τόμο *Littérature et réalité*, coll. Point, Seuil, 1982. Στὸ ἀφιερωματικὸ τεῦχος τοῦ *Communications* βλ. καὶ τὸ σχετικὸ ἄρθρο τοῦ Genette, 'Vraisemblance et motivation' (ἀναδημοσιεύεται στὸ βιβλίό του, *Figures II*, Seuil, 1969).

σεις πού επιβεβαιώνουν τόν κανόνα είναι πασίγνωστες) τῆς κατάτμησης «κατά αἰώνες» τῶν σπουδῶν καί τῶν θέσεων, γεγονός πού α ριγοί ἐμποδίζει στό πανεπιστήμιο τή δημιουργία μιᾶς θεωρητικῆς καί ὄχι «κατά αἰώνες» διδασκαλίας: πές μου ποιός εἶναι ὁ αἰώνας σου, νά σοῦ πῶ σέ ποιά ἔδρα ἀνήκεις! Ὁ Κομπανιόν ἱστορήσε καλά —μετά τόν Πεγκύ— τήν ἐγκαθίδρυση, ἀπό τόν Lavissé καί τόν Λανσόν αὐτοῦ τοῦ συστήματος ἡγεμονίας τῆς Ἱστορίας πού ὑποκατέστησε μιᾶ προγενέστερη ἀπουσία συστήματος καί, σέ τελευταία ἀνάλυση, μιᾶ προγενέστερη ἀπουσία γαλλικοῦ πανεπιστημίου. Ἐκτοτε, ἡ ἐξουσία δέν ἄλλαξε χέρια. Γιά διάφορους λόγους δέν ἔχω σκοπὸ νά μεμψιμοιρήσω γι' αὐτό, ἀλλά διαμαρτύρομαι ὅταν κάποιος ἰσχυρίζεται ἔντονα τὸ ἀντίθετο.

Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ὅταν θέλουμε (ὅταν πρόκειται) νά ποῦμε πῶς ἕνας κλάδος «παρουσιάζει σημάδια κόπωσης», εἴθιται πάντα ν' ἀρχίζουμε μέ ἰσχυρισμούς τοῦ εἶδους: «βρίσκεται στήν ἐξουσία ἐδῶ καί εἴκοσι χρόνια». Ὑπονοούμενο: ἡ πνευματικὴ του κόπωση συμβαδίζει μέ τήν ὀλική φιλοδοξία του καί τή δίψα του γιά ἐξουσία. Ἐγὼ δέν θά προσθέσω ὅτι ἡ Ἱστορία στήν ἐξουσία, ἐδῶ καί περισσότερο ἀπὸ εἴκοσι χρόνια, τόσο στίς λογοτεχνικές ὅσο καί σέ ἄλλες κοινωνικές ἐπιστήμες, παρουσιάζει σημάδια πνευματικῆς κόπωσης. Τρέφα, ὅπως ὅλοι ὅσο ξέρουν νά διαβάζουν —συμπεριλαμβανομένων καί μερικῶν θεωρουμένων ὡς «φορμαλιστῶν»— τόν μεγαλύτερο θαυμασμό γιά τή Νέα Ἱστορία, ἔτσι ὅπως τή θεμελίωσαν, μετά τόν Μισελέ, ὁ Μάρκ Μπλόκ καί ὁ Λυσιέν Φέβρ κι ἔτσι ὅπως τήν ἀνανεώνουν ἀδιάλειπτα οἱ νόμιμοι καί μὴ διάδοχοί τους. Καί θεωρῶ, ὅπως τό ἔλεγε ἡδη ὁ Μπάρτ, ὅτι ἡ εὐκταία ἀνανέωση τῆς ἱστορίας τῆς λογοτεχνίας θά περάσει μέσα ἀπὸ τή, μερικὴ τουλάχιστον, μεταστροφή της ἀπὸ μιᾶ Ἱστορία συμβαντολογικὴ —ἐδῶ ἄς ποῦμε τή λέξη, περιστασιακὴ, βιογραφικὴ, ἀνεκδοτικὴ— σέ μιᾶ Ἱστορία ἐνδρύτερη σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τὰ ἀντικείμενά της καί περισσότερο φιλοδοξία σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τίς μεθόδους της. Ἡδη ὁ Λανσόν τό ἔλεγε χωρίς στήν πραγματικότητα νά τό κάνει, ὁ Φέβρ τό ὑπενθύμιζε στὸν Μορνέ, ὁ Μπάρτ, πρὶν ἀπὸ λίγο ἀκόμη, ἐπέμεινε σ' αὐτό τό σημεῖο καί, ἀκόμη πιὸ πρόσφατα, ἔτυχε νά ἐπαναλάβω κι ἐγὼ αὐτό τό μοτίβο, τό ὁποῖο δέν θά ἤθελα νά ἐπανεκτήσω ἐδῶ γιά τρίτη ἢ τέταρτη φορά.⁴ Ὅτι τό «πέρασμα» βρίσκεται ἐν ἐξελίξει, τό πιστεύω ἀναντίρρητα καί ἡ παραπάνω πρόταση μοῦ φαίνεται καλὰ ἐπιλεγμένη· ὅτι ὄντως πραγματοποιήθηκε, μοῦ φαίνεται λιγότερο σίγουρο, ἀλλά αὐτό δέν εἶναι ἀκριβῶς δική μου δουλειά καί, κατὰ συνέπεια, δέν μοῦ πέφτει λόγος. Ἡ νέα «στίβη» (ἐνδιαφέρουσα ἢ ἀμφισβητούμενη)⁵ τῆς ἱστορίας τῆς λογοτεχνίας βρίσκεται στὰ χέρια ἐκείνων πού τήν ἀσκοῦν καί ἡ πείρα ἔχει δείξει ὅτι οἱ ἔξωθεν συμβουλές δέν ἀπέδωσαν καί πολύ.

Ἐκεῖ πού μοῦ πέφτει λόγος, ἔχω νά πῶ ὅτι προφανῶς ἡ θεωρία τῆς λογοτεχνίας (ἐφόσον τό ἀμάλαμα ἔγινε ἀπὸ αὐτὴν καί τοὺς διάφορους, πολλούς, ἂν ὄχι ἀναρίθμητους «φορμαλισμούς»), ἡ ὁποία κατὰ πρῶτο λόγο δέν βρίσκεται στήν ἐξουσία —ἐκτός ἂν πρόκειται, γιά νά κάνουμε ἐξαντλητικὴ ἀπαρίθμηση, γιά τοὺς κόλλπους ὀρισμένων ἐξω- ἢ παρα-πανεπιστημιακῶν ὀργάνων, ὅπως στή Γαλλία τό περιοδικὸ *Poétique*, στὸ Ἰσραήλ τό *Poetics Today*, στίς ΗΠΑ τό *New Literary History* (γιά δέξ!), τό *Critical Inquiry* καί ἄλλα δυὸ τρία ἀκόμη—, δέν παρουσιάζει, κατὰ δεύτερο λόγο, σέ μένα τουλάχιστον, κανένα σημάδι κόπωσης.

Ἄλλά ἄς εἴμαστε ἀκριβεῖς στίς διαγνώσεις μας: ἡ θεωρία τῆς λογοτεχνίας παρουσιάζει, ἐδῶ καί πολύ περισσότερο ἀπὸ εἴκοσι χρόνια, σαφῆ σημάδια *θεσι-*

κῆς ἀδυναμίας, πού ὀφείλονται στήν προαναφερθεῖσα κατάσταση: στήν ἡγεμονία τῆς ἱστορικῆς προσέγγισης, ἐνισχυμένης μάλιστα στή Γαλλία ἀπὸ τὴ διατήρηση (νά ποῦμε ὡς σήμερα)⁶ τῆς ὀγκώδους διδακτορικῆς διατριβῆς (*thèse d'Etat*), ἡ ὁποία εὐνοεῖ περισσότερο τὴν ὑπομονετικὴ ἀρχαϊκὴ καί συμπληρωματικὴ ἐργασία παρά τὴν ἀστραφτερὴ θεωρητικὴ τόλμη. Δέν (μοῦ) παρέχει πάντως κανένα σημάδι *πνευματικῆς κόπωσης* καί βρίσκω ἀποκαλυπτικὸ τὸ γεγονός ὅτι διαπρέπει σήμερα περισσότερο μέ μιᾶ σειρά δημοσιεύσεων παρά πανεπιστημιακῶν ἐδρῶν· δέν μπορῶ λοιπὸν νά ἀποδεχθῶ τὸν προτεινόμενο —μᾶλλον: προϋποτιθέμενο, καί ἄρα: ἐπιβαλλόμενο— ὄρο περί «γενικῆς ἀνικανοποίησής πού προκαλοῦν οἱ μέθοδοι καί τὰ πορίσματα τῆς θεωρίας τῆς λογοτεχνίας». Ἄν ὑπάρχει ἀνικανοποίησις, δέχομαι τὴν ὑπόθεση, ἢ μᾶλλον θά τὴ δεχθῶν ἂν ἦταν ὑπόθεση, δέν δέχομαι τὴ *θέση* ὅτι αὐτὴ ἡ ἀνικανοποίησις εἶναι «γενικὴ», ἐφόσον δέν τὴ συμπερίζομαι. Δέν ἰσχυρίζομαι, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὅτι εἶμαι ἀπόλυτα ἱκανοποιημένος ἀπὸ τὴν κατάστασις αὐτῆς τῆς θεωρίας, τίποτε δέν εἶναι ἄλλωστε ἀπόλυτα ἱκανοποιητικὸ, ἀλλὰ ἐπιτέλους, καλῶς ἢ κακῶς, ἡ θεωρία λογοτεχνίας, πού ὅσοι τὴν ἀσκοῦν προτιμοῦν νά τὴν ὀνομάζουν *ποιητικὴ-εὐκαιρία* (ὅπως λέμε) νά ὑπενθυμίσουμε ὅτι τὰ σημάδια ὄχι κόπωσης ἀλλὰ πνευματικῆς ὑγείας, πού παρουσιάζει, τὰ παρουσιάζει ὄχι ἐδῶ καί εἴκοσι χρόνια, ἀλλὰ πάνω ἀπὸ εἴκοσι αἰῶνες—, ἡ ποιητικὴ λοιπὸν, γιά νά τὴν ποῦμε ἐπιτέλους μέ τό ὄνομά της, παρ' ὅλη τὴν περιγραφή πού τῆς ἔγινε, ὅπως θά ἔλεγε κάποιος ἄλλος, στή σύγχρονη ἐποχῇ, δέν αἰσθάνεται καί τόσο ἀσχημα, εὐχαριστῶ σημεῖωστε ὅτι δέν λέω: δόξα τῷ Θεῷ.

Δέν θά ἐπιχειρήσω βέβαια νά καταρτίσω τὸν ἀπολογισμό *in progress* τοῦ κλάδου, ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη ὡς τίς μέρες μας, καί μάλιστα ἕνα *post mortem* ἀπολογισμό, μέ ἄλλα λόγια αὐτογία, ὅπως προ(σ)καλοῦμαι. Γιά τὴ γαλλικὴ ἐπικαιρότητα παραπέμπω λόγου χάρις στὸν κατάλογο τῶν δημοσιεύσεων τῆς σειράς *Poétique* καί, καθὼς δέν εἶμαι σοβινιστής, μιᾶς ἢ δύο ἀκόμη. Πιὸ πρόσφατα δείγματα, στὰ 1983, στὴ σειρά *Ecritures* (P.U.F.) ἡ μελέτη τῆς Susan Suleiman *Roman à thèse*, πού σέ μένα προξενεῖ γενικὴ ἱκανοποίησις, καί στὴ σειρά *Poétique* μιᾶ μελέτη τοῦ Zumthor (*Introduction à la poésie orale*) καί μιᾶ τοῦ Riffaterre (*Sémiotique de la poésie*) ὁ τύπος τὰ ὑποδέχθηκε μέ σωπὴ, τῆς ὁποίας τό βάρος δίνει μιᾶ ἀρκετὰ ἀκριβὴ ἰδέα τῆς «ἐξουσίας» πού μορεῖ ν' ἀσκήσει στὰ μέσα μαζικῆς ἐνημέρωσης τό λόμπι ὅσων ἀσχολοῦνται μέ τὴν ποιητικὴ (πρόκειται πάντα γι' αὐτὴ τὴν ἐνδεικτικὴ ἀντίθεση ἀνάμεσα στήν πνευματικὴ δραστηριότητα καί τὴν κοινωνικὴ

4. Προφανῶς ὁ Genette παραπέμπει στήν ἀνακοίνωσή του *Littérature et histoire*, στὸ συνέδριο τοῦ *Cérisy* (Ἰούλιος 1969) μέ γενικό θεματικὸ πλαίσιο *L'enseignement de la littérature*. Μέ τὸν τίτλο αὐτό, τὰ πρακτικὰ τοῦ συνεδρίου δημοσιεύθηκαν στὰ 1971 (ἐκδόση Plon, ἐξαντλημένη) καί στὰ 1981 (ἐκδόση De Boeck/Duculot)· ἐκτός πρακτικῶν, ἡ συγκεκριμένη ἀνακοίνωσις τοῦ Genette, ἐλαφρὰ τροποποιημένη, μέ τίτλο *Poétique et histoire*, ἀναδημοσιεύεται ἐπίσης στὸ βιβλίο τοῦ *Figures III*, Seuil, 1972.

5. *Lustré*: ἡ γαλλικὴ λέξη παραπέμπει ταυτόχρονα τόσο στὴ λατινικὴ *lustrum* = περιοδικὴ (ἀνά πενταετία) καθαρτήρια τελετὴ, ὅσο καί στήν ἰταλικὴ *lustrò* = φυσικὴ ἢ τεχνητὴ λάμψη, ἀκτινοβολία, λαμπρότητα.

6. Ἡ συνομιλία Genette - Fumaroli πραγματοποιεῖται ἀκριβῶς τὴ στιγμή πού ἕνας νέος νόμος-πλαῖσιο γιά τὰ Α.Ε.Ι. τροποποιεῖ τοὺς ρυθμούς τῶν γαλλικῶν ἀκαδημαϊκῶν κύκλων (συμβαίνουν καί εἰς Παρισίους!) καί κατατρέπει (τό καλοκαίρι τοῦ 1984) στήν κατάργησις τοῦ μακρόβιου καί περιβόητου *Doctorat d'Etat*.

θέση)· υπάρχει κι ένα τρίτο δείγμα του οποίου ξεχνώ τον τίτλο. Εκείνο όμως που δεν ξεχνώ, που δεν θά ήθελα μέ κανέναν τρόπο νά παραλείψω, είναι τό τελευταίο βιβλίο του Paul Veyne γιά τή ρωμαϊκή έρωτική ελεγεία (*L' élegie erotique romaine*) τό όποιο θά μπορούσε κάλλιστα, άν ψάχνουμε γιά «στροφές», νά έρμηνεύσουμε ως σημάδι όχι βέβαια κόπωσης, ούτε —άκόμη λιγότερο— άνικανοποίηση, άλλ' άκριβώς τό αντίθετο, σημάδι ζωρότατου ενδιαφέροντος ενός ιστορικού (άν είμαι καλά πληροφορημένος) γιά τή «θεωρία τής λογοτεχνίας» και, συνακόλουθα, στήν 'άργκό' μας, γιά τήν ποιητική. Διάβασα στόν τύπο μερικές κριτικές γιά τό βιβλίο, αλλά δέν θυμάμαι νά είδα πουθενά νά ύπογραμμίζεται αυτή ή «στροφή», έξίσου σημαντική ώστόσο μέ πολλές άλλες: γιατί βέβαια ό τύπος, θηρευτής στροφών, άν όχι καμπών, δέν ύπογραμμίζει παρά εκείνες πού τον συμφέρει νά ύπογραμμίσει. Άς επιμείνουμε λοιπόν, πρós αντίστάθμισμα, στήν προαναφερθείσα.

Έτσι, έναντι του Κομπανιόν, πού επειδή τάχα κουράστηκε από τήν ποιητική 'περνά' στήν 'Ιστορία (δέν είμαι και τόσο σίγουρος γι' αυτό), νά ένας ιστορικός (τόν όποιο κανείς όμως δέν θά θεωρήσει κουρασμένο από τήν 'Ιστορία) πού 'περνά' στήν ποιητική; 'Ισοπαλία; 'Ισότητα; 'Ισόρροπος άπολογισμός; Δέν τό νομίζω καθόλου και, σέ τελευταία άνάλυση, δέν πιστεύω πολύ σ' αυτούς τούς άπολογισμούς, σ' αυτές τις στροφές, σ' αυτήν τήν πολυπράγμονα ανακύκλωση των ρευμάτων (trends), σ' αυτές τις μικροδονήσεις. Η άποψη μου γιά τήν 'Ιστορία είναι περισσότερο... μπρωντελιανή· θά επανέλθω. Πιστεύω μάλλον ότι ό Βένυ και ό Κομπανιόν θέλησαν, καθένας από τή σκοπιά του (καθένας από τή σκοπιά του άλλου), νά κάνουν μία περιδιάβαση —πράγμα πού δέν είναι καθόλου στροφή—, θά λέγαμε δηλαδή ότι πρόκειται γιά 'άλλαγή κόπωσης', ή όποία άποτελεί πάντα τήν καλύτερη άνάπαυση όταν δέν είμαστε πραγματικά κουρασμένοι. Ο Βένυ τό διατύπωσε καλά κάποτε: ή χρησιμότητα τής 'Ιστορίας είναι νά διασκεδάσει τούς ιστορικούς· ήθελε νά πει: νά τούς κουράζει· τό ίδιο είναι. Ξέρετε λοιπόν τώρα σέ τί χρησιμεύει ή ποιητική. 'Υγιείς κοπώσεις, ψευδο-κοπώσεις· ή άληθινή κόπωση είναι ή άνία.

Κανένας άπολογισμός λοιπόν και, κυρίως, καμιά πρόωξη αυτοψία, αλλά ποικίλα σημάδια καλής πνευματικής υγείας. Άν ήξερα τί είναι φορμαλισμός και, άκόμη περισσότερο, «φορμαλισμοί», δέν θά δίσταζα νά γράψω, εφόσον μάς επιτρέπονται τά πάντα: ό φορμαλισμός (δηλαδή: οί φορμαλισμοί) βρίσκεται (ή: βρίσκονται) σέ πλήρη φόρμα (ή: φόρμες)!

Στό κάτω κάτω, οί φόρμες (οί μορφές) είναι τό αντικείμενό του και κάποιος πρέπει ν' άσχολεϊται και μ' αυτές· μέ τήν άφήγηση, λόγου χάρη —ή όποια ώστόσο δέν είναι παρά ένα παράδειγμα—, έξού ή άφηγηματολογία σέ πλήρη πλανητική έκρηξη: Bal, Cohn, Dällenbach, Hamon, Lejeune, Lintvelt, Prince, Rimmon, Stanzel και άποσιωπώ πολλούς άλλους, αλλά μπορεί κανείς γιά τό θέμα αυτό νά συμβουλευτεί —μιά και δέν θέλω νά τήν επαναλάβω— τή βιβλιογραφία του *Nouveau discours du récit*⁷ (νά τί είχα ξεχάσει προηγουμένως), τό όποιο είναι άπλούστατα, όπως έλεγαν οί παλιοί καλοί μας δάσκαλοι, μιά 'σημερινή παρουσίαση' (έται présente), έξαιρετικά συνοπτική, των έρευνών στήν περιο-

χή τής άφηγηματολογίας, ενός κλάδου μεταξύ άλλων διαφόρων, αντιπροσωπευτικού ώστόσο, τής ποιητικής γενικά. Καί ή παρουσίαση δέν είναι κακή και ύπάρχουν μάλιστα ένας ή δύο Γάλλοι στόν κατάλογο —λέω άκριβώς στόν κατάλογο, χωρίς νά τούς εξαίρω, γιατί δέν βλέπω κανένα λόγο πού νά επιτρέψει, όπως γίνεται τόσο συχνά, νά περιχαρακαθεί ή έρευνα στό πατριο έδαφος. Καί άν προέκυπτε ότι οί καλύτεροι έρευνητές στό χώρο τής ποιητικής βρίσκονται στή Βιέννη ή στό Τορόντο, δέν θά έβλεπα σ' αυτό τό γεγονός κανένα κώλυμα, εφόσον τό άμεσα ζητούμενο δέν είναι ή κατάσταση τής Γαλλίας, αλλά σαφώς ή κατάσταση τής ποιητικής.

Η 'νέα κριτική' είναι άλλο πράγμα. Δέν ύπονοώ μ' αυτό ότι δέν είναι σέ μεγάλη φόρμα· άλλωστε διακρίνουμε κάθε μέρα σημάδια γιά τό αντίθετο. Έπισημαίνω ότι δέν πρέπει επίσης νά συγχέουμε ποιητική και νέα κριτική, άκόμη και άν ή σημερινή αναζωογόνηση τής ποιητικής προήλθε, έδώ και δεκαπέντε χρόνια μάλλον παρά είκοσι (μήν προσθέτουμε και χρόνια κατά βούληση) από μία προσπάθεια υπέρβασης τής εν λόγω κριτικής —τουλάχιστον στή γαλλική της έκδοχή, τήν όποία προφανώς έννοείτε· ή άμερικανική Νέα Κριτική (New Criticism), τήν όποία επίσης θά μπορούσε νά έννοήσει κάποιος, είναι πάλι άλλο πράγμα, αλλά δέν μάς άφορά διόλου· γιά τήν καθαρότητα τής συζήτησης άς τήν άφήσουμε λοιπόν καλύτερα άπέξω. Τέκνο του Σάρτρ και του Μπασελάρ, αλλά και του Ντύ Μπός, του Τιμπωντέ, του Βαλερύ και, κυρίως, του Προύστ και του Μπωντλαίρ, έναντιόν του Σαιν-Μπέβ, κατόπιν έναντιόν του Λανδόν, ή νέα κριτική, όπως τό δείχνει τό όνομά της, είναι κριτική, δηλαδή έρμηνευτική άνάγνωση συγκεκριμένων έργων, θεωρουμένων *στή μοναδικότητά τους*. Πολύ καλά· χρειάζεται μία τέτοια δουλειά και θά χρειάζεται πάντοτε. Ύπέρβαση δέν σημαίνει ταφή και ποτέ δέν θά κουραστώ νά επαναλαμβάνω ότι ή νέα κριτική μάς έμαθε νά διαβάζουμε συγκεκριμένα έργα. Άλλά υπήρξαμε μερικοί πού θελήσαμε νά υπερβούμε αυτή τή μοναδικότητα πρós τήν κατεύθυνση κάποιας γενικότητας: τής γενικότητας *των μορφών ή των περιεχομένων* (συγγνώμη γι' αυτή τή βάναυση αντίθεση) πού υπερβαίνουν τή μοναδικότητα των έργων και των συγγραφέων. Έτσι, θά έτεινα σήμερα νά έρμηνεύσω τήν *ποιητική* ως: μελέτη των δεδομένων τής «διακειμενικότητας» (transstextualité) ή κειμενική υπέρβαση (πρós στιγμήν) των κειμένων· μελέτη γενικών κατηγοριών, ιστορικών και διστορικών, πού προσδιορίζουν διαμέσου των αιώνων (πάλι οί αιώνες!) και των εθνών (πάλι τά έθνη!) τις προϋποθέσεις και τούς τρόπους άσκησης τής λογοτεχνικής δημιουργίας και, άκριβέστερα —νά ίσως ένας «φορμαλιστικός» όρος (Γιάκομπσον)— τή *λογοτεχνικότητα* τής λογοτεχνίας, δηλαδή, κατά τή γνώμη μου, εκείνο πού συντελεί ώστε ή λογοτεχνία, πού είναι διάφορα πράγματα —λόγου χάρη, σημείο των καιρών, έκφραση του άτόμου ή τής κοινωνίας— νά είναι επίσης (μεγάλη κουβέντα!) *τέχνη*.

Λέγοντας αυτά, δίνω τήν έντύπωση ότι συνδέω αυθαίρετα τή λογοτεχνικότητα ή τήν καλλιτεχνικότητα τής λογοτεχνίας περισσότερο μέ τούς γενικούς τροπισμούς της, μέ προβλήματα λογοτεχνικών ειδών, άφηγηματικών τρόπων, κατηγοριών, καθολικών και μόνιμων (ή βραδείας εξέλιξης) γνωρισμάτων, παρά μέ συγκεκριμένα έργα, μολονότι σ' αυτά άκριβώς σαρκώνεται και έκδηλώνεται ή λογοτεχνικότητα —σάν νά ύπληρχε μεγαλύτερη αισθητική άκραίωση στήν «άφήγηση», στήν «τραγωδία», στόν «λυρισμό» παρά στό

7. Τίτλος του τελευταίου βιβλίου του Genette (έκδ. Seuil, 1983), και οργανική προέκταση τής προγενέστερης μελέτης του, *Discours de récit* (στόν τόμο *Figures III*, όπ. παρ., σσ. 65-273).

Μοναστήρι τῆς Πάρμας, στὸν Οἰδίποδα τύραννο ἢ στὴ Θλίψη τοῦ Ὀλύμπιο. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ἀναμφίβολα ἀντίστροφη, ἀλλὰ ἡ —λιγότερο ὑπερβολική— ἀποψη ὅτι ἡ αἰσθητικὴ διάσταση τῶν ἔργων ἀναδύεται μέσα ἀπὸ τὴ σχέση τους μὲ ἄλλα ἔργα εἶναι χαρακτηριστικὴ μιᾶς ὀλόκληρης σύγχρονης σκέψης γιὰ τὴν τέχνη, τὴν ὁποία λαμπρύνουν συγγραφεῖς τόσο διαφορετικοὶ ὅπως ὁ Γόλφιν, ὁ Μαλρώ, ὁ Γκόμπριτς ἢ ὁ Μπόρχες καὶ ἡ *διακειμενικὴ ποιητικὴ* δὲν ἀρνείται τὴν ἐμπνευση ἐκείνη πού παρουσιάζει, γιὰ μένα, τὸ ὕψιστο πλεονέκτημα, ν' ἀποσπᾶ τὸ σχολιαστὴ ἀπὸ τὴ γοητεία τοῦ συγκεκριμένου. Γοητεία παραλύουσα, ἐφόσον τὸ συγκεκριμένο εἶναι *ἄφατο* (δὲν ὑπάρχουν λέξεις παρά γιὰ τὸ γενικό) καὶ ἀπὸ αὐτὴ ἡ προσκολλημένη στό κείμενο (immanente) κριτικὴ δὲν ἐξέρχεται πολὺ συχνά, κουρασμένη ἀπὸ τίς παραπομπές καὶ τίς παραφράσεις, παρά μέσω μιᾶς κατάδυσης στὴ συμβολικὴ ἐρμηνεία —ἐννοῶ μὲ αὐτὸ, ὅποιες καὶ ἂν εἶναι οἱ προοπτικές του, ἕνα τρόπο σχολιασμοῦ πού καθιστᾶ τὸ ἔργο ἕνα *ἀνάλογο* ψυχικῶν ἢ κοινωνικῶν πραγματικότητων, τίς ὁποῖες ὑποτίθεται ὅτι ἐκφράζει—, πρᾶγμα πού μειώνει στό ἐλάχιστο τὴ συμβολὴ τοῦ καλλιτέχνη. Ἄν θέλουμε νὰ δώσουμε στό «φορμαλισμό» ἕνα μαχητικὸ ὄρισμό τὸν ὁποῖο ἀποδέχεται, δὲν πρέπει νὰ ψάξουμε μακρύτερα: εἶναι ἡ ἄρνηση τῆς ἐρμηνείας, *ψυχολογίζουσα ἢ κοινωνιολογίζουσα*, ἡ ὁποία θεωρεῖται ὅτι περιορίζει τὸ αἰσθητικὸ γεγονός.

Ἄναμφίβολα πρόκειται γιὰ μιὰ ἐπιλογή, ὅπως ὁποιαδήποτε ἄλλη, ἀλλὰ πού ἀξίζει ὅσο καὶ ὁποιαδήποτε ἄλλη, καὶ ἡ ποιητικὴ εἶναι ἔτσι ἡ ἐπένδυση αὐτῆς τῆς ἐπιλογῆς, ἕνας τρόπος (μιὰ εὐκαιρία) νὰ μιλήσουμε γιὰ τὴν «ποιητικὴ τέχνη» μὲ ὄρους πού δὲν θὰ εἶναι οὔτε ψυχολογικοὶ οὔτε κοινωνιολογικοὶ στό ἐπίπεδο μιᾶς εὐρύτερης ἀνθρωπολογίας καὶ ἴσως —θὰ ἐπανεῖθω— μιᾶς περισσότερο σημαίνουσας Ἱστορίας. Ἦνας λόγος παραπάνω, ἐν πάσῃ περιπτώσει, γιὰ νὰ παρακάμψουμε τὸν ἀπολογισμό τῆς νέας κριτικῆς» γιὰ τὸν ὁποῖο ἔχουμε κληθεῖ. Δὲν κατάλαβα ἂν ἐπρόκειτο γιὰ ἕνα *ἐπιπρόσθετο* ἀπολογισμό ἢ γιὰ ἕνα ἀπολογισμό *στὴ θέση* τοῦ ἀντίστοιχου τῆς ποιητικῆς: ὄχι μόνον ἡ νέα κριτικὴ δὲν βρίσκεται σὲ φάση ἀπολογισμοῦ, ἀλλὰ καὶ ἂν ἀκόμη βρισκόταν, δὲν θὰ αἰσθανόμουν ἀρμόδιος νὰ τὸν κάνω. Ἀντίθετα, ἕνα πρᾶγμα μού φαίνεται σαφές, ὅτι δηλαδὴ ὑπάρχει χώρος στὶς λογοτεχνικές σπουδές γιὰ τρεῖς ἢ τέσσερις διαφορετικούς καὶ συμπληρωματικούς κλάδους, ὅπως —μεταξὺ ἄλλων— τὴν κριτικὴ (παλιὰ ἢ ὄχι), τὴν ἱστορία λογοτεχνίας (λαμπρὴ ἢ ὄχι), τὴν ποιητικὴ (φορμαλιστικὴ ἢ ὄχι): κανεὶς, πιστεύω, δὲν θ' ἀρνηθεῖ στό Northrop Frye τὴν ιδιότητα τοῦ ἐρευνητῆ τῆς ποιητικῆς, ἀλλὰ κανεὶς ἐπίσης δὲν θὰ τὸν ὀνομάσει «φορμαλιστὴ».

Ἐφόσον πέρασα ἀναπόφευκτα ἀπὸ τὴν ἄρνηση ἀπολογισμοῦ σὲ ἀπολογία τῆς ποιητικῆς, θὰ δείξω δύο ἀκόμη ἀπὸ τίς ἀρετές της: ἡ πρώτη, πού εἶναι λοιπὸν ἡ δεύτερη, μπορεῖ νὰ διατυπωθεῖ μὲ ὄρους, ἀκόμη μιὰ φορά, ἀριστοτελικούς: θέλοντας νὰ προσδιορίσει τὴν ἀνωτερότητα πού ἀπονέμει στὴν ποίηση ἐναντι τῆς Ἱστορίας ὁ Ἀριστοτέλης, ἔλεγε πάνω-κάτω ὅτι ἡ Ἱστορία δὲν ἀσχολεῖται παρά μόνον μὲ ὅ,τι ὑπάρχει, ἐνῶ ἡ ποίηση ἀσχολεῖται μὲ ὅ,τι θὰ μποροῦσε νὰ ὑπάρχει. Μεταφράζουμε: ἡ κριτικὴ καὶ ἡ ἱστορία τῆς λογοτεχνίας δὲν ἀσχολοῦνται παρά μὲ τὴ λογοτεχνικὴ δυνατότητα ἢ, ἂν προτιμοῦμε, μὲ τίς πιθανές λογοτεχνίες. Θεσιζοντας κατηγορίες τίς ὁποῖες ἐπιμερίζει σὲ ἐκδηλους ἢ ὑπόδηλους πίνακες, ἡ ποιητικὴ πραγματοποιεῖ ἔτσι ἰδεατές ἢ ἐνδεχόμενες διασταυρώσεις, διαστήματα, ὀρισμένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἡ ὑπάρχουσα λογο-

τεχνικὴ πρακτικὴ δὲν ἔχει ἀκόμη πληρώσει ἢ ἐκμεταλλευθεῖ. Ἔτσι ἐπραττε ἤδη ὁ Ἀριστοτέλης, ἀφῆνοντας κενὴ στὸν (ὑπόδηλο) πίνακά του τῶν τεσσάρων μεγάλων μορφῶν τῆς μυθοπλασίας (fiction), δίπλα στὴν τραγωδία, στό ἔπος καὶ στὴν κωμωδία, τὴ θέση γιὰ μιὰ μυθοπλασία ἀφηγηματικοῦ τρόπου καὶ λαϊκοῦ περιεχομένου. Ἐπρόκειτο, πολλοὺς αἰῶνες πρὶν, γιὰ τὴν πρόβλεψη αὐτοῦ πού σήμερα ὀνομάζουμε μυθιστόρημα. Ἐλάχιστα ὑπερβάλλω, γιὰτὶ ὁ Fielding, ὅταν ἔλθει ἡ στιγμή του, θὰ προσδιορίσει κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο τὸ εἶδος πού σεμνύνεται, καταχρηστικά, ὅτι καθιερώνει: *κωμικὸ ἔπος σὲ πρόζα*. Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν εἶχε τολμήσει νὰ προβλέψει τὴ μυθοπλασία σὲ πρόζα, πρᾶγμα πού ἀποδεικνύει μόνον ὅτι δὲν ἦταν ἀκόμη ἐπαρκῆς ροεΐσιον (ἐρευνητῆς τῆς ποιητικῆς), δηλαδὴ ἀποστασιοποιημένος ἀπὸ τὴν ἐμπειρικὴ πραγματικότητα —τὴν ὑπάρχουσα λογοτεχνία. Ἡ σύγχρονη ποιητικὴ ὀρίζεται λοιπὸν ὡς πρὸς «ἀνοιχτὴ» ἀπὸ τὴν ἀρχαία σὲ ἀνεκμετάλλευτες ἀκόμη δυνατότητες, πεπεισμένη μὲ τὸν Μπυφὸν πὼς ὁ, τι μπορεῖ νὰ ὑπάρξει ὑπάρχει ἢ θὰ ὑπάρξει καὶ μὲ τὸν Μπόρχες πὼς ἀρκεῖ ἡ δυνατότητα σύλληψης ἐνός βιβλίου ὥστε αὐτὸ νὰ ὑπάρξει κάποτε. Ἡ δυσκολία ἐγκτεῖται στὴν ἐπαρκὴ εὐρύτητα τῆς σύλληψης. Τὰ ὑπόλοιπα, δηλαδὴ τὸ πέρασμα στὴν πράξη, εἶναι ἀναμφίβολα ἐξίσου δύσκολα, ἀλλὰ δὲν εἶναι πιά ὑπόθεση τῆς ποιητικῆς καὶ ἄρα τοῦ ἐρευνητῆ τῆς ποιητικῆς. Τὸ πολὺ πολὺ μπορεῖ νὰ κολακεύεται νὰ πιστεύει ὅτι συνέβαλε λίγο σ' αὐτὴ τὴν πραγματοποίηση μὲ τίς ὑποθέσεις του ἢ τίς παραδοξολογίες του. Φόρμουλα αὐτῆς τῆς περιθωριακῆς (ἢ ὄχι) συνεργασίας μεταξύ θεωρητικῶν καὶ δημιουργῶν θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἡ ἀκόλουθη φράση, ἀκόμη μιὰ φορά παρωδιακὴ, τὴν ὁποία θὰ ἀφιέρωνα —ἐν τὸ γνῶριζα— στοὺς καταπονημένους ἐρευνητῆς τῆς ποιητικῆς: *Ἡ λίγη θεωρία ἀπομακρύνει ἀπὸ τὴν πρακτικὴ κ.τλ.*⁸

Ἡ τρίτη, καὶ τελευταία αὐτὴ τὴ φορά, ἀρετὴ μπορεῖ νὰ φανεῖ ὅτι ἀντικρούει τὴν προηγούμενη, ἐφόσον θὰ συσχετίσει τώρα τὴν ποιητικὴ μὲ τὴν Ἱστορία: ἀπορρεῖ ὅμως λογικά ἀπὸ αὐτὴν: καταρτίζοντας ἕνα πίνακα δυνατοτήτων, ἡ ποιητικὴ σκιαγραφεῖ κατὰ κάποιον τρόπο τὸ χάρτη τῶν ἐπιλογῶν πού προσφέρονται στὴν Ἱστορία ἀπὸ τὴ δομὴ τοῦ λογοτεχνικοῦ πεδίου. Τὸ πεδίο αὐτό, σκιαγραφημένο ἤδη στὴν ὀλότητά του (δὲν ἰσχυρίζομαι ὅτι αὐτὸ ἔχει ἔναι ἀκόμη), τὸ ὄνειρεύομαι μερικές φορές σάν ἕνα εἶδος εὐρύχωρου πίνακα ἐλέγχου γιὰ χειριστὲς τῆς ἐναέριας —ἢ ἄλλης— κυκλοφορίας. Πάντα σὲ ὄνειρο, ἐγκαθίσταμαι ἐκεῖ, ὁ «τοῖχος τῶν αἰώνων» ἐμφανίζεται μπροστά μου καὶ βλέπω νὰ *παρελαύνει ἡ Ἱστορία* (καὶ ἡ γεωγραφία): ἀνάλογα μὲ τίς ἐποχές καὶ τοὺς πολιτισμούς, τετραγωνίδια φωτίζονται, ἀλλὰ ἀναβοσβήνουν ἢ σβήνουν, κόμβοι ἀσφυκτιοῦν ἀπὸ κυκλοφοριακὴ συμφόρηση ἢ ἀπελευθερώνονται, δημιουργοῦνται σημεία ἀνταποκρίσεων κ.τλ. Ναί, αὐτὸ εἶναι: ἕνα εἶδος ψυχεδελικοῦ Μοντριάν. Αὐτὴ ἡ μανιωδῶς «στρουκτουραλιστικὴ» ἀντίληψη τῆς Ἱστορίας δὲν ἔχει τίποτε, τὸ ξέρω, γιὰ νὰ γοητεύσει τοὺς ἱστορικούς: ἀλλὰ ἐφόσον ἡ Ἱστορία εἶναι ἡ μελέτη ἐκείνου πού ἀλλάζει καὶ, κατὰ συνέπεια, ἐκείνου πού διαρκεῖ, ὀφείλει ν' ἀσχοληθεῖ στὴ λογοτεχνία μὲ αὐτὰ τὰ διαρκῆ δεδομένα πού εἶναι

8. Ἡ πολλὴ (θεωρία) μᾶς ἐπαναφέρει σίγουρα σ' αὐτὴν —εἶναι τὸ ὑπόδηλο δεύτερο σκέλος μιᾶς στερεότυπης ἐκφρασης πού, μὲ διάφορες παραλλαγές, χρησιμοποιοῦν συχνά ὁ Genette, ὅπως ἄλλωστε φαίνεται λίγο παρακάτω στὸ ἴδιο κείμενο, ὑποκαθιστώντας τοὺς ὄρους: θεωρία/πρακτικὴ, μὲ τοὺς ὄρους: ποιητικὴ/ἱστορία.

οι μεγάλες κατηγορίες, οι υπερβαίνουσες τάξεις: τα λογοτεχνικά είδη, οι τύποι του λόγου, οι τρόποι της μυθοπλασίας, οι σταθερές μορφές, τα επαναλαμβανόμενα θέματα κ.τ.λ. "Αν πρέπει να υπάρξει ανανέωση της ιστορίας της λογοτεχνίας, πρέπει να στραφεί επίσης προς την κατεύθυνση αυτής της ιστορίας της μεγάλης λογοτεχνικής διάρκειας, της οποίας τά στοιχεία αναδύονται μέσω της ποιητικής: οι μεγάλες μεταλλαγές, οι ρωγμές που διευρύνονται, οι όρεινοι όγκοι που υψώνονται, η πλεύση λογοτεχνικών ηπείρων. Έφόσον η «λογοτεχνική ιστορία», από τον Λανσόν και μετά, προσκολλάται κατά προτίμηση σε γεγονότα ήσσονος εύρους τά οποία ρυθμίζουν τη βιογραφία των συγγραφέων και το χρονικό της «λογοτεχνικής ζωής», ως συμφωνήσουμε να της εκχωρήσουμε αυτόν τον όρο προς (κατα)χρήση, και ως προτείνουμε για την άλλη, τη γεωλογική και κλιματολογική, ιστορία έναν άλλον όρο που επιβάλλεται: *Ιστορία της λογοτεχνίας*. Προς αυτήν εδώ την *Ιστορία* δεν πιστεύω, και κανένας ερευνητής της ποιητικής δεν πιστεύει, ότι πρέπει να μεταστραφούμε: βρισκόμαστε για τα καλά μέσα της και, θά τολμούσα να πω, είμαστε μάλιστα λίγο μόνοι. Θέλω να πω: δεν μπορούμε να φτάσουμε εκεί παρά *περνώντας μέσα από την ποιητική*, και μάλιστα περνώντας επί μακρόν. Γιατί εδώ ή φόρμουλα γίνεται: *Η λίγη ποιητική απομακρύνει από την Ιστορία κ.τ.λ.* Η ιστορία της λογοτεχνίας έτσι καθορισμένη δεν είναι αναμφίβολα τίποτε άλλο παρά *ιστορική ποιητική*.

Έχω συνείδηση ότι δεν απάντησα τόσο στα ερωτήματα του περιοδικού όσο στον τρόπο με τον οποίο αυτά διατυπώθηκαν και στις απαντήσεις, για μένα, προϋποθέσεις τους. Ζητάτε από έναν ερευνητή της ποιητικής να σας πει τί είδους κηδεία προτιμά για την ποιητική: σας απαντά αναπόφευκτα πώς τίποτε δεν βιάζει. Συνοψίζω λοιπόν:

1. Η ποιητική δεν βρίσκεται στην εξουσία.
2. Η ποιητική, που είναι μία πολύ γηραιά κυρία και που συχνά άλλαξε συντρόφους, δεν έχει κουραστεί: δεν βρίσκεται σε καμιά καμπή, έχει άλλωστε δει αρκετές.
3. Η ποιητική δεν είναι ή νέα κριτική: ή ίδια ως σας πει πώς αισθάνεται.
4. Η ποιητική δεν αρνείται την *Ιστορία*, απεναντίας, όπως έλεγε ο Βαλερύ, ισχυρίζεται πώς την ενισχύει.
5. Η ποιητική δεν επιζητεί την εξουσία, για την οποία δεν αισθάνεται καμιά επιθυμία ούτε αρμοδιότητα: απαιτεί απλώς δικαίωμα για δουλειά και να μην της επιβάλλουν ανάπαυση χωρίς να τη συμβουλευονται — πράγμα που, είμαι σίγουρος, κανένας ποτέ δεν σκέφτηκε.

* * *

Αφού έλαβαν άμοιβαία γνώση για τα απαντητικά κείμενα τους στα ερωτήματά μας, ο Μ. Φυμαρολί και ο Ζ. Ζενέτ θέλησαν να συνεχίσουν τη συζήτηση υπό τη μορφή προφορικής ανταλλαγής απόψεων, τη μεταγραφή της οποίας δίνουμε παρακάτω:

Ζενέτ: Βλέπω ένα τουλάχιστον σημείο συμφωνίας ανάμεσά μας: το γεγονός δηλαδή ότι και οι δύο σκεφτόμαστε πώς δεν πρόκειται για συνέχιση ή ανανέωση της πρό εικοσαετίας συζήτησης ανάμεσα στη θετικιστική ιστορία της λογοτεχνίας, την οποία δεν εκπροσωπείτε, και σε μία νέα κριτική ερμηνευτικού τύπου — ή ερμηνευτική — την οποία επίσης δεν θέλω να εκπροσωπώ. Είναι λοιπόν σαφές, δεν βρισκόμαστε πια στη διαμάχη Μπάρτ – Πικάρ. "Αν γίνεται συζήτη-

ση εδώ, γίνεται ανάμεσα σε ό,τι αποκαλώ ποιητική ή θεωρία της λογοτεχνίας και σε ό,τι θ' αποκαλούσατε... δεν ξέρω πώς, στ' αλήθεια — αλλά σίγουρα έχετε δίκιο που δεν δεσμεύεστε με μία υπερβολικά εκδηλη όνομασία.

Συζήτηση, της οποίας τό βασικό ερώτημα είναι, κατά τη γνώμη μου, τό ακόλουθο: ή λογοτεχνία, που σίγουρα είναι υποκείμενο γνώσης — χρησιμοποιείτε συχνά την έκφραση «λογοτεχνική γνώση», δηλαδή όχι γνώση της λογοτεχνίας αλλά γνώση που περνάει μέσα της λογοτεχνίας και, ως προς αυτό τό σημείο, σάς ακολουθώ πρόθυμα —, ή λογοτεχνία λοιπόν, που και για τούς δυό μας είναι υποκείμενο γνώσης, μπορεί και πρέπει να είναι και *αντικείμενο* γνώσης; Η απάντησή σας είναι μάλλον αρνητική, μου φαίνεται. Παρασιάζετε κάθε απόπειρα προς αυτή την κατεύθυνση ως στιγματισμένη από επιστημονισμό, λίγο ποιοτική, αν όχι μαζοχιστική, μίμηση των μοντέλων των θετικών επιστημών. Έγώ πάντως τείνω ν' απαντήσω με τρόπο θετικό, έστω και μόνο για τό λόγο ότι ένας θεωρητικός στοχασμός που εκλαμβάνει τη λογοτεχνία ως αντικείμενο γνώσης δεν περίμενε για να συγκροτηθεί τό μοντέλο των φυσικών επιστημών. Δεν βλέπω τον κοινό μας πρόγονο, τον Άριστοτέλη, να είχε πτοηθεί από τούς επιστημονοκράτες της εποχής του.

Φυμαρολί: Δέχομαι πλήρως τό ερώτημά σας με τούς όρους μάλιστα που σεις ό ίδιος τό θέτετε. Πριν απαντήσω όμως σ' αυτό, επιτρέψτε μου να κάνω δύο παρατηρήσεις σχετικά με τό εισηγητικό σας κείμενο.

Ένα πρόβλημα ιστορίας καταρχήν. Μας λέτε ότι, αντίθετα με όσα υπαινίσσονται τά ερωτήματα του *Débat*, ή «κατά Λανσόν» ιστορία λογοτεχνίας δεν έπαυε να βρίσκεται στην εξουσία. Διερωτώμαι — και δεν πρόκειται απλώς για ένα δεδομένο: εδώ έχουμε να κάνουμε με μία ολόκληρη νοοτροπία, με μία ολόκληρη ψυχολογία. Αυτό που λέτε ήταν αναμφίβολα ή πραγματικότητα ή ή σχετική πραγματικότητα εδώ και είκοσι χρόνια, τη στιγμή της 'διαμάχης' την οποία πρό όλίγου υπαινιχθήκατε. Έκτοτε όμως τό τοπίο μου φαίνεται πώς έχει αλλάξει πολύ. Μάταια διερεύνησα προσεκτικά τά δεκατρία παρισινά πανεπιστήμια, τά πολυάριθμα επαρχιακά πανεπιστήμια, τά μεγάλα ευρωπαϊκά και αμερικανικά πανεπιστήμια: δεν βλέπω πουθενά αυτή την κυριαρχία της ιστορίας της λογοτεχνίας που ισχυρίζεστε ότι διαπισθώνετε. Αντίθετα, νομίζω ότι καταλαβαίνω τί σας ώθηε προς αυτό τον ισχυρισμό. Τόν έχετε ανάγκη για να συνεχίσετε να εμφανίζεστε ως ή ανατρεπτική και ανανεωτική δύναμη την οποία επί σειρά ετών εκπροσωπούσατε μαζί με τη «νέα κριτική», από την οποία τώρα επιδιώκετε να διαφοροποιηθείτε. Η πραγματικότητα σήμερα είναι έντελώς διαφορετική: όχι πάντα προς τό καλύτερο. Οι λογοτεχνικές σπουδές είναι στό έπακρο διηρημένες και ταυτόχρονα διεσπαρμένες. Μπορούμε σ' αυτό τό γεγονός να διακρίνουμε ένα σημάδι ζωτικότητας, αλλά μιας ζωτικότητας που πολύ συχνά εξαντλείται ενάντια στον ίδιο της τον έαυτό. Η ατμόσφαιρα ιδεολογικής διένεξης που συνεχίζει να κυριαρχεί, με «οιδιπόδειες» έμμονές που μου φαίνονται άλλης εποχής, καταλήγει γά εξασθενίζει τίς σπουδές μας και δημιουργεί μία κατάσταση πολύ επίζημα γι' αυτές σε σχέση με τούς πραγματικούς κατόχους της «εξουσίας». Γι' αυτή την κατάσταση των πραγμάτων θά ήθελα να στοχαστούν όλοι οι άσχολούμενοι με τά 'γράμματα', μαζί με σας και με μένα, έτσι ώστε να μπορέσουμε να κατανοήσουμε καλύτερα τί μας ενώνει και να δημοσιοποιήσουμε μία καλύτερη εικόνα των κλάδων μας.

ὁ Λογοτεχνικός Πολίτης

Ζενέτ: Καταλαβαίνω ότι ἀμφισβητείτε τὸν ἀπόλυτο χαρακτήρα τῆς διατύπωσής μου σχετικά μὲ τὴν «ἱστορία τῆς λογοτεχνίας στὴν ἐξουσία» —ἐπρόκειτο, σὰς τὸ ὑπενθυμίζω, γιὰ ἀπάντηση στὴ διατύπωση σχετικά μὲ «τοὺς φορμαλισμούς στὴν ἐξουσία». Ἄς ποῦμε ἀπλῶς ὅτι ἂν κάτι βρῆσθε στὴν ἐξουσία, αὐτὸ εἶναι μᾶλλον ἢ ἱστορία λογοτεχνίας παρά ἢ ποιητική. Ἐκεῖνο πού γενικά μὲ ἐντυπωσιάζει εἶναι τὸ γεγονός ὅτι τὰ δομικά πλαίσια πού ὀργανώνουν τὶς λογοτεχνικές σπουδές παραμένουν ἱστορικά. Στὸ ἐσωτερικὸ αὐτῶν τῶν πλαισίων, καθένας λειτουργεῖ ὅπως νομίζει, ἀλλὰ καταρχὴν εἶναι καθηγητῆς τῆς μεσαιωνικῆς λογοτεχνίας, τῆς λογοτεχνίας τοῦ 12^{του} αἰῶνα, τῆς κλασικῆς λογοτεχνίας κ.τ.λ. Ἡ γενικὴ κατάτμηση τῶν σπουδῶν ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπαγορεύεται ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ σκοπιά, ἀκόμη καὶ ἂν ἐδῶ ἢ ἐκεῖ διολισθαίνει κάποια διδασκαλία ρητορικῆς ἢ θεωρίας τῆς λογοτεχνίας. Αὐτὰ λοιπὸν εἶναι ὅσα ἤθελα νὰ πῶ σχετικά μὲ τὸ θέμα αὐτό, τὸ ὁποῖο δὲν μοῦ φαίνεται ὡς τὸ οὐσιῶδες πρόβλημα.

Φουμαρόλι: Αὐτὴ ἢ κατὰ αἰῶνες κατάτμηση εἶναι, νομίζω, σχετικά πρόσφατη κατάτμηση. Ἔχουμε, σεῖς κι ἐγώ, κοινές ἀναμνήσεις: ὅ,τι καὶ οἱ δύο ἀποκαλοῦμε «οἱ παλιοὶ καλοὶ μας δάσκαλοι», προσωπικότητες τοῦ ἀναστήματος τοῦ Πιέρ Μορώ ἢ τοῦ Ρενέ Πένταρ, δίδασκαν τὴ λογοτεχνία. Δέν ἦταν ἐγκλωβισμένοι σ' ἓναν αἰῶνα. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς δεκαετίας τοῦ '50, ἐξαιτίας τῆς κατὰ κάποιον τρόπο ἀπεριόριστης ἀνάπτυξης τῆς βιβλιογραφίας καὶ τῆς ἔρευνας στὸ πανεπιστήμιο —διαικῶς διευρυνόμενο καὶ τὸ ἴδιο— ἐπιβλήθηκε ἢ κατὰ αἰῶνες κατάτμηση τῶν λογοτεχνικῶν σπουδῶν, γιὰ λόγους μᾶλλον πρακτικῶν παρά μεθολογικῶν.

Ζενέτ: Κουβαλᾶτε ἀρκιῶς νερό στὸ μύλο μου ἀναγνωρίζοντας ὅτι αὐτὴ ἢ κατάσταση πραγμάτων ἐπιδεινώθηκε ἐδῶ καὶ μερικές δεκαετίες.

Φουμαρόλι: Γίναμε μάρτυρες μιᾶς ἐπέκτασης τῆς ἔρευνας ἢ ἐπρεπε σίγουρα νὰ ἀνταπαντήσουμε μὲ πρακτικὰ μέτρα. Δέν νομίζω ὡστόσο ὅτι αὐτὴ ἢ κατάτμηση συμβάλλει στὴν προώθηση τοῦ λογοτεχνικοῦ ἱστορισμοῦ στοὺς πανεπιστημιακοὺς θεσμούς.

Ζενέτ: Μά δέν θὰ μπορούσαμε νὰ συλλάβουμε ἄλλα συστήματα κατάτμησης; Λόγου χάρι —καὶ δέν ἰσχυρίζομαι ὅτι αὐτὸ θὰ ἦταν προτιμητέο— ἓνας νὰ εἶναι εἰδικευμένος στὸ μυθιστόρημα, ἄλλος στὴν ποίηση κ.τ.λ. Καὶ ὁμως, καταφεύγουμε πάντα μόνο στὴν ἱστορικὴ διαίρεση.

Φουμαρόλι: Τὸ ἐπαναλαμβάνω, πρέπει νὰ ληφθοῦν ὑπόψη λόγοι πρακτικῆς φύσεως. Τοποθετεῖστε σὲ μιὰ σφαῖρα «θεωρητικῶν» στοχασμοῦ, ἢ ὅποια ἀφήνει ἀδηλές τὶς ἀπαραίτητες σχέσεις ἀνάμεσα στὴ διδασκαλία, τὴ λόγια ἔρευνα καὶ τὴ λογοτεχνικὴ κριτικὴ: ἀφήνετε σὲ ἄλλους τὴν κατασκευὴ ἐργαλείων ἔρευνας —ἀποκατάσταση κειμένων, κριτικές ἐκδόσεις, βιβλιογραφίες, ὅλες τὶς ἐργασίες δηλαδή γιὰ τὶς ὁποῖες ἢ κατὰ αἰῶνες κατάτμηση εἶναι ἢ περισσότερο ἐνδεδειγμένη γιὰτί ἐπιτρέπει νὰ ἐλέγχουμε ἀνετότερα τὶς διαθέσιμες πηγές καὶ τὶς ὑπάρχουσες μελέτες. Δέν μοῦ φαίνεται ὅτι πρέπει νὰ τὸ ἀντιμετωπίζουμε αὐτὸ σάν τραγῳδία. Ἄν μελετῶ, ὅπως ὁ Μισέλ Κρουζέ, τὴν περί ὕψους ἀποψη τοῦ Σταντάλ, εἶμαι ἀναγκασμένος νὰ δῶ σχετικά μὲ τὸ θέμα αὐτὸ τὴν ἀνακεφαλαίωση μιᾶς ἱστορίας πού ἀρχίζει μὲ τὸν ψευδο-Λογγίνο στὸν πρῶτο μ.Χ. αἰῶνα. Ἄλλὰ εἶμαι ἐπίσης πολὺ εὐχαριστημένος πού βρίσκω σὲ περιοδικὰ καὶ σὲ βιβλιογραφίες, εἰ-

δικευμένες σὲ διάφορους «αἰῶνες» τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ἀναλύσεις καὶ ἔρευνες πού διασφαλίζουν τὴ δική μου μνημοσυσσωρευτικὴ ἔρευνα στὴ «μακρὰ διάρκεια».

Ζενέτ: Ἔχω τὴν ἐντύπωση ὅτι μοῦ ἀπαντᾶτε μὲ ἀντιφατικὸ τρόπο: πρῶτον δέν εἶναι ἀλήθεια, δεῦτερον δέν μπορούμε νὰ κάνουμε διαφοροτικά.

Φουμαρόλι: Εἶμαι πράγματι πεπεισμένος ὅτι οἱ φιλόδοξες ἔρευνες γνωρίζουν νὰ παρακάμπτουν ἄνετα αὐτὸ τὸ βολικὸ πλαίσιο καὶ, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, αὐτὸ τὸ κατὰ αἰῶνες πλαίσιο δύσκολα μπορεῖ νὰ ἀντικατασταθεῖ προκειμένου γιὰ φιλολογικῆς καὶ λόγιες μελέτες, τὶς ὁποῖες δέν μπορούμε νὰ ἀγνοήσουμε οὔτε οἱ μὲν οὔτε οἱ δέ.

Ἔρχομαι ὁμως στὸ βασικὸ σημεῖο τῆς συζητήσεώς μας ἔτσι ὅπως τὸ προσεγγίσαμε πρὸ ὀλίγου. Θὰ ἐκφράσω καταρχὴν τὴ δική μου αἴσθηση, πρὶν σὰς πῶ πῶς ἀντιλαμβάνομαι τὴ θέση σας. Μίλησα γιὰ λογοτεχνικὴ γνώση ἐμμένοντας ἐκούσια σὲ μιὰ ἀμφισβημία. Δέν θέλω προφανῶς νὰ ὑποτιμῶ ὅ,τι αὐτὴ ἢ «γνώση» προϋποθέτει ὡς ἱστορικὴ καὶ φιλολογικὴ προπαίδια στὴν περίπτωση τοῦ κριτικοῦ-ἱστορικοῦ. Ἡ νέα ἔρμηνεια ἑνὸς λογοτεχνικοῦ κειμένου θεωρεῖ ὡς καλύτερα γνωστὴ μιὰ κάπως ἀντικειμενικὴ κατάσταση τῆς γλώσσας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, ὅπου γεννήθηκε αὐτὸ τὸ κείμενο. Μὲ αὐτὸ τὸ δεδομένο θὰ ἤθελα, ἀπὸ τὴ μεριά μου, νὰ λάβω ὑπόψη δύο ἀφορισμούς, φαινομενικὰ ἀντιφατικῶς, τοῦ Γκαίτε στὶς *Συνομιλίες μὲ τὸν Ἐκερμαν*: «Δέν ὑπάρχει παρά περιστασιακὴ ποίηση» καὶ «Ζῶ μέσα στὶς χιλιετίες». Ἡ ρίζωση τῶν λογοτεχνικῶν ἔργων σὲ ἱστορικὴ, ἂν ὄχι βιογραφικὴ, ἐπικαιρότητα δέν ἀποκλείει —τὸ ἀντίθετο μάλιστα— τὴ «χρονικὴ ἐξοδὸ» τους μέσω τῆς ἐπὶ κλησης μορφῶν, εἰδῶν, τόπων, ὕψων πού προέρχονται ἀπὸ μιὰ πανάρχαια ποιητικορητορικὴ παράδοση, ἢ ὅποια παραμένει ζωντανὴ ἀκριῶς γιὰτί ἐπανεπικαιροποιεῖται. Ἄντίστροφα, ἢ ἐπικαιρότητα ἀποκαθαίρεται καὶ βρίσκει διαρκὴ μορφή μέσα σ' αὐτὸ τὸ ἀπόθεμα τῆς παράδοσης. Αὐτὸ τὸ διάλογο, διάλογο τῆς δημιουργίας, πρέπει νὰ στοχαστεῖ ὁ ἱστορικός-κριτικός. Ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς δύο πόλους τοῦ διαλόγου θὰ ἐξαφανίζονταν ἂν περιορίζαμε τὸ ἔργο, ἀποκομμένο ἀπὸ τὶς περιστάσεις του καὶ ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ ὑποκείμενο πού τὸ ἐξέφρασε, στὴν κατάσταση τοῦ διαμελισμένου ἀντικειμένου, στὴν ὑπηρεσία δυστορικῶν ταξινομήσεων καὶ συνδυασμῶν.

Ἔρχομαι τώρα στὴ δική σας θέση: θὰ τὴ θίξω ἀπὸ τὴ σκοπιά πού ξαναβρίσκω τόσο στὰ βιβλία σας, ὅσο καὶ στὸ ἐπιληρὸ τμήμα τοῦ εἰσηγητικοῦ σας κειμένου —πρόκειται γιὰ τὴ γοητευτικότερη ἰδέα σας σχετικά μὲ τὸ λογοτεχνικὸ ἐνδεχόμενο. Βλέπετε τὸν ἑαυτὸ σας μπροστά σ' ἓναν πίνακα ἐλέγχου νὰ θέτει σὲ λειτουργία, ὅπως στὴν θόνη τῶν War Games, ὅλο τὸ συνδυασμὸ τῶν λογοτεχνικῶν δυνατοτήτων. Τὸ μυαλό μου πάει στὸν Ἐντισον τοῦ Villiers de l' Isle-Adam, στὴ *Μελλοντικὴ Εὔα* (L' Eve future): τὸ θηλυκὸ αὐτόματο πού ἔχει ἐπινοήσει ὁ Ἐντισον συνοψίζει ἐξίσου τὴ λογοτεχνία. Μοῦ φαίνεται ὅτι διακρίνω πίσω ἀπ' ὅλη τὴν «ποιητικὴ» σας ἐπιχείρηση ἓνα μῦθο —πράγμα πού στοιχειοθετεῖ ἄλλωστε καὶ τὴν ἀξία της—, τὸ μῦθο τοῦ φαινομενικοῦ κριτικοῦ πού ἐπανασυνθέτει ἀπὸ μιὰ ἐπιστημονικὴ ἀνάλυση τῆς λογοτεχνίας μιὰ ἄλλη, δυνάμει λογοτεχνία. Εἶναι λίγο σάν μαγικὸ τέχνασμα. Στὴ θέση τῆς λογοτεχνίας πού ἔχει παρουσιαστεῖ σὲ χρονικῆς συγκυρίας, ἀκολουθούμενη ἀπὸ συγκεκριμένες ποιητικῆς, ρητορικῆς, κοινῶς τόπους, βλέπουμε νὰ ἀναδύεται ἓνα σκαρίφημα μοντερνιστικοῦ ὕφους,

Ζενέτ – Φυμαρολί

περισσότερο κατανοητό για έναν ανυπόμονο συγγραφέα ή αναγνώστη.

Ζενέτ: Ήμουν βέβαιος ότι με αυτή τη μεταφορά του πίνακα ἐλέγχου θά ἐρέθιζα τό πνεύμα τῶν διαφωνούντων, ἀλλά ἔγινε ἐπίτηδες: εἶναι ὁ,τι ὁ Φίλντινγκ ἀποκαλοῦσε «κόκαλο γιά νά ροκανίζουν οἱ κριτικοί». Τή χρησιμοποιῶ ἄλλωστε λιγότερο γιά νά περιγράψω τί θά μπορούσε νά εἶναι μιά μελλοντική λογοτεχνία καί περισσότερο γιά νά ἀπεικονίσω τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἀντιλαμβάνομαι τά μεγάλα ρεύματα καί τίς μεγάλες ἱστορικές μεταλλαγές. Ἄν, λόγου χάρη, καταρτίσουμε ἕναν πίνακα λογοτεχνικῶν εἰδῶν, βλέπουμε ὅτι τά τετραγωνίδιά του εἶναι ἀνισομερῶς ἐνεργά ἀνάλογα μέ τίς ἐποχές ἔτσι ὥστε τό σύνολο νά συνθέτει πράγματι ἕνα εἶδος φωτεινοῦ πίνακα, μέ φῶτα πού σβήνουν καί ἀνάβουν. Πρόκειται γιά ἕναν ἐκδοσια προκλητικό τρόπο μέ τόν ὁποῖο ὀπτικοποιῶ τήν ἱστορία στήν ποιητική. Γιατί δέν ὑπάρχει καμιά ἀντίθεση στό νοῦ μου ἀνάμεσα σέ ποιητική καί σέ ἱστορία: γιατί μοῦ φαίνεται προφανές, ὡς πρὸς τό θέμα αὐτό, ὅτι ἡ ἀντιπαράθεσή μας μέ ἱστορικά δεδομένα εἶναι ἄμεση. Ἄλλά ἱστορικά δεδομένα μακρόπνοα: στή μακρά διάρκεια, παρατηροῦμε φαινόμενα ὅπως, γιά παράδειγμα, τήν ἐξαφάνιση τοῦ ἔπους, τήν ἐμφάνιση τῆς τραγωδίας, τήν ἐπανεμφάνιση τοῦ ἔπους, τή γέννηση τοῦ μυθιστορήματος κ.τλ. Γεγονότα αὐτῆς τῆς τάξεως δέν μετροῦνται μέ χρόνια ἀλλά μέ αἰῶνες καί ἡ ὀθονική ἀπεικόνισή τους ἐπιτρέπει καλά νά τά προβάλλουμε καί νά τά προσδιορίζουμε τά μὲν σέ σχέση μέ τά δέ.

Σέ ὁ,τι ἀφορᾷ τό ἄλλο σκέλος —ὄχι πιά γνώση τοῦ παρελθόντος, ἀλλά θεώρηση τοῦ μέλλοντος, θεώρηση τοῦ τί θά μπορούσε νά εἶναι στό μέλλον ἡ πραγματοποίηση τῶν δυνατοτήτων πού νομίζουμε ὅτι διακρίνουμε—, πρόκειται γιά μιά μικρή φαντασίωση, περισσότερο προσωπική, στήν ὁποία δέν θά ἤθελα νά ἐμπλέξω κανέναν ἄλλο ἐρευνητή τῆς ποιητικῆς. Προέκυψε μᾶλλον ἀπό τίς ἐξωακαδημαϊκές συναναστροφές μου, ὅπως, λόγου χάρη, μέ τόν Μπόρχες. Ἄνηκει σ' ἕνα εἶδος φανταστικοῦ τῆς λογοτεχνικῆς δυνατότητας. Ὁ Οὐγκώ ἔλεγε: «Τό παρελθόν βρῖθαι ἀπό γεγονότα, τό μέλλον ἀπό ἰδέες». Νομίζω ὅτι πρέπει νά παίξουμε μέ αὐτές τίς ἰδέες ἂν θέλουμε, ἂν ὄχι νά δημιουργήσουμε ἢ νά προκαλέσουμε τό μέλλον, τουλάχιστον νά ὑπολογίσουμε τί θά μπορούσε αὐτό νά εἶναι. Σίγουρα λοιπόν διασταυρώνοντας τίς λογοτεχνικές κατηγορίες βλέπουμε νά ἐμφανίζονται δυνατότητες πού δέν ἔχουν ἀκόμα ὑλοποιηθεῖ. Ἄς πάρουμε τόν περιβόητο πίνακα τῶν τεσσάρων ὄρων πού μπορούμε νά συναγάγουμε ἀπό τήν ἀριστοτελική *Ποιητική*, στή διασταύρωση τῆς ἀντίθεσης ἀνάμεσα στό κωμικό καί τό τραγικό καί τῆς ἀντίθεσης ἀνάμεσα στό ἀφηγηματικό καί τό δραματικό. Ἐκεῖ, γιά πολύ καιρό, ἕνα τετραγωνίδιο παρέμενε σχεδόν κενό: ἀνῆκε στό ἀφηγηματικό κωμικό. Περισσότερο ἀπό εἴκοσι αἰῶνες μετά, τό συμπληρώνει ἡ ἰσχυρίζεται ὅτι τό συμπληρώνει ὁ Φίλντινγκ λέγοντας: ἐπινοῶ ἕνα εἶδος πού εἶναι ἡ κωμική ἀφήγηση. Διαπιστώνω ὅτι χάρη στή δομική του φαντασία, ὁ Ἀριστοτέλης διεῖδε καί ἐπέτρεψε νά διαβλέψουν οἱ ἐπερχόμενοι αἰῶνες ἕνα εἶδος ἔλλειψης. Δέν ἰσχυρίζομαι ὅτι μέ τόν τρόπο αὐτό γεννήθηκε τό μυθιστόρημα, κωμικό ἢ ὄχι, ἀλλά παρατηρῶ ὅτι ἐν μέσῳ τοῦ ΙΗ' αἰῶνα κάποιος/σάν τόν Φίλντινγκ βρῖσκει ἀκόμη ὅτι ὁ καλύτερος προσδιορισμός τοῦ εἶδους πού θεωρεῖ ὅτι ἐπινοεῖ διέρχεται μέσα ἀπό τήν ἀριστοτελική διασταύρωση. Εἶναι ἕνα λαμπρό παράδειγμα τῶν συνδυαστικῶν τεχνασμάτων πού προσφέρουν οἱ δομικές συμπεριφορές: ἐπιτρέπουν νά ἀντιλαμβανόμαστε

σέ ἀδρές γραμμές καί τό παρελθόν καί τό παρόν καί, ἀναμφίβολα, κάτι ἀπό τό πῶς θά εἶναι τό μέλλον. Ὁ Ἀριστοτέλης δέν προεῖπε ὅτι μιά μέρα θά ὑπάρξει τό μυθιστόρημα, ἀλλά κατά κάποιον τρόπο τοῦ διαφύλαξε τή θέση του.

Φυμαρολί: Πριμοδοτεῖτε μιά διάσταση τῆς λογοτεχνίας, τό συνδυαστικό καί μεταλλακτικό παιχνίδι τῶν μορφῶν. Εἶναι βασική διάσταση: ὁ πατήρ Γιουανπι Ροτζί στό ἀριστούργημά του *La Parola dipinta* (1981), καταθέτει τήν ἱστορία ἐνός ἀπό τά ἐπιδεξιότερα αὐτά παιχνίδια, ἀπό τόν Raban Maur ὡς τόν Ἀπολλιναίρ Ἀλλά χωρίς νά θέλω νά σᾶς ἀντιπαράθεσω πρὸς αὐτόν τό συγγραφέα, ἔχω τή γνώμη ὅτι ἀπομονώνετε τό δικό σας συνδυαστικό σύστημα ὄχι μόνον ἀπό τίς περιστάσεις, ἀλλά καί ἀπό τό συνδυαστικό ἰστό ὅπου τό σύστημα αὐτό ἀντλεῖ ἐξ ὀλοκλήρου τή λογοτεχνική ζωή καί σημασία του, δηλαδή τίς θεματικές, τούς κοινούς τόπους, ὁ,τι τέλος πάντων διαρκῶς ἐπαναλαμβάνομενο καί πάντα διαφορετικά ἐκτιμώμενο, περιπλανώμενο ἀπό εἶδος σέ εἶδος, ἀπό τετραγωνίδιο σέ τετραγωνίδιο —γιά νά ἐπαναλάβω μιά λέξη πού σᾶς ἀρέσει νά χρησιμοποιεῖται— συνθέτει τή *philosophia reperiens* τῆς εὐρωπαϊκῆς παράδοσης. Μπορῶ νά ὑπαινιχθῶ ὅτι αὐτή ἡ τάση προέρχεται ἀπό κάποια ἀντίσταση στήν ἐνσάρκωση τῆς λογοτεχνίας; Προτιμᾶτε τά ἀφηρημένα σχήματα πού ἕνα θεωρητικό ὑποκείμενο, ὄψιμο καί μοντέρνο, μπορεί νά συναγάγει ἀπό τήν τεράστια ζωντανή οὐσία τῆς παράδοσης, περιορίζοντάς τη σ' ἕνα εὐχρηστο συνδυαστικό σύστημα. Ἐχω ὅμως τήν αἴσθηση ὅτι στίς δημοκρατικές καί τεχνολογικές σύγχρονες κοινωνίες μας, στήν *Ἐρμη Χώρα* μας, αὐτή ἡ ἀντίληψη γιά τή λογοτεχνία εἰσάγει μιά ἀκόμη ἐκκέντρωση. Αὐτό πού ἔμεις οἱ ἄλλοι, μοντέρνοι, ἀλλά ὄχι καί τόσο ὑπερήφανοι γι' αὐτή μας τήν ἰδιότητα, εὐχόμεστε λίγο πολύ συγκεχυμένα, αὐτό πού ἀποτελεῖ μῦχια ἀνάγκη μας ἐν πάσῃ περιπτώσει, εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἐπανασύνδεση μέ αὐτή τήν παράδοση, ὄχι γιά ν' ἀποφύγουμε τό σήμερα, ἀλλά γιά ν' ἀναζητήσουμε σ' ἐκείνη τή διαφορετική γλώσσα ἕνα συμβολικό ἀντίβαρο γι' αὐτό πού ἔχουμε χάσει καί καθημερινά χάνουμε περισσότερο. Ἡ λογοτεχνία δέν θά εἶναι ποτέ γιά μένα ἕνα ἀφηρημένο σῶμα συνδυασμῶν πού θά μπορούσαμε, ἐνδεχομένως, νά ἐξαντλήσουμε μέσα σ' ἕνα σύστημα καί νά προσφέρουμε σέ μελλοντικούς συγγραφείς, πρὸς χειραγώγηση. Ἐχετε τό μῦθο σας; ἐπιτρέψτε μου νά σᾶς ἐκθέσω τό δικό μου. Ἀντιλαμβάνομαι μᾶλλον τή λογοτεχνία σάν ἕνα σπῆτι, ἔτσι ὅπως τό σκιαγραφεῖ ὁ Μπασελάρ, ἀλλά ἀόρατο, ἐσωτερικό καί ταυτόχρονα πολύ πραγματικό, μέ τή σοφία του καί τό ὑπόγειό του (ἐνδεχομένως ρωμαϊκό), μέ τά πορτρέτα τῶν προγόνων πού διαδοχικά τό κατοίκησαν καί χρησιμοποίησαν τούς χώρους, ἀφήνοντας ἐπιγραφές πού πρέπει νά ἀποκρυπτογραφηθοῦν καί ἀρχεῖα πού πρέπει νά ζωντανέψουν, ἕνα σπῆτι γεμάτο ἀναμνήσεις, αἰνίγματα κι ἐκπλήξεις. Νομίζω ὅτι ἀκριβῶς στό ἐσωτερικό αὐτοῦ τοῦ σπιτιοῦ ἡ ἐργασία τοῦ κριτικοῦ-ἱστορικοῦ, τοῦ ἱστορικοῦ τῶν γλωσσῶν, τῶν μύθων, τῶν θρησκευτῶν, τῶν συστημάτων σημείων, βρῖσκει τόν πραγματικό λόγο τῆς ὑπαρξῆς τῆς, πού εἶναι νά βοηθήσει τίς νέες γενιές καί τό κοινό γενικά νά ἐπανοικειωθεῖ μέ αὐτό τό χώρο καί νά ἐπανεῖρει ἐκεῖ μιά συμβολική διαμονή.

Ζενέτ: Ἐχουμε στήν πραγματικότητα τόν ἴδιο μῦθο, ἀλλά μεταβάλλετε τό δικό μου σέ βολική καρικατούρα, τήν ὁποία ἄλλωστε ὁ ἴδιος σᾶς ὑποδήλωσα φιλόφρονα. Μοῦ λέτε ὅτι ἀρνοῦμαι τήν παράδοση; ἔχω γράψει ὅμως ἕνα μικρό βιβλίο, τά *Παλίμψηστα*, πού

δέν αναφέρεται σε τίποτε άλλο παρά στο φαινόμενο ακριβώς της παράδοσης. Πρόκειται ουσιαστικά για μία μελέτη των διαδικασιών μίμησης και μετασχηματισμού, που επιτρέπουν στην παράδοση να υπάρχει και τη διατηρούν ζωντανή. Τό σπίτι σας, μέ τό υπόγειό του και τή σοφίτα του, έχω τήν εντύπωση ότι τό κατοικώ τόσο όσο και σεις και ό φωτεινός πίνακάς μου δέν είναι ίσως παρά μία μοντερνιστική άπεικόνισή του, όπως στά ζενοδοχεία τά πλαίσια εκείνα που δείχνουν ποιό δωμάτιο είναι ελεύθερο και ποιό κατειλημένο. Νομίζω ότι ή βιβλιοθήκη μου μοιάζει πολύ μέ τή δική σας, άκόμη και άν δέν τή χρησιμοποιούμε κατά τόν ίδιο ακριβώς τρόπο.

Δέν μπορώ επίσης νά συμφωνήσω όταν μου αντίκειται ότι ή δομική — άποδέχομαι τόν όρο, έστω και άν σήμερα λειτουργεί έκφοβιστικά— προσέγγιση δέν επιτρέπει νά αντίλαβανόμαστε παρά μορφικά φαινόμενα. Έπανερχομαι στό παράδειγμά μου ή στό παραμύθι μου, του Φίλντινγκ και του Άριστοτέλη. Τί κάνει ό Φίλντινγκ; "Ό,τι προκαλεί τήν παραλλαγή στόν πίνακα του Άριστοτέλη είναι άκριβώς ή θεματική ή 'τοπική'. "Ός τώρα είχαμε άφήγηση άποκλειστικά άριστοκρατική: ήταν τό έπος ή τό μυθιστόρημα, που γιά τόν Φίλντινγκ, όπως γνωρίζετε, είναι έπος σε πρόζα. Θα παραλλάξω τό περιεχόμενο, λέει ό Φίλντινγκ, και θα συνθέσω κωμικό έπος σε πρόζα. Και είναι πολύ σαφής σχετικά μέ τή φύση αυτής τής θεματικής παραλλαγής: προσοχή, λέει, αυτό που κάνω δέν είναι burlesque, όπως στις παρωδίες ή στις μεταμορφώσεις, είναι κωμικό· και τό προσδιορίζει μέ όρους πολύ άνθρωπολογικούς, τοποθετώντας τήν πηγή του κωμικού στην άναπαράσταση τής ματαιοδοξίας και τής επιτήδευσης. "Όπως βλέπετε, ή δομική παραλλαγή δέν είναι εδώ μορφικής, αλλά σαφώς 'τοπικής' τάξεως.

Φυμαρολί: Συμμερίζομαι πρόθυμα τήν άποψη σας. Παρ' όλα αυτά ή βασικότερη τάση τής «ποιητικής», έτσι όπως τήν άσκείτε, μου δίνει τήν εντύπωση πολύ συχνά ότι μεταχειρίζεται τά λογοτεχνικά έργα σαν έργαστηριακό υλικό, του όποιου πρόκειται νά ανακαλύψει και νά ταξινομήσει τούς «μηχανισμούς». Τό νόημα τούς σχεδόν θά σάς ένοχλούσε σ' αυτό τό έγχειρημα. "Η στάση σας έναντι του Προύστ μου φαίνεται χαρακτηριστική. Στο έργο του διακρίνετε τόν σημαντικό τεχνίτη, πράγμα που σάς επιτρέπει νά άποκομίζετε από τήν Άναζήτηση μία γενική και αναλυτική σύνταξη γιά κάθε δυνατή άφήγηση. Άλλά ως προς τό νόημα του ίδιου του έργου εκδηλώνετε συχνά κάποιο σκεπτικισμό. Άμφιβάλλετε κατά βάθος άν ό,τι τό έργο διηγείται σχετικά μέ τό χρόνο και μέ τήν έξαγορά του μέσω τής τέχνης πρέπει νά ληφθεί υπόψη έντελώς σοβαρά. Κατά τήν άποψη μου, τό όμολογώ, παρόλο που θαυμάζω τά μέσα μέ τά όποια ό Προύστ κατόρθωσε ν' άναπαραστήσει τήν ανθρωπότητα μέσα στην ψευδαίσθηση του χρόνου, τόν βρίσκω πραγματικά άπαραμίλλο όταν έπαναλαμβάνοντας και άναζωογονώντας έξαιρετικά «φθαρμένους» κοινούς τόπους, όπως λόγου χάρι στον Ξανακερδισμένο χρόνο, τό «Μακάβριο χορό», τό: «Ματαιότης ματαιότητων», τό: «Άλήθεια, θυγατέρα του χρόνου», άνακεφαλαιώνει, σαν μελλοθάνατος, όχι πιά τήν άτομική του μνήμη, αλλά τή μνήμη και τήν έμπειρία ενός όλόκληρου πολιτισμού. Και τούτο συμβαίνει παρόλο που από τεχνική άποψη αυτή ή συγκεκριμένη στιγμή του έργου δέν είναι ίσως ή πιό περίτεχνη ούτε ή πιό επιδέξια.

Ζενέ: Δέν άναγνωρίζω διόλου τόν έαυτό μου στην περιγραφή που κάνατε γιά τήν ευαισθησία μου προς

τόν Προύστ. Γιατί τό ουσιαστικό στον Προύστ, και κατά τή δική μου άποψη, είναι προφανώς ό,τι άποκαλείτε «λογοτεχνική» του «γνώση». Είναι άπλούστατα, ή γνώση τής «άνθρώπινης φύσης» στην όποια μās εισάγει. Πιστεύω πράγματι ότι ή αισθητική του θεωρία είναι λίγο χιμαιρική και ότι δέν άποδίδει πάντοτε πολύ πιστά τό έργο του. Άλλά άν σκεφτώ πώς άναπαριστά τήν κοινωνία και τά άνθρωπια πάθη, γιά μένα, δέν χωρεί άμφιβολία, ό Προύστ είναι ένας από τούς εμβριθέστερους ανθρωπολόγους όλων των εποχών· ή ένας από τούς μεγαλύτερους κωμικούς — είναι συχνά τό ίδιο πράγμα. Άπλως όλα αυτά είναι πολύ γνωστά και προφανή άλλωστε σε όλους και γι' αυτό θεωρήσα χρησιμότερο νά μελετήσω αυτό τό έργο από μία νέα σκοπιά.

Φυμαρολί: Δέν θά ήθελα νά κλείσει αυτή ή συζήτηση χωρίς νά σάς πω τί ευχαρίστηση μου προξένησε μία φράση που έντόπισα στό *Nouveau discours du récit*. Γράφετε τό έξής στή σελίδα 19: «Βρίσκω λίγο άνόητη τή στάση που συνίσταται στό νά άποτιμούμε τά έργα του παρελθόντος μέ βάση τό βαθμό πρόληψης (anticipation) των σημερινών γούστων». Προσक्रούοντας σ' αυτή τή φράση, αισθάνθηκα άν όχι άνακούφιση, τουλάχιστον παρηγοριά γιά όλες τίς όδυνηρές έντυπώσεις που μου προξένησε επί σειρά έτών ένα σύνθημα, τό όποιο μās σφυροκοπούσε τότε από παντού, σ' έναν τόνο που σε όρισμένους — δέν συγκαταλέγεστε ανάμεσά τους— θύμιζε τόνο έρυθροφρουρών: «ό μοντερνισμός μας»· σύνθημα που επανερχόταν νά διεκδικήσει «θεωρητική προώθηση» υπέρ μιάς συγκεκριμένης γενιάς έναντι όλων των άλλων, επιτρέποντάς τής νά κρίνει και ν' άποφασίζει γιά τό σύνολο του παρελθόντος μέ μία ίεροεξεταστική και άνέκκλητη αυταρχικότητα.

Ζενέ: Γράφοντας τή φράση αυτή που σάς λύτρωσε, λυτρώθηκα και ό ίδιος. Λέγοντάς το αυτό, άς συνενηθούμε μία και καλή σε ό,τι άφορά τίς λέξεις. Άν ή πατρότητα τής λέξης «μοντερνισμός» άποδοθεί στον Μπωντλαίρ, θά τής άφαιρεθούν οι τρομοκρατικές συνδηλώσεις μέ τίς όποιες τήν επιβαρύνετε. Είμαστε άπολύτως σύμφωνοι γι' αυτή τήν άπόρριψη τής ιδέας τής προόδου στην τέχνη — τήν έχω άλλωστε διατυπώσει— και τής ιδέας ότι μία γενιά μπορεί νά κατέχει γιά λογαριασμό της μία άνώτερη άλήθεια άπ' ό,τι οι προηγούμενες γενιές. Παραμένει ώστόσο τό γεγονός ότι δέν μπορούμε νά άπορρίψουμε τήν ιδέα ή μάλλον τό άπλό δεδομένο πώς κάθε γενιά διαθέτει τή δική της άνάγνωση γιά τά έργα του παρελθόντος. Έσφαλμένο είναι νά θεωρούμε ότι αυτή ή άνάγνωση είναι άνώτερη από τίς προγενέστερες άναγνώσεις, αλλά δέν μπορούμε νά διαθέτουμε τήν ψυχή των συγχρόνων του Ρακίνα, του Σοφοκλή, ούτε άκόμη και του Προύστ. Διαβάζουμε τά έργα του παρελθόντος, μ' έναν τρόπο που δέν είναι δικό τους, αλλά άνήκει στή δική μας εποχή. 'Ο Μπόρχες τό διατύπωσε καλά αυτό λέγοντας: «Άν ήξερα πώς θά διαβάσουν αυτή τή σελίδα», έννοείται: αυτήν που έκείνη τή στιγμή γράφει, «στό έτος 2000, θά ήξερα ποιά είναι ή λογοτεχνία του έτους 2000». Δημιουργία του παρόντος και αντίληψη του παρελθόντος συμβαδίζουν. Αυτό δέν βλέπω πώς μπορούμε νά τό άποφύγουμε. Έκείνο που άπορρίπτω είναι μόνο ή ιδέα ότι ή άνάγνωση του έτους 2000 θά είναι άνώτερη από τήν αντίστοιχη του 1950.

Φυμαρολί: Είναι σχεδόν εξίσου δύσκολο νά διαβάσουμε τόν Σοφοκλή ή άκόμη τόν Ρακίνα, ξεκινώντας από τή σύγχρονη πολιτισμική κατάσταση, όσο και νά κατανοήσουμε μία αυτόχθονη κοινωνία τής νότιας Άμερικής ή τής Αύστραλίας μέ τή νοοτροπία ενός Παρι-

Ζενέτ — Φυμαρολί

ζιάνου. Ἄλλά ἔχω τή γνώμη ὅτι καί στίς δύο περιπτώσεις, καθ' ὅλα ἰσάξιος ἄλλωστε, ἡ ἀπόπειρα νά συνδιαλεχθοῦμε, νά προϋπαντήσουμε τόν Ἄλλο, νά ἀντιμετωπίσουμε τόν Ἄλλο ὡς Ἄλλο καί ὄχι ὡς ἐγγαστρίμυθο σωσία τοῦ ἑαυτοῦ μας, εἶναι ἀναγκαιότητα ὄχι μόνο ἐπιστημονικῆς, ἀλλά καί ἠθικῆς καί ζωτικῆς τάξεως. Ἡ ἀπελευθέρωση, ἡ ἐπιφώτιση ἐνδεχομένων — ἀφορμή γιά τήν ὁποία μπορεῖ νά εἶναι ἡ ἀνάγνωση παλαιότερων ἔργων — συνιστοῦν τήν ἀνταμοιβή τῆς ἱστορικῆς, φιλολογικῆς καί «ἐμπαθητικῆς» προσπάθειας γιά νά συλλάβουμε ἐκ νέου στήν παραδοξότητά τους καί, τελικά, νά τά ἀναγνωρίσουμε στήν οἰκειότητά τους, σάν «φίλους τοῦ σπιτιοῦ».

Μοῦ φαίνεται ὅτι στό σύνθημα πού κατήγγειλα — «ὁ μοντερνισμός μας» — ὑπῆρχε ἰσχυρή δόση νεανικοῦ ναρκισσισμοῦ, φόβος ἐναντι τοῦ Ἄλλου, ἐναντι τῆς θαυμαστῆς ζωντανῆς ποικιλίας τῆς ἀνθρωπότητας, ὅπως ἔχει ἐκδηλωθεῖ στό χρόνο, τόσο τουλάχιστον ὅσο καί στό χώρο. Φόβος τελικά τοῦ ταξιδιοῦ, ἂν ὄχι τῆς ἀναζητήσεως μέσα στό χρόνο, τοῦ ὁποίου ἡ λογοτεχνική γνώση ἀποτελεῖ τό ἀποτελεσματικότερο ὄχημα. Ἡ οὐτοπία μιᾶς «ἀπόλυτης γνώσεως», κλείνοντας αὐτή τήν πόρτα, θά μετέτρεπε τούς μοντέρνους σέ φυλακισμένους μέσα στήν ἴδια τήν ἔρημό τους.

Débat: Μιά ἐρώτηση, ἂν τό ἐπιτρέπετε, γιά νά φωτιστοῦν ἀκόμη περισσότερο οἱ συγκρίσεις καί οἱ ἀποκλίσεις σας. Τί σκέφτεστε γιά τήν κριτική τῶν συγγραφέων; Α ἰσχυροί — μπορεῖτε νά μᾶς διαψεύσετε — θά εἶχαμε τήν τάση νά πιστεύουμε ὅτι ὁ Ζενέτ τή θεωρεῖ ὡς ἐσωτερικό στοιχεῖο τοῦ λογοτεχνικοῦ ἔργου καί ὅτι πρέπει νά ἀντιμετωπιστεῖ ἰσάξια μέ τήν ὑπόλοιπη παραγωγή τοῦ συγγραφέα, ἐνῶ ὁ Φυμαρολί ἔχει τή διάθεση νά τῆς προσδώσει ἕνα status ἀνώτερο ἀπό τό ἀντίστοιχο τῆς κριτικῆς τῶν κριτικῶν, γιατί ἡ κριτική αὐτή ἀπορρέει ἀπό τό ἐσωτερικό τῆς ἴδιας τῆς λογοτεχνίας.

Φυμαρολί: Ἄν ὑποθέσουμε ὅτι μπορῶ νά διεκδικήσω μιᾶ μέθοδο διαφορετικῆ ἀπό ἐκεῖνη τοῦ Κουιντιλιανοῦ καί τοῦ Λογγίνου, συνηθίζω πράγματι, ἰδιαίτερα ὅταν ἀσχολοῦμαι μέ ἔργα μοντέρνα καί σύγχρονα (πού βρισθῶν ἀπό προλόγους, μανιφέστα, ἐπιστολές, ἡμερολόγια...) νά συγκεντρῶν ὅλες τίς ἐνδείξεις πού ὁ συγγραφέας μᾶς ἄφησε γιά τίς προθέσεις τοῦ ἔργου του. Κι ἔχω τήν ἐντύπωση ὅτι ἡ καλύτερη ὑπηρεσία πού μπορῶ νά προσφέρω στόν ἀναγνώστη εἶναι νά τόν βοηθήσω νά διαβάσει τό ἔργο ὅπως θά τό ἐπιθυμοῦσε ὁ συγγραφέας ἢ τουλάχιστον στή γραμμῆ ἀνάγνωσης πού ἐκεῖνος μόχθησε νά σκιαγραφήσει καί τῆς ὁποίας ἄλλωστε τό ἴδιο τό ἔργο διατηρεῖ συχνά τά ἴχνη. Ἡ συνείδηση πού ὁ συγγραφέας ἔχει γιά τήν ἴδια του τήν αἰσθητικῆ καί τίς ἴδιες τίς σκοπιμότητές του νομίζω ὅτι εἶναι ὁ χρυσός κανόνας τοῦ κριτικοῦ. Τό καλύτερο πού μποροῦμε νά κάνουμε εἶναι νά τόν ξαναβροῦμε καί νά τόν προτείνουμε στόν ἀναγνώστη.

Ζενέτ: Δέν θά μᾶς ἀντιδιαστείλετε πολύ ὡς πρός αὐτό τό σημεῖο γιατί καί γιά μένα οἱ μεγαλύτεροι κριτικοί εἶναι συχνά οἱ ἴδιοι οἱ συγγραφεῖς. Μίλησα πρό ὀλίγου γιά τόν Φίλντιγκ, ἀλλά — γιά νά ἐξέλθω ἀπό τήν κλασικῆ περίοδο — οἱ μεγαλύτεροι μοντέρνοι κριτικοί εἶναι, κατά τήν κρίση μου, ὁ Μπωντλαίρ, ὁ Προύστ, ὁ Βαλερύ, ὁ Μπόρχες, ὁ Μπλανσό...

Φυμαρολί: Θά πρόσθετα εὐχαρίστως ἕναν μυθιστοριογράφο στόν ὁποῖο παραπέμπετε μέ ἰδιαίτερη προτί-

μηση καί τόν ὁποῖο θαυμάζω, ἀνάμεσα στά ἄλλα, ὡς τόν καλύτερο κριτικό τοῦ ἴδιου τοῦ ἔργου του, ἐννοῶ τόν Χένρι Τζέιμς.

Ζενέτ: Καί ἀσφαλῶς κάποιος ἄλλος ἀκόμη. Στό ἐπίπεδο τῆς μεθόδου, τώρα, σέ σχέση μέ ὅ,τι εἶπατε πρό ὀλίγου: βρίσκομαι αὐτή τή στιγμή στήν ἀρχή μιᾶς μελέτης τῆς ὁποίας τό ἀντικείμενο θά εἶναι ἀκριβῶς, στόν βασικό κορμό τῆς, τό σχόλιο τοῦ ἔργου ἀπό τόν ἴδιο τό συγγραφέα του: ὅ,τι ὀνομάζω «παρα-κείμενο» (paratexte), ὅλος αὐτός ὁ αὐτοσχολιαζόμενος περίγυρος πού συνίσταται ἀπό προλόγους, τίτλους, ἐπιγραφές, ἐνθετα σημειώματα, συνεντεύξεις, ὅλος αὐτός ὁ περιφερειακός μηχανισμός πού δίνει στό συγγραφέα τόσες στρατηγικές εὐκαιρίες — χρησιμοποιούμενες γενικά μέ ἀρκετή ἀποτελεσματικότητα — νά σχολιάσει καί νά παρουσιάσει τό ἔργο του. Οἱ λιγότερο κριτικοί συγγραφεῖς — ἄς ποῦμε ὁ Μπαλζάκ ἢ ὁ Τζιόνο — καί μόνο τό γεγονός ὅτι ἐπιλέγουν ἕναν τίτλο ἢ μιᾶ ἐπιγραφή, θεσπίζονται ὡς σχολιαστές τοῦ ἔργου τους. Εἶναι πολύ σημαντική ἡ θεώρηση αὐτοῦ τοῦ ὑλικοῦ: πρέπει πάντως νά ληφθοῦν ὀρισμένες προφυλάξεις ὥστε νά ὑπολογίσουμε ἀκριβῶς τίς στρατηγικές στίς ὁποῖες ἐμπλέκεται ὁ αὐτοσχολιασμός. Ἄς ποῦμε ὅτι ἂν εἶναι ἀπαραίτητο νά χρησιμοποιήσουμε τό «παρα-κείμενο» τῶν συγγραφέων, εἶναι ἀναγκαῖο καί νά ἐναρμονίσουμε τήν ἀποτίμησή του μέ ὄρους ἀλήθειας.

Ντεμπά: Μιά δευτέρη ἐρώτηση, στή γραμμῆ τῆς προηγούμενης, γιά τό status τοῦ κριτικοῦ σέ σχέση μέ τό ἀντίστοιχο τοῦ συγγραφέα. Ἄν ἀναφερθοῦμε στήν πρό εἰκοσαετίας διαμάχη Μπάρτ — Πικάρ, δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὁ Πικάρ θεωροῦσε τόν ἑαυτό του — σέ σύγκριση μέ τούς συγγραφεῖς — ὡς ἐκπρόσωπο ἐνός ὑποδεέστερου εἴδους. Τοποθετεῖται σέ σχέση μέ τό Ρακίνα ὅπως ὁ Madelin σέ σχέση μέ τόν Ναπολέοντα. Ἐνῶ ὁ πολέμιός του, μετά ἀπό μερικούς ἄλλους, ὅπως ὁ Μπλανσό, μερμινοῦσε ὥστε νά εἰσαγάγει τήν κριτική στήν καθαυτή περιοχῆ τῆς λογοτεχνίας καί νά ἀπονεῖμι στόν κριτικό status γράφοντος (écrivain) συγγενικό μέ τό ἀντίστοιχο τοῦ συγγραφέα (écrivain). Δέν ἔχει ἀντιστραφεῖ σήμερα ἡ κατάσταση; Ὁ Ζενέτ ἦ ἀποδεχόταν, μέ ὅλες τίς δυνατές ἀποχρώσεις, νά τόν συνδέσουμε μᾶλλον μέ τήν κληρονομιά τοῦ Μπάρτ καί ὁ Φυμαρολί μᾶλλον μέ τήν ἀντίστοιχη τῶν Πικάρ. Ὡστόσο, στίς θέσεις τοῦ Φυμαρολί θά διακρίναμε μᾶλλον μιᾶ συγγένεια συγγραφέα πρός συγγραφέα ὡς πρός τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἀντιμετωπίζει τή λογοτεχνία, ἐνῶ ὁ Ζενέτ φαίνεται νά βρίσκεται σέ πολύ μεγαλύτερη ἀπόσταση ἀπό τό συγγραφέα, γιά νά μῆ ποῦμε ὅτι ἐγκαταλείπει ὀλωσδιόλου τήν ἰδέα νά θεωρεῖται ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας. Ποιά εἶναι ἡ γνώμη σας;

Ζενέτ: Κατά τήν ἀποψή μου, ἡ κριτική καί ἡ ποιητική εἶναι, ἀπό τότε πού ὑπάρχουν, ὅπως ἡ ἱστορία ἢ ἡ φιλοσοφία λόγου χάρη, γνήσια λογοτεχνικά εἶδη, ὅπου ἡ διάκριση ἀνάμεσα σέ γράφοντες καί σέ συγγραφεῖς (écrivains/écrivains) δέν ἔχει μεγάλη σημασία. Ἄλλὰ σέ κάθε εἶδος ὑπάρχουν πολυποικίλοι ἀναβαθμοί ταλέντου ἢ ἰδιοφυίας. Μέ ρωτᾶτε ἂν πιστεύω στίς ταλαντοῦχες ἰκανότητές μου: ἡ ἀπάντησή μου δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι ἀρνητική. Γράφω ὅπως μπορῶ (ὅπως εἶμαι), προσπαθώντας μόνο νά εἶμαι κατά τό δυνατό σαφέστερος καί κατά τό λιγότερο δυνατό πληκτικός, τό ἀποτέλεσμα δέν εἶμαι ἀρμόδιος νά τό κρίνω. Ἄλλὰ ἂν μέ ρωτᾶτε τί ἐπιλέγω, τήν τέχνη ἢ τή γνώση, σᾶς ἀπαντῶ ὅτι ὅλη ἡ δουλειά μου συνίσταται στό νά τίς συνδυάσει: πρέπει νά στοχαζόμαστε τήν τέχνη καί, θά τολμοῦσα νά πῶ, ἀντιστρόφως.

Φυμαρολί: Πρό όλίγου μνημονεύτηκε τό όνομα του Πικάρ. Στή μελέτη του *Ή σταδιοδρομία του Ρακίνα* (La carrière de Racine), ένα βιβλίό άλλωστε που δέν έχει γεράσει διόλου, θέλησε νά είναι άμιγής «ιστορικός τής λογοτεχνίας». Στους προλόγους του γιά τό *Ρακίνα* των εκδόσεων Ρλείαδε, θέλησε νά είναι, πρέπει νά τό πούμε επίσης, άμιγής «κριτικός τής λογοτεχνίας». Είμαι, νομίζω, σέ θέση νά γνωρίζω πόσο αυτός ό διχασμός τόν έκανε νά υποφέρει· όσο γιά μένα, θά επιθυμούσα τήν υπέρβασή του. Τό έγγραφα στό εισηγητικό μου κείμενο· δέν αντιλαμβάνομαι τή σχέση μεταξύ του κριτικού και του λογοτεχνικού έργου ως σχέση ύποκειμένου προς αντικείμενο, αλλά ύποκειμένου προς ύποκειμένο, ως διάλογο. "Ό,τι οί φίλοι μας τής 'Σχολής τής Γενεύης' αποκασών «κριτική απόσταση» μπορεί νά περιοριστεί ή νά διευρυνθεί· ή απόσταση αυτή άπαιτεί πάντοτε από τόν κριτικό έναν ελάχιστο βαθμό *συμπάθειας*, ένα τμήμα ένδοθεν γνώσης, οί όποιες όμως δέν πρέπει νά συγχέονται ύποχρεωτικά μέ τόν πειρασμό νά θεωρούμαστε οί ίδιοι συγγραφείς. Τό νά είμαστε κατά τό δυνατόν εγγύτερα στή δημιουργική συμπεριφορά του συγγραφέα δέν συνεπάγεται όστι εξαφανιζόμαστε μέσα της ή όστι φιλοδοξούμε νά ταυτι-

στούμε μέ αυτή. Καί, στήν πρακτική του κριτικού-ιστορικού, έτσι όπως τήν αντιλαμβάνομαι, ή ιστορική απόσταση και ή προσπάθεια γιά νά εξουδετερώσουμε τίς παγίδες της θ' άρκούσαν γιά νά τόν προϊδέασουν έναντιον αυτής τής ματαιοδοξίας. Τά υπόλοιπα είναι ύπόθεση ύφους.

9. Προφανώς γίνεται αναφορά στις κριτικές άπόψεις των Jean Starobinski, Georges Poulet, Jean Rousset, Marcel Raymond, οί όποιες συγκλίνουν σέ μία *θεματική* άνάγνωση των λογοτεχνικών κειμένων στό πλαίσιο μίας ευρύτερης φιλοσοφικής, έρμηνευτικής και ιστορικής θεώρησης του πολιτισμικού χώρου. Τό θεωρητικό υπόβαθρο των κριτικών τάσεων που συγκροτούν τή λεγόμενη «Σχολή τής Γενεύης» εκτίθεται στό προγραμματικό κείμενο του Starobinski, *La relation critique* (Gallimard, 1970) καθώς και στή μελέτη του Poulet, *La conscience critique* (Corti, 1971). *Ή Κριτική σχέση* του Starobinski έχει μεταφραστεί στά ελληνικά (περ. *Ό Πολίτης*, τεύχ. 42, 1981). Διαφωτιστικές εισηγήσεις και παρεμβάσεις γιά τίς παραπάνω κριτικές άπόψεις βλ. στόν τόμο *Les chemins actuels de la critique*, 10/18, 1968, κυρίως στις σελ. 9-33, 90-113 και 429-432. Πρβλ. επίσης στόν τόμο *La critique* του Roger Fayolle (Armand Colin, 1978) τό σχετικό μέ τή «θεματική κριτική» τμήμα, σελ. 187-189.

ΚΟΥΡΔΙΣΤΗ ΜΑΪΜΟΥ

ΣΤΗΝ ΠΛΑΚΑ
ΥΠΕΡΕΙΔΟΥ 17
3228321

ΠΑΛΑΙΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ
ΚΑΡΤ ΠΟΣΤΑΛ
ΠΑΙΓΝΙΔΙΑ
ΓΥΑΛΙΑ
ΚΑΙ ΟΤΙ ΠΕΡΙΕΡΓΑ
ΠΑΛΙΑ ΠΡΑΓΜΑΤΑ
ΨΑΧΝΕΤΕ ΚΑΙ ΔΕΝ
ΞΕΙΛΕΤΕ ΤΟΥ ΝΑ
ΤΑ ΒΡΗΤΕ

Αν θέρετε

"ΤΟ ΚΑΤΙ ΤΙ ΣΑΣ,"

εράτε στην Πράμα
Αυθεντιές αφισες του βινεμά
κάρτες
κωμήματα
δαντέζρες κεντήματα
αντιυες...
και κάτι αλλο

Υπερείδου 23
3216046

ανοικτά 10πμ-10μμ
και τις Κυριακές

Τό σοσιαλιστικό δράμα στήν 'Ανατολική Γερμανία

(μέχρι τή δεκαετία του '60)

του Βίλλυ Μπένιγκ

Είσαγωγή, μεθοδολογικά...

Ἐάν ἀσχοληθεῖ κανεὶς ἱστορικά μὲ τὴ λογοτεχνία, τότε θὰ ἔχει νὰ κάνει μὲ τὴ διαλεκτικὴ τῆς ἐξέλιξής της. Αὐτὴ ἡ διαλεκτικὴ δὲν ἔχει ποτὲ ὡς βάση μιὰ ἀπλὴ ἀντίφαση, μιὰ διμελῆ ἀντίθεση, πού εἶναι πιθανό ν' «ἀναιρεῖται» σὲ μιὰ σύνθεση.

Πρόκειται πάντα γιὰ πολὺπλοκες σχέσεις: Τὰ λογοτεχνικά ἔργα ἀσχολοῦνται μὲ τὴ λογοτεχνικὴ τους παράδοση, συχνὰ ἐπηρεάζονται —ἰδιαίτερα ἐκείνη τὴν ἐποχὴ— ἄμεσα ἀπὸ τὴν πολιτιστικὴ πολιτικὴ, ἀντανაკλοῦν τὰ μεγάλα ἰδεολογικά καὶ πολιτιστικά ρεύματα, πειραματίζονται μὲ νέους αἰσθητικούς τρόπους πού ἔχουν ἀναπτύξει ἄλλες μορφές τέχνης κ.λπ.

Γιὰ τὴ θεωρία τῆς λογοτεχνίας μπαίνει ἐδῶ τὸ κεντρικὸ πρόβλημα τοῦ ἀντικειμένου της: Τί εἶναι ὁ «τόπος» μέσα στό λογοτεχνικό ἔργο, ὅπου διασταυρῶνται οἱ διάφορες ἐπιδράσεις ἔτσι ὥστε νὰ μπορεῖ κανεὶς νὰ καταλήξει ὅτι αὐτὸ τὸ «σημεῖο» εἶναι ἀντιπροσωπευτικό γιὰ μιὰ γενικὴ, ὄχι μόνο λογοτεχνικὴ, ἱστορικὴ ἐξέλιξη.

Αὐτὴ ἡ ἐργασία εἶναι μιὰ παρουσίαση τοῦ προβλήματος, πού δὲν προσπαθεῖ νὰ δώσει πρωταρχικά μιὰ ἀδρὴ καὶ ἀναγκαῖα ἐπιφανειακὴ εἰκόνα ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ νὰ δείξει μὲ τὴ βοήθεια τῆς ἀνάλυσης τῆς βαθιᾶς δομῆς δύο χαρακτηριστικῶν δραμάτων ἐκείνης τῆς ἐποχῆς τίς δύο βασικὲς τάσεις γιὰ τὴ λογοτεχνικὴ διαμόρφωση.

Ἡ βαθιὰ δομὴ συνδέεται μὲ ποικίλους τρόπους μὲ τίς κοινωνικὲς, πολιτικὲς καὶ πολιτιστικὲς τάσεις καὶ ἔτσι ἀποτελεῖ τὸν ἰδεολογικὸ πυρήνα τῆς δραματικῆς ἢ ἀκόμα καὶ τῆς ἀφηγηματικῆς λογοτεχνίας, προκειμένου νὰ ἀναλυθεῖ ἱστορικά.

Ἐτσι ἀποδεικνύεται πὼς καὶ στίς δύο βασικὲς λογοτεχνικὲς τάσεις ἀντιστοιχοῦν διαφορετικά, τίς πε-

ρισσότερες φορές ἀντιμαχόμενα ἰδεολογικά στρατόπεδα ὡς κοινωνικοὶ φορεῖς.

...καὶ χρονολογικά

Δὲν μπορεῖ σὲ καμιὰ περίπτωση νὰ πρόκειται ἐδῶ γιὰ τὴν παράθεση αὐστηρῶν κριτηρίων προκειμένου νὰ ὀροθετηθεῖ μιὰ λογοτεχνικὴ περίοδος, μιᾶς καὶ τὸ ἄρθρο σὲ καμιὰ περίπτωση δὲν σκοπεύει στὴν ἀριότητα μιᾶς ἐπισκόπησης. Ἐπειδὴ τὸ ἄρθρο προσπαθεῖ νὰ παραθέσει ἀπλῶς τὴν ἀντίφαση δύο βασικῶν τύπων τῆς δραματικῆς παραγωγῆς, θὰ ἀρκοῦσε ἐδῶ νὰ ὀνομάσουμε σάν μαρτυρία, τὴν ἀνατολικογερμανικὴ «ἱστορία τῆς γερμανικῆς λογοτεχνίας». Ἐάν καὶ ἀφήνουμε στὴν ἄκρη τὸ θέμα τῆς χρονολογικῆς ὀροθέτησης, ὑπάρχουν οὐσιώδη ἐπιχειρήματα πὼς πραγματικά ἔχει γίνε μιὰ ἀλλαγὴ στό περιεχόμενο· πὼς δηλαδή ὁ προσαρτώμενος στὸν Μπρέχτ τύπος δράματος, τὸ ἀργότερο ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς δεκαετίας τοῦ '60 ἔχει γίνε ταμποῦ σ' ὅλη του τὴν ἑκταση.

Τέλος, παραπέμπω σ' ἓνα πολιτικολογοτεχνικὸ σκάνδαλο, πού δείχνει μιὰ ἀλλαγὴ στὴν κρατικὴ πολιτιστικὴ πολιτικὴ: τὸ 1965 ἀπαγορεύεται στὸν Βόλφ Μπίρμαν ἡ ἄσκηση ἐπαγγέλματος στὴν Ἀνατολικὴ Γερμανία.

Τὸ πλαίσιο

Ἡ πολιτικὴ κατάσταση μετὰ τὴν ἴδρυση τῆς Λαϊκῆς Δημοκρατίας τῆς Γερμανίας (1949) χαρακτηρίζεται ἀπὸ τίς συνθήκες τῆς γένεσής της. Ὁ Μπρέχτ ἀναφερόμενος στὸν Μάρξ τὴ χαρακτηρίζει σάν τὴν «νέα γερμανικὴ ἀθλιότητα». Ὁ Μάρξ μὲ τὸν ὄρο «γερμανικὴ ἀθλιότητα», ἀναφερόταν στὴν ἀνικανότητα τῆς γερμα-

1. *Geschichte der deutschen Literatur*, τόμος 11: *Literatur der DDR*, ὁμάδα συγγραφέων ὑπὸ τὴ διεύθυνση τῶν Horst Haase, H.J. Geerds, E. Kühne, W. Pallus, Berlin/Ost 1977.

νικῆς ἀστικῆς τάξης καὶ τῶν συμμάχων τῆς νὰ πάρουν στὰ χέρια τους τὴν πολιτικὴ ἐξουσία.

Στὴ θέση τῆς ἐπανάστασης ἐμφανίζεται ὁ συμβιβασμός μετὰ τὴν ἀριστοκρατία τῶν φεουδαρχῶν, πού συμπληρώνεται ἀπὸ μιὰ «πνευματικὴ ἐπεξεργασία» τῆς ἐπανάστασης στὴν Γαλλία. Ὁ Μπρέχτ τώρα βλέπει παρόμοια προβλήματα στὴν Ἀνατολική Γερμανία: Δέν ἦταν ἡ γερμανικὴ ἐργατικὴ τάξη πού εἶχε ἐπιτύχει τὴν νίκη κατὰ τοῦ φασισμού, ἀλλὰ ὁ Κόκκινος Στρατός κάτ' ἄπ' τὴ δύναμη τοῦ ὁποῦ ἐγκαθιδρύεται τώρα ἡ πρώτη γερμανικὴ σοσιαλιστικὴ κυβέρνηση. Ἔτσι ὁ Μπρέχτ «τρέμει» πὼς ἐπειδὴ δέν ἔγινε καμιά ἐπανάσταση, στὴ θέση τῆς θὰ ἐμφανίζονταν τώρα ἡ «πνευματικὴ ἐπεξεργασία» τῆς ρωσικῆς ἐπανάστασης.²

Ἡ σημαντικότερη ἴσως συνέπεια αὐτῆς τῆς κατάστασης ἦταν ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν κρατικὴ ἐξουσία, πού ἀξίωσε ν' ἀντιπροσωπεύσει τὴν ἐργατικὴ τάξη καὶ τίς σύμμαχες τῆς, καὶ στὸν πληθυσμό, πού ἔβλεπε τὴν νέα κυβέρνηση συχνά σάν συνέχιση τῆς ἐξουσίας παλιοῦ τύπου. Ἡ ἀπαιτούμενη μετάβαση ἀπὸ τὸ φασισμό στὸ σοσιαλισμό συνδεόταν ἔτσι μετὰ μεγάλες ἀντιφάσεις.

Τὸ γεγονός πού ἔκανε τὴν ἐμφάνιση αὐτῶν τῶν προβλημάτων ὄλο καὶ πιὸ σαφῆ, ἦταν οἱ μαζικὲς διαδηλώσεις κατὰ τῆς κυβέρνησης στίς 17 Ἰουνίου τοῦ 1953. Σ' αὐτὲς ἐνωτόν ἡ διαμαρτυρία ἐναντίον τῆς οἰκονομικῆς κατάστασης (καὶ ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴ μεριά τῶν ἐργατῶν) μετὰ τὴν προσπάθεια ἀπὸ τὴ μεριά τῶν συντηρητικῶν νὰ πάρουν στὰ χέρια τους τὴν πολιτικὴ ἐξουσία. Ἡ ἀντίδραση τοῦ σοσιαλιστικοῦ κράτους εἶναι σκληρῆ: οἱ διαδηλώσεις καταστέλλονται ἀπὸ τὸν ρωσικὸ στρατό. Ἡ διαλεκτικὴ πού ἐγκτεῖται στὸ ὅτι ἀφενὸς κυριαρχοῦσαν πολιτικὰ συνθήματα πού στρέφονταν ἐναντίον τοῦ σοσιαλισμοῦ, καὶ ἀφετέρου μεγάλα τμήματα τοῦ πληθυσμοῦ, ἰδιαίτερα ἡ ἐργατικὴ τάξη, κινητοποιοῦνται πολιτικὰ, λαμβάνεται ἐλάχιστα ὑπόψη.

Ὁ Μπρέχτ βέβαια ἀξίωσε τὴν ἐκμετάλλευση τῆς ἀφορμῆς γιὰ μεγάλες δημόσιες συζητήσεις στὰ ἐργοστάσια. Ἀλλὰ ἡ ἀπήχηση εἶναι περιορισμένη, οἱ ἀρχές τοῦ νέου κράτους δείχνουν γρήγορα πὼς δέν εἶναι διατεθειμένες νὰ ἀκολουθήσουν αὐτὴ τὴν πρόταση. Τὴν ἀντίληψη τῶν διαδηλωτῶν-ἐργατῶν ὡς πρακτόρων τῆς ἀντίδρασης, ἐπικρίνει ὁ Μπρέχτ τὸ γνωστό του καυστικὸ ποίημα:

Μετὰ τὴν ἐξέγερση τῆς 17 Ἰουνίου
Ἔβαλε ὁ γραμματέας τῆς ἔνωσης συγγραφέων
ν

Νὰ μοιράζουν προκηρύξεις στὴν ἀλέα Στάλιν
Ποῦ ἔγραφαν πὼς ὁ λαός ἔχασε ἀπὸ ἐπιπο-
λαιότητα

Τὴν ἐμπιστοσύνη τῆς κυβέρνησης
Καὶ πὼς μόνο μετὰ τὴ διπλὴ δουλειά
Μποροῦσε νὰ τὴν ξανακερδίσει
Δέν θὰ ἦταν πιὸ εὐκόλο
Νὰ διαλύσει ἡ κυβέρνηση τὸ
Λαὸ καὶ νὰ ἐκλέξει ἄλλον;³

Ἡ κατάσταση πού περιγράφηκε ἔχει συνέπειες στὴ λογοτεχνία. Εἶναι αὐτονόητο πὼς ἡ πολιτικὴ πολιτικὴ ἀπέβλεπε ἀναγκαστικὰ στὴ χρησιμοποίησή τῆς

2. Πολιτικὴ βάση τῆς γερμανικῆς κλασικῆς ἐποχῆς ἦταν ἡ ἄρνηση τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης καὶ ὁ πολιτικὸς συμβιβασμός. Ὁ Μπρέχτ ἀναφέρεται ἐδῶ στὴν ἀνάλυση πού κάνει ὁ Λούκατς στὴν ἀλληλογραφία μεταξὺ τοῦ Γκάιτε καὶ τοῦ Σίλερ.

3. Τὸ ποίημα ἔχει τίτλο "Die Lösung" ("Ἡ λύση") καὶ γράφτηκε τὸ 1953.

ἐπιρροῆς τῆς λογοτεχνίας ὡς μέσου προπαγάνδας γιὰ τὸ σοσιαλισμό.⁴ Ἔτσι, προσπαθώντας νὰ γεφυρώσει τὰ χάσματα, ὑποστηρίζει τὴ συνεργασία συγγραφέων καὶ ἐργατῶν, ἀπαιτεῖ ἀπὸ τοὺς καλλιτέχνες νὰ ἀσχοληθοῦν μετὰ τὰ προβλήματα τῶν ἐργαζομένων καὶ νὰ κάνουν τὴν οἰκονομικὴ ἀνοικοδόμησιν ἀντικείμενο τῶν λογοτεχνικῶν τους προσπαθειῶν.

Ὁργανώνει σὲ συνεργασία μετὰ ἐργοστάσια συναντήσεις συγγραφέων καὶ ἐργαζομένων ὅπως οἱ συνδιασκέψεις τοῦ Μπίτερφελντ (1η συνδιάσκεψη τὸ 1959), πού ὄντας γνωστὲς ὡς «ὁ δρόμος τοῦ Μπίτερφελντ», ἀναγνωρίζονται ὡς σημαντικὸ μέρος στὴν ἱστορία τῆς λογοτεχνίας τῆς Λαϊκῆς Δημοκρατίας τῆς Γερμανίας.

Ὅπως ὁμως οἱ ἀντιδράσεις γιὰ τὴν 17η Ἰουνίου ἦταν ἀμφισβητούμενες, ἔτσι ἀμφισβητεῖται γιὰ ἄρκετο καιρὸ ἡ νομιμότητα ὑπαρξῆς πλανῶν κριτικῶν τάσεων στὴ λογοτεχνία. Ἐνῶ ἡ μιὰ πλευρὰ θέλει τὴ λογοτεχνία νὰ ἐκθέσει σὲ κάθε ἀντικείμενο στὴν πρώτη γραμμὴ τίς «θετικὲς δυνάμεις» τῆς ἱστορίας, ἡ ἄλλη πλευρὰ ἀπαιτεῖ ἀκόμα καὶ μετὰ τὴν ἔκθεση τῆς ἀρνητικότητας νὰ πάρει δημιουργικὰ μέρος στὴ διαδικασία τῆς ἀνάπτυξης.

Σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο πρέπει νὰ ληφθεῖ ἡ δημοσιευμένη τὸ 1952 στὸ περιοδικὸ *Theaterarbeit συζήτηση* μεταξὺ τοῦ Φρίντριχ Βόλφ καὶ τοῦ Μπέρτολτ Μπρέχτ⁵. Πρῶτα κερταί γιὰ τὸ τέλος τοῦ Μάνα κουράγιο καὶ τὰ παιδιὰ τῆς, στὸ ὁποῖο ὁ Βόλφ κατακρίνει τὴ Μάνα Κουράγιο ὅτι δέν ἔχει διδαχθεῖ, δέν ἔχει ἀλλάξει καὶ ὅτι, ἔτσι θὰ μπορούσε νὰ τὸ ἐρμηνεύσει κανεὶς, δέν παρουσιάζονται οἱ «θετικὲς δυνάμεις».⁶

Ἡ ἀπάντηση τοῦ Μπρέχτ εἶναι σύντομη: «Ἀκόμα κι ἂν ἡ Μάνα Κουράγιο δὲ μαθαίνει τίποτα παραπάνω — τὸ κοινὸ μπορεῖ, κατὰ τὴ γνώμη μου, κάτι νὰ διδαχθεῖ, παρατηρώντας τὴν».⁷ Δέν εἶναι τυχαῖο πού αὐτός ὁ κύκλος θεμάτων βρίσκεται σὲ στενὴ σχέση μετὰ τὴ λογοτεχνικὴ διαμόρφωση, μετὰ τὸ λογοτεχνικὸ εἶδος.⁸

Ἐνα δεῦτερο πολιτικὸ ἐρώτημα, πού βρίσκεται σὲ στενὴ σχέση μετὰ μεγάλες συζητήσεις γιὰ τὴ λογοτεχνία, μετὰ τὴ λεγόμενη συζήτηση γιὰ τὴν κληρονομιά (Erbe-Diskussion), ἦταν αὐτὸ τῆς γερμανικῆς ἐπανενω-
σης. Τὸν πρῶτο καιρὸ ἡ Λαϊκὴ Δημοκρατία τῆς Γερμανίας προπαγάνδιζε ὡς ἀπαραίτητη τὴν ἐπανενωσή. Αὐτὴ ἡ φάση κλείνει ὀριστικὰ μετὰ τὴ δημιουργία τοῦ τοίχου καὶ τὸ κλείσιμο τῶν συνόρων (1961) πού εἶχε σκοπὸ νὰ ἐμποδίσῃ τὴ λεγόμενη φυγὴ ἀπὸ τὴ λαϊκὴ δημοκρατία (Republikflucht) (ἰδιαίτερα τὴ φυγὴ τῆς τεχνικῆς ἰντελιγκέντίας στὴ Δύση)⁹. Ἡ συζήτηση γιὰ τὴν κληρονομιά ἀσχολήθηκε μετὰ τὸ ἐρώτημα κατὰ πόσον ἡ κλασικὴ γερμανικὴ λογοτεχνία (στὴν ἐρῦντερη τῆς ἔννοια) μπορούσε νὰ παίξει κάποιον ρόλο στὸ σοσιαλισμό, κατὰ πόσο μορφές τῆς κλασικῆς λογοτεχνίας θὰ ἔπρεπε νὰ υἱοθετηθοῦν στὴ μοντέρνα. Μιὰ πού ὑπάρχει μόνο μιὰ ἐνιαία γερμανικὴ κλασικὴ ἐποχὴ, θὰ μπορούσε νὰ ὑποστηριχθεῖ τὸ ἰδεολόγημα τοῦ

4. Γιὰ τὴν πολιτιστικὴ πολιτικὴ τῆς Ἀνατολικῆς Γερμανίας πρὸβλ. μεταξὺ ἄλλων: *Probleme sozialistischer Kulturpolitik am Beispiel DDR*, συνεργασία συγγραφέων Frankfurt, Frankfurt a.M. 1974.

5. Ἀναδημοσίευση στὸ: *Materialien zu Brechts "Mutter Courage und ihre Kinder"*, Frankfurt a.M. 1973, σελ. 86 κ.ἐξ.

6. Στὴν πραγματικότητα ὁ Βόλφ στηρίζεται καὶ ἱστορικὰ σὲ κείνες τίς δυνάμεις: «Ἄλλωστε ἰδιαίτερα καὶ στὸν τριακονταετή πόλεμο οἱ ἀγρότες σχημάτιζαν συμμορίες ἐναντίον τῶν στρατιωτῶν καὶ ἀντιστέκονταν» (δπ. παραπ., σελ. 90).

7. Ὁπ. παραπ., σελ. 90.

8. Ἡ συζήτηση ἔχει τίτλο: Προβλήματα μορφῆς τοῦ Θεάτρου λόγω νέου περιεχομένου (ὑπογράμμιση τοῦ συγγραφέα).

9. Τὸ θέμα αὐτὸ (τῆς φυγῆς) χρησιμοποιεῖται στὸ πιὸ κάτω ἀναφερόμενο θεατρικὸ ἔργο τοῦ Χάουζερ.

ένιαίου έθνους. Η συνέπεια ήταν ένα ενισχυμένο ενδιαφέρον για τη λογοτεχνία διαφόρων περασμένων εποχών (εκδόσεις βιβλίων, θεατρικές παραστάσεις) και για την επίκαιρη λογοτεχνική παραγωγή προέκυπτε άλλη μία φορά η αντίθεση μεταξύ δύο στρατοπέδων στο ένα, που μακροπρόθεσμα έμελλε να ήττηθεί, βρισκόταν ο Μπρέχτ, αλλά και ο Χάκς, και στο άλλο η πλειοψηφία των συγγραφέων, όπως π.χ. ο Χάουζερ. Ένώ ο Μπρέχτ περιγράφει τη σχέση του με τη γερμανική κλασική εποχή χρησιμοποιώντας τη μεταφορά με το βανδαλισμό (όπως οι Βάνδαλοι κατέστρεφαν τελείως τα κτίρια, πριν να ξαναχτίσουν καινούργια σπίτια με τις πέτρες, έτσι θα πρέπει να μεταχειριστεί ο σοσιαλιστής συγγραφέας τους κλασικούς), κυριαρχεί γενικά η τάση για υιοθέτηση των αισθητικο-ιδεολογικών βάσεων εκείνης της λογοτεχνίας. Αυτό οδηγεί σε αντιθέσεις, που θα ξεταστούν στο δεύτερο μέρος της μελέτης.

Όμως η σημαντικότερη διαμάχη, τουλάχιστον όσον αφορά τις γενικές συνθήκες που παισιώνουν και τη λογοτεχνία, ήταν αυτή που έγινε για τις βασικές αρχές του σοσιαλισμού μετά το θάνατο του Στάλιν και που βρήκε το 1956, στο 20ό συνέδριο του Κομμουνιστικού Κόμματος της Σοβιετικής Ένωσης, ένα προσωρινό τέλος. Σε σχέση με την οικονομική βάση τα κομμουνιστικά κόμματα βρέθηκαν μπροστά στην έκδοχή να θέσουν το κέντρο βάρους στην ομαδική ιδεολογική και πολιτική δουλειά στα εργοστάσια για να υπερνικήσουν τα προβλήματα ή—όπως έγινε στην πραγματικότητα—, να σχεδιάσουν ένα σύστημα από υλικά κίνητρα σε ατομική βάση.

Οι ιδιαιτερότητες της κατάστασης στη Λαϊκή Δημοκρατία της Γερμανίας καθορίζονται κυρίως από το ότι το 1954 ακόμα το 27% των κοινωνικοποιημένων εργοστασίων εργάζονται χωρίς κέρδος και τα σχέδια για τα αγαθά μαζικής κατανάλωσης δεν πραγματοποιούνται, πράγμα που αντιμετωπίζεται με ιδιαίτερη εδαισθησία μετά τα γεγονότα του Ιουνίου του 1953.

Έτσι, η Λαϊκή Δημοκρατία της Γερμανίας πραγματοποιεί με την οικονομική μεταρρύθμιση του 1954 μεταρρυθμίσεις, με στοιχεία που θα εφαρμοστούν αργότερα και από άλλες σοσιαλιστικές χώρες.

Κεντρικά σημεία αυτής της μεταρρύθμισης:

— Οι διευθύνοντες των επιχειρήσεων αποκτούν περισσότερη ελευθερία αποφάσεων. — Το κέρδος μπορεί να ξαναεπενδυθεί στην ίδια την επιχείρηση, δεν

πρέπει δηλαδή να καταβληθεί πιά όλο στο κράτος. —Οι εργάτες παροτρύνονται υλικά με διαφορετικούς τρόπους (π.χ. επιδοτήσεις).

Αυτή η μεταρρύθμιση που συνεχίζεται στο *Νέο Οικονομικό Σύστημα Σχεδιασμού και Διεύθυνσης* (NO-SPL) του 1963 σημαίνει σε ιδεολογικό επίπεδο μία τεράστια ενίσχυση του ατομισμού απέναντι σε άλλα ιδεολογήματα, όπως κολεκτιβισμός και άλληλεγγύη, όπου μέχρι τώρα στηριζόταν ο σοσιαλισμός.¹⁰

*Οτι αυτό παίζει κάποιο ρόλο για τη λογοτεχνία, θά φανεί από τις αναλύσεις.

Έκτός από τις κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες, το δράμα αυτή την εποχή καθορίζεται και από την επεξεργασία της σοσιαλιστικής λογοτεχνικής παράδοσης της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης και της έξορας, αλλά και της ρωσικής λογοτεχνίας (π.χ. Γκόρκι, Βινσνέφσκι).

Κεντρικό ρόλο παίζουν φυσικά ο Μπέρτολτ Βρέχτ και ο Φρίντριχ Βόλφ, που με το έργο τους πριν από το 1933 έγιναν πλατύτερα γνωστοί. Οι διάφορες αντιλήψεις τους για τη δραματική λογοτεχνία αποτελούν τη βάση για τη συζήτηση. Ένώ ο Μπρέχτ έμμενει στο γνωστό επικό θέατρό του με το αποτέλεσμα της αποστασιοποίησης και την άρση της ταύτισης, για τον Βόλφ κεντρική ήταν η θεωρία του δρου της κάθαρσης.¹¹ Ο αρχαίος δρος, γνωστός στη Γερμανία από τη μετάφραση του Λέσιγκ σαν «φόβος και συμπόνια», γίνεται καταληπτός από τον Βόλφ (όπως και από τον Λέσιγκ) σαν ταύτιση, αλλά έπεκτείνεται με τη διευκρίνιση ότι η ταύτιση επιτελείται συγχρόνως με μία λογοτεχνική μορφή και με μία ιστορική τάση.

Η σημαντικότερη δραματική παραγωγή του Μπρέχτ στη Λαϊκή Δημοκρατία της Γερμανίας ήταν το *Turandot oder der Kongreb der Weibwäner* (1954): το τελευταίο του έργο, όπου πειραματίζεται με νέες λογοτεχνικές φόρμες (Büsching) μένει ήμιτελές. Ο Βόλφ γράφει ακόμα τα δράματα: *Ο δήμαρχος Άννα* (1950) και *Thomas Münzer, ο άνθρωπος με τη σημαία του ούρανιου τόξου* (1953).

Τα δράματα αυτής της εποχής ασχολούνται με ποικίλα θέματα. Το υλικό του παρελθόντος χρησιμοποιείται για τη διάλυση των άστικων μύθων (Μπρέχτ, τα δράματα του Χάκς, Hans Eisler: *Doktor Faustus*). Το υλικό του παρόντος χρησιμεύει στην ένασχόληση με τη νεότερη ιστορία ή με το άμεσο παρόν. Περιγράφονται κοινωνικές συγκρούσεις και στο πλαίσιο της οικονομικής οικοδόμησης του σοσιαλισμού προκύπτει ένα τελείως νέο είδος, *το κομμάτι της παραγωγής* (Produktionsstück).

Το είδος αυτό ασχολείται άμεσα με τις συνθήκες υλικής παραγωγής και τις δυσκολίες τους στη Λαϊκή Δημοκρατία της Γερμανίας. Τα σημαντικότερα κομμάτια παραγωγής προέρχονται από τον Heiner Müller (*Der Lohndrucker* τό 1958, *Der Bau* τό 1965), και τον Volker Braun (*Kipper Paul Bauch* τό 1962), διασκευή με τίτλο *Die Kipper* τό 1966.

Επίσης η ανάπτυξη στην υπαιθρο χώρα θά γίνει αντικείμενο διαφόρων προσπαθειών, ως πάρομε του Strittmatter: *Katzgraben* τό 1953, σε συνεργασία με τον Μπρέχτ) ή του Hartmut Lange (*Marski* τό 1962-63). Οι προσπάθειες του Helmut Lange στηρίζονται στο μπρεχτικό πρότυπο, είτε είναι το διδακτικό θέατρο είτε το επικό (*Frau Elinz, Johanna von Döbeln*), αλλά τείνουν

10. Μία κριτική παρουσίαση της εξέλιξης των οικονομικών σχέσεων στη Λαϊκή Δημοκρατία της Γερμανίας (Λ.Δ.Γ.) δίνει ο Philipp Neumann στο *Zurück zum Profit*, Berlin (West) 2/1974.

11. Αυτό είναι το θεωρητικό υπόβαθρο της θεατρικής κριτικής του Βόλφ για το τέλος του *Mutter Courage*.

νά καταδείξουν ἀντιθέσεις πού μπορούν νά ἑναρμονιστοῦν.¹²

Τό κεντρικό θέμα

Στήν ποικιλία τοῦ ἀνατολικογερμανικοῦ δραματικοῦ ἔιδους ἐκείνης τῆς ἐποχῆς ὑπάρχει τό πρόβλημα τῆς καλλιτεχνικῆς σύνθεσης, πού ἐμφανίζονται μέ κάποια μορφή σχεδόν σέ κάθε ἔργο. Πρόκειται γιά τίς ἰδεολογικοαισθητικές βαθτές δομές πού στήν ἀφηγηματική λογοτεχνία ἐκφράζουν προπάντων τή σχέση ἀνάμεσα στό σύστημα τῶν λογοτεχνικῶν μορφῶν (Konfiguration) καί στήν πλοκή. Ἡ λογοτεχνία διαφέρει ἀπό τή φιλοσοφία ὡς πρὸς τόν τρόπο σύνθεσης τοῦ ὕλικου. Ἀπό τό ξεκίνημα τοῦ γερμανικοῦ ἰδεαλισμοῦ ἐπικρατεῖ ἡ ἐλπίδα ὅτι αὐτός ὁ τρόπος σύνθεσης θά «μιλήσει» στίς ἀνθρώπινες αἰσθήσεις καί ὁ Σίλερ σχεδιάζει μάλιστα τή σύλληψη μιᾶς ἀναμόρφωσης τοῦ ἀνθρώπου μέσω τῆς τέχνης.¹³

Ἡ ἀφηγηματική λογοτεχνία διαφέρει ἀπό τή φιλοσοφία στό ὅτι θεμελιώδης ὀργανωτική ἀρχή γιά τήν ἀπόδοση δέν εἶναι ἡ λογική ἐπιχειρηματολογία, ἀλλά ἡ ἐξέλιξη μιᾶς πλοκῆς πού φέρεται ἀπό τίς λογοτεχνικές μορφές. Πλοκή εἶναι, μ' αὐτή τήν ἔννοια, ἡ ὕλη μέ τή διαμόρφωση τῆς ὁποίας πρέπει νά ἀσχοληθεῖ ἰδεολογικά καί αἰσθητικά ὁ συγγραφέας.¹⁴

Κάθε δράση ἔχει ἓνα ὁποιασδήποτε μορφῆς κίνητρο. Κατά κανόνα μπορεῖ λοιπόν κανεῖς νά δώσει μιά ἀπάντηση στό ἐρώτημα: γιατί συμβαίνει αὐτό; Θεμελιώδης θέση γιά τήν ἀκόλουθη ἀνάπτυξη ἀποτελεῖ τό ὅτι ἡ πλοκή ὑπερπροσδιορίζεται ἰδεολογικά ἀπό αὐτό τό σύμπλεγμα κινήτρων.¹⁵ Στήρίζεται, δηλαδή, σέ βαθιές συλλήψεις μέ ἱστορική προέλευση πού εἶναι συνδεδεμένες μέ κοσμοθεωρίες. Ἄν καί ὑποστηρίζεται ἐδῶ ὅτι αὐτός ὁ προβληματισμός πού παρουσιάζεται σάν πρόβλημα ἐπιλογῆς μεταξύ δύο κυρίαρχων τύπων ἀφορᾶ σχεδόν κάθε δράμα ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, δέν μπορεῖ ὡστόσο νά ἀποδειχτεῖ διεξοδικά στά ὄρια ἐνός ἄρθρου. Θά γίνει μόνο προσπάθεια νά παρουσιαστοῦν

οἱ ἀντιφάσεις δύο χαρακτηριστικῶν δραμάτων πού ἀνήκουν σέ διαφορετικά λογοτεχνικά εἶδη.

Τά δύο θεατρικά ἔργα

Τό ἔργο τοῦ Χάρολντ Χάουζερ¹⁶ *Am Ende der Nacht*, εἶναι ἓνα ἔργο ἐκείνης τῆς ἐποχῆς μέ ἐπίκαιρο κύκλο θεμάτων. Ἀνήκει στά πύο ἐπιτυχημένα δράματα αὐτῆς τῆς περιόδου.¹⁷ Σ' αὐτό τό δράμα παίζουν ρόλο μόνο τρεῖς λογοτεχνικές μορφές. Ὁ Jensen εἶναι ὁ Γερμανός ἐπικεφαλῆς μηχανικός τῆς ἐπιχείρησης ὅπου διαδραματίζεται ἡ ὑπόθεση. Ὁ Strogow εἶναι ὁ Ρῶσος ἐπικεφαλῆς μηχανικός τῆς ἴδιας ἐπιχείρησης καί ἡ Ewa εἶναι ὁ βοηθός-τεχνικός τοῦ Jensen καί ἀρραβωνιαστικιά του. Τό δράμα οἰκοδομεῖται πάνω σέ μιά προϊστορία πού διαδραματίζεται τό 1944, γιά τήν ὁποία μαθαίνουμε ἀναλυτικά στή ροή τῶν γεγονότων. Ὁ Jensen δίνει φαῖ σ' ἓνα Ρῶσο αἰχμάλωτο πολέμου πού ἔρχεται στήν ἐπιχείρηση, σιωπᾶ ὅμως ὅταν αὐτός κατηγορεῖται ἀπό ἓναν ἄντρα τοῦ Γερμανικοῦ Ἐθνικοσοσιαλιστικοῦ Ἐργατικοῦ Κόμματος (NSDAP) ὅτι ἐκλεβε τό φαγητό. Ὁ Ρῶσος κατόπιν συλλαμβάνεται καί καταδικάζεται σέ θάνατο. Ἡ κεντρική ἰδέα τῆς ὑπόθεσης κινεῖται λοιπόν γύρω ἀπό τό ὅτι ὁ Jensen πιστεύει —δίκαια ὅπως μαθαίνουμε ἀργότερα— πῶς ὁ Strogow εἶναι ἐκεῖνος ὁ Ρῶσος αἰχμάλωτος. Ἀρχικά πιστεύει πῶς θά μπορέσει νά σωθεῖ μόνο μέ τή φυγή, κυρίως ἐπειδή τοῦ προσφέρεται μιά θέση στίς Ἰνδίες. Ἡ ἀρραβωνιαστικιά του Ewa ἀρνεῖται νά φύγει μαζί του καί στρέφεται ὅλο καί περισσότερο στόν Strogow. Στήν πορεία τοῦ ἔργου, βλέπει κανεῖς πῶς ὁ Strogow ἀπό τή μιά πείθει τήν Ewa —στά αἰσθήματα τῆς ὁποίας ἀνταποκρίνεται, ἀλλά ἀπό τά ὁποία σάν καλός σοσιαλιστής παραιτεῖται— ὅτι ταιριάζει καλύτερα στόν Jensen καί ὅτι πρέπει νά μείνει κοντά του, κι ἀπ' τήν ἄλλη πείθει τόν Jensen πῶς γι' αὐτόν δέν παίζουν κανένα ρόλο τά ἐκδικητικά συναισθήματα καί πῶς τόν θεωρεῖ σάν τόν μόνο ἰκανό τεχνικό διευθυντή τῆς ἐπιχείρησης. Ὅταν τέλος ὀλοκληρώνεται ἡ θητεία τοῦ Strogow καί γυρίζει στή Σοβιετική Ἐνωση, ἀφήνει πίσω του τόν Jensen σέ ὑψηλή διοικητική θέση καί σέ σύμ-
πνοια μέ τήν Ewa. Τέλος καλό...

ρων) π.β. L. Althusser, *Pour Marx*, Paris, 1965, στό κεφάλαιο γιά τήν ὕλιστική διαλεκτική. Στά ἑλληνικά ὁ ὄρος ἀποδίδεται ὡς:

Ἐπικαθορισμός στήν ἑλλην. μετάφραση τοῦ *Pour Marx* (Γιά τόν Μάρξ) ἐκδόσεις Γράμματα, Ἀθήνα 1978, μετάφρ. ἀπό Τάκη Καφετζή.

Ἐπιπροσδιορισμός στήν ἑλλην. μετάφρ. τῶν *Θέσεων*, Ἀθήνα 1977, ἐκδόσεις Θεμέλιο, μετάφρ. ἀπό Ξενοφάντα Γιαταγάνη, στήν «Ἐποστήριξη τῆς Ἀμείνης», σελ. 143, ἑλλ. ἐκδόσεις.

Ἐπεπροσδιορισμός, στήν ἑλλην. μετάφρ. τοῦ ἔργου τοῦ Ν. Πουλαντζᾶ *Πολιτική ἐξουσία καί κοινωνικές τάξεις*, Ἀθήνα 1975, ἐκδ. Θεμέλιο, μετάφρ. ἀπό Κώστα Φιλίνη, εἰσαγωγή σελ. 15.

16. Ὁ Χάρολντ Χάουζερ γεννήθηκε τό 1912. Ὁ πατέρας του ἦταν καθηγητής. Ἀπό τό 1932 εἶναι μέλος τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος Γερμανίας (KPD). Κατά τή διάρκεια τοῦ φασισμού ζεῖ ἐξόριστος στήν Γαλλία, ὅπου γίνεται γραμματέας τῆς Ἐθνικῆς Ἐπιτροπῆς «Ἐλευθέρη Γερμανία» (Freies Deutschland). Τό 1943 γίνεται ἀρχισυντάκτης τῆς παράνομης ἀντιστασιακῆς ἐφημερίδας *Λαός καί Πατρίδα* (Volk und Vaterland). Μέχρι τό τέλος τοῦ πολέμου ἀγωνιζόταν στήν ἀντίσταση. Μετά τό 1945 δούλεψε ὡς δημοσιογράφος σέ διάφορες ἐφημερίδες τοῦ KPD καί τῆς SED. Ἔργα του: *Wo Deutschland lag* (1947), *Prozeb Wedding* (1953), *Am Ende der Nacht* (1955), *Im himmlischen Garten* (1958), *Weibes Blut* (1959), *Nightstep* (1960), *Barbara* (1963).

17. Μεταξύ 1955 καί 1963 ἀνεβαίνει στή σκηνή 39 φορές σέ διάφορες διασκευές κάνοντας συνολικά σχεδόν 1.000 παραστάσεις.

12. Ἐπειδή στήν παρούσα ἐργασία ὑπάρχουν λιγιστές ἀναφορές γιά τή θεατρική παραγωγή, ὁ ἀναγνώστης παραπέμπεται σέ ἐκτενέστερες βιβλιογραφικές πηγές. Ἡ λεπτομερέστερη καί περικτικότερη παρουσίαση τοῦ σοσιαλιστικοῦ θεάτρου καί τῆς λογοτεχνίας τῆς ΔΔΓ γενικά περιέχεται στήν *Geschichte der deutschen Literatur*, τόμος 11: *Literatur der DDR*, ἀπό ὁμάδα συγγραφέων ὑπό τή διεύθυνση τῶν Horst Haase, H.J. Geerdts, E. Kühne, W. Pallus (Berlin/Ost, 1977). Στό προηγούμενο πάντως δέν πρέπει νά ἀναμένεται παρουσίαση τῶν οὐσιαστικῶν προβλημάτων. Ἡ πύο ἐνδιαφέρουσα ἐργασία πού θίγει τά προβλήματα τοῦ σοσιαλιστικοῦ θεάτρου εἶναι τοῦ: W. Schivelbusch, *Sozialistisches Drama nach Brecht*, Darmstadt und Neuwied, 1974 (ἐκπηρεασμένο ἀπό τίς ἀπόψεις τῶν Szondi καί Adorno). Γιά μεμονωμένες συγγραφές βλέπε: H.J. Geerdts (Hrsg.), *Literatur der DDR in Einzeldarstellungen*, Stuttgart, 1972. Πολλά θεατρικά ἔργα, ἀκόμη κι ἀπό συγγραφείς πού δέν εἶναι διεθνῶς γνωστοί, δύσκολα προσιτά σέ ἄλλες ἐκδόσεις, περιέχονται στήν ἀνθολογία: *Sozialistische Dramatik*, Berlin/Ost, 1968 (Henschelverlag). Τά ἔργα τῶν πύο γνωστῶν συγγραφέων εἶναι προσιτά καί στή Δύση χωρίς δυσκολία.

13. *Briefe zur ästhetischen Erziehung des Menschengeschlechts*. (Ἐπιστολές γιά τήν αἰσθητική ἀγωγή τοῦ ἀνθρώπινου γένους).

14. Θεμελιώδης γιά τήν ἀνάλυση ἀφηγηματικῶν μορφῶν εἶναι οἱ ἐργασίες τοῦ Propp καί οἱ μετά ἀπὸ αὐτόν, τῶν Todorov καί Bremond. Στήν παρούσα ἐργασία δέν θίγονται οἱ εἰδικές διαφορές μέ τίς παραπάνω θεωρίες. Γιά τό ἰδιαίτερα σημαντικό θέμα τῶν σχέσεων ἰδεολογίας καί λογοτεχνικοῦ λόγου βλ. κυρίως Pierre Macherey, *Zur Theorie der literarischen Produktion*, γερμ. μετάφρ. (ἀπό γαλλικά), Darmstadt, 1974.

15. Γιά τόν ὄρο: "Überdetermination" πού ὁ Ἄλτουσερ δανεῖζεται ἀπό τόν Φρόυντ, *Traumanalyse* (Ἐρμηνευτική τῶν ὄνει-

Τό έργο του Πέτερ Χάκς,¹⁸ *Der Müller von Sanssouci* («Ο μυλωνάς του Σανσουσί») είναι μιά ιστορική κωμωδία μέ κριτικοπολιτιστική θεματολογία. Η κεντρική ιδέα του έργου αποδίδεται στόν Μπρέχτ. Η έπιτυχία του ήταν μικρή —άν μπορεί νά μετρηθεί σύμφωνα μέ στατιστικές παραστάσεων—, πολλοί όμως κριτικοί τής λογοτεχνίας θεωρούν αυτό τό έργο, και μάλλον όχι άδικα, σάν τό καλύτερο τής πρώιμης περιόδου του συγγραφέα. Δέν πρέπει βέβαια ν' άπορήσει κανείς γιά τό πώς αντιμετώπιζει τό έργο ή επίσημη ιστορία τής λογοτεχνίας τής Άνατολικής Γερμανίας: «Άλλά αυτή ή άφηγηματική ιδέα πραγματώνεται σέ μιά πλοκή πού δέν έχει θεατρική άπόδοση ούτε έκφραστικότητα. Έπιπλέον δηλ ή δράση τής υπόθεσης προέρχεται άπό τόν βασιλιά, άπό εκείνη τή λογοτεχνική μορφή τής όποιος οί τοποθετήσεις και οί πράξεις όφείλουν νά παρουσιαστούν σάν άξιες κριτικής. Στόχος του σαρκασμού μένει ό μυλωνάς πού δέν είναι άξιος σάν αντίπαλος του βασιλιά. Οί εκπρόσωποι του λαού υποβαθμίζονται σέ γελοίες και διεφθαρμένες λογοτεχνικές μορφές».¹⁹

Άν ό Μπρέχτ δέν ήταν καλυμμένος άπό τήν παγκόσμια φήμη του τότε σίγουρα θά άκουγε νά λέγεται κάτι παρόμοιο γιά πολλά άπό τά έργα του. Σάν βάση σύγκρισης γιά τό κείμενο λειτουργεί ένας μύθος πού αναδύεται άκόμα και σήμερα στό μάθημα ιστορίας των γερμανικών γυμνασίων και πού διευκρινίζει στόν μαθητή τή διαφορά ανάμεσα στόν άπολυταρχισμό του "L' état c' est moi" (τό κράτος είμαι εγώ) και στόν «φωτισμένο» άπολυταρχισμό (Φρειδερίκος Β': «Είμαι ό πρώτος ύπηκοος του κράτους μου») υπό τύπον άνεκδότου: 'Ο Φρειδερίκος ό Β', βασιλιάς τής Πρωσίας, νιώθει άσχημα ένοχλημένος άπό τό θόρυβο ενός μύλου πού βρισκεται κοντά στό παλάτι του. Διατάζει νά κλείσουν τό μύλο. 'Ο μυλωνάς όμως (ένας «τίμιος» άνθρωπος) δέν άποδέχεται τή διαταγή και αντίτίθεται έπικαλούμενος τό κράτος δικαίου: «Υπάρχουν άκόμα δικαστές στό Βερολίνο». 'Ο Φρειδερίκος (ένας άνθραπιστής) συγκινημένος όχι μόνο άπό τό θάρρος αυτου του άνθρώπου, αλλά και άπό τήν πίστη του στή δικαιοκρατία ύποκύπτει στήν αντίσταση και άφήνει τό μύλο στό μυλωνά. Αυτός ό μύθος, μέ τά συστατικά στοιχεία τής πλοκής, μέ τίς συλλήψεις των στοιχείων πού άποτελοϋν κίνητρο τής πλοκής, άποτελεί βάση γιά τήν κωμωδία, πού όμως ως όλότητα γίνεται κατανοητή ως άποδιάρθρωση του μύθου, ή όποια ξενίζει τόν θεατή.

Η κεντρική ένότητα στήν πλοκή: 'Ο μυλωνάς του όποιου ό παλιός μύλος έχει καεί, μετακομίζει μέ τό δούλο και τήν ύπηρέτριά του στό μύλο του Σανσουσί.

18. 'Ο Πέτερ Χάκς γεννήθηκε τό 1928. Σπούδασε στό Μόναχο θέατρο και άπέκτησε τό διδακτορικό του μέ διατριβή στό θέμα "Das Theater des Biedermeier" (Τό θέατρο του Biedermeier). Άρχές τής δεκαετίας του '50 δημοσιεύει τίς πρώτες του εργασίες γιά τό πολιτικό καμπαρέ και γιά παιδικές έκπομπές.

Θεατρικά έργα: *Das Volksbuch vom Herzog Ernst oder Der Held und sein Gefolge* (1953), *Columbus oder Die Eröffnung des indischen Zeitalters* (1954), *Die Schlacht bei Lobositz* (1956), *Der Müller von Sanssouci* (1958), *Die Sorgen und die Macht* (1962), *Moritz Tassow* (1965).

Μεταφράσεις — διασκευές κ.λπ.: *Der Held der westlichen Welt* (J.M. Synge) (1956), *Die Kindermörderin* (H.L. Wagner) (1957), *Der Frieden* (Aristophanes) (1962), *Polly oder Die Bataille am Bluewater Creek* (J. Gay) (1963), *Die schöne Helena* (Meilhac/Halévy) (1964).

Δοκίμια: *Einige Gemeinplätze über das Stückeschreiben* (1956), *Das realistische Theaterstück* (1957), *Die Form ist das Politikum* (1963), *Das Poetische* (1966).

19. *Geschichte der deutschen Literatur*, όπ. παραπ., σελ. 403.

'Ο θόρυβος του άλέσματος ένοχλεί τόν Φρειδερίκο πού εκείνο τόν καιρό έτοιμάζει έναν πόλεμο. Διατάζει νά κλείσουν τό μύλο. 'Ο μυλωνάς αντίτίθεται στή διαταγή πού του διαβιβάζει ό έπαρχος. Θέλει νά πάει στό παλάτι. Στόν Φρειδερίκο, πού μαθαίνει γι' αυτό του τό σκοπό, φαίνεται σοφότερο νά μήν κλείσει τόν μύλο. Άποφασίζει νά ύποκύψει δημόσια στό νόμιμο συμφέρον του μυλωνά. 'Ο μυλωνάς παρουσιάζεται στό παλάτι, δέν έκφράζει όμως τήν έπιθυμία του, αλλά ύποτάσσεται στήν προηγούμενη έντολή του Φρειδερίκου, δηλαδή νά κλείσει ό μύλος. Τήν επόμενη μέρα ό Φρειδερίκος στέλνει τόν έπαρχο του στόν μύλο. Αυτός πρέπει ν' αναγκάσει τόν μυλωνά νά έπιμείνει δημόσια στό συμφέρον του και έπιπλέον νά άπευθυνθεί στους δικαστές στό Βερολίνο. Τότε θά είχε τό δικαίωμα νά συνεχίσει τό άλεσμα. 'Ο μυλωνάς συμφωνεί. 'Όταν όμως ό Φρειδερίκος έμφανίζεται μπροστά στόν μύλο, ό μυλωνάς δέν τολμάει νά ύποστηρίξει τό αίτημά του, έτσι ώστε ό Φρειδερίκος αναγκάζεται νά του άποσπάσει μέ τή βία τή φράση: «Υπάρχουν άκόμα δικαστές στό Βερολίνο!». Τότε παραδέχεται πως ό μυλωνάς έχει τό δικιο μέ τό μέρος του, ενώ ό βασιλιάς είναι κατώτερος του νόμου. 'Ο μυλωνάς μπορεί νά δουλέψει μόνο μέ τή βοήθεια του δούλου του. 'Ο Φρειδερίκος του είχε ύποσχεθεί νά μήν πάρει τόν δούλο στό στρατό. 'Όταν όμως ό έπαρχος τόν επιστρατεύει και ό μυλωνάς ύπενθυμίζει στόν Φρειδερίκο τήν ύπόσχεσή του, μπορεί αυτός (ό Φρειδερίκος) νά τόν παραπέμψει στόν επιστρατευτικό νόμο, πού σάν Δίκαιο είναι άνωτερος άπό τήν ύπόσχεση του βασιλιά. 'Ο δούλος πηγαίνει στό στρατό, χωρίς όμως ό μυλωνάς δέν μπορεί νά κινησει τό μύλο του. Αυτή ή παριστάμενη εξέλιξη τής υπόθεσης διασταυρώνεται μέ άλλες ένότητες στήν πλοκή: 'Ο Φρειδερίκος προετοιμάζει έναν πόλεμο, ό μυλωνάς στηρίζει τήν ύπαρξή του στόν άνταγωνισμό μέ άλλους μύλους, άνάμεσα στόν δούλο και τήν ύπηρέτρια διαδραματίζεται μιά έρωτική ιστορία, ή σύγκρουση μεταξύ μυλωνά και δούλου όξύνεται.

Δηλαδή στήν πράξη εμφανίζονται στό δράμα όλα τά στοιχεία του μύθου: οί δύο σπουδαιότερες λογοτεχνικές μορφές, τά στοιχεία τής υπόθεσης καθώς και ή κεντρική φράση πού παρατίθεται κατά λέξη: «Υπάρχουν άκόμα δικαστές στό Βερολίνο».

Κι όμως δέν μπορεί νά ύπάρξει άμφιβολία πώς ή πρόθεση του άνεκδότου μεταστρέφεται έδω στό αντίθετό της και μάλιστα μέ τά μέσα τής κωμωδίας — κι αυτό σημαίνει γιά τόν Χάκς μέ τήν άποστασιοποίηση στήν μπρεχτική έννοια, μέ τήν όποια ύποδηλώνεται ήδη ή βαθιά δομή του ενός δραματικού τύπου.

Προβληματισμός τής σύγκρισης

Πώς όμως νοείται μιά σύγκριση άνάμεσα σέ μιά κωμωδία κι ένα δράμα πού τείνει περισσότερο στήν τραγωδία; Άνάμεσα σ' ένα έργο πού άνάγεται ιστορικά στήν ιστορία τής Πρωσίας και σ' ένα άλλο πού άσχολείται μέ τήν έπίκαιρη «οικοδόμηση του σοσιαλισμού»; Προφανώς μπορεί νά επιτύχει αυτό τό πείραμα μόνο άν σκέφτεται κανείς νά χωρίσει τίς βαθιές δομές, πού πρόκειται νά έρευνηθούν, άπό άλλες μορφές πού ύπάρχουν στό λογοτεχνικό κείμενο. Έτσι πρέπει π.χ. στόν Χάκς νά παραβλέψουμε τό κωμικό στοιχείο τής κίνησης; έπίσης τό κωμικό στοιχείο του *savoir* (διαφορές στή γνώση των λογοτεχνικών μορφών και των δεκτών) και του ρουνοίρ (αντιφάσεις στή μορφή του μυλωνά πού άλλα θέλει κι άλλα μπορεί) είναι δευτερεύον φαινόμενα. Άκόμα και ή άποστασιοποίηση νοούμενη ως τεχνική μέ τή στενή έννοια (οί διακοπές στήν εξέλιξη τής υπόθεσης π.χ. μέ τίς εμφανίσεις του διευθυντή του θεάτρου σκιών) πρέπει νά μείνει στό περιθώριο. Τι

ὁ λογοτεχνικός Πολίτης

ἀπομένει νά ξετάσουμε; Καί στά δύο δράματα ἐνεργοῦν ἄτομα ὡς λογοτεχνικές μορφές. Οἱ πράξεις τους πρέπει νά μᾶς γίνουν λογικά ἀξιόπιστες. Αὐτή ἡ πλοκή διαμορφώνεται στόν Χάουζερ καί στόν Χάκς, μέ ἐντελῶς διαφορετικούς τρόπους, οἱ ὅποιοι ὑποδηλώνουν ἀντίθετες ἰδεολογικές βάσεις. Ἔς ἀρχίσαμε μέ τόν Χάουζερ.

Ὁ κανονικοψυχολογικός τύπος

Σ' αὐτόν ἡ ὑπόθεση στηρίζεται σ' ἓνα σύστημα λογοτεχνικῶν μορφῶν ὅπου αὐτές παρουσιάζονται ὡς χαρακτηριστές. Αὐτό σημαίνει: οἱ ἄνθρωποι παριστάνονται ὡς συγκροτημένα ὄντα πού χαρακτηρίζονται ἀπό συγκεκριμένες ιδιότητες. Αὐτές οἱ ιδιότητες παραμένουν σταθερές στήν πορεία τοῦ δράματος καί σχηματίζουν μιά ἀξιόπιστη βάση γιά τά ὑπόλοιπα λογοτεχνικά ὑποσυστήματα. Χωρίζονται σέ κοινωνικά καί ἀνθρωπολογικά χαρακτηριστικά ἀπό τά ὅποια τά ἀνθρωπολογικά, πού δομοῦνται μεταξύ τους ἱεραρχικά, ὑπερσχύουν σέ σχέση μέ τή ροή τῆς πλοκῆς.

Αὐτό ἀπαιτεῖ ἐξήγηση. Ἔς πάρουμε τήν προῖστορία. Μέσω τῶν ἐπικαιρῶν κοινωνικῶν χαρακτηριστικῶν (αἰχμάλωτος πολέμου, ἐπικεφαλῆς μηχανικός) ἱδρύεται ὁ χώρος πιθανῶν πράξεων μεταξύ Strogow καί Jensen. Ἡ πραγματική ἐξέλιξη τῶν γεγονότων καθορίζεται ὁμως ἀπό τά ἀνθρωπολογικά χαρακτηριστικά: ὅταν ὁ πεινασμένος Ρῶσος αἰχμάλωτος πολέμου φτάνει στήν ἐπιχείρηση, ὁ Hensen βρίσκεται μπροστά σέ

δίλημμα (μιά δομή Υ). Ἀντικειμενικά, ἡ δομή Υ σημαίνει ὅτι κάθε φορά ὑποδηλώνεται τό ἀντίθετο τῆς πραγματικά ἐπιτελούμενης ἐνέργειας. Σ' αὐτήν τήν περίπτωση ὑποκειμενικά: ὁ Jensen βρίσκεται μπρός σέ μιάν ἀπόφαση, μπρός στή δυνατότητα ἢ νά μὴ ἐνδιαφερθεῖ γιά τόν αἰχμάλωτο πολέμου ἢ νά τοῦ δώσει νά φάει. Τό γεγονός ὅτι τοῦ δίνει φαγητό ἀποδίδεται στό ὅτι κατά βάθος εἶναι ἓνας «καλός ἄνθρωπος», ἓνας «ἄνθρωπος μέ καρδιά». Φαίνεται ὁμως ὅτι αὐτό δέν ἀρκεῖ: ὅταν ὁ ἄντρας τοῦ Γερμανικοῦ Ἐθνικοσοσιαλιστικοῦ Ἐργατικοῦ Κόμματος (NSDAP) κατηγορεῖ τόν Strogow ὅτι ἔκλεψε τό φαγητό, ἀνοίγεται γιά τόν Jensen ἓκ νέου μιά δομή Υ: ἢ θά ὑπερασπιστεῖ τόν Ρῶσο ἐξηγώντας ὅτι αὐτός τοῦ ἔδωσε τό φαγητό ἢ θά σιγήσει. Ἐπειδή ὁμως ἡ ἐξήγησή του θά μπορούσε νά ἔχει γι' αὐτόν ἀρνητικές συνέπειες, δέν μιλάει. Ἡ σιωπή του ἀποδίδεται στό χαρακτηριστικό «δειλός».

Ἀπό τή διαλεκτική τῶν χαρακτηριστικῶν «καρδιά» καί «δειλός» βλέπουμε ἀπ' τήν ἀρχή ἀκόμα πῶς ξεδιπλώνονται οἱ ἐνέργειες τῆς λογοτεχνικῆς μορφῆς Jensen. Γιά τήν περαιτέρω ἐξέλιξη προστίθεται τό χαρακτηριστικό «φιλοδοξία». Ἡ φιλοδοξία τοῦ Jensen ἀποτελεῖ τόν τρίτο πόλο, ἀποφασιστικό γιά τή συμπεριφορά του. Ἐπειδή λοιπόν ἰσχύει γενικά ὅτι τά χαρακτηριστικά εἶναι ὀργανωμένα σέ ἀντιθέσεις καί ἐπειδή ἐκτός αὐτοῦ τά σπουδαιότερα χαρακτηριστικά ἰσχύουν γιά ὄλες τίς λογοτεχνικές μορφές, μπορούμε νά ἀποδώσουμε τό σύστημα τῶν λογοτεχνικῶν μορφῶν (πρόσωπα) μ' ἓνα διάγραμμα (matrix).²⁰

Harald Hauser "Am Ende der Nacht" σύστημα τῶν λογοτεχνικῶν μορφῶν		ΣΧΗΜΑ I Ἀνθρωπολογικός ἄξονας															
		«καλός» ←								→ «κακός»							
		+ καρδιά				- καρδιά				+ καρδιά				- καρδιά			
		+ μεγαλοφυΐα				- μεγαλοφυΐα				+ μεγαλοφυΐα				- μεγαλοφυΐα			
		- φιλοδοξία*		+ φιλοδοξία		- φιλοδοξία		+ φιλοδοξία		- φιλοδοξία		+ φιλοδοξία		- φιλοδοξία		+ φιλοδοξία	
		γενναῖος	δειλός	γενναῖος	δειλός	γενναῖος	δειλός	γενναῖος	δειλός	γενναῖος	δειλός	γενναῖος	δειλός	γενναῖος	δειλός	γενναῖος	δειλός
ὑπολογισμός		+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-
Κοινωνικός ἄξονας	Ἐπιπλαστική κοινωνία																
	τεχνική-βιολογική																
	Ρῶσος Strogow																
	Γερμανός																
	Ἐνα																
	εργατῆς																
	Jensen																
	Καπιταλιστική κοινωνία																
	Kallweit																

20. Γιά τή θεωρία τῆς διάταξης τοῦ σχήματος, βλ. Jürgen Link, *Zur Theorie der Matrixierbarkeit dramatischer Konfiguration*, στό Aloysius von Kesteren/Herta Schmid (Hrsg.): *Moderne Dramentheorie*, Kronberg 1975, σελ. 193 κ.ἐξ. Εὐκολότερα

προσθεῖ μιά ἐφαρμογή τῆς παραπάνω θεωρίας: Jürgen Link, *wie marquis posa zur hyäne Elisabeth Wurde, zur dialektik der aufklärung bei Schiller*, στό περιοδικό *Kultur Revolution* 3, juni 1983.

* «φιλοδοξία» μέ τήν ἀρνητική ἔννοια τοῦ ἄρου ("Ambition")

Βίλλυ Μπένιγκ

Διάγραμμα

Αυτό τό διάγραμμα περιέχει τίς σπουδαιότερες πληροφορίες γιά τό σύστημα τών λογοτεχνικών μορφών. Βασική γι' αυτό τόν τρόπο παρουσίασης είναι ή υπόδιαίρεση σέ κοινωνικά καί ανθρωπολογικά χαρακτηριστικά, στά όποια αντιστοιχοῦν οί δύο άξονες τοῦ διαγράμματος, ή σταθερότητα τουλάχιστον τών ανθρωπολογικών χαρακτηριστικών (έτσι ώστε οί λογοτεχνικές μορφές νά πάρουν τή θέση τους στό διάγραμμα), ή όργάνωση σέ αντιθέσεις καί τέλος ή δυνατότητα ιεράρχησης τών χαρακτηριστικών πού είναι αυτόνομη γιά τά κοινωνικά χαρακτηριστικά, ενώ γιά τά ανθρωπολογικά προκύπτει σέ πρώτο πλάνο από τή σπουδαιότητα γιά τήν πορεία τής πλοκής. Έτσι μπορούμε νά υποστηρίξουμε ότι τά «δειλός» καί «θαρραλέος» — μιά αντίθεση πού διαφοροποιεί καί φέρνει σέ αντιπαράθεση τίς λογοτεχνικές μορφές Jensen καί Strogow — δέν θά έπρεπε νά υπερισχύσει, γιατί διαφορετικά θά έπρεπε π.χ. ή κεντρική ένότητα τής υπόθεσης πού προσδιορίζεται από τή δειλία τοῦ Jensen (φυγή από τήν Ανατολική Γερμανία) νά φτάσει σέ θετικό τέλος.

Βασικά: τό γεγονός ότι καταλήγουμε σ' ένα happy end αποδίδεται στό ότι ή κυριαρχούσα αντίθεση υφίσταται μεταξύ τών «κατά βάθος καλών» καί τών «κατά βάθος κακών» ανθρώπων, τών ανθρώπων «μέ καρδιά» καί τών ανθρώπων «χωρίς καρδιά».

Έπειδή λοιπόν καί οί τρεις λογοτεχνικές μορφές ανήκουν στό πεδίο τών ανθρώπων «μέ καρδιά», μπορούμε νά έξομαλυνθοῦν οί συγκρούσεις μέ συμβιβασμούς: μέ τή μεγαλοψυχία τοῦ Strogow συγχωρεῖται ή προηγούμενη συμπεριφορά τοῦ Jensen. Καί πείθει επίσης τήν Ένα ότι τελικά ανήκει στό Jensen. Τό τόσο σύντομα σκιαγραφημένο σύστημα τών λογοτεχνικών μορφών είναι τώρα τό λογοτεχνικό υποσύστημα από τό όποιο έξαρτώνται όλα τ' άλλα υποσυστήματα. Έγινε ήδη φανερό σέ μερικά παραδείγματα ότι ή πλοκή έξαρτάται από τούς χαρακτήρες τοῦ έργου (charaktergedubitel), δηλαδή ότι οί ενέργειες αιτιολογούνται από τά χαρακτηριστικά τοῦ ανθρωπολογικοῦ άξονα. Έπίσης τό σύστημα τών σχέσεων μεταξύ τών χαρακτήρων, στή δική μας περίπτωση κατά κύριο λόγο έρωτικές σχέσεις, καθορίζεται από τό σύστημα τών λογοτεχνικών μορφών. Έτσι έρωτεύεται ή Ένα τόν Strogow γιά τίς ανθρωπίνες άξίες του. Καί ακριβώς αυτές οί ανθρωπίνες άξίες είναι από τήν άλλη πλευρά πού τοῦ απαγορεύουν νά ανταποκριθεῖ στό αίσθήματα τής Ένα.

Αν μέχρι τώρα έπρόκειτο περισσότερο γιά τήν περιγραφή ενός τύπου δράματος, πρέπει νά θεθεῖ τό έρώτημα γιά τίς ιδεολογικές καί ιστορικές προϋποθέσεις αὐτοῦ τοῦ τύπου. Ίδεολογική βάση (Rahmenideologie) είναι τό «αὐτόνομο άτομο» πού έπικρατεῖ τόν 18ο αἰώνα στή Γερμανία μέ τήν αστική πολιτιστική επανάσταση, στήν όποία ό διαφωτισμός παίζει ένα μεγάλο ρόλο καί τελικά φτάνει στήν εποχή μας «όρμης καί θύελλας» στό απόγειό του σέ συνδυασμό μέ τή σύλληψη του «μεγαλοφυοῦς» (genial) γίνεται κεντρικό ιδεολόγημα, τουλάχιστον γιά τή λογοτεχνική παραγωγή πού ήταν τότε κατανοητή ως «δημιουργία» μέ τήν έμφατική έννοια.²¹ Αὐτή ή ιδεολογική βάση κάνει δυνατή τή θεώρηση τοῦ ανθρώπου ως ενός όντος μέ ιδιότητες (πού πιά πάνω ονομάστηκαν χαρακτηριστικά) οί όποίες συναρτῶνται από τή φύση του. Γι' αὐτό είναι

21. Γίνεται λόγος μόνο γιά λογοτεχνία επειδή αὐτή αποτελεί τό αντικείμενο μας. Έννοεῖται ότι ένα κεντρικό ιδεολόγημα δέν έπεκτείνεται σέ έναν μόνο τομέα. Στό πολιτικό επίπεδο λ.χ. οί δύο κεντρικές αντιλήψεις (ιδεολογήματα) περί «φυσικοῦ δικαίου» καί «κοινωνικοῦ συμβολαίου» βασίζονται στήν έννοια τοῦ «αὐτόνομου ατόμου».

αμετάβλητες, γι' αὐτό στήν ανάλυση τής λογοτεχνίας μπορούμε νά μιλάμε γιά σταθερά χαρακτηριστικά. Έν συντομία: ό τύπος δράματος στόν όποιο ανατρέχει ό Χάουζερ σέ κάθε του δράμα είναι αὐτός τοῦ κοινωνιοψυχολογικοῦ αστικοῦ δράματος πού αναπτύσσεται από τοῦς επαναστατικούς συγγραφείς τοῦ 18ου αἰώνα.²²

Μπορούμε όμως νά προσδιορίσουμε τήν παράδοση ακόμα καλύτερα. Οί υποδηλώσεις τής μεγαλοφυΐας πού είναι προφανείς στόν Strogow αφήνουν νά υπονοηθεῖ μιά επίδραση τής εποχῆς τής «όρμης καί θύελλας» καί ανάμεσα στοῦς συγγραφείς εκείνης τής εποχῆς ό Σίλερ υπήρξε σίγουρα πρότυπο γιατί τό ειδικό πάθος στό *Στό τέλος τής νύχτας* εγκείται στή συμβολή μιάς πολιτικῆς καί έρωτικῆς πλοκής, ένα πάθος πού είναι χαρακτηριστικό τουλάχιστον γιά τά πρώιμα δράματα τοῦ Σίλερ. Ας πάρουμε ένα παράδειγμα όπου οί παραλληλίες είναι σαφείς: στό *Don Carlos* μαθαίνει ό πρίγκιπας τής Ίσπανίας νά μή βλέπει τήν Elisabeth —παλιά του άρραβωνιαστικιά καί τωρινή μητριά— σάν αντικείμενο: στή θέση τής Elisabeth ως γυναίκας μπαινεί ή πολιτική οὐτοπία τής ελευθερίας τής Φλάνδρας, έτσι ώστε ή Elisabeth μπορεί νά γίνει ή συμβολική ένσάρκωση τοῦ νέου αντικειμένου. Η έρωτική επιθυμία γίνεται πολιτική επιθυμία έξυψωμένη μέσω τοῦ έρωτικοῦ στοιχείου. Σχεδόν τό ίδιο συμβαίνει καί στό έργο *Στό τέλος τής νύχτας* μέ τήν έρωτική υπόθεση ανάμεσα στόν Strogow καί τήν Ένα. Η Ένα σάν προσωρινό αντικείμενο τοῦ πόθου τοῦ Strogow υποκαθίσταται από τό αντικείμενο «οικοδόμηση τοῦ σοσιαλισμοῦ» κι έτσι ένώνονται τά επίπεδα τής πλοκής.

Αντίστροφα ισχύει τό ίδιο: καί ή Ένα υποκαθιστά τό αντικείμενο Strogow μέ τήν «οικοδόμηση τοῦ σοσιαλισμοῦ» μέσω τοῦ όποίου είναι δυνατή ή δεύτερη υποκατάσταση: ό Jensen σάν αντικείμενο τής επιθυμίας, επειδή λόγω τής δουλειᾶς του είναι συνδεδεμένος μέ τήν ανοικοδόμηση τοῦ σοσιαλισμοῦ!

Πρὶν έμβαθύνουμε στό προβλήματα αὐτοῦ τοῦ τύπου δράματος, ἄς πάμε πρώτα στήν εναλλακτική λύση.

Ο προσαρτώμενος στόν Μπρέχτ τύπος

Κατά πρώτον θά αναφερθοῦμε σύντομα στήν *κωμική αποστασιοποίηση* τής κεντρικῆς ένότητας τής πλοκής στό *Ο μωλυνός τοῦ Σανσουσί*.²³

22. Η μόνη οὐσιαστική διαφορά εγκείται στό ότι ό Χάουζερ δέν επιτρέπει τήν ύπαρξη ασυμβίβαστων αντιθέσεων στοῦς ήρώες του. Τό γεγονός αὐτό πού οδηγεί σέ happy end συχνά είναι χαρακτηριστικό αὐτοῦ πού αποκαλεῖται «παραλογοτεχνία».

23. Μία θεωρία τοῦ κωμικοῦ (στοιχείου) στό μπρεχτικό θέατρο αναπτύσσεται από τόν Peter Christian Giese, *Das "Gesellschaftlich-Komische". Zur Komik und Komödie der Stücke und Bearbeitungen Brechts*, Stuttgart 1974, ιδιαίτερα γιά τόν Χάκς βλ. σελ. 223 κ.έξ.

Ὁ ἔπαρχος μεταφέρει τὴ διαταγὴ τοῦ βασιλιά, ὁ μυλωνάς ἀντιτίθεται —ὅπως συμβαίνει, ἄς θυμηθοῦμε στό μῦθο.

Ἡ πρώτη νέα τροπὴ ἔγκειται στό ὅτι ὁ Φρειδερίκος ἔχει ἀποφασίσει ὅτι θέλει νά δεχτεῖ τὴν ἐναντίωση τοῦ μυλωνᾶ, ὅταν ἐκεῖνος ἔρχεται στόν πύργο.

Ἡ ἔνταση ἀνάμεσα στὴ γνώση τοῦ ἀκροατῆ/ἀναγνώστῃ καὶ στὴ λογοτεχνικὴ μορφή (μυλωνάς) εἶναι κωμικὴ οὐσία πού θά ἐπαρκοῦσε ὁμως τὸ πολὺ γιὰ ἓνα μονόπρακτο. Ἡ δευτέρη νέα τροπὴ ἔγκειται στό ὅτι ὁ μυλωνάς, παρόλο πού αὐτὸ εἶναι ἀνεπιθύμητο, ἀνατρέπεται κυριολεκτικά, δηλαδή σωματικά, καὶ σ' ἓνα δεύτερο σημασιολογικὸ ἐπίπεδο (ἰσοτοπία²⁴) σάν χαρακτήρας: τὸ θάρρος του μεταβάλλεται σέ φόβο. Κι ἐδῶ γίνεται ὅπως βλέπουμε ἢ ἐνέργεια τῆς ἀποστασιοποίησης καὶ μέ τὴν τεχνικὴ ἔννοια γιὰ τὴ συνέχιση τοῦ δράματος ἀπαραίτητη: Μέσα ἀπὸ τὸ δράμα φτάνουμε στό δράμα: Ὁ Σαίι παρουσιάζεται σάν σκηνοθέτης. Ἡ λογοτεχνικὴ πρόταση προέρχεται ἀπὸ τὸν Φρειδερίκο, πού δίνει στόν ἠθοποιό (μυλωνά) ὁδηγίες γιὰ τὸ κομμάτι πού πρόκειται νά παιχτεῖ μπροστά στό κοινὸ στὴν τελευταία σκηνή. Ἡ φάρσα τοῦ «μέ τὸ ζῶρι» κράτους δικαίου.

Αὐτὰ σχετικὰ μέ τὴ κωμικὴ πλοκή. Καὶ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο τίθεται τὸ ἐρώτημα γιὰ ποιὸ λόγο οἱ λογοτεχνικὲς μορφές ἐνεργοῦν κατὰ τὸν τρόπο αὐτό.

Ἄς ἐξετάσουμε τίς δύο πρώτες νέες τροπές στὴν πλοκή: Γιατί θέλει ὁ Φρειδερίκος νά ὑποταχθεῖ στό δίκαιο, γιατί ἀνατρέπεται ὁ μυλωνάς. Ὁ Φρειδερίκος ἔχει *ἰδεολογικὸ συμφέρον* νά ἀποδείξει πὼς ὑποτάσσεται στό νόμο. Δέν θέλει νά θεωρεῖται ἀπόλυτος ἄρχοντας. Ὅχι ὁμως γιὰ λόγους ἀρχῆς. Ὅ,τι σκέφτεται ὁ λαός, τὸν ἐνδιαφέρει μόνον ἐπειδὴ θέλει νά ρίξει αὐτὸ τὸν λαὸ σ' ἓναν πόλεμο καὶ γνωρίζει πὼς ὁ λαὸς δέ θ' ἀκολουθοῦσε πρόθυμα ἓναν δεσποτικὸ ἄρχοντα καὶ ὅτι ἔτσι τὸ στράτευμα δέ θά ἦταν μάχιμο.

Τὸ ἰδεολογικὸ συμφέρον κυριαρχεῖται ἀπὸ τὸ στρατιωτικοστρατηγικὸ. Καὶ γιὰ ποιὸ λόγο πρέπει νά κηρυχθεῖ πόλεμος; «Ἐπιδιώκω τὴν προσάρτηση τῆς Lausitz πού μοῦ ἀποδίδει ἐτήσιο εἰσόδημα ἐνός σχεδόν ἑκατομμυρίου», λέει ὁ Φρειδερίκος. Σέ «τελευταία ἀνάλυση» (Μάρξ) μᾶς παρουσιάζεται ἐδῶ τὸ *οἰκονομικὸ συμφέρον* τὸ ὁποῖο μέ τὴ σειρά του, ὑπερισχθεῖ τοῦ στρατιωτικοστρατηγικοῦ συμφέροντος.

Αὐτὰ τὰ συμφέροντα παρέχονται ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς λογοτεχνικῆς μορφῆς (Φρειδερίκος) μέσω τοῦ *ὑπολογισμοῦ* πού ὑπαγορεύει πὼς πρέπει νά καταλήξει τὸ οἰκονομικὸ συμφέρον σέ ἰδεολογικὸ. Γιὰ νά μὴν ὑπάρξει παρεξήγηση: Ὁ ὑπολογισμὸς δέν συγκροτεῖται πιά ἀπὸ ἀνθρωπολογικὰ στοιχεῖα, ὅπως εἶναι γνωστό ἀπὸ τὴν ἀστικὴ πολιτιστικὴ ἐπανάσταση, δέν ἀποτελεῖ πιά γνώρισμα τοῦ «χαρακτήρα», ἀλλὰ εἶναι μιά ἀναγκαιότητα, ἢ ὁποῖα προκύπτει ἐνυπάρχουσα στὴ δομὴ τῆς κοινωνίας πού παρουσιάζει καὶ συνδέεται στενά μέ τὰ συμφέροντα.

Καὶ οἱ ἀντιδράσεις τοῦ μυλωνᾶ καθορίζονται ἀπὸ συμφέροντα. Κατὰ πρῶτον, ὑπάρχει ἐδῶ ἓνα οἰκονομικὸ συμφέρον πού τὸν ὁδηγεῖ στὴ διαμαρτυρία. Ὅμως αὐτὸ τὸ συμφέρον ὑποτάσσεται σ' ἓνα πολὺ πῖο «ὑπαρξιακόν», δηλαδή στό νά ἐξασφαλίσει τὴ φυσικὴ του ὑπόσταση. «Μόλις ὑποτάχτηκα στόν βασιλιά, ἔμεινα χωρὶς τὸν μύλο. Ἄν ὁμως παρέμενα ἀκλόνητος, θά ἔχανα σίγουρα τὸ κεφάλι μου».

Ὅπως βλέπουμε, τονίζονται μέ διάφορους τρόπους τὰ συμφέροντα τῶν κυριάρχων, οἱ ὁποῖοι δέν πρέπει νά φοβοῦνται γιὰ τὴ ζωὴ τους, καὶ τῶν κυριαρχομένων. Καὶ σ' αὐτοὺς διακρίνεται μέσα ἀπὸ τὰ συμφέροντα τους ἓνας «ὑπολογισμὸς» πού ἐμπνέει τὸν μυλωνά στὴ συγκριμένη κατάσταση: Παίξεις τὴ ζωὴ σου! ξέχνα τὸν μύλο! Ὅτι ἢ ὑποκειμενικὴ λογικὴ τοῦ

μυλωνᾶ, ὁ ὑπολογισμὸς του, ἔχει ἀντικειμενικὴ βάση τίς πολιτικὲς συνθήκες ἐξουσίας, διαπιστώνεται ἀπὸ τίς ἐκδηλώσεις τοῦ Φρειδερίκου.

Τὸ τελευταῖο εἶδος συμφέροντος πού παίζει ρόλο γιὰ τίς πράξεις τῶν προσώπων στό δράμα, εἶναι τὸ σεξουαλικὸ ἐνδιαφέρον, τὸ ὁποῖο εἶναι γιὰ τὸν Χάκστενὰ συνδέεται μέ τὴ σύλληψη τοῦ πληβείου ἥρωα. «Εἶναι ἀλήθεια: ὁ πληβεῖος ἥρωας εἶναι ρεαλιστής, εἶναι ὑλιστής, δέν ἀσκεῖ ἐξουσία. Δέν ἔχει τὴν ἠθικὴ τῶν κυριάρχων, δέν ἔχει τὰ ἰδανικά τους. Ὅμως ὁ ὑλισμὸς του περιορίζεται στό φαγοπότι, ὁ δέ ρεαλισμὸς του στό νά δέχεται τὸν κόσμο, ὅπως εἶναι. Ἡ μὴ ἀσκηση κυριαρχίας σημαίνει γι' αὐτὸν τὴν ἄλλειψη δράσης, χωρὶς ἀντιπρόταση, χωρὶς τὴ δυνατότητα νά καταπολεμήσει αὐτοὺς πού τὸν κυριαρχοῦν, ἢ κάποτε τοὺς ἄρχοντες γενικά. (...) Εἶναι ἢ μὴ παραγωγικὴ ἄρνηση».²⁵ Ἄς σημειωθεῖ δευτερευόντως ὅτι τὸ σεξουαλικὸ συμφέρον ὑπάρχει φυσικά καὶ σέ ἄλλες λογοτεχνικὲς μορφές (μυλωνάς) καὶ ὅτι ἀκόμη καὶ στὴν ἐρωτικὴ πλοκὴ πού καθορίζεται ἀπὸ τὸ σεξουαλικὸ συμφέρον εἰσβάλλει ὁ οἰκονομικὸς ὑπολογισμὸς. Ποιὸς πληρώνει γιὰ τὸ παιδί;

Τὶ σχέσιον ἔχουν ὁμως τὰ συμφέροντα μέ τὰ γνωστὰ χαρακτηριστικὰ «τίμιος», «καρδιά», τὰ ὁποῖα ὄχι μόνον ὑποδηλώνονται ἀλλὰ καὶ παρουσιάζονται στό κείμενο;

Ὅπως λόγου χάρι μέ τὸν Φρειδερίκο, πού ὅταν ἀκούει ἀπὸ τὸν εὐνοῦχο τραγουδιστὴ τὸ τραγοῦδι γιὰ τὸν βασιλιά Nabopolassar («Καλύτερα νά 'σαι ὁ τελευταῖος σκλάβος παρά μέ τρῶμο βασιλιάς»), τὸν τιμπάζει στό μάγουλο κλαίγοντας (ἦδη αὐτὸ καὶ μόνον ὑποδηλώνει τὴ φωτισμένη ἀνθρωπιστικὴ καρδιά) καὶ κατόπιν λέει: «Αὐτὰ τὰ αἰσθήματα τοῦ πάθους (...) δέν ἀφήνουν τὴν καρδιά μου ἀσυγκίνητη (...)».

Δέν παρουσιάζεται ἐδῶ ἓνα ἀπὸ τὰ κεντρικὰ ἀνθρωπολογικὰ στοιχεῖα, ὡς χαρακτηριστικὸ τῆς λογοτεχνικῆς μορφῆς; Δέν εἶναι ὁ Φρειδερίκος «βαθιά συγκινημένος ἀπὸ τέτοιες αἰσθηματικὲς σκέψεις»; Εἶναι βέβαια ὀλοφάνερο πὼς χρησιμοποιεῖται εἰρωνεία σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, πὼς αὐτὰ τὰ χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα ἀναιροῦνται μέσω τῆς *εἰρωνικῆς ἄρνησης*. Τὸ ἰσχυρότερο στοιχεῖο εἰρωνείας εἶναι τὸ ξέσπασμα τοῦ ἰδεολογικοῦ συμφέροντος σ' ἓνα ἐκδήλωση ὑπολογισμοῦ πού συνάπτεται ἄμεσα: «Εἶναι ὁμως αὐτὲς συγκινήσεις πού ἀρμόζουν σ' ἓναν ἀπόλυτο ἄρχοντα;». Τὸ ἀνθρωπολογικὸ στοιχεῖο παρουσιάζεται ἐδῶ σάν μιά κενὴ ὄψη τῆς πραγματικότητας: τοῦ κοινωνικοῦ εἶναι.

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο καταστρέφεται καὶ ὁ «τίμιος ἀνθρωπος». Καὶ ἐκεῖ ὑπάρχει πάλι ἢ εἰρωνικὴ ἄρνηση καὶ ἢ παραπομπὴ στὰ πραγματικὰ συμφέροντα. Τὰ ἀνθρωπολογικὰ χαρακτηριστικὰ στό «Das Ende der Nacht» συνθέτουν τὸ χαρακτήρα στόν ὁποῖο βασιάζεται καὶ ὅλη ἡ πλοκή. Στὸ «ὁ μυλωνάς τοῦ Σανσουσί» βλέπουμε πὼς ἀλλοιώνεται ὁ χαρακτήρας τοῦ ἀνθρώπου. Στὴ θέση τῶν ἀνθρωπολογικῶν χαρακτηριστικῶν ἐμφανίζονται συμφέροντα. Αὐτὰ ἀποτελοῦν τὸ κίνητρο τῆς πλοκῆς. Φορέας αὐτῶν τῶν συμφερόντων εἶναι ἓνα σύστημα λογοτεχνικῶν μορφῶν, πού δέν βασιζεται στό ἰδεολόγημα τοῦ «αὐτόνομου ἀτόμου» ἀλλὰ σ' ἓνα μαρξιστικὴ ταξικὴ ἀνάλυση. Ξεκινώντας ἀπὸ τίς βαθιές δομὲς τῆς κοινωνίας κατὰ τὸν Μάρξ (παραγωγικὲς σχέσεις σ' ἀντίθεση μέ τίς παραγωγικὲς δυνάμεις) προκύπτουν γιὰ τὴ ἐκάστοτε ἱστορικὴ κατάσταση, σ' ἐξάρτηση μέ τὸ ἐπίπεδο τῆς ἐξέλιξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καὶ τῶν παραγωγικῶν σχέσεων, οἱ διά-

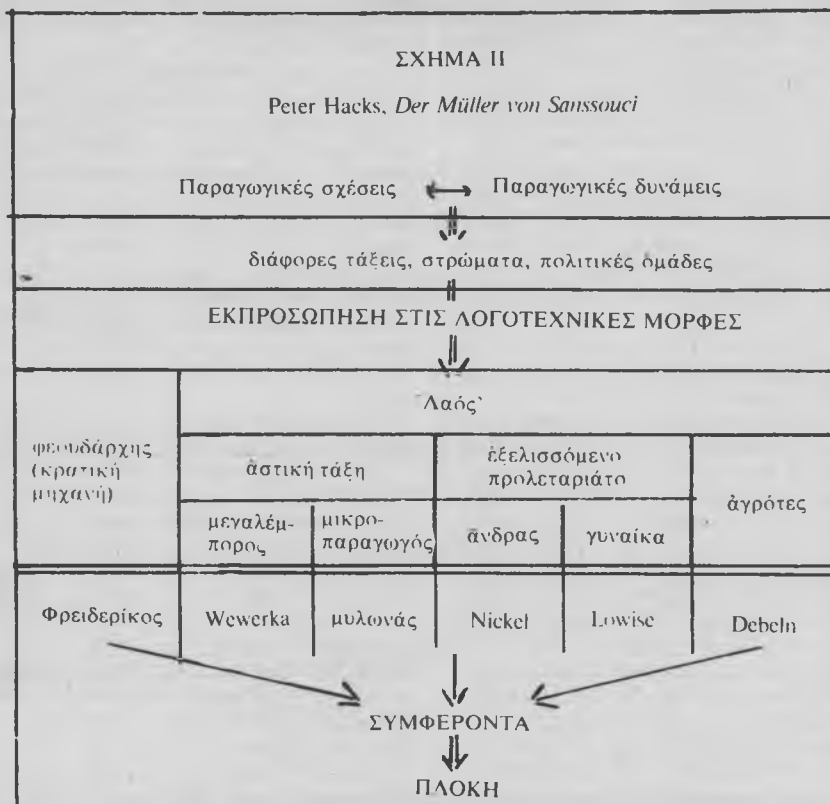
24. Γιὰ τὸν ὄρο βλ. A.J. Greimas, *Strukturelle Semantik*, γερμανικὴ μετάφραση, Braunschweig 1971, σελ. 60 κ.εξ.

25. P. Hacks, *Das realistische Theaterstück* στό *Neue Deutsche Literatur* 10/1957, σελ. 99.

φορες τάξεις, στρώματα καὶ παρατάξεις, τῶν ὁποίων τῇ σύνθεσῃ καὶ σχέσῃ μεταξύ τους καθορίζουν οἱ *κοινωνικές σχέσεις*.²⁶

Στὸν Χάκς (συχνά καὶ στὸν Μπρέχτ) υἱοθετοῦνται ἀπὸ τῆ λογοτεχνία αὐτές οἱ κοινωνικές σχέσεις μέ τῆ

μέθοδο τῆς *ἐκπροσώπησης*. Αὐτό σημαίνει: Οἱ βασικοί προσδιορισμοὶ τῶν κοινωνικῶν ὁμάδων στήν πραγματικότητα ἀντιστοιχοῦν στῶς βασικούς προσδιορισμούς τῶν προσώπων στὸ λογοτεχνικό κείμενο. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ σχῆμα, αὐτό καθορίζεται γιὰ τὴν κωμωδία ὡς ἑξῆς:

Ἔτσι λοιπὸν ἡ βάση τοῦ συστήματος τῶν λογοτεχνικῶν μορφῶν προκύπτει ἀπὸ μιά ἀνάλυση τῶν ιστορικῶν καὶ κοινωνικῶν σχηματισμῶν σέ ὁμάδες, στίς ὁποῖες φυσικά ἀντιστοιχοῦν ὀρισμένα κοινά συμφέροντα. Αὐτά τὰ κοινωνικά συμφέροντα μαζί μέ λίγη σεξουαλικότητα καὶ ἕναν φόβο γιὰ τὴν ἴδια τὴν ὑπαρξη, ἀποτελοῦν κίνητρο γιὰ τὴν πλοκή, πού μ' αὐτόν τὸν τρόπο ἀνάγεται στήν κοινωνική πραγματικότητα. Ἐννοεῖται ὅτι αὐτά τὰ συμφέροντα παρουσιάζονται ὡς ἀντικειμενικά *συμφέροντα* πού εἶναι *ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ θέληση*.

Κατ' αὐτὴν τὴν ἔννοια τὸ σύστημα τῶν λογοτεχνικῶν μορφῶν ἔχει *παραπεμπτικό χαρακτήρα*: Ὁ θεατής/ἀναγνώστης παραπέμπεται ὡς δέκτης τῆς κωμωδίας συνεχῶς στήν κοινωνική πραγματικότητα, δηλαδή στὸ νά θέσει τὴν ἐρώτηση: Ἔτσι συμπεριφέρεται ἕνας μυλωνάς; Καὶ ἐννοοῦμε ἐδῶ τὸν μυλωνά ὄχι σάν «τίμιο ἄνθρωπο» πού στηρίζεται σέ ψυχολογικές πιθανότητες, ἀλλὰ τὸν μικροπαραγωγὸ πού βρίσκεται μέσα στή δίνη τοῦ ἀνταγωνισμοῦ.

Ἄν παρατηρήσουμε τὰ διάφορα μέρη τῆς πλοκῆς, βλέπουμε πῶς ἔχουν πρῶτα ἀπ' ὅλα παραπεμπτικό χαρακτήρα, ὅσον ἀφορᾷ τὴ σύνδεσή τους μέ τὰ συμ-

φέροντα καὶ ἔτσι καὶ μέ τὸ σύστημα τῶν λογοτεχνικῶν μορφῶν. Ὅμως, παράλληλα, τὰ διάφορα μέρη τῆς πλοκῆς μας παρουσιάζονται ὡς *πιθανά* μέσα στή συνοχή μιᾶς κοινωνικῆς πραγματικότητας.

Οἱ *πρακτικές*²⁷ μιᾶς ὀρισμένης κοινωνίας καθορίζουν τὸ πλαίσιο γιὰ τὸ πεδίο δράσης τῶν λογοτεχνικῶν μορφῶν. Ἄς πάρουμε ἕνα ἀκραῖο παράδειγμα, πού εἶναι κατὰ τὸ δυνατό σαφές, ὅμως διαφέρει ἀπὸ τὸ «τυπικό» ἀφοῦ τὸ πλαίσιο προσδιορίζει ἐδῶ μέχρι τῆ συγκεκριμένη δράση τὰ πάντα: Ὁ μυλωνάς δέν θέ-

26. Γιὰ τὸν ὄρο «κοινωνικές σχέσεις» (gesellschaftliche Verhältnisse) βλ. N. Poulantzas, *Politische Macht und gesellschaftliche Klassen*, γερμανική μετάφραση (ἀπὸ γαλλικά), Frankfurt/M 1974, σελ. 87 κ.ἑξ. (ἑλληνική μετάφραση: Νίκος Πουλαντζάς, *Πολιτική ἐξουσία καὶ κοινωνικές τάξεις*, ὁπ. παραπ., σελ. 117 κ.ἑξ.).

27. Γιὰ τὸν ὄρο «πρακτικές» (γερμ.: Praktiken ἢ Praxisarten) βλ. L. Althusser, *Ideologie und ideologische Staatsapparate*, γερμ. μετάφρ. (ἀπὸ γαλλικά) Hamburg/Westberlin 1977, σελ. 108 κ.ἑξ. (ἑλλ. μετάφρ. *Θέσεων*, ὁπ. παραπ. στὸ κεφάλαιο «Ἰδεολογία καὶ ἰδεολογικοί μηχανισμοὶ τοῦ κράτους»).

ὁ λογοτεχνικός Πολίτης

λει νά υπογράψει τό συμβόλαιο μέ τόν Βεβέρκα πού εἶναι γι' αὐτόν ἐξαιρετικά μειονεκτικό. Ὁμως ὁ Βεβέρκα κατέχει τό μονοπώλιο στήν περιοχή γιά ἄλευρα, ἐπειδή ἔχει συμβόλαιο μέ τή φρουρά. Ἐάν θέλει ὁ μυλωνάς νά πωλήσει ἄλευρι νά τό πωλήσει στόν Βεβέρκα. Ὁμως γιά ποιό λόγο πρέπει νά πωλήσει ὁ μυλωνάς ἄλευρι; Γιατί νά μήν μπορεῖ νά πληρωθεῖ γιά τή δουλειά τή δική του καί τοῦ δούλου καί γιά τή χρήση τῶν μέσων παραγωγῆς. Γιατί ἐδῶ συγκρούονται δύο τρόποι παραγωγῆς καί διανομῆς: Ἡ καπιταλιστική πρακτική τῆς ἀνταλλαγῆς ἔναντι χρημάτων (μυλωνάς – Βεβέρκα) καί ἡ φεουδαρχική πρακτική τοῦ συστήματος ἀνταλλαγῆς προϊόντων ἢ ὁποῖα παίξει κυρίως στήν ἀγροτική οἰκονομία ἀκόμη ἕναν ρόλο καί ἔχει ἀποτέλεσμα οἱ ἀγρότες νά μήν ἔχουν χρήματα, νά πληρώσουν τόν μυλωνά, δηλαδή ὁ μυλωνάς νά μπορεῖ νά ἐξοφληθεῖ μόνο σέ φυσικά προϊόντα, ἄρα πρέπει νά πωλήσει φυσικά προϊόντα καί ἄρα *πρέπει νά υπογράψει* τό συμβόλαιο, ἐφόσον δέν ἔχει, ἐξαιτίας τοῦ μονοπώλιου, ἄλλη δυνατότητα. Καί κατ' αὐτήν τήν ἔννοια τό ὑποσύστημα «δράση» ἔχει παραπεμπτικό χαρακτήρα. Ὁ θεατής/ἀναγνώστης παραπέμπεται ὡς δέκτης τῆς κωμωδίας συνεχῶς στήν κοινωνική πραγματικότητα, δηλαδή στό νά θέσει τό ἐρώτημα: γι' αὐτό λοιπόν συμπεριφέρεται κατ' αὐτόν τόν τρόπο ὁ μυλωνάς; Καί μ' αὐτό δέν ἔννοεῖ τήν ψυχολογική πιθανότητα τῆς συμπεριφορᾶς του, ἀλλά τήν κοινωνική δυνατότητα ἢ ἀναγκαιότητα.

Ἀποτέλεσμα

Ἐάν ἀναγάγουμε τήν ἀνάλυση τῶν δύο κομματιῶν στόν πυρήνα τους, θά μπορέσουμε νά συγκρατήσουμε ὡς οὐσιώδεις τό ἐξῆς: Στόν Χάουζερ συγκεντρώνεται τό λογοτεχνικό ἔργο γύρω ἀπό ἕνα σύστημα λογοτεχνικῶν μορφῶν, τῶν ὁποῖων ἡ ἰδεολογική βάση εἶναι τό αὐτόνομο ἄτομο. Ἡ κοινωνική πραγματικότητα τῆς οἰκοδόμησής τοῦ σοσιαλισμοῦ μετασχηματίζεται σ' αὐτό τό σύστημα τῶν λογοτεχνικῶν μορφῶν καί στήν ἀπ' αὐτόν ἐξαρτώμενη δράση πού μπορεῖ νά ἀναχθεῖ στοὺς χαρακτήρες. Στόν Χάκς τό σύστημα τῶν λογοτεχνικῶν μορφῶν ἐκπροσωπεῖ τίς πραγματικές ταξικές σχέσεις. Ἡ πλοκή ὑποκινεῖται ἀπό τὰ συμφέροντα πού ἀντιστοιχοῦν στό σύστημα τῶν λογοτεχνικῶν μορφῶν. Ἦδη δόθηκε μιά ἐξήγηση γιά τό ποιές εἶναι οἱ ἱστορικές βάσεις τοῦ δράματος τοῦ Χάουζερ: Τό κοινωνικοψυχολογικό ἀστικό δράμα, ἀκριβέστερα: τό δράμα τῆς «ὀρμῆς καί θύελλας» (Sturm und Drang) τοῦ Σίλερ. Ἐάν μᾶς ξαφνιάσει μιά τέτοια ἀναγωγή, τότε μᾶς ἀπομένει νά ρωτήσουμε: Πῶς μπορεῖ κανεὶς νά μεταφέρει ἕνα λογοτεχνικό εἶδος πού ἐμφανίζεται στά χρόνια τῆς ἀστικής πολιτιστικῆς ἐπανάστασης στή φάση τῆς ἐπιθυμητῆς σοσιαλιστικῆς πολιτιστικῆς ἐπανάστασης; Καί ἔτσι βρισκόμαστε μπροστά στό ἐσωτερικό δίλημμα αὐτοῦ τοῦ τύπου. Στόν δεδομένο κύκλο τῶν θεμάτων στήν ἐπιφανειακή δομή τοῦ κειμένου, πρόκειται γιά τήν οἰκοδόμηση τοῦ σοσιαλισμοῦ. Ἐντούτοις, ἐάν αὐτή ἡ ἱστορική φάση καί ἡ προβληματική της μποροῦν νά νοηθοῦν μόνο μαρξιστικά, ὡς ἔννοιες οἱ ὁποῖες ἀποκλείουν κάθε ἀτομικισμό, καί τῶν ὁποῖων ἡ ἐπιστημονικότητα αἰτιολογεῖται ἀπό αὐτόν ἀκριβῶς τόν ἀποκλεισμό κάθε ἀνθρωπολογικῶν σταθερῶν καί τοῦ θεωρητικοῦ ἀνθρωπισμοῦ, τότε παρατηροῦμε στόν Χάουζερ πῶς αὐτά τὰ κεντρικά σημεῖα τῆς ἀστικῆς ἰδεολογίας δηλώνονται μέσω τῆς λογοτεχνικῆς του διαμόρφωσης. Ἄν τό ἐξετάσουμε ἀπό τήν πλευρά τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας, προκύπτει τό ἐξῆς: Ξεκάθαρο σχέδιο εἶναι ἕνα

σοσιαλιστικό δράμα, δηλαδή ἕνας τύπος τῆς λογοτεχνίας πού νά συνδέεται στενά μέ τόν σοσιαλισμό ὡς κοινωνικό σύστημα. Αὐτό τό σχέδιο ἐφαρμόζεται στήν πραγματικότητα καί θεματολογικά. Συνεχῶς ἀναφέρεται στό κείμενο ὁ σοσιαλισμός. Αὐτό τό σχέδιο πρέπει ὁμως μέ τή σειρά του νά διαφοροποιηθεῖ μέ τίς ἀπαιτήσεις τοῦ δράματος ὡς λογοτεχνικοῦ εἶδους: Πρέπει νά σχεδιαστεῖ μιά πλοκή, ἡ ἐξέλιξη στήν πλοκή πρέπει νά συνδεθεῖ λογικά μέ τό σύστημα τῶν λογοτεχνικῶν μορφῶν κ.λπ.

Σ' αὐτό τό σημεῖο προκύπτει ὁμως ἡ *ἀντίφαση ἀνάμεσα στό σχέδιο καί στά λογοτεχνικά μέσα*.²⁸ Ἐφόσον τό κοινωνικοψυχολογικό δράμα ὡς μοντέλο εἶναι στή διάθεση τοῦ Χάουζερ, ἔρχεται σέ σύγκρουση τό σχέδιο μέ τήν πραγμάτωση: Τό σχεδιασμό του ὅσον ἀφορᾶ τό σύστημα τῶν λογοτεχνικῶν μορφῶν καί τήν πλοκή, ὑποδηλώνει ἀναγκαῖα ἐκεῖνα τὰ ἰδεολογήματα πού ἀνήκουν στήν πρῶτη ἀστική λογοτεχνία καί πού ἀντιπᾶσκουν μέ τό γενικό ἰδεολόγημα τοῦ σχεδίου (σοσιαλισμός).

Αὐτή ἡ σύγκρουση προϋποθέτει ἀναγκαῖα μίαν ἔλλειψη ἰσορροπίας, ἐφόσον τὰ ἀστικά ἰδεολογήματα καθορίζουν τή βαθιά δομή, ἐνῶ τὰ σοσιαλιστικά ἰδεολογήματα ἐμφανίζονται μόνο στήν ἐπιφανειακή δομή τοῦ κειμένου.

Τό δράμα ἀναφέρεται σαφῶς στό κοινωνικό πρόβλημα «οἰκοδόμηση τοῦ σοσιαλισμοῦ» τῆ συγκεκριμένη ἱστορική στιγμή τοῦ 1953 (οἱ ἀναταραχές τοῦ Ἰουνίου ἀναφέρονται στό κείμενο) καί κυρίως στό τότε πολυσυζητημένο θέμα «φυγή τῆς τεχνικῆς ἰντελιγκέντσιαις στή Δύση».

Ἐάν τονίσουμε τελικά ἄλλη μιά φορά τή λύση πού μᾶς προσφέρει ὁ Χάουζερ, θά μπορούσαμε νά ἐκμαιεύσουμε ἀπ' τό δράμα του ὡς ἀπάντηση πάνω στό πρόβλημα τό ἐξῆς: Οἱ καλοί ἄνθρωποι (οἱ ὁποῖοι θά μπορούσαν νά εἶναι π.χ. μηχανικοί: Jensen) μένουν στό σοσιαλιστικό σύστημα, ἐάν ὑπάρχουν πολιτικοὶ ἡγέτες πού νά μποροῦν μέσω τῆς εὐφυΐας τους καί τῆς δύναμης τοῦ χαρακτήρα τους νά ἐκτιμήσουν σωστά τίς ἀνθρώπινες ἱκανότητες τοῦ μεμονωμένου ἀνθρώπου καί νά κινητοποιήσουν τοὺς ἀνθρώπους σ' αὐτή τή βάση γιά τήν οἰκοδόμηση τοῦ σοσιαλισμοῦ. Ἐάν παραδεχτοῦμε πῶς ἕνα τέτοιο δράμα μπορεῖ νά ἔχει βραχυπρόθεσμη ἐπίδραση στήν ἀγκιτάτσια γιά τόν σοσιαλισμό, τότε εἶναι εὐκρινές πῶς θά πρέπει νά ἔχει μακροπρόθεσμα ἀντίθετη τάση.

Ἀντίθετα ἡ κωμωδία τοῦ Χάκς παίρνει στά σοβαρά τήν ἀξίωση γιά ἐξάλειψη τῶν ἀνθρωπολογικῶν σταθερῶν ἀλλοιώνοντας μέ εἰρωνεία αὐτά τὰ στοιχεῖα ἀπό τίς λογοτεχνικές μορφές καί τοποθετεῖ στή θέση τους αὐτό πού στίς λογοτεχνικές βαθιές δομές ἀντιστοιχεῖ σέ μιά μαρξιστική ἀνάλυση τῆς κοινωνίας: δράση πού στηρίζεται σέ ἀντικειμενικά συμφέροντα· συμφέροντα πού τὰ ἀποδίδουμε στά διάφορα πρόσωπα βάσει τῆς κοινωνικῆς τους θέσης. Πρόσωπα πού ἐκπροσωποῦν τήν ἐξωλογοτεχνική πραγματικότητα. Ἀκόμη καί ἂν δέν γίνεται λόγος στήν ἐπιφανειακή δομή τοῦ κειμένου γιά τόν σοσιαλισμό, πρέπει νά περιμένει κανεὶς πῶς ἡ μακροπρόθεσμη ἐπίδραση θά εἶναι θετική καί θά ὑποστηρίξει τήν ἰδέα τοῦ σοσιαλισμοῦ.

28. Αὐτό εἶναι καί τό θέμα τοῦ P. Macherey στήν παραπάνω ἐργασία.

Ἡ σύγχρονη ριζοσπαστική κριτική γιά τή λογοτεχνία

Μέ ἀφορμή τό βιβλίο τοῦ Τόνου Μπένετ
«φορμαλισμός καί μαρξισμός»
(μεταφ. Σ. Τσακνιά, ἐκ. Νεφέλη 1983)

Στήν πρώτη κιόλας σελίδα τοῦ βιβλίου τοῦ *Φορμαλισμός καί μαρξισμός* ὁ Τόνου Μπένετ παραθέτει τούς λόγους πού τόν ἔκαναν νά τό γράψει, καταλήγοντας μέ τήν υπόσχεση νά προτείνει μιά σειρά νέων προβληματισμῶν πού θά μετατοπίσουν τόν ὄρο λογοτεχνία «ἀπό τό πεδίο τῆς αἰσθητικῆς στό χώρο τῆς πολιτικῆς ὅπου καί ἀνήκει».

Θά ἀξίζε σίγουρα νά διαβάσει κανεῖς τό βιβλίο του γι' αὐτή καί μόνο τήν ἀπόπειρα μιά καί τά προβλήματα τῆς λογοτεχνίας καί τῆς τέχνης γενικότερα ἐξακολουθοῦν νά εἶναι ἕνας ἀπό τούς πύο ναρκοθετημένους χώρους τῆς μαρξιστικῆς σκέψης. Ἀλλά καί πέρα ἀπ' αὐτό, τό βιβλίο τοῦ Τόνου Μπένετ θά πρέπει νά διαβαστεῖ προσεκτικά καί νά συζητηθεῖ γιατί στίς σελίδες του ὁ ἀναγνώστης θά βρεῖ μιά συνοπτική παρουσίαση πολλῶν σύγχρονων ριζοσπαστικῶν θεωριῶν γιά τή λογοτεχνία πού ἔχουν ἤδη ἀρχίσει νά κυριαρχοῦν στή δυτική Εὐρώπη καί τήν Ἀμερική. Ὁ συγγραφέας τίς παρουσιάζει μέ ἀξιοθαύμαστη σαφήνεια καί ἐνέργεια, ἐπίτευγμα διόλου εὐκαταφρόνητο, δεδομένου ὅτι ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο συνήθως σερβίρονται εἶναι τουλάχιστον σιβυλλικός, ἔτσι ὥστε ἀπό ἄλλους νά γίνονται δεκτές ὡς ὑπέρατη σοφία κι ἀπό ἄλλους νά ἀπορρίπτονται ὡς φραστικές ἀκροβασίες πού προσπαθοῦν νά ἐπιβληθοῦν μέσα ἀπό τή θολότητά τους.

Τό κύριο πρόβλημα πού ἀπασχολεῖ τόν Τόνου Μπένετ εἶναι ἡ ὀροθέτηση τῆς ἔννοιας λογοτεχνία, δηλαδή πῶς καθορίζουμε ποιά κείμενα δημιουργικῆς γραφῆς εἶναι ἀντάξια τοῦ χαρακτηρισμοῦ «λογοτεχνία» καί ποιά δέν εἶναι. Μέσα ἀπό τήν κριτική διαφόρων ἀπαντήσεων πού ἔχουν κατά καιρούς δοθεῖ στό παραπάνω ἐρώτημα προσπαθεῖ νά φτάσει στή δική του ἐκδοχή πού ἀποκαλύπτει, ὅπως μᾶς διαβεβαιώνει, τό μυστικό τῆς πολιτικοποίησης καί ἐδράζει τή λογοτεχνική κριτική πάνω σέ νέα θεμέλια. Τό ἀρχικό δίλημμα διατυ-

πώνεται κάπως ἔτσι: Ἡ ἔννοια τῆς δημιουργικῆς γραφῆς «καλύπτει τόσο τά σοβαρά ὅσο καί τά λαϊκά εἶδη, σέ ἀντιδιαστολή πάντοτε μέ τά φιλοσοφικά λ.χ. ἢ τά ἐπιστημονικά κείμενα».

Ἡ χρήση αὐτή τοῦ ὄρου λογοτεχνία εἶναι ἤδη περιοριστική γιατί «στήν πύο γενική του χρήση ὁ ὄρος σημαίνει ἀπλῶς αὐτό πού εἶναι γραπτό». Ἐκεῖνο ὅμως πού ἀπασχολεῖ τόν Τόνου Μπένετ εἶναι μιά τρίτη ἐκδοχή σύμφωνα μέ τήν ὁποία «ὁ ὄρος λογοτεχνία ἐνέχει τήν ἔννοια μιάς ἐιδικῆς καί προνομιοῦχου σειρᾶς κειμένων δημιουργικῆς φαντασίας τά ὁποῖα, ὅπως ὑποστηρίζεται, ἐμφανίζουν ὀρισμένες ιδιότητες πού ἀπαιτοῦν ἐιδικές μεθόδους ἀνάλυσης γιά νά κατανοηθοῦν σωστά. Μέ αὐτήν ἀκριβῶς τήν ἔννοια συναντᾶμε τήν ἀντανάκλαση τῆς "λογοτεχνίας" στοῦς προβληματισμούς τῆς αἰσθητικῆς».

Τί σημαίνουν ὅλα αὐτά; Ὁ στόχος τοῦ Τόνου Μπένετ εἶναι ἀπλός: προσπαθεῖ νά ἀποδείξει ὅτι ἡ διαδικασία μέσα ἀπό τήν ὁποία διαφοροποιεῖται «ἕνα ἐπίλεκτο σύνολο γραπτῶν κειμένων» στηρίζεται ἀναγκαστικά σέ μεταφυσικούς κανόνες αἰσθητικῆς πού ἐντοπίζονται μέσα στό κείμενο, καθιστώντας ἔτσι τήν κριτική τῆς λογοτεχνίας παθητική ἀναζήτηση στοιχείων πού ἐνυπάρχουν στό κείμενο καί συνεπῶς προϋπάρχουν τῆς κριτικῆς. Ὁ λόγος περί λογοτεχνίας ἀπεκδύεται κάθε δικαίωμα νά παράγει τό ἀντικείμενό του προσποιούμενος ὅτι εἶναι ἡ φυσιολογική καί ἀβίαστη ἀντανάκλαση μιάς πρωταρχικῆς πραγματικότητας ἔξω ἀπ' αὐτόν, ἀπό τήν ὁποία ἀντλεῖ μιά ἐπί-θετη αἴσθηση ἀντικειμενικότητας πού τόν καθιερώνει.

Ἀκρογωνιαίος λίθος τῆς ἐπιχειρηματολογίας τοῦ Τόνου Μπένετ εἶναι ἡ ἐπιλογή ἀνάμεσα στήν ἀντανάκλαση καί τή σημασιολόγηση, ἕνα σχῆμα τό ὁποῖο, ὅπως ἀφήνει νά ἐννοηθεῖ, ἐμπεριέχει τίς δύο μοναδικές ἐκδοχές ἀπάντησης στό ἐρώτημα ποιά εἶναι ἡ λειτουργία

γία τῆς λογοτεχνίας, τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς καί τῶν κοινωνικῶν καί πολιτισμικῶν ἐπιστημῶν. Ὁ Τόνυ Μπένετ δέχεται τό δίλημμα (ὡς φυσιολογικό;) καί μέσα στά ὄρια πού χαράζει ἡ διαζευκτική ἐπιλογή —ἀντανάκλαση ἢ σημασιοδότηση— ἀπορρίπτει τήν πρώτη καί ἀσπάζεται τήν δευτέρα. Ἐφαρμόζοντας τίς ἀρχές τῆς δομικῆς γλωσσολογίας καί τῆς σύγχρονης ριζοσπαστικῆς θεωρίας επικαλεῖται τό βασικό ρόλο τῆς γλώσσας καί τήν ιδιαίτερη λειτουργία τῆς πού δέν εἶναι νά ἀντανάκλᾳ παθητικά τήν πραγματικότητα ἀλλά νά τή σημασιοδοτεῖ μέσα ἀπό ἔννοιες πού ἀποκτοῦν νόημα καί σημασία ἀπό τίς μεταξύ τους διαφορικές ἔνδογλωσσικές σχέσεις κι ὄχι ἀπό τό ἐξωγλωσσικό τους ἀντικείμενο.

Γιά μιὰ πληρέστερη γνωριμία μέ τή θεωρία τοῦ Τόνυ Μπένετ θά παραπέμψουμε ἀναγκαστικά στό κείμενό του. Αὐτό πού θά ἐπιχειρήσουμε ἐδῶ εἶναι νά ὑπογραμμίσουμε ὀρισμένα συμπεράσματα πού βγάξει ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας. Γιά τόν Τόνυ Μπένετ τά μειονεκτήματα τῆς ἀντανάκλασης διαγράφονται καθαρά. Ὁ θεωρητικός λόγος ἐξουδετερώνεται ἐπιφανειακά καί ἀποσιωπᾶται ἡ ἐνεργός του παρέμβαση, μέ ἀποτέλεσμα καί ὁ λόγος καί τό ἀντικείμενο νά ἐμφανίζονται μπροστά στά μάτια μας μέ τόν ἔγκυρο μανδῦα τοῦ φυσιολογικοῦ κι ὄχι ὡς προϊόντα μιᾶς συγκεκριμένης καί ἱστορικά καθορισμένης θεωρητικῆς ἐπεξεργασίας. Ὁ λόγος τῆς ἀντανάκλασης θυμίζει κάπως ἀτυνομικό μέ πολιτικά: ἡ ἐπιτυχία του στηρίζεται στή μὴ ἀναγνώριση τῆς πραγματικῆς του λειτουργίας. Τά πλεονεκτήματα τῆς σημασιοδότησης ἀπορρέουν ἀβίαστα ἀπό τά μειονεκτήματα τῆς ἀντίπαλης μεθόδου. Ὁ λόγος παύει νά εἶναι ἄβουλος καθρέφτης τοῦ φυσιολογικοῦ καί μετατρέπεται σέ παραγωγό τοῦ ἀντικειμένου του, κατ' ἐπέκταση δέ σέ πεδίο ἰδεολογικῆς καί πολιτικῆς μάχης. Ἡ θεωρία τῆς λογοτεχνίας βάζει τή στολή τῆς, ὁμολογεῖ τήν πραγματική τῆς λειτουργία καί διακηρύσσει ὅτι τό ἀντικείμενο τῆς, δηλαδή ἡ λογοτεχνία, εἶναι χώρος πού θά πρέπει νά «καταληφθεῖ». Ἡ μαρξιστική κριτική, μᾶς λέει ὁ Τόνυ Μπένετ, δέν ἀποκαλύπτει τό νόημα πού ἦδη ἐμπεριέχεται στό κείμενο. «Ἀποστολή τῆς εἶναι νά *πολιτικοποιήσει ἐνεργά* τό κείμενο, νά τοῦ *προσδώσει πολιτική*» (ἔμφαση στό πρωτότυπο). Ἄν δεχθοῦμε, ὅπως κάνει ὁ Τόνυ Μπένετ, ὅτι τό λογοτεχνικό κείμενο δέν διαθέτει ἐγγενῆ στοιχεῖα πού προϋπάρχουν γιά νά καθορίσουν τό λόγο πού παράγουμε γι' αὐτό, τότε λύνουμε καί τό ἀκανθῶδες πρόβλημα τῆς αἰσθητικῆς ξεγυμνώνοντας τόν ἀντιστορικό καί μεταφυσικό χαρακτήρα τῆς. Ὅπως στό χώρο τῆς κοινωνικῆς θεωρίας ὁ μαρξισμός μᾶς δείχνει ὅτι κατηγορίες σάν τήν «ἀτομικότητα» δέν πηγάζουν ἀπό τή φύση τοῦ ἀφηρημένου «ἀνθρώπου» ἀλλά παράγονται ἀπό τόν ἀστικό λόγο, ἔτσι καί στόν τομέα τῆς λογοτεχνίας τά αἰώνια αἰσθητικά κριτήρια πού περιπολοῦν στή μεθοριακή γραμμή πού χωρίζει τήν πραγματική ἀπό τήν εὐτελή λογοτεχνία, εἶναι κατασκευάσματα τῆς ἀστικῆς θεωρίας γιά τή λογοτεχνία.

Ὅπως φαίνεται καθαρά ἀπό τή συνοπτική αὐτή παρουσίαση τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ Τόνυ Μπένετ, ἡ θεωρία του ἢ τουλάχιστον οἱ ἀρχικῆς του ὑποθέσεις στηρίζονται στά *Μαθήματα Γενικῆς Γλωσσολογίας* τοῦ Φερντινάντ ντέ Σωσύρ. Εἶναι σίγουρο ὅτι ἡ πρωτοποριακή προβληματική τοῦ Σωσύρ, ὅπως τή διατύπωσε ὁ ἴδιος κι ὅπως τήν ἀνέπτυξαν σωστά ἡ ὄχι οἱ πνευματικοί του ἐπίγονοι, ἀνοίξε τό δρόμο πρὸς ἕναν τερά-

στιο καί παρθένο θεωρητικό χώρο πού τά τελευταῖα χρόνια ἔχει γεμίσει ἀπό κάθε λογῆς στοχαστές, οἱ ὁποῖοι προσπαθοῦν νά ξεχερσώσουν τό δικό τους ἐννοιολογικό πεδίο γιά νά βάλουν τά θεμέλια τῆς σημειολογικῆς/σημασιοδοτικῆς προσέγγισής του. Μερικοί ἀπ' αὐτούς μπορεῖ νά παραπονιοῦνται ὅτι ὁ δρόμος τοῦ Σωσύρ δέν προχωράει ὅσο θά 'πρεπε ἢ ὅτι κάνει μερικές ἐπιλήψιμες παρεκκλίσεις, ἐνῶ ἄλλοι, κι ἀνάμεσα τους ὁ Τόνυ Μπένετ, παραδέχονται ὅτι ὀρισμένες οὐσιαστικές διαστάσεις τοῦ θέματος, ὅπως λ.χ. ἡ διαχρονική ἀλλαγὴ, παραμερίζονται ἢ καταργοῦνται μέ ὑπερβολική εὐκολία πού θά πρέπει νά μᾶς ἐμβάλει σέ σκέψεις. Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅμως ὅτι τά καίρια προβλήματα σήμερα στόν τομέα πού ἐξετάζουμε σχετίζονται ἄμεσα καί τοποθετοῦνται μέσα στή σύγχρονη ἡπειρο πού ἀνακάλυψε ὁ Ἑλβετός γλωσσολόγος.

Ἡ συνοχή τῆς προβληματικῆς τοῦ Τόνυ Μπένετ μᾶς δίνει τή δυνατότητα νά διαλέξουμε ἕνα ὁποιοδήποτε «σημεῖο εἰσόδου» γιά νά ξεκινήσουμε τήν κριτική μας— εἴτε εἶναι τά ὅσα λέει γιά τοὺς Ρώσους φορμαλιστές καί τή σχολή Μπαχτίν εἴτε εἶναι οἱ παρατηρήσεις του γιά τόν Ἄλτουσερ καί τόν Ἴγκλετον. Γιά ἀφετηρία ὁμως δέν θά χρησιμοποιήσουμε κάποια ἀπό τίς πολλές θέσεις τοῦ κειμένου ἀλλά μιὰ ἀπορία του. Στίς τελευταῖες σελίδες τοῦ βιβλίου, ἀφοῦ ἔχει ἀναλύσει διεξοδικά τά κοινά σημεῖα ἀνάμεσα στά διάφορα εἶδη λογοτεχνίας, ὁ Τόνυ Μπένετ ὁμολογεῖ ὅτι «*τό πρόβλημα τῆς διάκρισης μεταξύ δημιουργικῆς γραφῆς ὡς γενικῆς κατηγορίας καί μὴ δημιουργικῶν λόγων— ὅπως τῆς ἐπιστήμης καί τῆς φιλοσοφίας— παραμένει*».

Πρὶν προχωρήσουμε θά ἔπρεπε ἴσως νά ἀπαντήσουμε προκαταβολικά σέ δύο πιθανές ἐνστάσεις. Σύμφωνα μέ μιὰ σύγχρονη κι ἀκόμα πιό ριζοσπαστική τάση, πού τήν ἐκπροσώπησε κυρίως ὁ Paul de Man, δέν πρέπει ἡ καλύτερα δέν μπορεῖ νά γίνεται διάκριση ἀνάμεσα στό λογοτεχνικό καί τό μὴ λογοτεχνικό κείμενο. Μέ τή θεωρία αὐτή, πού στηρίζεται στήν κατάργηση τῆς ἀπορίας τοῦ Τόνυ Μπένετ, θά ἀσχοληθοῦμε ἔμμεσα, δεδομένου ὅτι ἡ κριτική πού ἀκολουθεῖ ἀπευθύνεται καί πρὸς τά ἐκεῖ. Ἡ δεύτερη πιθανή ἐνσταση εἶναι ὅτι τό ὑπόλοιπο καί φυσικά μεγαλύτερο μέρος τοῦ βιβλίου στέκει ἀπό μόνο του καί δέν ἐπηρεάζεται ἀπό τήν τελική ἀπορία πού θά πρέπει μᾶλλον νά πιστωθεῖ, ἀντὶ νά χρεωθεῖ, στό συγγραφέα ὡς ἔνδειξη μιᾶς ἀνοικτῆς καί μὴ δογματικῆς προσέγγισης. Θά προσπαθήσουμε νά καταρρίψουμε τήν ἀποψη αὐτή μέ τό ἐπιχείρημα ὅτι ἡ συμπερασματική ἀπορία τοῦ κειμένου δέν εἶναι οὔτε τυχαία οὔτε ἀθάνα —ἀντίθετα, ἀποτελεῖ τή συστατική προϋπόθεση τοῦ λόγου του.

Γιά νά δοῦμε τί κρύβεται πίσω ἀπό τήν ὁμολογία πού διατυπώνεται στό τέλος τοῦ βιβλίου θά πρέπει νά γυρίσουμε πίσω στήν ἀρχή του γιά νά διαβάσουμε πολὺ προσεκτικά τό πρώτο τμήμα τοῦ πρώτου κεφαλαίου πού τιτλοφορεῖται «Ζητήματα γλώσσας» (σ. 9-12). Στίς τέσσερις αὐτές σελίδες, ὅπου θά συναντήσουμε καί τό περίφημο «βόδι τοῦ Σωσύρ», ὁ Τόνυ Μπένετ βάζει, ἢ μᾶλλον δανεῖζεται, ὅπως λέει, τά θεμέλια πού πάνω τους θά χτίσει σιγά σιγά τό οἰκοδόμημα τῆς πολιτικοποιημένης καί ἀντιμεταφυσικῆς λογοτεχνίας καί κριτικῆς. Κατά τόν Μπένετ, ἡ βασική ἀντίληψη τοῦ Σωσύρ ἦταν «*ὅτι ἡ γλώσσα σημασιοδοτεῖ τήν πραγματικότητα προσδίδοντάς της μιὰ συγκεκριμένη, γλωσσικά δομημένη, μορφή ἐννοιολογικῆς ὀργάνωσης*». Οἱ λέξεις (δηλαδή τά σημαίνοντα) δέν σημαί-

καί γράμματα γνωρίζω

νουν «*ἀληθινά πράγματα ἢ ἀληθινές σχέσεις ἀλλά ἔννοιες πραγμάτων ἢ σχέσεων πού ἀντλοῦν τό νόημά τους ἀπό τή σχέση τους μέ τά ἄλλα σημαίνονται μέσα στό σύστημα σχέσεων πού ἔχει διαμορφωθεῖ ἀπό τήν ἴδια τή γλώσσα*». Ἔτσι «*ἡ λέξη 'βόδι' δέν σημαίνει ἕνα πραγματικό βόδι ἀλλά τήν ἔννοια ενός βοδιού*». Καί παρακάτω: «*Βόδια ὑπάρχουν· κανείς δέν τό ἀρνεῖται. Ἄλλά ἡ ἔννοια ενός 'βοδιού'... ὑπάρχει μόνο ὡς μέρος ενός νοητικοῦ συστήματος, παράγεται δέ καί ὀρίζεται ἀπό τή λειτουργία τῆς λέξης 'βόδι' μέσα στή γλώσσα*».

Σέ ποῖο μέτρο ὅλα αὐτά εὐσταθοῦν θά μᾶς ἀπασχολήσει στή συνέχεια. Εἰσαγωγικά πάντως θά πρέπει νά παραδεχθοῦμε ὅτι ἡ ἀνάλυση τοῦ Τόνου Μπένετ, ὅσο παράξενη καί νά φαίνεται σέ ὄσους δέν ἔχουν ἀσχοληθεῖ μέ τίς σύγχρονες τάσεις τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς τά τελευταῖα εἴκοσι χρόνια πάνω κάτω, θεωρεῖται σήμερα κοινός τόπος σχεδόν. Κάτι ὁμως δέν πάει καλά. Ὁ ἐνημερωμένος ἀναγνώστης πού κινεῖται ἐλεύθερα ἀνάμεσα στίς διχτυωτές διασυνδέσεις σημαίνοντων καί σημασιολογῶν, λέξεων καί ἐνοιῶν, θά συναντήσει ἐκεῖ κάτι παράξενο: ἕνα πραγματικό βόδι! Τί σημαίνει ἄραγε πραγματικό; Σύμφωνα μέ τόν Τόνου Μπένετ εἶναι κάτι πού ὑπάρχει («βόδια ὑπάρχουν») ἀλλά ἐπίσης κάτι τοῦ ὁποῦν τό νόημα ἢ ἡ ἔννοια θά παραχθεῖ *ὄχι μέσα ἀπό τή γλώσσα ἀλλά μέσα στή γλώσσα*. Ἡ διάκριση, ὅσο σχολαστική καί νά φαίνεται, ἔχει καίρια σημασία ὅπως θά δοῦμε παρακάτω. Γιά τήν ὥρα ὁμως ἄς σταθοῦμε γιά λίγο στίς παρατηρήσεις του σχετικά μέ τήν ὑπαρξή τοῦ πραγματικοῦ βοδιού. Ὁ Τόνου Μπένετ, πού στό σημεῖο αὐτό συμπλέει ἀπόλυτα μέ τή ριζοσπαστική πρωτοπορία, προσπαθεῖ νά μᾶς πείσει γιά δύο πράγματα: Τό πρώτο εἶναι ὅτι ἡ γλώσσα (καί ὁ λόγος ὅπως θά διαπιστώσουμε σέ λίγο) κινεῖται στό χωρο πού διαγράφουν τά σημαίνοντα καί τά σημασιόματα, δεδομένου ὅτι ὁποιαδήποτε ἀπόπειρα νά ὑπερβεῖ τίς ἔννοιες πού ἡ ἴδια ἔχει δημιουργήσει θά τή ρίξει στήν παγίδα τῆς φυσιολογικῆς καί ἀδιαμεσολάβητης ἀντανάκλασης τοῦ ὑπερβατικοῦ σημασιόματος. Καί τό δεύτερο, ὅτι πέρα ἀπό τά γλωσσικά σημασιόματα βρίσκονται τά πραγματικά βόδια. Ἡ δεύτερη δήλωση ἔχει προφανῶς ὄντολογικές διαστάσεις καί γεννᾶ τό ἐρώτημα πῶς μπορεῖ μιά γλώσσα πού χαρακτηρίζεται ἀπό ἀπόλυτη αὐτάρκεια νά κάνει ὄντολογικές προτάσεις γιά ἀντικείμενα στά ὁποῖα δέν μπορεῖ νά ἀναφερθεῖ παρά μόνο σημασιόδοτικά. Ἄν τά ἐπιχειρήματα τοῦ Τόνου Μπένετ μᾶς ἐπεισαν γιά κάτι, αὐτό τό κάτι εἶναι ὅτι ἡ ἴδια ἡ γλώσσα μᾶς ἀπαγορεύει νά γράψουμε ἢ νά προφέρουμε τή λέξη «πραγματικότητα» μέ τήν ἔννοια πού τῆς ἀποδίδει στό παραπάνω ἀπόσπασμα, γιατί τότε ἡ πραγματικότητα ἀποτελεῖ ἰδιότητα πού ἀνήκει στό ἀντικείμενο, ἰδιότητα πού μολύνεται ἀπό τή σημασιόδοτηση γιά νά ἀναδυθεῖ ἀτόφια καί ποιοτικά διαφορετική τρυπώντας τά νοηματικά δίχτυα πού ὑφαίνει ἡ σημασιόδοτος γλώσσα. Ἀναγκάζομαστε λοιπόν νά διαλέξουμε ἀνάμεσα στή λέξη «πραγματικό» πού γεννήθηκε μέσα στή γλώσσα, μέ τίμημα τήν ἐξαφάνιση τοῦ ἐξωγλωσσικοῦ βοδιού, καί τήν ἐξωγλωσσική ἰδιότητα τῆς ὑπαρξῆς πού ἀπειλεῖ νά ξαναμιάσει ἀπό τό παράθυρο τήν ἀντανάκλαση πού ὁ Τόνου Μπένετ πέταξε μέ τίς κλωτσιές ἀπό τήν πόρτα. Γιά νά τό ποῦμε πιό ἀπλά: Ἡ λέξη «πραγματικότητα» εἶναι ἔννοια πού τήν ἀποδίδει ἡ γλώσσα στό βόδι ἢ ἰδιότητα τοῦ βοδιού πού ἡ γλώσσα τήν καταγράφει παθητικά;

Λύσεις ὑπάρχουν ἀλλά δέν εἶναι ἰδιαίτερα ἐλκυστικές. Ἡ ἐπίκληση τῆς κοινῆς δόξας («βόδια ὑπάρχουν,

κανείς δέν τό ἀρνεῖται») δέν εἶναι ἀντάξια τοῦ ριζοσπάστη Τόνου Μπένετ πού δέν χάνει ἐδκαίρια νά κατακεραυνώνει τόν ἀντιδραστικό καί μεταφυσικό χαρακτήρα τοῦ αὐτονόητου. Μιά ἄλλη διέξοδος θά ἦταν νά ἐπιστρατευτεῖ ἡ φαινομενολογική ἐδραίωση τοῦ πραγματικοῦ πού στή συνέχεια θά ἀποτελέσει τήν ἀδρανῆ πρώτη ὕλη τῆς σηματοδοτούσας γλώσσας. Ἄλλά μέ τόν τρόπο αὐτό δημιουργοῦμε περισσότερα προβλήματα ἀπό ὅσα λύνουμε. Ἡ φαινομενολογία, ἀσπονδος ἐχθρός τῆς σημειολογίας, μετατρέπεται σέ συστατική τῆς προϋπόθεσης βάζοντας ξανά θέμα ὑποκειμένου, ἐπιπλέον δέ τό πρόβλημα τοῦ πῶς μιά γλώσσα μπορεῖ νά μιλήσει γιά τό πραγματικό ἐξωγλωσσικό ἀντικείμενο παραμένει ἀκέραιο. Τέλος, ὑπάρχει καί ἡ λύση νά θεωρήσουμε τήν πραγματικότητα κατασκευάσμα τῆς γλώσσας ἀλλά ἀκόμα καί ὁ μαρξισμός ἔχει τά ὄριά του! Ἡ κλασική ἀντίδραση σέ τέτοιους εἶδους δυσκολίες εἶναι ὅτι ἡ θεωρία τῆς γλώσσας ἀσχολεῖται ἀποκλειστικά μέ τή σχέση ἀνάμεσα στό σημαίνον καί τό σημασιόματι καί ὄχι μέ τή σχέση τοῦ σημασιόματος μέ τό ἐξωγλωσσικό ἀντικείμενο στό ὁποῖο ἀναφέρεται (referent). Ὁ σημασιόδοτος μπορεῖ τώρα νά κοιμᾶται ἤσυχα γιατί μέ μιά μονοκοντυλιά παρακάμπτει τό ἀδιέξοδο πού δημιουργεῖ ἡ θεωρία του καί κληροδοτεῖ τό πρόβλημα σέ ἄλλους πού θά πρέπει νά τό λύσουν χρησιμοποιώντας φυσικά τή γλώσσα πού ἡ σημασιόδοτική τῆς λειτουργία ἔχει προεξοφληθεῖ.

Ἡ ἀπόπειρα τῆς σημασιόδοτικῆς μεθόδου νά κάνει ὄντολογικές δηλώσεις πού δέν εἶναι σέ θέση νά τίς στηρίξει, συνδυάζεται μέ τήν προσπάθειά τῆς νά ἀποκρύψει τίς ὄντολογικές προϋποθέσεις τοῦ λόγου τῆς. Αὐτό φαίνεται καθαρά ἂν ἀκολουθήσουμε τή ροή τῆς σημασιόδοτικῆς σκέψης καί ἀφοῦ φτάσουμε στόν προορισμό μας, γυρίσουμε πίσω, κολυμπώντας ἐναντία στό ρεῦμα αὐτή τή φορά, γιά νά ἀνακαλύψουμε τήν πηγή τῆς ὄχι μέ τήν ἔννοια τῆς ἱστορικῆς ἀλλά τῆς θεωρητικῆς γένεσής τῆς. Γιά νά μιλήσουμε πιό ἀπλά, αὐτό πού προτείνουμε εἶναι νά ἐφαρμόσουμε τίς ἀρχές τῆς σημασιόδοτικῆς στή θεωρία πού τήν ἐδραίωνει, νά ρωτήσουμε δηλαδή τί εἶδος γλώσσας/λόγου παράγει τή σημασιόδοτική λειτουργία τῆς γλώσσας/λόγου. Στό σημεῖο αὐτό χρειάζεται μεγάλη προσοχή γιατί τό χέρι τοῦ ταχυδακτυλουργοῦ κινεῖται μέ ἀστραπιαία ταχύτητα: Ἡ γλώσσα *μέ τήν ὁποῖα μιλάει* ἢ θεωρία τῆς σημασιόδοτικῆς δέν εἶναι ἡ γλώσσα *γιά τήν ὁποῖα μιλάει* —γιατί ἀπλούστατα δέν σημασιόδοτεῖ! Ἄν θελήσουμε νά χρησιμοποιήσουμε τή γλώσσα σημασιόδοτικά θά πρέπει πρῶτα νά δεχθοῦμε μιά θεωρία γιά τή γλώσσα πού ἰσχυρίζεται ὅτι ἀνακάλυψε τήν πραγματική (ὅσο καί τό βόδι) φύση καί λειτουργία τῆς. Ἡ θεωρία αὐτή θά ἐρθε ἀντιμέτωπη καί θά ἀποκλείσει ἄλλες ἀντίπαλες θεωρίες γιά τή γλώσσα ἐπικαλούμενη τό ἀντικείμενό τῆς καί διακηρύσσοντας ὅτι ἡ σχέση τῆς μ' αὐτό δέν εἶναι αὐθαίρετη, ὅπως ἡ σχέση σημαίνοντος-σημασιόματος, ἀλλά ἀναγκαία. Βλέπουμε ἔτσι τό ἀντικείμενο, δηλαδή τή γλώσσα, νά ξεπηδάει πλήρες καί πάνοπλο σάν τήν Ἀθηνᾶ ἀπό τό κεφάλι τοῦ σημασιόδοτικοῦ λόγου καί νά τόν καθορίζει. Ὁ φαῦλος κύκλος ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι μιά θεωρία προϋποθέτει δύο διαφορετικά στοιχεῖα: Ἐνα ἐννοιολογικό ἐργαλεῖο κι ἕνα ἀντικείμενο. Στήν περίπτωση τῆς σημασιόδοτικῆς θεωρίας γιά τή γλώσσα τά δύο στοιχεῖα ταυτίζονται ἀπόλυτα γιατί, ὅπως μᾶς λέει ὁ Τόνου Μπένετ, ὁ λόγος εἶναι δομημένος γλωσσικά καί λειτουργεῖ ὡς γλώσσα. Μέ τόν τρόπο αὐτό μπορεῖ νά ἀποκλείει-

ται κάθε αντανάκλαστική παρέμβαση του αντικειμένου και να αποφεύγεται η ιδεολογική παγίδα του φυσιολογικού, αλλά όταν αποφασίσουμε να επεξεργαστούμε θεωρητικά το φαινόμενο της ίδιας της γλώσσας φτάνουμε σε παράλογο αδιέξοδο γιατί αντιμετωπίζουμε δύο ισότιμες και αντιφατικές εκδοχές: "Αν τό έννοιολογικό εργαλείο διαθέτει τά σημασιοδοτικά χαρακτηριστικά του αντικειμένου παύει νά είναι εργαλείο, κι άν στό αντικείμενο αποδοθούν οί αντανάκλαστικές λειτουργίες του εργαλείου παύει νά σημασιοδοτεί. "Η ούσία του λόγου και της γλώσσας είναι ή κατάργηση της ούσιας.

Μήπως θά ήταν δυνατό νά επεξεργαστούμε μία σημασιοδοτική δικαίωση της σημασιοδοτικής μεθόδου; "Η απάντηση είναι σίγουρα άρνητική διότι γιά νά ξεκινήσει ή σημασιοδοτική διαδικασία θά πρέπει νά βρεθεί κάτι πού ή φύση του είναι νά σημασιοδοτεί. Δέν αποκλείεται ή φύση της γλώσσας νά καθορίζεται από τό Θεό, τή λογική ή τή δομή του έγκεφάλου, λύσεις βολικές αλλά όχι γιά μαρξιστές. Τό κυριότερο έπιχείρημα της (ύπερ)σύγχρονης ριζοσπαστικής θεωρίας είναι ότι προτείνει ένα είδος άεικίνητης άνάγνωσης των νοηματικά άνεξάντητων κειμένων πού δέν επιδέχονται κλείσιμο γιατί κάτι τέτοιο θά σήμαινε παρέμβαση έξωκειμενικού στοιχείου πού δέν μπορεί παρά νά είναι ύπερβατικό. Σύμφωνα όμως μέ τά όσα είπαμε ήδη, ή καταγγελία του ύπερβατικού προορισμού καθίσταται δυνατή από τή σωπηρή ύπόθεση της ύπερβατικής άφειτηρίας. "Η ιδρυτική πράξη της σημασιοδοτικής μεθόδου τήν καθιερώνει και ταυτόχρονα τήν καταργεί. "Η αντίφαση αυτή χαράζει τά όρια εδελιξίας της σημασιοδοτικής μεθόδου πού προσπαθεί νά μάς σαγηνεύσει προβάλλοντας τή λυτρωτική λειτουργία μίας άνάγνωσης πού δέν προκαθορίζεται. "Η ισοτιμία των άπειρων άναγνώσεων πού παράγει τό κείμενο σημαίνει άλλα και μόνο ότι αίρεται τό περιορισμός στις κινήσεις του χρυσόψαρου μέσα στη γυάλα. Διαβάζουμε έλεύθερα, ήδονικά, έπαναστατικά ή όπως άλλιώς θέλουμε και τίποτα δέν αποκλείεται —έκτός φυσικά από τήν περίπτωση ότι κάνουμε και κάτι άλλο εκτός από διάβαση.

Θά μπορούσαμε νά συνοψίσουμε χρησιμοποιώντας τό μεταφορικό σχήμα του Βιττήκενστάιν. "Η σημασιολόγηση αναγκάζεται νά χρησιμοποιήσει τή σκάλα της αντανάκλασης του αντικειμένου της και μετά νά τήν κλωστήσει —μόνο πού στην περίπτωση πού ξεετάζουμε ή θεωρία αναγκάζεται επίσης νά ύποκρίνεται ότι δέν τή χρησιμοποιήσει. Δέν θά ήταν ύπερβολικό νά λέγαμε ότι μέσα σ' αυτή τήν άπόπειρα άσπίλου συλλήψεως μπορούμε νά διακρίνουμε θαμπά τή Δημιουργία και τήν "Αρχή ή μάλλον τήν επίγεια ενσάρκωσή της, τήν καλλιτεχνική δημιουργία.

"Ενας από τους λόγους πού ώθούν τή θεωρία του Τόνου Μπένετ πρός αδιέξοδες κατευθύνσεις είναι ό ισχυρισμός του ότι ή μετάβαση από τή γλώσσα στό λόγο (discourse) γίνεται άβιαστα έπειδή δέν σημειώνεται ούσιαστικά άλλαγή. «"Όσα είλώθηκαν γιά τή γλώσσα γενικά», γράφει, «ισχύουν άκριβώς τό ίδιο και γιά τις ειδικές γλώσσες ή λόγους της λογοτεχνικής κριτικής. Κι αυτές είναι επίσης σημασιοδοτήσεις της πραγματικότητας κι όχι αντανάκλασεις της: συγκεκριμένες διατάξεις έννοιών έντός και μέσω της γλώσσας οί όποιες καθορίζουν άπολύτως τους τρόπους μέ τους όποιους τά γραπτά κείμενα καθίστανται προσιτά στη σκέψη μας». "Αν όμως τά ισχύοντα γιά τή γλώσσα «ισχύουν άκριβώς τό ίδιο» και γιά τό λόγο, θά πρέπει νά

δεχθούμε όχι μόνο ότι ό λόγος δέν αντανάκλα τήν πραγματικότητα —αυτό άλλωστε επιδιώκει ό Τόνου Μπένετ— αλλά επίσης ότι ό λόγος διαθέτει έπίπεδα όμιλίας (parole) και γλώσσας (langue), όπως και ή γλώσσα μέ τή στενή έννοια, πού διέπονται από τις ίδιες ή άνάλογες αρχές. Τό πώς λειτουργούν τά έπίπεδα αυτά στό λόγο δέν μάς τό λέει. "Αλλά πέρα άπ' αυτό ό Τόνου Μπένετ παραβλέπει τή θεμελιακή άποψη του Σωσύρ ότι τό γλωσσικό οικοδόμημα στηρίζεται στην αυθαιρεσία του σημείου τό όποιο, άκριβώς έπειδή είναι αυθαίρετο, δέν ρυθμίζεται από τή βούληση του όμιλούντος αλλά συμβατικά, δηλαδή κοινωνικά. «Τό σημείο έπειδή είναι αυθαίρετο δέν μπορεί παρά νά άκολουθήσει τό νόμο της παράδοσης, κι έπειδή στηρίζεται στην παράδοση δέν μπορεί παρά νά είναι αυθαίρετο» γράφει ό Σωσύρ στά *Μαθήματα Γενικής Γλωσσολογίας*. Τό σάκο είναι ότι γλώσσα έχουμε μία και λόγους άπειρους. "Αν δεχθούμε τήν άποψη του Τόνου Μπένετ, ή κοινωνική σύμβαση πού επιτρέπει τήν ένδογλωσσική παραγωγή νοήματος και έδραιώνει τή συγχρονικότητα της γλώσσας μετατρέπεται σε άκροτα ρελατιβισμό του λόγου ό όποιος, άπαγκιστρωμένος από τό αντικείμενό του, προσπαθεί νά έπιβληθεί έπικαλούμενος κάποιο άπώτερο σκοπό ή πολιτικό στόχο πού άνακηρύσσειται αυτονόητα ώφέλιμος και καλός. Γιά νά αποφύγουμε τά «φυσιολογικά» συμπεράσματα καταφεύγουμε στις «φυσιολογικές» ύποθέσεις.

Λόγος δίχως γλώσσα είναι άδιανόητος. "Η ταύτιση όμως των δύο όρων πού πάνω της θά στηρίζει τήν προβληματική του ό Τόνου Μπένετ οδηγεί άναπόφευκτα σε έπεκτατισμό της σημασιοδοτικής μεθόδου πού προβάλλει καθαρά μέσα από τις θολές παρατηρήσεις του γιά τή νόμιμη άκτίνα δράσης της. Μάς πληροφορεί λ.χ. ότι ή γλωσσολογία «κατέχει σήμερα κεντρική θέση μεταξύ των κοινωνικών και πολιτικών έπιστημών» και παρακάτω ισχυρίζεται ότι οί τεχνικές αναλύσεις πού προτείνει έπηρεάζουν ούσιαστικά «όλες τις περιοχές έρευνας στις όποιες ό ρόλος της γλώσσας και της κουλτούρας θεωρείται καιρίος». "Η προφανής αυτή άσάφεια, πού καταλήγει στην τελική άπορία γιά τή διάκριση ανάμεσα στό λογοτεχνικό και τό έπιστημονικό κείμενο, τοποθετείται στό έπίκεντρο του σημασιοδοτικού έγχειρήματος. Τό πρόβλημα του Τόνου Μπένετ είναι ότι όποιαδήποτε όροθέτηση της σημασιοδοτικής έμβέλειας θά τον άνάγκαζε νά συλλάβει θεωρητικά ένα λόγο πού δέν σημασιοδοτεί, κάτι δηλαδή πού έχει ήδη καταστήσει άδύνατο. "Η χάραξη των συνόρων του σημασιοδοτικού πεδίου σημαίνει άπόφαση γιά τό τί έμπίπτει σ' αυτό και τί αποκλείεται, άπόφαση πού έχει προκαθοριστεί από τις κεντρικές έννοιες της σημασιοδοτικής μεθόδου.

"Ας ξαναγυρίσουμε λοιπόν στό προβληματικά πραγματικό βόδι. "Αραγε συμμετέχει στην παραγωγή της έννοιάς του; "Η αντίδραση του Τόνου Μπένετ είναι άπόλυτα άρνητική. "Η έννοια του βοδιού, μάς λέει, άποκτά όντότητα μόνο μέσα σε κάποιο νοητικό σύστημα. "Αλλά πώς; "Η απάντηση δέν είναι δύσκολη. Τό βόδι είναι μία έννοια πού γεννιέται μέσα στη γλώσσα και οί ιδιότητές του προκύπτουν μέσα από τους διάφορους περί βοδιών λόγους πού παράγουν οί άνθρωποι ή μάλλον από τις συγκεκριμένες οπτικές γωνίες πού συγκροτούν τον κάθε λόγο. "Ετσι, συνηθίζουμε νά τό άποκαλούμε «τετράποδο» πού στην ούσία είναι πρόταση («Τό βόδι έχει τέσσερα πόδια») και σημαίνει δύο πράγματα: Τό πρώτο είναι ότι ό λόγος μας γιά όρισμένα ζώα άποδίδει σημασία στον αριθμό των ποδιών τους κι όχι στό σχή-

καί γράμματα γνωρίζω

μα τῶν αὐτῶν τους ἢ τῆς οὐράς τους, ἂν καί κάτι τέτοιο θά ἦταν ἀπόλυτα δυνατό. Καί τό δεύτερο, ὅτι ἡ γλῶσσα μας περιέχει τίς λέξεις «πόδι» καί «τέσσερα» πού τό νόημά τους παράγεται ἐνδογλωσσικά ἀπό τόν διαφορικό τους συσχετισμό μέ τά ὑπόλοιπα σημαίνοντα. Δέν θά πρέπει λοιπόν νά ξεχνᾶμε ὅτι ἐμεῖς κι ὄχι τό βόδι ἀποδώσαμε σημασία στόν ἀριθμό τῶν ποδιῶν του, κι ὅτι ἡ γλῶσσα κι ὄχι τό βόδι δημιούργησε τά σημαίνοντα «πόδι» καί «τέσσερα». Μέχρι ἐδῶ ἡ ἀνάλυσή μας ἐπιβεβαιώνει ἀπόλυτα τίς ἀρχικές θέσεις τοῦ Τόνου Μπένετ ἀλλά τό ἴδιο δέν ἰσχύει καί γιά τά συμπεράσματά του, διότι ὁ λόγος πού θεωρεῖ σημαντικό τόν ἀριθμό τῶν ποδιῶν μᾶς ἐπιβάλλει νά τά μετρήσουμε σωστά —καί στό σημεῖο αὐτό τό πραγματικό βόδι ἀρχίζει νά κάνει αἰσθητή τήν παρουσία του. Προβάλλει ὡς ἕνα εἶδος πρώτης ὕλης πού ἀναγκαστικά περιορίζει τό λόγο πού παράγουμε γι' αὐτό γιατί εἶναι σέ θέση νά τόν ἀνατρέψει. Στήν ἀντίθετη περίπτωση, πού φαίνεται ὅτι ἀποδέχεται σιωπηρά ὁ Τόνου Μπένετ, ἡ πρώτη ὕλη δέν μπορεῖ νά λειτουργήσει, δηλαδή νά ἐπηρεάσει τό τελικό προϊόν πού ἐκπορεύεται ἀπό τόν γενεσιουργό λόγο αἰρώντας τή ριζική ἀνομοιογένεια ἀνάμεσα στή σκέψη καί τό ἀντικείμενό της. Ἡ ὁμοφωνία σχετικά μέ τή σύνδεση σημαίνοντος καί σημαίνόμενου εἶναι ὄντως συμβατική, ἀλλά ἡ ὁμοφωνία σχετικά μέ τόν ἀριθμό τῶν ποδιῶν —στό ἐπίπεδο πρότασης κι ὄχι λέξεων— ἐξηγεῖται ἀπό τό γεγονός ὅτι τό πραγματικό βόδι ἔχει τέσσερα πόδια κι ὄχι τρία ἢ πέντε.

Ἐνα στοιχεῖο πού ἀνήκει στό ἀντικείμενο μετατρέπεται σέ ἐννοιολογική ιδιότητα μέ τή διαμεσολάβηση μιᾶς δομικῆς παραγωγῆς ἐνδογλωσσικοῦ νοήματος. Τά τρία αὐτά στοιχεῖα, ἡ πραγματικότητα, ἡ ἔννοια καί τό νόημα, εἶναι ἀνομοιογενή κι ὅπως θά δοῦμε ἡ ἀναγωγή τοῦ ἑνός στό ἄλλο παρέχει στήν ἰδεολογία ἕναν ἀπό τούς βασικούς καί πιό ἀποτελεσματικούς μηχανισμούς της. Γιά τόν Τόνου Μπένετ τά πράγματα εἶναι ἀπλά: Ἡ πραγματικότητα ἀδρανεῖ καί ἡ ἔννοια ταυτίζεται μέ τό νόημα σέ σημείο πού οἱ δύο ὄροι ἐναλλάσσονται χωρίς διάκριση. Πρόκειται δηλαδή γιά παραγωγή νοήματος πού συντελεῖται μέσα στή γλῶσσα δίχως νά ὑπόκειται σέ κανέναν περιορισμό ἀπό τήν πρώτη ὕλη της καί, τό κυριότερο, δίχως νά συνιστᾶ κοινωνικές παραγωγικές σχέσεις. Οἱ λέξεις ἀλληλοκαθορίζονται ἀποκτώντας νόημα μέσα ἀπό τίς διαφορικές τους διασυνδέσεις σ' ἕνα αὐταρκες σύστημα πού σημασιοδοτεῖ μονοδρομικά τήν ἀδρανή πραγματικότητα. Εἶναι παραγωγή ex nihilo, πράξη Δημιουργίας. Ἄν ἡ πραγματικότητα δέν συμμετέχει στή σημασιοδότησή της ἀπό τό λόγο, τότε σέ τί διαφέρει ὁ σημασιοδοτικός λόγος ἀπό τόν θεϊκό;

Φυσικά θά μπορούσε νά ἀντιτάξει κανεῖς ὅτι οἱ λέξεις ἐκτός ἀπό τήν κυριολεκτική ἔχουν καί τή συνειρμική τους διάσταση. Στά ἑλληνικά λ.χ. βόδι σημαίνει ἀναίσθητος καί σίγουρα κάποιος ποιητής θά ἀπέδωσε κάποτε στό βόδι περισσότερο ἢ λιγότερα πόδια. Ἡ μεταφορική χρήση τῆς λέξης εἶναι ἀπόλυτα θεμιτή ἀλλά, ὅπως μᾶς ἔχει πεῖ ὁ Ντόναλντ Ντέιβιντσον, ἐξαρτᾶται ἀπό τήν κυριολεξία, γιατί δίχως αὐτή παύει νά λειτουργεῖ. Ἐπιπλέον μᾶς ἀνοίγει τό δρόμο γιά νά συλλάβουμε σωστά τήν ποιητική γλῶσσα τοῦ Γιάκομπσον πού σάν συστατικό στοιχεῖο της προβάλλει τώρα ὄχι ἡ κυριαρχία τοῦ λογοτεχνικοῦ τεχνάσματος ἀλλά ἡ μόνωσή της ἀπό τό ἐξωγλωσσικό ἀντικείμενο πού ἐπιτυγχάνεται μέ τήν ἀναγωγή τῆς ἔννοιας σέ νόημα. Ἡ σύγχυση τοῦ Τόνου Μπένετ ὀφείλεται στόν ἱμπεριαλισμό τῆς ποιητικῆς γλῶσσας, ἡ ὁποία ἀπό συγκεκρι-

μένη γλωσσική χρήση ἀπαραίτητη γιά τήν παραγωγή τῆς λογοτεχνικότητας ἀναγορεύεται ὄχι μόνο μοναδική λειτουργία τῆς γλῶσσας (πράγμα λιγότερο ἀκράϊο ἀπ' ὅσο φαίνεται στό ἐπίπεδο τῆς λέξης) ἀλλά καί βασικός μηχανισμός τοῦ λόγου. Ἴσως ὁ ὄρος σύγχυση νά μὴν εἶναι ἀπόλυτα σωστός γιατί ὑποδηλοῖ κάτι τό ἐπιλύσιμο, ὅταν στήν οὐσία ἔχουμε νά κάνουμε μέ ἕνα συστατικό τυφλό σημείο πού ἀπό τή μιά μᾶς βοηθάει νά φτάσουμε στήν καρδιά τοῦ προβλήματος (τί σημαίνει λογοτεχνικότητα) καί ταυτόχρονα ὑπονομεύει καί ὑπονομεύεται ἀπό τούς λόγους πού μᾶς ἔφεραν ἐκεῖ. Σάν τόν Χριστόφορο Κολόμβο, ὁ σύγχρονος ριζοσπάστης ξεκινᾷ γιά τήν Ἰνδία καί φτάνει στήν Ἀμερική, ἀρνούμενος πεισματικά ὅτι ἀνακάλυψε μιά νέα ἡπειρο γιάτί ἀνατρέπονται ἐτσι οἱ ἀρχικές του ὑποθέσεις. Σέ ἀντίθεση ὁμως μέ τόν Κολόμβο, ὁ τυφλό σημείο τῆς ριζοσπαστικῆς θεωρίας δέν ὀφείλεται σέ λαθασμένους ὑπολογισμούς ἀλλά στήν ἰδεολογία πού διαποτίζει τίς κοινωνικές σχέσεις παραγωγῆς καί κατανάλωσης τοῦ νοήματος καί τῆς ἔννοιας.

Ὁ χώρος τῆς (ἐπιστημονικῆς) ἔννοιας ὀροθετεῖται ἀπό τόν ἀσταθῆ συγκερασμό τῆς νοηματικῆς ἀθαιρεσίας τοῦ λόγου καί τῆς δεσμευτικῆς ὑλικότητος τοῦ ἀντικειμένου. Εἶναι τό σημείο ὅπου ἡ ἐπιστημολογία (σχέση λόγου—ἀντικειμένου) τέμνεται μέ τήν κοινωνικότητα τοῦ λόγου (κοινωνικές σχέσεις παραγωγῆς καί κατανάλωσής του). Ἡ καρποφόρα αὐτή ἀστάθεια τῆς ἔννοιας ἀπειλεῖται συνεχῶς ἀπό τόν πόθο τῆς ὁμοιογένειας ἀνάμεσα στό λόγο καί τό ἀντικείμενό του πού συνδέεται ἄμεσα μέ τό εἶδος τῶν κοινωνικῶν σχέσεων πού δημιουργεῖ καί ἀναπαράγει. Μιά τέτοια ὁμοιογένεια ἐπιτυγχάνεται κατά διαφορετικούς τρόπους. Ἡ ἰδεολογία τῆς ἀνανάκλασης καί ὁ ἐμπειρισμός, πού πολύ σωστά καταδικάζει ὁ Τόνου Μπένετ, ἀνάγουν τό λόγο στό ἀντικείμενό του. Ἀντίθετα (;), ὁ ριζοσπάστης διαλύει τό ἀντικείμενο μέσα στό λόγο. Κοινός τους ἐχθρός ἡ σχέση, κοινός τους πόθος ἡ κυριαρχία τοῦ ἑνός. Εἴτε εἶναι ἡ παθητική καταγραφή μιᾶς πρωταρχικῆς καί ἀλλότριας πραγματικότητας πού συνθλίβει τόν ἀνθρώπινο λόγο γιά νά τόν καθιερώσει ὡς φυσιολογικό, εἴτε εἶναι τά ἐξ ὀρισμοῦ ἀτέρμονα σημειολογικά παιχνίδια τοῦ κειμένου πού σάν τή γάτα προσπαθεῖ νά πιάσει τήν οὐρά του γιά νά καταλήξει στό συμπέρασμα ὅτι ἀπό τή φύση της ἡ οὐρά εἶναι κάτι πού πᾶνεται. Ἡ μὴ ἀναγωγιμότητα τῶν δύο πλευρῶν τῆς ἀνήσυχης αὐτῆς σχέσης δέν ἀποτελεῖ μόνο τή βάση καί τό ζητούμενο τοῦ ἐπιστημονικοῦ λόγου ἀλλά καί τήν ἀφετηρία γιά μιά μαρξιστική ἀνάλυση τῆς παραγωγῆς νοήματος καί γνώσης.

Ἡ γνώση καί δὴ ἡ ἐπιστημονική γνώση τῆς λογοτεχνίας δέν εἶναι σήμερα τῆς μόδας. Κάθε προσπάθεια γνωστικῆς πρόσληψης τοῦ κειμένου μᾶς φέρνει μπροστά στά σά πανύψηλα ἰδεολογικά τείχη τοῦ νοήματος πού τό περιζώνουν προστατευτικά, καί πάνω στά τείχη θά βροῦμε καί τούς συντηρητικούς καί τούς ριζοσπάστες —ὄχι ἄσπονδους ἐχθρούς ὅπως τούς θέλει ὁ Τόνου Μπένετ ἀλλά συμπολεμιστές ἐναντία στόν κοινό κίνδυνο. Τό βιβλίο του μᾶς δίδαξε ὅτι ἡ ὀπτική γωνία καθορίζει τό τί βλέπουμε καί στήν προκειμένη περίπτωση αὐτό πού προβάλλει εἶναι τό κοινό ἔδαφος τῶν θεωριῶν πού θέλουν νά ἐμφανίζονται διαμετρικά ἀντίθετες, ὁ κοινός στόχος τους πού εἶναι ἡ ἀποσώπηση μιᾶς ἄλλης ἐκδοχῆς. Δέν πρόκειται φυσικά γιά συνωμοσία. Ἀπλῶς ἔχουμε νά κάνουμε μέ τά ὄρια μιᾶς γενικῆς προβληματικῆς πού γιά νά τήν ἀντιμετωπίσουμε κριτικά θά πρέπει νά ἐξακριβώσουμε ὄχι μόνο τί περι-

κλείει αλλά κυρίως τί αποκλείει. Μέσα στο χώρο της οί συγκρούσεις δέν στεροῦνται οὔτε πάθους οὔτε ειλικρίνειας. Γιά νά συλλάβουμε παραστατικά τὸ πρόβλημα θά μᾶς βοηθοῦσε τὸ μεταφορικό σχῆμα τοῦ ἀγώνα πυγμαχίας. Οἱ δύο ἀντίπαλοι γρονθοκοποῦνται ὀξύτατα ἀλλά πάντοτε μέσα στοῦ χώρο πού περικλείεται ἀπὸ τὰ σκοινιά τοῦ ρίνγκ. Γιά τὴ λογοτεχνική κριτική, τὰ σκοινιά αὐτὰ εἶναι μιά σειρά σιωπηρῶν ὑποθέσεων πού ἀντλοῦν ἐγκυρότητα ἀπὸ τὴν ψευδαίσθηση ὅτι θέτουν ἐνώπιόν μας ὄλες τίς δυνατές ἐκδοχές γιά νά διαλέξουμε ὅποια προτιμάμε. Στὴν πραγματικότητα ὅμως εἶναι συγκροτημένες κατὰ τέτοιο τρόπο ὥστε νά ἀποκλείουν τὸν ἀνατρεπτικό λόγο πού τίς ἀπειλεῖ, ὄχι ἐπειδὴ ἐνσαρκώνει κάποια ἐγγενή ἀνατρεπτικότητα ἀλλά ἐπειδὴ βάζει θέμα σκοινιῶν — ἡ οὐσιαστική ἀναμέτρηση γίνεται (πάντοτε;) ἄλλου.

Γιά τὸν Τόνυ Μπένετ οἱ ρόλοι τῶν ἀντιπάλων διαγράφονται μὲ ἀπόλυτη σαφήνεια. Αὐτὸ πού διακυβεύεται εἶναι ἡ τύχη τῆς αἰσθητικῆς καὶ ὁλόκληρο τὸ βιβλίο του εἶναι μιά προσπάθεια νά μᾶς πείσει ποιὸν ἀπὸ τοὺς δύο ἀντιπάλους νά ὑποστηρίξουμε καὶ γιατί. Ἡ αἰσθητική μπορεῖ ὄντως νά ἀποτελεῖ ἀναπόσπαστο μέρος τῆς ἀστικής προβληματικῆς γιά τὴ λογοτεχνία ἀλλά, σύμφωνα μὲ ὅσα εἶπαμε ἤδη, δέν θά πρέπει σέ καμιά περίπτωση νά ἀνακηρυχθεῖ βασική ἀρχή τῆς. Λειτουργία τῆς εἶναι νά γεννᾷ κρίσεις πού καθορίζουν τί εἶναι καλὴ καὶ τί εἶναι κακὴ λογοτεχνία. Τὸ καίριο πρόβλημα παραμένει ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὴ λογοτεχνία, μὲ τὴν εὐρεία ἔννοια, καὶ τὸν μὴ λογοτεχνικό λόγο, αὐτὸ δηλαδή πού προσπαθεῖ νά παρακάμψει μὲ τὴ μορφή ἀπορίας ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἀποκαλύπτει τὸν δευτερεύοντα ρόλο τῆς αἰσθητικῆς πού ἡ θεωρία του θέλει νά ἐμφανίσει ὡς ἀκρογωνιαῖο λίθο τῆς ἰδεολογικῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς. Θά ἀποπειραθοῦμε νά προτείνουμε κάτι διαφορετικό: ὅτι ἡ γνώση τῆς λογοτεχνίας εἶναι δυνατὴ καὶ ὅτι ἡ μεταφυσικὴ ἰδεολογικὴ ἀστική κριτικὴ συγκροτεῖται πάνω στὴν ὑπόθεση ὅτι ἔργο τῆς εἶναι νά ἐντοπίσει (συντηρητικὴ ἐκδοχή) ἢ νά παραγάγει (ριζοσπαστικὴ ἐκδοχή) τὸ νόημα τοῦ λογοτεχνικοῦ κειμένου.

Οἱ ἀμφιβολίες σχετικὰ μὲ τὴ γνωστικὴ πρόσληψη τοῦ κειμένου ποτὲ δέν ἔλειψαν ἀλλά στίς μέρες μας ἡ ριζοσπαστικὴ θεωρία ἔχει φτάσει στὴν ἀπόλυτη ἀρνηση κάθε τέτοια προοπτικῆς. Ἡ ἀρνηση στηρίζεται σέ μιά προβληματικὴ πού ὁ κύριος ὄγκος τῆς παραμένει ἀθέατος σάν τὸ παγόβουνο κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας. Συνέπεια καὶ ταυτόχρονα προϋπόθεση γιά τὴν ἀναγωγή τῆς ἔννοιας σέ νόημα εἶναι ἡ ὑπαγωγή τοῦ νοήματος στὴ γνώση μὲ τὴ μορφή τοῦ ἀντικειμένου. Τὸ νόημα πού παράγεται ἐρήμην τοῦ ἀντικειμένου γίνεται τὸ ἴδιο ἀντικείμενο τῆς γνώσης πού παράγουμε γιά τὸ κείμενο. Πρόκειται γιά δύο παράλληλες κινήσεις τοῦ λογοτεχνικοῦ λόγου πού ἡ μιά συμπληρώνει καὶ στηρίζει τὴν ἄλλη. Καὶ οἱ δύο μαζί λειτουργοῦν ὡς μόνωση ἐναντία σέ ὅποιαδήποτε ἀπόπειρα μόνυσης του ἀπὸ ἐξωκειμενικά στοιχεῖα. Τὸ νόημα ἀπαλλάσσεται ἀπὸ τὴ δεσμευτικότητα τοῦ ἀντικειμένου καὶ τὴν ἴδια στιγμή ἀμύνεται κατὰ τῆς γνώσης ἀναθέτοντάς τῆς τὸν καθορισμὸ του πού ἔχει ἤδη καταστει ἀδύνατος. Ἔτσι ὁ κριτικὸς ὑπονομεῖ πρῶτα τὴ σταθερότητα τοῦ νοήματος γιά νά ἀνακαλύψει στὴ συνέχεια ὅτι ἡ γνώση τοῦ κειμένου εἶναι οὐτοπία. Αὐτὸ ἐξηγεῖ καὶ τοὺς ἀπόλυτα δικαιολογημένους φόβους του ὅταν κάποιος προτείνει τὴν παραγωγή γνώσης γιά τὸ κείμενο. Ποιὸς ἔχει τὸ δικαίωμα, ποιὸς τολμᾷ νά καθορίσει καθηλῶσει τὸ νόημα, ρωτάει. Ὅλοι οἱ ὑποψή-

φοι γιά τὸ ρόλο ἐμπνεοῦν βάσιμες ἀνησυχίες, εἴτε εἶναι τὸ πανεπιστήμιο, τὸ κατεστημένο ἢ τὸ κόμμα, εἴτε εἶναι τὸ ἴδιο τὸ νόημα πού προβάλλει φυσιολογικά ὡς γνώση καὶ ἀδιαμεσολάβητη ἀντανάκλαση μιᾶς ἐξωτερικῆς πραγματικότητας — καὶ πούδίκαια καταγγέλλει στὸ βιβλίο του ὁ Τόνυ Μπένετ. Ὅμως ὁ φόβος καὶ ἡ ἀγανάκτησή του στηρίζονται καὶ ἀναπαράγουν τὴ σιωπηρὴ ὑπόθεση ὅτι ἡ κριτικὴ δέν μπορεῖ παρά νά κινήθει στὸ ἐπίπεδο τοῦ νοήματος, δηλαδή στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τὸ κείμενο. Ἡ ἐξόρυξη τοῦ νοήματος ἢ ἡ παραγωγή του ἀναγορεύονται οἱ μόνες δυνατές μέθοδοι θεωρητικῆς ἐπεξεργασίας, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα εἶναι ἐκείνες πού μᾶς προτείνει ὁ λόγος τοῦ κειμένου γιά νά συσταθεῖ ὡς λογοτεχνικό. Ἀποδοχὴ τῆς πρότασής του σημαίνει ἀποδοχὴ τῆς ἰδεολογίας του.

Γιά νά βοῦμε ἀπὸ τὸν φαῦλο κύκλο τῆς κριτικῆς ἢ ὅποια ψάχνει γιά κάτι πού δέν μπορεῖ νά τὸ βρεῖ ἢ ἀνακαλύπτει ὅτι δέν μπορεῖ νά βρεῖ κάτι πού ἐκ τῶν προτέρων ἀποφάσισε ὅτι δέν ὑπάρχει, θά προτείνουμε μιά διάσταση τοῦ κειμένου πού μπορεῖ καὶ πρέπει νά ἀποτελέσει ἀντικείμενο γνώσης: εἶναι οἱ σχέσεις πού δημιουργοῦνται καὶ κρυσταλλώνονται μέσα στὴν κοινωνικὴ παραγωγή καὶ κατανάλωσή του. Μὲ ἄλλα λόγια, θά θεωρήσουμε τὸ λογοτεχνικό κείμενο προϊόν πού ἡ οὐσιαστικὴ κοινωνικότητά του ἐγκείται στίς σχέσεις πού συνδέουν τοὺς ρόλους τοὺς ὁποῖους τὸ ἴδιο συνιστᾷ. Κάτι ἀνάλογο δηλαδή μὲ τὸ προϊόν ἐργασίας πού γιά τὸν Μάρξ δέν εἶναι μόνο τὸ ἀποτέλεσμα ἐπεξεργασίας κάποιας πρώτης ὕλης ἀλλά κυρίως ἡ ἀποκρυστάλλωση μιᾶς κοινωνικῆς σχέσης ἀπαραίτητης γιά τὴν ἀναπαραγωγή του. Λέμε «κάτι ἀνάλογο» γιὰ τὸ μόνο κοινὸ σημεῖο ἀνάμεσα στὰ δύο εἶναι ἡ σύσταση κοινωνικῶν σχέσεων καὶ ὄχι οἱ συγκεκριμένες ιδιότητες τῶν σχέσεων αὐτῶν. Τὸ προϊόν ἐργασίας προϋποθέτει καὶ ἀναπαράγει τοὺς κοινωνικοὺς ρόλους τοῦ ἰδιοκτητῆ τῶν παραγωγικῶν μέσων καὶ τοῦ προλετάριου, ὑλοποιώντας τὴν ἐκμετάλλευση τοῦ δευτέρου ἀπὸ τὸν πρῶτο στὸ ἐπίπεδο τῆς παραγωγῆς καὶ μέσα ἀπὸ τὸ μηχανισμό τῆς ὑπεραξίας. Τὸ λογοτεχνικό κείμενο εἶναι φαινόμενο ἰδεολογικὸ γιὰ τὸ ὑλοποιεῖ μιά σχέση ἐξουσίας καὶ ἀνισότητος ἀνάμεσα στὸ συγγραφέα — παραγωγὸ καὶ τὸν ἀναγνώστη/καταναλωτὴ πού στηρίζεται καὶ καθορίζεται ἀπὸ τὴν ἐπιστημολογικὴ σχέση τοῦ λόγου μὲ τὸ ἀντικείμενό του.

Ὁ Ρολάν Μπάρτ μᾶς ἔχει πεί ὅτι τὸ κείμενο εἶναι μιά ἀπόπειρα κατασκευῆς τοῦ ἀναγνώστη του. Παρατήρηση ὀρθή ἀλλά ἐκεῖνο πού παρέλειψε νά προσθέσει εἶναι τὸ κείμενο ἀποπειρᾶται ἐπίσης νά κατασκευάσει τὸ συγγραφέα του καὶ, ἀκόμα πῶς σημαντικό, ὅτι οἱ δύο αὐτοὶ ρόλοι πού γεννιοῦνται καὶ ἀλληλοκαθορίζονται μέσα στὸ κείμενο εἶναι ἀδιανόητο ἐξω ἀπὸ τὴ σχέση πού τοὺς συνδέει. Αὐτὴ τὴ σχέση ἐπεξεργάστηκε φορμαλιστικά ὁ Γιάκομπσον καὶ ψηλάφισε διαλογικὰ ὁ Μπαχτίν μὲ πενιχρὰ ἀποτελέσματα γιὰ τὴν ἀρνηση τῆς κοινωνικότητάς τῆς τῶς ὀδήγησε μοιραῖα στὸν ἐμπειρισμὸ. Γιατί ὅμως σχέση ἀνισότητος καὶ ἐξουσίας; Τὴν ἀπάντηση θά τὴ βροῦμε στὴ λειτουργία τῆς λογοτεχνικότητας πού ὅπως εἶδαμε εἶναι ἡ παραγωγή νοήματος μέσα ἀπὸ τὴ σημασιοδοτικὴ ἀνάγνωση τοῦ ἀδρανοῦς ἀντικειμένου. Ὁ λογοτέχνης ἦταν, εἶναι καὶ θά παραμείνει ὁ συγγραφέας τῆς ἀνάγνωσης του — μιᾶς ἀνάγνωσης διόλου ἀθῶας, διότι πάντοτε κάποιον ὠφελεῖ.

Τὸ ποιὸς ὠφελεῖται ἀπὸ τὴν προνομιακὴ φύση τῆς σημασιοδοτικῆς ἀνάγνωσης τοῦ συγγραφέα εἶναι πρόβλημα ἱστορικὸ πού δέν θά ἀποπειραθοῦμε νά τὸ λύ-

σουμε. Θά άρκεστούμε σέ ένα μόνο παράδειγμα. Στο Μεσαίωνα όλες οι πτυχές της πραγματικότητας θεωρήθηκαν αντικείμενο της θρησκευτικής ανάγνωσης σημασιοδότησης. Ο θρησκευτικός λόγος απέδωσε σημασία και νόημα στον κόσμο με τον ισχυρισμό ότι μόνο μέσα απ' αυτόν ο άνθρωπος μπορούσε να φτάσει στην ουσία των πραγμάτων. Ήπειδή όμως η πραγματικότητα αποτελούσε άπτη απόδειξη της θείκης δημιουργίας, ο λόγος δέν μπορούσε να προβάλει τό επιχείρημα ότι τήν παράγει. Κάτι τέτοιο άλλωστε θά επέτρεπε κάποιο μέτρο ρελατιβισμού και άτομικότητας άδιανόητης τήν εποχή εκείνη. Γι' αυτό η ιδεολογική θωράκιση του λόγου επιτυγχάνεται μέ τό δόγμα για τίς ανεξερεύνητες βουλές του ύψιστου. Τά συμβάντα, όσο παράξενα ή αντίπατικά και νά εΐναι, δέν μπορούν νά απειλήσουν άντανακλαστικά και νά άνατρέψουν τό θεϊκό σχέδιο γιατί κάτι τέτοιο θά προϋπέθετε γνώση του, πράγμα άδύνατο. Ο θρησκευτικός λόγος θεσμοποιήθηκε διπλά: από τή μία ήταν ή μόνη νόμιμη μέθοδος σημασιοδότησης κι από τήν άλλη οι χειριστές του, δηλαδή οι κληρικοί, άποτέλεσαν συγκεκριμένη και εϋδιάκριτη κοινωνική ομάδα. Ο άυτουργός συγγραφέας/καλλιτέχνης όμως παραμένει άνώνημος γιατί ή έξουσία άσκειται για λογαριασμό της εκκλησίας πού επιβάλλει στους μή κληρικούς τήν παθητική άνάγνωση/κατανάλωση του μή άνατρέψιμου λόγου της. Η ποιητική άλλαγή έπέρχεται μέ τήν Άναγέννηση και τήν προοπτική, τήν επώνυμη δηλαδή ματιά πού οργανώνει «ρεαλιστικά» τόν εικονικό χώρο. Πρόκειται για διαδικασία πού ολοκληρώνεται στον 20ό αιώνα και έχει για βασικό χαρακτηριστικό τήν ιδιωτική παραγωγή νοήματος πού συνιστά σχέση έξουσίας άνάμεσα σέ «ελεύθερα» άτομα δίχως ουσιαστική παρέμβαση από τό κράτος ή τήν εκκλησία. Ένα από τά συνθήματα του μοντερνισμού ήταν ή άπελευθέρωση της λογοτεχνίας από τά νατουραλιστικά δεσμά του αντικειμένου, σύνθημα πού σήμερα τό διακηρύσσει άκόμα πιό πειστικά ο μεταστρουκτουραλισμός, καταργώντας τή δεσμευτική άντανάκλαση πού άπειλεί τό λόγο μέ τή νόθα φυσικότητά της. Πάνω σ' αυτή τή βάση μäs παρακινεί ο Τόνυ Μπένετ νά χρησιμοποιήσουμε ένεργά τή σημασιοδοτική μέθοδο για νά γίνουμε παραγωγοί νοήματος και νά προσδώσουμε πολιτική στό κείμενο.

Πώς όμως μία άσκηση έλευθερίας μετατρέπεται σέ άσκηση έξουσίας; Αρχικά θά πρέπει νά παρατηρήσουμε ότι τό λογοτεχνικό κείμενο συμπυκνώνει δύο διαφορετικές άναγνώσεις: ο συγγραφέας διαβάσει σημασιοδοτικά τήν πραγματικότητα εις έπήκοον τήν άναγνώστη, ο όποιος άναγκαστικά διαβάσει τήν άνάγνωση του συγγραφέα. Έτσι ολοκληρώνεται τό λογοτεχνικό κύκλωμα και έδραιώνεται ο έπικοινωνιακός του χαρακτήρας. Μέσα σ' αυτό τό χώρο άνακαλύπτουμε τό σημείο όπου ο έπιστημολογικός άξονα τέμνει τόν κοινωνικό/ιδεολογικό. Εΐναι τό σημείο της συστατικής αντίφασης πού διαπερνάει τό φαινόμενο της σύγχρονης λογοτεχνίας. Ο λογοτέχνης διεκδικεί μέ επιτυχία τό δικαίωμα νά σημασιοδοτήσει έλεύθερα τό αντικείμενο του (έπιστημολογικός άξονας) και τήν ίδια στιγμή άρνείται νά εκχωρήσει τό ίδιο δικαίωμα στον άναγνώστη του (ιδεολογικός άξονας) γιατί κάτι τέτοιο θά έκανε τό κείμενό του τόσο άδρανές όσο και ή πραγματικότητα πού ή κατάργηση της δεσμευτικότητά της τό γέννησε. Ο συγγραφέας χρειάζεται τόν άναγνώστη για νά μπορέσει τό κείμενό του νά επιβιώσει. Άν τό κείμενο δέν λειτουργεί εΐναι σάν νά μήν

ύπάρχει — άρα για νά ύπάρξει θά πρέπει νά λειτουργήσει και για νά λειτουργήσει θά πρέπει νά περιορίσει τήν έλευθερία του άναγνώστη στην πρόσληψή του, έλευθερία πού κατέκτησε ήδη ο λογοτέχνης για νά τό γράψει. Ο Τόνυ Μπένετ μäs δίδαξε ότι ο λόγος του κειμένου δέν προκαθορίζεται από τήν άντανάκλαση των έγγενών στοιχείων του αντικειμένου του, συνεπώς όταν τό ίδιο κείμενο γίνει αντικείμενο μπροστά στα μάτια του άναγνώστη διατρέχει τόν κίνδυνο του πραγματικού αλλά άπόλυτα άδρανούς βοδιού. Έτσι για νά έχει άναγνώστες ο συγγραφέας θά πρέπει νά τούς στερήσει τήν έλευθερία πού χρειάζεται ο ίδιος ως συγγραφέας, θά άναγκαστεί δηλαδή νά τούς μετατρέψει σέ άναγνώστες/καταναλωτές. Τόν βλέπουμε λοιπόν νά παίξει τό ρόλο του έξωκειμενικού αντικειμένου πού μόλις κατατρόπωσε για νά περιορίσει τήν έλεύθερη άνάγνωση του έργου του. Η έλευθερία της σημασιοδοτικής γραφής άπειλεί θανάσιμα τό προϊόν της όταν γίνει άνάγνωση. Γι' αυτό ο «ελεύθερος» συγγραφέας προϋποθέτει τόν δεσμευμένο άναγνώστη και ο «ελεύθερος» άναγνώστης καταργεί τόν συγγραφέα. Οι δύο πόλοι λογοτεχνίας/άναγνώστης συνυπάρχουν άναγκαστικά έτσι ώστε ή ύπαρξη του ενός νά εΐναι άδιανόητη δίχως τήν ύπαρξη του άλλου. Η μόνη δυνατότητα άλλαγής πού επιτρέπει τό σχήμα εΐναι τό άλμα από τό συγγραφικό στό άναγνωστικό σκέλος ή τανάπαλιν. Αυτά εΐναι τά άόρατα σκονιά τού ρίνγκ της λογοτεχνίας. Τό όνειρο της σύγχρονης ριζοσπαστικής θεωρίας για τό «άνοιχτό κείμενο» θά παραμείνει όνειρο γιατί οι δύο όροι άλληλούποσκάπτονται. Τό άπόλυτα άνοιχτό κείμενο παύει νά ύπάρχει ως κείμενο διότι δέν έπηρέάζει τό λόγο πού τό οικειοποιείται ενώ για νά ύπάρξει θά πρέπει κάποιο μέτρο, έστω και έλάχιστο, νά περιορίσει τή σημασιοδοτική έλευθερία του άναγνώστη προκαθορίζοντας τήν άνάγνωση του. Ο λογοτέχνης διαβάσει έλεύθερα ύπαγορεύοντας.

Η σχέση έξουσίας πού συνδέει τό λογοτέχνη μέ τόν άναγνώστη του άπορρέει από τήν παραπάνω αντίφαση πού μέ τή σειρά της συμπυκνώνει τό φαινόμενο της λογοτεχνικότητας. Έφόσον παραμένουμε στό επίπεδο του νοήματος δεχόμαστε μία έπιστημολογική προσέγγιση ή όποία καταργεί τήν άνομοιογένεια των δύο στοιχείων πού συνιστούν τήν έπιστημονική έννοια. Ο λόγος γίνεται άδέσμευτα δημιουργικός και έλεύθερος άπέναντι στό αντικείμενό του και ταυτόχρονα έξουσιαστικός στην κοινωνική σχέση πού δημιουργεί και άναπαράγει. Άν όμως επιτρέψουμε τή λειτουργία της πραγματικότητας επιλέγοντας τήν έπιστημονική έννοια ως τό καταλληλότερο εργαλείο για τήν πρόσληψή της, ή σχέση άνάμεσα σέ όσους παράγουν και όσους καταναλώνουν τόν έπιστημονικό λόγο δέν θά εΐναι ούτε άντιπατική ούτε σχέση έξουσίας γιατί ή ιδιότητα του παραγωγού δέν προϋποθέτει τήν παθητική κατανάλωση. Μή έπιστήμονες ύπάρχουν αλλά δέν τούς δημιουργεί ο έπιστημονικός λόγος. Άντίθετα ο λογοτέχνης άναγκάζεται νά δημιουργήσει μή λογοτέχνης όπως ο κεφαλαιοκράτης δημιουργεί τόν προλετάριο. Τό ούτοπικό όνειρο μίας δημοκρατίας δημιουργών θυμίζει τίς επαγγελίες των νεοσυντηρητικών πού θέλουν νά μäs κάνουν όλους εργοδότες.

Τά όσα εΐπαμε μέχρι τώρα μäs δίνουν τή δυνατότητα νά προσεγγίσουμε από διαφορετική όπτική γωνία ένα από τά βασικά διλήμματα της λογοτεχνίας, τό αν δηλαδή πρέπει νά εΐναι στρατευμένη ή άδέσμευτη. Πρόκειται για ένα άκόμα παράδειγμα μόνωσης ενός περιορισμένου θεωρητικού χώρου πού άντλεί έγκυρό-

τητα από τόν ιδιοτελή ισχυρισμό του ότι εμπεριέχει όλες τις δυνατές λύσεις. Τό δίλημμα είναι γνωστό: μās προτείνει νά διαλέξουμε ανάμεσα σέ μιά λογοτεχνία κοινωνική πού καθορίζεται σέ τελική ανάλυση από μιά πραγματικότητα έξω απ' αυτή καί σέ μιά λογοτεχνία αυτόνομη μέ τίμημα τήν αποσύνθεσή της από τήν κοινωνία. Τό αν οί μαρξιστές διάλεξαν τήν πρώτη λύση δέν έχει καί τόσο μεγάλη σημασία. Σημασία έχει ότι δέχθηκαν τούς όρους του διλήμματος καί όπως συμβαίνει συνήθως σέ τέτοιες περιπτώσεις, ή διατύπωση τής ερώτησης βαρύνει περισσότερο από τήν απάντηση, διότι ή ερώτηση είναι εκείνη πού επιτρέπει ορισμένες απαντήσεις καί τήν ίδια στιγμή αποκλείει άλλες. 'Η σωστή λύση είναι ίσως ή απόρριψη του διαζευκτικού σχήματος όπως διατυπώθηκε καί από τούς μαρξιστές καί από τούς αντιπάλους τους. Μιά τέτοια λύση θά προσπαθήσει νά εδράσει τόν ουσιαστικά κοινωνικό χαρακτήρα τής λογοτεχνίας στήν αυτονομία της, μιά αυτονομία πρωταρχική πού δέν αναγκάζεται νά λειτουργήσει ως ευτελές κάτοπτρο τής ταξικής συνείδησης του συγγραφέα ή τής πάλης των τάξεων γιατί είναι σέ θέση νά συστήσει τις δικές της κοινωνικές σχέσεις καί τις δικές της κοινωνικές συγκρούσεις. Τό κείμενο καί τό προϊόν εργασίας παραμένουν άνομοιογενή καί ή αναγωγή ή ή υπαγωγή του μέν στό δέ αναγορεύει τήν οικονομία σέ μοναδικό κινητήριο τροχό τής ιστορίας καί τις υπόλοιπες κοινωνικές πρακτικές σέ άπλές άπεικονίσεις ή άντανακλάσεις μιάς πιό ουσιαστικής σχέσης πού βρίσκεται πάντοτε έξω απ' αυτές. 'Ετσι διαωνίζεται καί τό πρόβλημα του καθορισμού ή έστω του υπερκαθορισμού του έποικοδομήματος από τήν προβαδίζουσα οικονομική βάση. 'Αν ή οικονομία είναι ή μόνη πρακτική πού μπορούμε νά συλλάβουμε ως δυναμική κοινωνική σχέση, δέν θά πρέπει

νά μās εκπλήσει τό γεγονός ότι όλες οί υπόλοιπες γίνονται άναγκαστικά έτερόφωτες. 'Εδώ ταιριάζει τό μεταφορικό σχήμα τής άμαξοστοιχίας: ή άτμομηχανή (οικονομία) προηγείται σέρνοντας πίσω της τά βαγόνια (λογοτεχνία, πολιτική κ.λπ.). Για νά άπαλλαγούμε από τό άπαρχαιωμένο αυτό μοντέλο θά πρέπει νά εγκαταλείψουμε τήν ιδέα ότι τό λογοτεχνικό κείμενο άντανακλά μιά ουσιαστικότερη πραγματικότητα (ορθόδοξος μαρξισμός), εκπορεύεται από τό δημιουργικό πνεύμα του συγγραφέα (συντηρητισμός) ή άποτελεί τό έναυσμα για μιά άτέρμονη διαδικασία παραγωγής νοήματος πού άναβρύζει μόνο του παιχνιδιάρικα καί άπειλητικά (σύγχρονη ριζοσπαστική θεωρία). 'Ο δρόμος για μιά μαρξιστική ανάλυση τής λογοτεχνίας θά άνοιξει μόνο όταν σταματήσει ή θήρα του νοήματος καί άρχίσει ή ανάλυση των όρων παραγωγής καί κατανάλωσής του μέσα στήν κοινωνία.

'Ως μαρξιστής ό Τόνυ Μπένετ δέν θά έπρεπε νά περιοριστεί στή μαχητική παραγωγή πολιτικού νοήματος. 'Ο έγκλωβισμός του στό νοηματικό επίπεδο άναπαράγει τήν ιδεολογία του κειμένου καί φέρνει άντιμέτωπες τις έννοιες τής πολιτικοποίησης καί τής κοινωνικότητας πού θά πρέπει νά συνυπάρχουν. Κανείς δέν άρνείται τή σημασία τής ιδεολογικής πρόσληψης του κειμένου γιατί τά κείμενα λειτουργούν *καί έτσι*. 'Αποκλείονται όμως κάθε άλλη προσέγγιση, καί ιδιαίτερα τή γνωστική, άναπαράγει τόν ιδεολογικό μηχανισμό γιατί παραβλέπει τή μερικότητά του. 'Ιδεολογία σημαίνει νόμισμα μέ μιά όψη. Στήν προσπάθειά του νά πολιτικοποιήσει τή λογοτεχνία τό μόνο πού καταφέρνει είναι νά λογοτεχνικοποιήσει τήν πολιτική.

Γιώργος Γιαννουλόπουλος

Φίλε άναγνώστη,

'Η έγγραφή σου ως συνδρομητή στον ΔΕΚΑΠΕΝΘΗΜΕΡΟ ΠΟΛΙΤΗ μās δίνει τή δυνατότητα νά συνεχίσουμε.

'Αν συμμερίζεσαι τό διάβημά μας γίνε συνδρομητής στον ΔΕΚΑΠΕΝΘΗΜΕΡΟ ΠΟΛΙΤΗ

Γράψτε μας ή τηλεφωνείστε τή διεύθυνσή σας, καί άρκει.

Η ΑΡΙΣΤΕΡΑ

Τεύχος 12-13, ΔΡΧ. 200

Σήμερα

✓ ΔΙΑΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΑΡΙΣΤΕΡΑ ΓΙΑ ΤΗΝ

ΑΡΙΣΤΕΡΑ: Γράφουν, Α. Διαμαντόπουλος, Α. Μπαλάς,

Α. Μπριλλάκης, Σ. Σκανδαλίδης, Δ. Ψυχολιάς ✓ ΣΑΚΗΣ

ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΑΣ: αφιέρωμα ✓ Γ. ΑΝΑΣΤΑΣΑ-

ΚΟΣ: ανάλυση εκλογικών αποτελεσμάτων ✓ Μ. Α.

ΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ: Κόμμα καί διανοούμενοι ✓ ΟΙ

ΕΠΙΛΟΓΕΣ ΤΟΥ ΓΚΟΡΜΠΑΤΣΩΦ ✓ ΕΣΥ,

ένα γραφειοκρατικό μοντέλο ✓ AIDS ✓ ΕΛΛΗΝΙ-

ΚΟ ΡΟΚ ✓ ΚΑΙ ΠΑΛΙ ΤΑ ΔΑΣΗ ✓ ΣΥ-

ΝΕΝΤΕΥΞΗ ΤΟΥ ΓΙΑΝΝΗ ΜΑΡΓΑΡΙΤΗ

Ἀφηγηματική συχνότητα στήν «Πλωτή Πόλη» τῆς Μάρως Δούκα

Οπως αντιλαμβανόμαστε, ἡ συχνότητα ἀποτελεῖ μιά ὄψη τῆς χρονικότητας καί ἀφορᾷ τίς πιθανές σχέσεις ἀνάμεσα στίς ἐπαναληπτικές δυνατότητες τῆς ὑπόθεσης καί ἐκεῖνες τῆς ἀφήγησης. Εἶναι γεγονός πῶς τό θέμα συχνότητα δέν ἔχει ἰδιαίτερα μελετηθεῖ ἀπό τούς κριτικούς, ἂν καί ἡ ἐπανάληψη ἀποτελεῖ σήμερα μιά ἀπό τίς κύριες τεχνικές σέ μερικά μετα-μοντερνιστικά μυθιστορήματα.

Στό βιβλίο τοῦ Ἀφηγηματικός Λόγος¹ καί συγκεκριμένα στό κεφάλαιο μέ τόν τίτλο «Συχνότητα» ὁ G. Genette ἀναλύει τίς πιθανές ἐπαναληπτικές σχέσεις πού ὑπάρχουν ἀνάμεσα στά γεγονότα τῆς ὑπόθεσης καί στίς ἀφηγηματικές ἀναφορές τοῦ κειμένου τοῦ μυθιστορήματος τοῦ Προύστ *Ξανακερδίζοντας τόν Χαμένο Καιρό*, πού εἶναι ἄλλωστε καί τό ἀντικείμενο μελέτης ὁλόκληρου τοῦ βιβλίου τοῦ Ζενέτ. Ὁ Ζενέτ διακρίνει δύο βασικούς τύπους ἐπανάληψης: ὀνομάζει «ἐπαναληπτική ἀφήγηση»² τήν περίπτωση πού τό κείμενο κατ' ἐπανάληψη ἀφηγείται ἕνα γεγονός πού συνέβη μιά φορά καί «συλλογική ἀφήγηση»³ τήν περίπτωση πού τό κείμενο ἀφηγείται μιά φορά γεγονός ἡ γεγονότα πού συνέβησαν περισσότερο ἀπό μιά φορές. Ἀνάμεσα στίς δύο αὐτές ἀκραίες περιπτώσεις, ὑπάρχει μιά κλίμακα ὑποκατηγοριῶν, ἂν καί ὁ Ζενέτ κυρίως ἀσχολεῖται μέ τόν τελευταῖο ἀπό τούς δύο αὐτούς βασικούς τύπους ἐπανάληψης ἀφοῦ ἡ ἀφήγηση στό μυθιστόρημα τοῦ Προύστ εἶναι κατεξοχήν συλλογική.

Ἀντίθετα μέ τό παραπάνω μυθιστόρημα, ἡ *Πλωτή Πόλη* τῆς Μάρως Δούκα παρουσιάζει μιά εὐρεία χρήση τοῦ πρώτου ἀπό τούς δύο βασικούς τύπους ἐπανάληψης (πάντα σύμφωνα μέ τή διάκριση τοῦ Ζενέτ), τή λειτουργία καί τή σκοπιμότητα τῆς ὁποίας θά προσπαθῶ νά ἀναλύσω.

Θέμα τῆς *Πλωτῆς Πόλης* εἶναι ἡ ἐρωτική σχέση ἀνάμεσα στόν παντρεμένο καθηγητή τῆς κοινωνιολογίας Μάρκο καί τή διαζευμένη ἡθοποιό Ὑλγα. Ὁ τίτλος τοῦ μυθιστορήματος συμβολίζει φυσικά τόν ἔρωτα, ἐνῶ παράλληλα εἶναι τό θέμα μιάς ζωγραφίδας πάνω στήν πλευρά ἑνός σπιρτόκουτου, πού ὁ Μάρκος ἔστειλε στήν Ὑλγα σάν δῶρο, κάποτε κατά τή διάρκεια τῆς σχέσης τους. Δέν χρειάζεται βέβαια νά προσθέσουμε ὅτι ἡ πλοκή εἶναι στήν ὁδία ἀνύπαρκτη. Ἡ

χρονική στιγμή πού τό μυθιστόρημα ἀρχίζει εἶναι μερικές ὥρες μετά τήν ἀναχώρηση τοῦ Μάρκου γιά τό Παρίσι, ὅπου ζεῖ μέ τή γυναίκα του καί τά δύο παιδιά του, ἀφοῦ πέρασε δέκα μέρες μέ τήν Ὑλγα στήν Ἀθήνα. Ἡ ἐπιστροφή στό Παρίσι θεωρεῖται καί ἀπ' τούς δύο σάν τό τέλος τῆς σχέσης τους, ἂν καί τελικά ἡ σχέση συνεχίζεται μέ τηλεφωνήματα καί γράμματα καί δύο ἀκόμα ταξίδια τοῦ Μάρκου στήν Ἀθήνα, μέχρι τόν ὀριστικό χωρισμό τους περίπου ἕνα χρόνο μετά, πού ἀκολουθεῖται ἀπό μιά ἀποτυχημένη ἀπόπειρα αὐτοκτονίας ἀπ' τήν πλευρά τῆς Ὑλγας.

Ἡ διήγηση γίνεται στό τρίτο πρόσωπο· χαρακτηριστικό τοῦ μυθιστορήματος εἶναι ἡ διπλή ἐστίαση: στά τρία ἀπό τά ἔξι κεφάλαια, δηλαδή τό πρῶτο, τρίτο πέμπτο καθώς ἐπίσης καί στόν ἐπίλογο ἡ ἀφήγηση διεξάγεται μέσω μιάς ἐσωτερικῆς ἐστίασης τῆς Ὑλγας — ὁ ἀναγνώστης ἔχει τήν αἴσθηση πῶς εἶναι σχεδόν πάντα μέσα στή σκέψη τοῦ προσώπου πού ἀποτελεῖ τό ἐπίκεντρο τῆς ἐστίασης κάθε φορά— ἐνῶ στά ὑπόλοιπα τρία κεφάλαια μέσω μιάς ἐστίασης τοῦ Μάρκου. Πάντως, παρά τό γεγονός τῆς ὑπαρξῆς ἐσωτερικῆς ἐστίασης ἡ παρουσία τοῦ ἀφηγητή εἶναι ἰδιαίτερα αἰσθητή, κυρίως πρός τό τέλος τοῦ βιβλίου.

Ἡ λειτουργία τοῦ χρόνου ἀποτελεῖ μιά σημαντική μεταβλητή γιά ὁλόκληρη τή δομή τοῦ μυθιστορήματος. Ὑπάρχουν δύο βασικά χρονικά ἐπίπεδα: τό ἐπίπεδο τῆς «πρωτογενούς ἀφήγησης» ὅπως λέγεται, πού εἶναι πάντα στόν ἐνεστώτα καί τό ἐπίπεδο τῶν ἀναλήψεων (ἀναδρομῶν), παραλήψεων (δηλαδή τῆς παροχῆς συμπληρωματικῶν πληροφοριῶν γιά μιά συγκεκριμένη σκηνή), καί τῶν προλήψεων (δηλαδή προβλέψεων — ἂν καί σπάνιων) πού εἶναι σέ διαφορετικούς χρόνους καί μέσα ἀπ' τίς ὁποῖες προχωρεῖ ἡ ἱστορία. Ἡ ὑπόθεση ξετυλίγεται μέσα ἀπό ἐκτεταμένες ἐσωτερικές ἀναλύσεις,⁴ τῶν δύο κύριων χαρακτήρων πού ἐπιτυγχάνονται (ἡ τουλάχιστον γίνεται προσπάθεια) μέ τή χρήση ἐλεύθερων συνειρμῶν, γεγονός πού ἀπό μόνο του συνεπάγεται τήν πλήρη ἀποσύνθεση κάθε λογικῆς χρονικῆς διάταξης τῶν γεγονότων. Κατά συνέπεια ὁ ρυθμός ἀφήγησης (ἡ ἡ «διάρκεια» σύμφωνα μέ τόν ὄρο τοῦ Ζενέτ) εἶναι κάθε ἄλλο παρά παραδοσιακός· ὁ συνειρμικός χαρακτήρας τοῦ μυθιστορήματος κάνει ἀπαραίτητη τήν ἀποκλειστική χρήση τοῦ ψυχολογικοῦ χρόνου.

Τήν ὑπαρξῆ ἐπανάληψης, μέ τή γενική ἔννοια τοῦ ὄρου, τή διαπιστώνουμε ὄχι μόνο σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο διεξάγεται ἡ ἀφήγηση, ἀλλά καθαρᾶ καί στό ἐπίπεδο τῆς ὑπόθεσης, σέ βαθμό πού νά μπορούμε νά ἰσχυριστοῦμε πῶς ἡ *Πλωτή Πόλη* εἶναι ἕνα μυθιστόρημα ἐπαναλαμβανόμενων γεγονότων καί ἐπαναλαμβανόμενων ἀφηγηματικῶν ἀναφορῶν.

Ὅπως ἔχουμε ἤδη πεί, τό μυθιστόρημα ἀρχίζει ἰν medias res, λίγο μετά τήν ἀναχώρηση τοῦ Μάρκου γιά τό Παρίσι, γεγονός πού θεωρεῖται καί ἀπ' τούς δύο σάν ὀριστικός χωρισμός. Ἔτσι στό πρῶτο καί δεύτερο κεφάλαιο πού ἀντιστοιχοῦν στίς ἐστίασεις Ὑλγας καί Μάρκου, ἔχουμε μιά πλήρη εἰκόνα τοῦ ὑποτιθέμενου χωρισμοῦ τους καί τίς συνέπειες αὐτοῦ τοῦ χωρισμοῦ μέσα ἀπό δύο ὀπτικές γωνίες. Τό ἴδιο συμβαίνει

1. G. Genette, *Narrative Discourse (Discours du recit)* μεταφ. στό ἀγγλικό Jane Lewin, B. Blackwell, Oxford, 1980.

2. Μετάφραση τοῦ ὄρου repeating narrative.

3. Μετάφραση τοῦ ὄρου iterative narrative.

4. Σκέψεις τῶν προσώπων πού ἀποδίδονται ἔμμεσα, μέ τή βοήθεια τοῦ ἀφηγητή.

στά κεφάλαια πέντε και έξι, πού εξιστορούν τόν όριστικό αυτή τή φορά χωρισμό του ζευγαριού ιδωμένο μέσα από διπλή όπτική γωνία, ενώ στά δύο ενδιάμεσα κεφάλαια έχουμε μιά σειρά από συνεχείς αναφορές στην ίδια ιδέα, τήν ιδέα του χωρισμού. Σ' ένα σημείο του πρώτου κεφαλαίου ή ίδια ή "Όλγα μιλάει ρητά γι' αυτή τήν επαναλαμβανόμενη επιστροφή στο συγκεκριμένο γεγονός:

«άφου δλα άπόψε τή σέβονται, θά τόν άντέξει και τό χωρισμό της άπ' τό Μάρκο. Όχι αυτόν τόν χωρισμό σήμερα αλλά τόν άλλο τόν μεγάλο και τόν όριστικό, γιατί τό μάντευε τήν παραμόνευαν πολλοί παρόμοιοι κι άλλοι σκληρότεροι, έμελλε επί μήνες νά συρθεί» (σ. 36).

Επίσης, σ' ένα σημείο του επίλογου ή "Όλγα λέει:

«Μά δλο χώριζαν μέ τό Μάρκο κι ήταν άπελπισμένη» (σ. 340).

Αυτή ή τελευταία φράση συνοψίζει, νομίζω, σε μιά γραμμή όλόκληρη τήν υπόθεση του μυθιστορήματος.

Μιά άλλη λιγότερο έμφανής, θά έλεγα, επανάληψη, άφορα όχι συγκεκριμένα γεγονότα τής υπόθεσης, αλλά αυτό καθαυτό τό γράψιμο του μυθιστορήματος: άπ' τήν άρχή μέχρι τό τέλος του βιβλίου, δηλαδή άπ' τήν άρχή μέχρι τό τέλος τής ιστορίας της μέ τό Μάρκο, ή "Όλγα καλλιεργεί τήν ιδέα —πού ώριμάζει καθώς βαδίζουμε προς τό τέλος— νά γράψει μιά κωμωδία, βασισμένη φυσικά σ' αυτή της τήν έρωτική ιστορία. Παίρνοντας σαν δεδομένο ότι, μέχρι ενός σημείου, ή "Όλγα ταυτίζεται μέ τή συγγραφέα —και έχουμε σοβαρούς λόγους νά πιστεύουμε κάτι τέτοιο— δέν θά πρέπει νά δούμε τό γράψιμο τής *Πλωτής Πόλης* σαν αποτέλεσμα μιάς ανάλογης επιθυμίας άπ' τήν πλευρά τής Μάρως Δούκα, πού είναι παράλληλα μιά μορφή επανάληψης, έστω και μέ αντίστραμμένητή|σχέση αίτιου-αίτιατου; "Άλλωστε αυτό πού ένισχύει τήν άποψη ότι στην *Πλωτή Πόλη* βρίσκεται τό σημείο σύγκλισης των δύο επιθυμιών-ιδεών —τής συγγραφέως και τής ήρωίδας της— είναι μερικές σκέψεις τής "Όλγας άπ' τόν επίλογο του μυθιστορήματος, πού εκφράζουν τίσ άμφιβολίες της όσον άφορα τό λογοτεχνικό είδος στο όποιο τό βιβλίο της πρόκειται νά άνήκει:

«Πού 'ν' το λοιπόν τό γέλιο τής κωμωδίας πού υπόσπασαν στον έαυτό σου και μπλοφάρεις μέ ευδιαστές σπανακόπιτες;» (σ. 363).

"Όπως έχουμε πεί, είναι ή χρήση της «επαναληπτικής άφήγησης» πού κάνει τό θέμα «συχνότητα» ενδιαφέρον στην *Πλωτή Πόλη* αντίθετα μέ ό,τι συμβαίνει στο προηγούμενο μυθιστόρημα τής Μάρως Δούκα *Η Αρχαία Σκουριά*, ή «συλλογική άφήγηση» χρησιμοποιείται σε περιορισμένη έκταση —θά έλεγα ότι τά δύο είδη άφηγήσεων βρίσκονται σε μιά σχέση αντίστροφης αναλογίας στο παρόν μυθιστόρημα.

Η επαναληπτική άφήγηση μπορεί νά είναι «οριζόντια», μέ τήν έννοια ότι οι διαδοχικές επαναλήψεις συμβαίνουν στο ίδιο κεφάλαιο ή σε διαφορετικά κεφάλαια αλλά τής ίδιας έστίασης, μπορεί νά είναι «κάθετη», όταν έχουμε επανάληψη του ίδιου γεγονότος αλλά ιδωμένου μέσα από διαφορετική όπτική γωνία, ή άκόμη «μικτή» όταν ένα γεγονός επαναλαμβάνεται άρκετές φορές και άπό τίσ δύο όπτικές γωνίες.

Συγκρίνοντας τά κεφάλαια τής *Πλωτής Πόλης* μεταξύ τους διαπιστώνουμε πώς ή επαναληπτική άφήγηση και ιδιαίτερα ή οριζόντια επαναληπτική άφήγηση είναι χαρακτηριστικό του πρώτου και σε κάπως πε-

ριορισμένη έκταση του δεύτερου κεφαλαίου— και τά δύο περιγράφουν τίσ αντίδράσεις τής "Όλγας και του Μάρκου αντίστοιχα, στον υποτιθέμενο χωρισμό τους —ενώ τά κεφάλαια πέντε και έξι είναι τυπικά τής κάθετης επαναληπτικής άφήγησης άποκλειστικά.

"Ένα παράδειγμα μικτής επαναληπτικής άφήγησης άποτελεί ή σκηνή πού ή "Όλγα προτείνει για πρώτη φορά στον Μάρκο νά χωρίσουν μιά μέρα πριν αυτός φύγει για τό Παρίσι. Τό γεγονός επαναλαμβάνεται τρεις φορές μέσα άπό τήν όπτική γωνία τής "Όλγας και τρεις επιπλέον φορές μέσα άπό τήν όπτική γωνία του Μάρκου, άν και μέ όρισμένες ύφολογικές παραλλαγές κάθε φορά. Ό τρόπος πού τό συγκεκριμένο περιστατικό επαναλαμβάνεται θυμίζει τή συνεχή επανεικόνηση του έπεισοδίου όπου ό Φράνκ σκοτώνει τήν σαρανταποδαρούσα στο μυθιστόρημα *Η Ζήλεια* του Ρόμπ Γκριγιέ στο όποιο τό μήκος καθενός άπό τά έπεισόδια αυτά ποικίλλει άπό δύο γραμμές μέχρι δύο σελίδες.

Διαφορά στην έκταση των έπεισοδίων ύπάρχει επίσης στην *Πλωτή Πόλη*: αυτό πού παρατηρεί κανείς είναι ότι ύπάρχει σημαντική διαφορά μήκους των επαναλαμβανόμενων έπεισοδίων άνάμεσα στις δύο όπτικές γωνίες, φαινόμενο πού χαρακτηρίζει επίσης τό συγκεκριμένο παράδειγμα, στο όποιο οι τρεις επαναλήψεις πού δίνονται μέσα άπό τήν όπτική γωνία του Μάρκου είναι σημαντικά συντομότερες άπό εκείνες πού δίνονται μέσα άπό τήν όπτική γωνία τής "Όλγας. Δέν ξέρω άν ή διαφορά αυτή άνάμεσα στις δύο όπτικές γωνίες έξυπηρετεί κάποια άλλη σκοπιμότητα, πάντως δέν τή θεωρώ άσχετη μέ τήν άρκετά διαφοροποιημένη στάση των δύο προσώπων μπροστά στο συγκεκριμένο γεγονός, δηλαδή τό γεγονός του χωρισμού τους.

Σελ. 40: (1) 'Αλλά δέν τό έννοούσε, ούτε και χθές στού 'Απότσου όταν του πρότεινε ξαφνικά νά χωρίσουν, (2) κι αυτός βιάστηκε νά συμφωνήσει (3) και βούρκωσε κι έγειρε στον ώμο της, (4) ή "Όλγα περίμενε ότι μέ κανένα τρόπο δέ θά δεχόταν τό χωρισμό τους, πώς θ' άντιδρούσε έντονα προσπαθώντας νά τή μεταπίσει.

Σελ. 56: "Επειτα τόν άκουγε πού σφύριζε ευχαριστημένος στο λουτρό. Πριν τό χάραμα και προς τό μεσημέρι άκουσε τή δική της φωνή πώς δέν άντέχει παραπέρα στη σκέψη τής Σιμόν, (1) προτιμότερο λοιπόν νά χωρίσουν, νά μείνουν φίλοι. (2) Ό Μάρκος αφνιδιασμένος κάρφωσε τή ματιά του πάνω της σαν νά τήν ίκέτευε ή νά τήν ευγνωμονούσε, όχι μόνο είσαι ό άλλος έαυτός μου, "Όλγα, μά είσαι κι ό καλός έαυτός μου, τής είπε, έσύ τό μπορείς νά μείνουμε φίλοι; έγώ πάντως τό μπορώ! πρόσθεσε άνυπόμονος κι άνήσυχος, λές και βιαζόταν ν' άπαντήσει για δικό της λογαριασμό, έγώ τό μπορώ, κι έσύ πρέπει, κατέληξε δειλά, παρακαλώντας την. Τότε τής φάνηκε πώς άκουσε κοράκια κοπαδιαστά, (3) ό Μάρκος έκλαιγε άθόρυβα γερμένος στον ώμο της, (4) ούτε τόν καταλάβαινε ούτε συμμεριζόταν τόν πόνο του, ίσως εκείνη τή στιγμή νά τόν αντιπαθούσε κίόλας.

Σελ. 57: Τό ξέρει όμως πώς όταν του πρότεινε νά χωρίσουν ήταν έντελώς άξεκαθάριστο στο κεφάλι της, σαν παραμιλητό ή σαν νά άφορούσε κάποιους άλλους. "Ίσως κι άπ' τήν κακιά της πρόθεση νά τόν πληγώσει: όλόκληρο τό χτεσινό πρωινό τήν είχε ταιπωρήσει στα μαγαζιά, μόνο και μόνο για νά μπο-

ρέσουν νά βροῦν ἕνα δῶρο γιά τή Σιμόν. (...) Κάθησαν ὑστερα στοῦ Ἀπότσου νά τσιμπήσουν κάτι. Τότε ἀκριβῶς, καθώς πλησίαζε τό γκαρσόνι μέ τό δίσκο, σάν ν' ἄστραψε μέσα της, καί μόλις τόν ἀκούμπησε στό τραπέζακι, οὔτε κἀν εἶχε προλάβει νά τοῦς γυρίσει τήν πλάτη, (1) τοῦ πρότεινε ψελλίζοντας νά χωρίσουν, δίνοντάς του μᾶλλον τή δυνατότητα ν' ἀποφασίσει ὁ ἴδιος ὀριστικά, κι αὐτό πού ἔλπιζε ἀμέσως μετά, ὅταν πιά εἶχε ἀκούσει τή φωνή της κι εἶχε μετανιώσει τρομαγμένη, ἦταν ἀπλούστατα νά προσπαθήσει νά τή μεταπέσει, (3) ἀλλ' ὁ Μάρκος βιάστηκε καί τήν περιτύλιξε μέ τήν πιό δύσκολη συγκίνηση κι ἦταν ὀλότελα ἀπροετοίμαστη, ἔπρεπε πιά νά τόν παρηγορήσει καί νά παρηγοριέται (2) καί τήν ἴδια στιγμή νά τόν ἀκοῦει νά τῆς λέει πόσο τήν ἀγαπᾷ καί τή θαυμάζει, δέν εἶναι μόνο ὁ ἄλλος του ἑαυτός, ἀλλά καί ὁ καλός του ἑαυτός, (2) Ὁλγα, δέ θέλω νά σέ χάσω, τῆς ἔλεγε πνιγμένος στά δάκρυα, (...) (4) ἤξερε ὅτι ποτέ δέν θά λησμονήσει αὐτήν τήν ταπεινώση, ἄς ἔτρεμε αὐτός ἀπό πόνο κι ἀγάπη, αὐτή παράμενε χολιασμένη μόνο καί μόνο γιατί τοῦ ἔχε προτείνει νά χωρίσουν κι αὐτός τό ἔχε δεχτεῖ μέ βιασύνη, (...) καλὰ ἔκαμες κάτι ἔ ἀποφάσεις ἔτσι, ὅπως καί νά τό σκεφτώ, ὅπως καί νά τό ἐξετάσω, εἶναι προτιμότερο νά χωρίσουμε. Σ' εὐχαριστῶ.

Σελ. 87: (...) Δύσκολα κατάφερε νά μὴν τό δείχνει στήν Ὁλγα, τήν ἐπομένη θά ἔφυγε, ἀπ' τή μιά λυπόταν πού τέλειωνε τό λαμπρό δεκαήμερο, ἀπ' τήν ἄλλη ἀνυπομονοῦσε νά φτάσει τό συντομότερο σπίτι του, ὅταν κατά τό μεσημέρι αὐτή τόν προκατέλαβε (1) μ' ἐκεῖνο τό φρικτό πού ξεστόμιζε, καλύτερα νά χωρίσουν, νά παραμείνουν δυό στενοί φίλοι, τίποτ' ἄλλο.

Σελ. 92: (...) (3) Σκέψου, μεσημεριάτικα στοῦ Ἀπότσου ἔτρεχαν ποτάμι τά μάτια του κι ἔγερνε νά κρυφτεῖ στόν ὦμο της.

Σελ. 277: (...) Δέν τό περίμενα ποτέ, τοῦ εἶχε γράψει ἀργότερα, ὅτι θά βιαζόσουν καί μέ τόση εὐκολία νά συμφωνήσεις πῶς τό καλύτερο πού μᾶς μένει εἶναι νά διατηρήσουμε τίς ἀναμνήσεις.

Στό ἀπόσπασμα τῆς σελίδας 40 ἔχουμε μιά συμπύκνωση τοῦ γεγονότος δοσμένου μέ ἕναν ἐντελῶς περιληπτικό τρόπο, ὥστε ἄλλῶς παίρνομε μιά γενική ἰδέα γιά τό τί συνέβη, ἐνῶ ἀντίθετα, στίς σελίδες 56 καί 57 ἡ συγγραφέας ὑφαίνει σταδιακά τό γενικό πλαίσιο τοῦ ἐπεισοδίου, ἐμπλουτίζοντας μέ ἐπιπρόσθετες λεπτομέρειες (αἰτιολογήσεις ἀντιδράσεων, περιγραφὴ συναισθημάτων, ἀποσπάσματα ἀπό τή συζήτηση σέ εὐθύ καί πλάγιό λόγο κ.λπ.) καί τό συγκεκριμένο γεγονός. Ἔτσι ἡ ἐπανάληψη γιά τή Δούκα, ἐκτός ἀπό ὀτιδήποτε ἄλλο, τῆς προσφέρει μιά μοναδική εὐκαιρία νά καλύψει τά κενά τῆς ἀφήγησης, μέ τρόπο πρωτότυπο καί ἐλάχιστα κουραστικό γιά τόν ἀναγνώστη.

Ἐξετάζοντας τό συγκεκριμένο γεγονός, ἔτσι ὅπως μᾶς δίνεται στή σελίδα 40, διαπιστώνομε ὅτι ἀποτελεῖται ἀπό τέσσερα ἐπιμέρους περιστατικά ἢ ἀκριβέστερα τρία περιστατικά καί μιά σκέψη, τά ὁποῖα ἐπίσης ἐπαναλαμβάνονται στά ἄλλα δύο ἀποσπάσματα, ἀλλά ὁ τρόπος, ἡ σειρά καί ἡ ἔκταση ποικίλλουν. Γιά παράδειγμα, τό δεύτερο ἀπό τά περιστατικά τῆς σελίδας 40: «κι αὐτός βιάστηκε νά συμφωνήσει» ἀναπτύσσεται σέ ἕξι γραμμές στή σελίδα 56 καί σέ τρεῖς γραμμές στή σελίδα 57. Ἀντίθετα, στά δύο ἀποσπάσματα πού δίνονται μέσα ἀπό τήν ὀπτική γωνία τοῦ Μάρκου ἔχουμε ἐπανάληψη μόνο ἐνός ἀπό τά τέσσερα μέρη τοῦ γεγονότος τῆς σελίδας 40 καί μάλιστα διαφορετι-

κοῦ σέ καθένα, ἐνῶ τό ἀπόσπασμα στή σελίδα 277, ἂν καί ἀναφέρεται στό ἴδιο γεγονός, θά ἐξεταστεῖ ἀργότερα γιατί ὑπάγεται σέ διαφορετικὴ κατηγορία ἐπαναλήψεων.

Ἔνα παράδειγμα κάθετης ἐπαναληπτικῆς ἀφήγησης εἶναι τά ἀποσπάσματα ἀπό τίς σελίδες 53 καί 85. Ἡ συζήτηση πού μεταφέρεται στά ἀποσπάσματα αὐτά ἔγινε κατά τή διάρκεια τοῦ πρώτου ταξιδιοῦ τοῦ Μάρκου στήν Ἀθήνα καί δύο βράδια πρὶν φύγει γιά τό Παρίσι.

Σελ. 53: Τόν θυμήθηκε στήν ταβέρνα μέ τίς κληματαριές, προχτές τό βράδυ, πόσο ἤσυχος κι εὐτυχισμένος καθόταν ἀντίκρυ της. (1) Πές μου κάτι γιά σένα, τήν εἶχε ρωτήσει ἀπότομα, μίλησέ μου τουλάχιστον γιά τή μητέρα πού σέ γέννησε ἢ μήπως σ' ἔφερε ὁ πελαργός; Τήν αἰφνιδίασε ἡ σκληράδα τῆς φωνῆς του, τήν κοίταζε ἐχθρικός ἢ σάν ἐνοχλημένος, πρὸς στιγμή τῆς φάνηκε ὅτι τή μισοῦσε. (2) Ἄναψε τσιγάρο γιά νά κρύψει τήν ταραχή της, τί νά τοῦ ἔλεγε καί πῶς, οὔτε ταξίδια οὔτε ξενιτιά οὔτε ἔρωτες οὔτε ἐπιτυχίες, ἡ δική της ζωὴ θά μπορούσε νά ἀρχίσει κι ἀπό αὐριο. (3) Ὁ Μάρκος ἀρχισε νά τρώει βλοσυρός, ἢ Ὁλγα τόν μιμήθηκε. Σιγά σιγά ὅμως ξεχάστηκαν, ἔπιναν ἄσπρο κρασί καί χαμογελοῦσαν πάλι σάν νά μὴ μεσολάβησε τόση καταφορά ἀνάμεσα τους. (4) Κάποια στιγμή μάλιστα ἡ Ὁλγα, δέ θυμᾶται πότε ἀκριβῶς, τοῦ ἀπάγγειλε πάντως τό τελευταῖο τετράστιχο ἀπ' τήν «Ἄρνηση», (5) ὁ Μάρκος τήν ἄκουγε μέ αἰχμηρές ρυτίδες στά χεῖλα του, τήν εἰρωνεύτηκε ἑλαφρά καί συνέχιζαν τό φαγητό τους.

Σελ. 85: (...) Κι ἐκεῖνο τό βράδυ στήν ταβερνούλα μέ τίς κληματαριές, (1) πές μου κάτι, τῆς ἐπέμενε, πές μου τουλάχιστο γιά τή μάνα πού σέ γέννησε ἢ μήπως σ' ἔφερε ὁ πελαργός; (2) Τήν κοίταζε περιμένοντας, μά αὐτή ἄναψε τσιγάρο σιωπηλή. (3) Δέν θά φᾶμε ἀπόψε, τῆς εἶπε πετώντας χάμω τό δικό του, κι ἔπιασε τό πιρουνὶ ἐνοχλημένος. (4) Ὑστερα ἀπό λίγο δέν ἄντεξε καί τή ρώτησε πού τρέχει ὁ λογισμός της. Στή χαμένη ἄνω τελεία, τοῦ ἀποκρίθηκε. Ποιά ἄνω τελεία; Τήν ἄνω τελεία στό ποίημα. Ἄνασσε βαθιά καί τοῦ ἀπάγγειλε: Μέ τί καρδιά, μέ τί πνοή, τί πόθους καί τί πάθος πήραμε τή ζωὴ μας; λάθος! κι ἀλλάξαμε ζωὴ. Ἡ ἄνω τελεία χάθηκε στό τραγοῦδι καί μισερῶθηκε τό νόημα, τί ἄλλο νά σοῦ πῶ γιά μένα; (5) Τῆς χαμογέλασε ἀμήχανος κι ἀμέσως τήν εἰρωνεύτηκε ἄχ τί θ' ἀπογίνουμε μ' ἐσᾶς τίς εὐαίσθητες γυναῖκες! Ἦταν ἡ μόνη δυνατότητά του γιά ν' ἀπαλύνει τή δυσπραγία, κάτι σάν μειονεκτικότητα πού τόν βασάνιζε. (...) Σ' ἀγαπῶ, Μάρκο, τοῦ ξανάπε, γι' αὐτό δέ θά ἔθελα νά σέ ζαλίζω μέ τά δικά μου, τίποτα δέ θυμᾶμαι πού ν' ἀξίζει τόν κόπο νά σ' τό διηγηθῶ. Ὁ Μάρκος τή φίλησε μετανιωμένος πού τῆς εἶχε φερθεῖ ἐχθρικά. Ἐφαγαν, ἦπιαν ἄσπρο κρασί.

Ὅπως καί στό πρῶτο μου παράδειγμα, τό δεύτερο ἀπό τά δύο αὐτά ἀποσπάσματα εἶναι πιό λεπτομερές: πέντε μέρη ἀπό τό περιστατικό τῆς σελίδας 53 ἐπαναλαμβάνονται στό ἀπόσπασμα τῆς σελίδας 85.

Ἐπάρχουν τρεῖς περιπτώσεις ἐπανάληψης στό μυθιστόρημα, τήν κατηγορία στήν ὁποία ἀνήκουν, θά τήν ὀνομάσω «ἔμμεση ἐπαναληπτικὴ ἀφήγηση»: στίς περιπτώσεις αὐτές ὁ,τι ἐπαναλαμβάνεται δέν εἶναι τό ἴδιο τό γεγονός ἀλλά ὁ,τι ἔχει λεχθεῖ γιά τό γεγονός αὐτό, εἴτε μέ τόν προφορικό εἴτε μέ τόν γραπτό λόγο.

Σελ. 107: «Κι αὐτή εἶχε διαβάσει ἀντί γιά φούστα μάσκα. Γιατί μέ μάσκα; τόν ρωτοῦσε, ἡ ἀγάπη μας θά εἶ-

ναί τό κρυστάλλινο μάτι νερού ὅπου θά καθρεπτίζονται ἀφιασίδωτα τά πρόσωπά μας».

Σελ. 256: «Θυμᾶσαι Ὅλγα πού μου ἔγραφες ὅτι ἡ σχέση μας θά ἴναι μάτι νερού γιά νά καθρεπτίζονται τά πρόσωπά μας:».

Στό πρῶτο ἀπόσπασμα ἡ ἔκθεση τοῦ γεγονότος γίνεται μέσα ἀπό τήν ὀπτική γωνία τοῦ Μάρκου, πού θυμᾶται τά λόγια πού ἡ Ὅλγα τοῦ ἔγραψε κάποτε ἀπαντώντας σ' ἕνα δικό του γράμμα ἀπ' τό ὁποῖο εἶχε παρεξηγήσει τό νόημα μιᾶς φράσης. Ἀνάμεσα σ' αὐτές τίς δύο ἀφηγηματικές ἀναφορές καί τά δύο (διαφορετικά) χρονικά σημεία, παρεμβάλλονται τά λόγια τοῦ Μάρκου γιά τό γράμμα, γεγονός φυσικά πού δέν ἀναφέρεται στό κείμενο αὐτό καθεαυτό καί μάλιστα κατά τή χρονική στιγμή πού συνέβη, ἀλλά ἀργότερα σάν μέρος ἀπό τίς ἀναμνήσεις τῆς Ὅλγας.

Ἔτσι βλέπουμε τό παράδειγμα νά παίρνει τήν ἀκόλουθη σχηματική μορφή:

I. Ὁ Μάρκος θυμᾶται τό γράμμα τῆς Ὅλγας.

II. (Ὁ Μάρκος σχολιάζει τό γράμμα τῆς Ὅλγας).

III. Ἡ Ὅλγα θυμᾶται τό σχόλιο τοῦ Μάρκου γιά τό γράμμα της.

Ἄρα, ὅ,τι ἐπαναλαμβάνεται στό δεύτερο ἀπόσπασμα δέν εἶναι τό περιεχόμενο τοῦ γράμματος πού ἡ Ὅλγα ἔστειλε στόν Μάρκο, ἀλλά ἕνα σχόλιο τοῦ Μάρκου γιά τό γράμμα· μέ ἄλλα λόγια, ἔχουμε δύο γεγονότα (ἀντί γιά ἕνα) ἐκ τῶν ὁποίων τό δεύτερο εἶναι παράγωγο τοῦ πρώτου.

Σελ. 17: «Παρακεῖ ἕνα κοριτσάκι τούς παρατηροῦσε, ἡ Ὅλγα τοῦ ἐνευσε καί τούς πλησίασε. (...) Μιλοῦσε τρυφερά στό κοριτσάκι ἀπολύτως σίγουρη πώς ἤξερε ὁ Μάρκος τά πάντα γιά τή ζωή της».

Σελ. 258: «Θυμᾶσαι τό οὐζάδικο τότε πού γνωριστήκαμε; (...) Ἐκεῖνο τό μικρό κοριτσάκι πού ἦρθε καί τριβόταν στά πόδια μας. Κοίταζε τά δάκτυλά σου ἔτσι πού τό χάιδενες στά μαλλιά κι ἐνιωθα ὅτι χαιδεύεις ἐμένα, τό ξέρεις;».

Ἡ διαφορά ἀνάμεσα σ' αὐτό τό παράδειγμα ἐπανάληψης καί στό προηγούμενο βρίσκεται στό γεγονός ὅτι καί τά δύο ἀποσπάσματα προέρχονται ἀπό κεφάλαια ἰδωμένα μέσα ἀπ' τήν ἴδια ὀπτική γωνία. Ἐπίσης, στή σκηνή, τήν ὁποία ἡ Ὅλγα θυμᾶται, τό βασικό ρόλο τόν παίξει ἡ ἴδια καί ὄχι ὁ Μάρκος. Ὅπως καί στό προηγούμενο παράδειγμα, ἀνάμεσα στήν πρώτη καί στή δεύτερη ἀφηγηματική ἀναφορά μεσολαμβάνουν ὀρισμένα σχόλια τοῦ Μάρκου γιά τή σκηνή — πού φυσικά δέν ἀναφέρονται στό ἐπίπεδο πρωτογενούς ἀφήγησης. Σχηματικά, τό παράδειγμα διαμορφώνεται ὡς ἑξῆς:

I. Ἡ Ὅλγα θυμᾶται τή σκηνή.

II. (Ὁ Μάρκος σχολιάζει τή σκηνή).

III. Ἡ Ὅλγα θυμᾶται τό σχόλιο τοῦ Μάρκου γιά τή σκηνή.

Καί τά δύο ἀποσπάσματα τοῦ τρίτου παραδείγματος ἐπανάληψης πού ἀνήκει σ' αὐτή τήν κατηγορία ἀναφέρονται στό ἐπεισόδιο τοῦ πρώτου χωρισμοῦ πού ἔχουμε ξαναεξετάσει.

Σελ. 40: «Κ' αὐτός βιάστηκε νά συμφωνήσει καί βούρκωσε κι ἔγειρε στόν ὦμο της, ἡ Ὅλγα περίμενε ὅτι μέ κανένα τρόπο δέ θά δεχόταν τό χωρισμό τους, πώς θά ἀντιδρούσε ἐντονα προσπαθώντας νά τή μεταπέσει».

Στό ἀπόσπασμα τῆς σελίδας 40 ἡ Ὅλγα θυμᾶται μερικές σκέψεις της κατά τή διάρκεια τῆς συγκεκριμένης σκηνῆς, ἐνῶ στό δεύτερο ἀπόσπασμα ὁ Μάρκος θυμᾶται αὐτές τίς ἴδιες σκέψεις τῆς Ὅλγας, τίς ὁποῖες πληροφορήθηκε μέσα ἀπό ἕνα γράμμα. Ἔτσι, τό παράδειγμα παίρνει τήν ἀκόλουθη σχηματική μορφή:

I. Ἡ Ὅλγα θυμᾶται τίς σκέψεις της.

II. (Ἡ Ὅλγα ἐκφράζει τίς σκέψεις της σ' ἕνα γράμμα).

III. Ὁ Μάρκος θυμᾶται τίς σκέψεις τῆς Ὅλγας ἐκφρασμένες σέ γράμμα.

Πάντως αὐτή ἡ τελευταία περίπτωση, εἶναι δύσκολο νά πεί κανείς ἄν πράγματι ἀνήκει στήν κατηγορία τῶν δύο προηγούμενων παραδειγμάτων ἢ ἄν πρόκειται γιά μιᾶ ἀπλή ἐπανάληψη, ἀφοῦ ἡ μόνη διαφορά ἀνάμεσα στό ἀντικείμενο ἐπανάληψης τοῦ πρώτου καί τοῦ δεύτερου ἀποσπάσματος εἶναι ἡ διατύπωσή του σέ λέξεις μέσα σέ ἕνα γράμμα.

Ἐνα εἶδος ἐπανάληψης, πού θά ὀνομάσω "ἐπαναληπτική συλλογική ἀφήγηση", εἶναι ἡ περίπτωση στήν ὁποία δέν ἔχουμε ἐπανάληψη μιᾶς ἀπλῆς ἀφηγηματικῆς ἀναφορᾶς,⁵ ἀλλά μιᾶς συλλογικῆς ἀφήγησης. Τό παράδειγμα εἶναι ἀπό τίς σελίδες 42 καί 52.

Σελ. 42: «Τῆς τραγουδοῦσε ὁ Μάρκος καί τῆς ἔλεγε σέ κοιτάζω καί σοῦ τραγουδῶ καί σ' ἀγγίζω καί ἔτσι θά σέ κρατήσω μέσα μου, τή μορφή σου».

Σελ. 52: «Λέγαν καί λέγαν ἀκούραστα, τήν κοιτάζε στά μάτια καί τῆς ἔλεγε σέ κοιτάζω καί κυλᾶς μέσα μου κι ἔτσι θά συγκρατήσω τή μορφή σου, δέ χορταῖν νά σέ κοιτάζω τῆς ἔλεγε».

Καί τά δύο ἀποσπάσματα προέρχονται ἀπό τήν ὀπτική γωνία τῆς Ὅλγας.

Ὁ συλλογικός χαρακτήρας τῆς ἀφήγησης στά ἀποσπάσματα γίνεται φανερός ἀπό τό συνεχῆ χρόνο τῶν ρημάτων (παρατατικός), ἀπό τή φράση "λέγαν καί λέγαν ἀκούραστα" καί φυσικά ἀπό τά συμφραζόμενα. Πάλι ἀπό τά συμφραζόμενα συμπεραίνουμε πώς τά διαχρονικά ὄρια τῆς συλλογικῆς ἀφήγησης εἶναι δέκα μέρες —δηλαδή ἀκριβῶς τό διάστημα πού ὁ Μάρκος ἔμεινε στήν Ἀθήνα μέ τήν Ὅλγα, στήν ἀρχή τοῦ δεσμοῦ τους—, χωρίς βέβαια νά ξέρουμε πόσες ἀκριβῶς φορές ἡ συγκεκριμένη φράση ἐπαναλήφθηκε. Ἀντίθετα, στό κείμενο ἡ φράση ἐπαναλαμβάνεται δύο φορές.

Μιά παραλλαγή τοῦ παρακάτω παραδείγματος εἶναι ἡ περίπτωση μέ τίς ἐπαναλήψεις στίς σελίδες 42, 52 καί 55.

Σελ. 42: «Τό πρωί τῆς ἀλείβε μέ βούτυρο τή φρυγανιά, πῖναν καφέ καί κάπνιζαν ταραγμένοι σάν νά πρωταντικρίζονταν».

Σελ. 52: «Εἶχε μείνει μέ τή στέρηση πώς δέν πρόλαβε νά τόν λούσει, κάθε πρωί μόλις ξυπνοῦσαν τοῦ ἔλεγε σήμερα θά σέ λούσω. Ἐπειτα ὥσπου νά τῆς ἀλείψει μέ βούτυρο τή φρυγανιά καί νά μιλήσουν λίγο εἶχε περάσει ἡ ὥρα, βγαίναν στόν ἥλιο πῖναν στήν ὑγείά τους, περπατοῦσαν ἀγκαλιασμένοι κι ἀκούραστοι».

Σελ. 55: «Καί χτές τοῦ εἶπε ἕνα ἀνέκδοτο, τοῦ ἔφτιαξε καφέ, τοῦ ἔλειψε μέ βούτυρο δύο φρυγανιές, ἔπειτα κάπνιζαν ἀνακαθισμένοι στό ντιβάνι».

Καί τά τρία ἀποσπάσματα εἶναι μέσα ἀπό τήν ὀπτική γωνία τῆς Ὅλγας. Ἡ ἀφήγηση στά δύο πρῶτα ἀποσπάσματα εἶναι συλλογική ἐνῶ στό τρίτο ἀπόσπασμα εἶναι ἀπλή. Ἀντίθετα μέ τό προηγούμενο παρά-

5. Μετάφραση τοῦ ὄρου singulative statement

δείγμα, αυτή τή φορά ξέρουμε (κατά προσέγγιση) πόσες φορές επαναλήφθηκε ή σκηνή —ξέρουμε πόσα πρωινά ὁ Μάρκος πέρασε στήν Ἀθήνα— ἐξαιτίας ἐκείνου τοῦ 'κάθε πρωί' στό πρῶτο ἀπόσπασμα καί ἐκείνου τοῦ 'τό πρωί' (πού σημαίνει κάθε πρωί) στό δεύτερο ἀπόσπασμα. Στό τρίτο ἀπόσπασμα ἔχομε ἐπανάληψη μιᾶς σκηνῆς διαλεγμένης (μέσα ἀπό δέκα παρόμοιες), ὄχι γιά τό ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον πού παρουσιάζει αὐτή καθεαυτή, ἀλλά γιά τήν ἔμφαση πού προσδίδει στό γενικό πλαίσιο, μέσα στό ὁποῖο ἡ συγκεκριμένη σκηνή ἐντάσσεται. Πάντως, ὑπάρχει μιά μικρή διαφορά ἀνάμεσα σ' αὐτή τήν τελευταία ἀπλή ἀφηγηματική ἀναφορά καί στίς προηγούμενες συλλογικές: ἀντί γιά τή θηλυκή ἀντωνυμία 'τῆς ἄλειβε' ἔχομε τήν ἀρσενική ἀντωνυμία 'του' ἄλειβε. Δέν νομίζω ὅτι σκοπός τῆς συγγραφῆς ἦταν νά τονίσει τή διαφορά ἀνάμεσα σ' αὐτό τό ἐπεισόδιο καί τά ὑπόλοιπα, ἀφοῦ οὕτως ἡ ἄλλως ποτέ δέν ξέρουμε τό βαθμό πιστότητας ἀνάμεσα στά ἐπιμέρους (ὁμοειδή) στοιχεῖα ἀπό τά ὁποῖα ἀποτελεῖται μιά συλλογική ἀφήγηση· δεδομένου ὅτι ἡ διαφορά αὐτή εἶναι τόσο ἀσήμαντη, θά μπορούσαμε νά δεχτοῦμε ὅτι ἡ ἀλλαγὴ στό πρόσωπο πού 'βουτρώνε τή φρυγιά' συνέβη μιά ἢ περισσότερες φορές, χωρίς αὐτό νά κάνει τό συγκεκριμένο ἐπεισόδιο λιγότερο ὁμοιο μέ τά ἄλλα, ἀναφέρεται δέ ἀπό τή συγγραφέα γιά ἄλλους λόγους.

Ἐνα πῖο σύνθετο παράδειγμα ἐπανάληψης αὐτῆς τῆς κατηγορίας, βρίσκεται στίς σελίδες 71, 107 καί 167.

Σελ. 71: «*Ἀγάπη μου, τῆς ἔγραφε. Ἔχω τήν ἐντύπωση ὅτι ὁ μισός τουλάχιστον ἐαυτός μου δέν ζεῖ ἐδῶ, δέν ξέρω πού, ξέρω ὅτι ὁπωσδήποτε μαζί σου.*»

Σελ. 107: «*Ὁ μισός ἐαυτός μου, τῆς εἶχε γράψει μιά φορά, περιπλανιέται μέ φούστα στήν Ἀθήνα.*»

Σελ. 167: «*Σάν νά μή συνέβη τό παραμικρό, σάν νά μήν ὑπῆρξε ὁ ἄλλος μισός ἐαυτός του, ὅπως τῆς ἔλεγε.*»

Καί οἱ τρεῖς ἐπαναλήψεις εἶναι μέσα ἀπό τήν ὀπτική γωνία τοῦ Μάρκου. Ἡ ἀφήγηση στό πρῶτο ἀπόσπασμα θά ἔλεγε κανεῖς πώς εἶναι συλλογική, πρῶτα γιά τόν συνεχή χρόνο τοῦ ρήματος 'ἔγραφε' καί δεύτερον ἐξαιτίας τοῦ γενικοῦ, συλλογικοῦ χαρακτήρα τῶν συμφραζομένων: τό κείμενο, καί μετά τό συγκεκριμένο ἀπόσπασμα, ἐξακολουθεῖ νά μεταφέρει τό ὑπόλοιπο τοῦ γράμματος πού στάλθηκε στήν Ὀλγα ἀπό τόν Μάρκο, δοσμένο μέ συλλογική ἀφήγηση, κατά τρόπο ὥστε νά δίνει τήν ἐντύπωση πώς τό συγκεκριμένο γράμμα στάλθηκε στήν Ὀλγα, ὄχι μιά φορά, ἀλλά πολλές φορές, πράγμα πού φαίνεται ἀπίθανο. Κατά συνέπεια, μπορούμε νά θεωρήσουμε τήν ἀφήγηση τοῦ πρώτου ἀποσπάσματος σάν ψευτοσυλλογική, μέ τήν ἔννοια ὅτι ὁ Μάρκος ἀποκλείεται νά ἐπαναλάμβανε τήν ἴδια ἢ ἀκόμη μιά παρόμοια φράση σέ διάφορα γράμματά του στήν Ὀλγα. Ἡ ἀφήγηση στό δεύτερο ἀπόσπασμα εἶναι ἀπλή καί μεταφέρει περίπου τό ἴδιο νόημα μέ τήν προηγούμενη ψευτοσυλλογική. Παρ' ὅλα αὐτά, δέν νομίζω πώς αὐτή ἡ ἀφηγηματική ἀναφορά ἀποτελεῖ ἐπανάληψη τῆς πρώτης, ἀφοῦ οἱ δύο ἀναφορές εἶναι διατυπωμένες ἐντελῶς διαφορετικά. Ἡ ἀφήγηση τῆς τρίτης ἐπανάληψης εἶναι συλλογική· σ' αὐτή τήν περίπτωση τό ρῆμα 'ἔγραφε' ἢ 'εἶχε γράψει' ἔχει ἀντικατασταθεῖ ἀπό τό ρῆμα 'ἔλεγε', ἐνῶ ὅσον ἀφορᾶ τήν ὁμοιότητα αὐτῆς μέ τῆς προηγούμενες ἀναφορές, παρατηροῦμε πώς ἐπαναλαμβάνει μόνο τό μέρος τῶν προηγούμενων ἀποσπασμάτων, πού καί οἱ

δύο ἔχουν ἀπό κοινοῦ, καί συγκεκριμένα τήν ἔκφραση 'ὁ μισός ἐαυτός μου'.

Παίρνοντας ὑπόψη τό γεγονός ὅτι καί οἱ τρεῖς ἐπαναλήψεις μεταφέρουν τίς σκέψεις τοῦ Μάρκου, μού φαίνεται πώς ἡ τρίτη ἀπ' αὐτές ἀντιπροσωπεύει τό γενικό συμπέρασμα ἢ τό κεντρικό νόημα τῶν προηγούμενων. Πρακτικά σκεπτόμενοι, αὐτή ἡ τελευταία ἐπανάληψη συνοψίζει ὅ,τι ἔχει ἀπομείνει στό μυαλό τοῦ Μάρκου μετά ἀπό μιά ὀρισμένη χρονική περίοδο, ὅταν πιά δέν μπορούσε νά θυμηθεῖ ἀκριβῶς τίς λέξεις πού χρησιμοποιούσε κάθε φορά γιά νά ἐκφράσει καί νά μεταδώσει αὐτή τή συγκεκριμένη σκέψη. Ἐξάλου, ἡ χρήση τοῦ ρήματος 'ἔλεγε' ἀντί γιά 'ἔγραφε' ἐνισχύει τόν συμπερασματικό-συνοπτικό χαρακτήρα τῆς ἔκφρασης: Πρῶτα, μπορεῖ νά ἀντιστοιχεῖ στή γενική ἔκφραση «διατύπωσε τίς σκέψεις του» ἢ «τήν ἀποκαλοῦσε» καί ὄχι αὐστηρά «τῆς ἔλεγε» ἢ «τῆ φώναζε»· δεύτερον μπορεῖ νά σημαίνει ὅτι ὁ Μάρκος δέν χρησιμοποίησε αὐτή τήν ἔκφραση μόνο σέ γράμμα ἀλλά καί μερικές ἀκόμη φορές ὅταν τῆς μιλοῦσε, πράγμα πού νομίζω πώς συμβαίνει ἐδῶ.

Σχηματικά μιλώντας, θά παρομοίαζα αὐτά τά τρία ἀποσπάσματα μέ τρεῖς διατμημένους κύκλους ὅπου καί οἱ τρεῖς τους ἔχουν ἓνα τμήμα ἀπό κοινοῦ.⁶ Ἔτσι, αὐτό τό εἶδος ἐπανάληψης θά τό ὀνομάσω «διατομική ἐπαναληπτική ἀφήγηση», δανειζόμενη τόν ὄρο ἀπό τά μαθηματικά.

Ἐπάρχει ἓνα ἀκόμη παράδειγμα ἐπανάληψης πῖο πολύπλοκο αὐτή τή φορά, πού νομίζω εἶναι συνδυασμός τοῦ τελευταίου καί τοῦ προτελευταίου μου παραδείγματος. Τά ἀποσπάσματα βρίσκονται στίς σελίδες 32, 34, 55, καί 86.

Σελ. 32: «*Νύσταζε· ὄλη νύχτα χτές ἀκουγε τόν Μάρκο πού ροχάλιζε βαριά παραμιλοῦσε κιόλας στόν ὕπνο του ἀλλά σήμερα τό πρωί τῆς ἔλεγε ὅτι δέν ἐκλεισε μάτι.*»

Σελ. 34: «*Αὐτός ἔγερνε πρὸς τό μέρος τῆς, πονοῦν τά μάτια μου, τῆς εἶπε, ὄλη νύχτα δέν κοιμήθηκα, βλέπεις.*»

Σελ. 55: «*Καί χτές του εἶπε ἓνα ἀνέκδοτο, τοῦ ἐφτιαξε καφέ. (...) Εἶχα πολύ ἀνήσυχο ὕπνο, τῆς γκρίνιαζε, κάτι μέ τή Σιμόν. (...) Μολονότι σπανίως θυμᾶμαι τό πρωί τά ὄνειρά μου, συνέχισε ὁ Μάρκος σκυθρωπός.*»

Σελ. 86: «*Ὁ ὕπνος του ὁμως ἦταν πολύ ταραγμένος· παρ' ὅτι σπανίως τοῦ τύχαινε νά θυμᾶται ὄνειρα (...) τό ἄλλο πρωί ὁμως, τότε, θυμόταν λές καί τό 'χε ζήσει, μέ τή φωνή του ἀκόμη στόν ἀέρα καί τήν ὄψη τῆς Σιμόν ἄγρια, πώς ὄλη νύχτα λογοφέρνε...*»

Οἱ πρῶτες τρεῖς ἐπαναλήψεις ἀνήκουν στήν ὀπτική γωνία τῆς Ὀλγας ἐνῶ ἡ τέταρτη στήν ὀπτική γωνία τοῦ Μάρκου. Στίς πρῶτες τρεῖς ἢ Ὀλγα θυμᾶται τό σχόλιο τοῦ Μάρκου (σέ εὐθύ λόγο ἢ πλάγιο) γιά τόν ἀνήσυχο ὕπνο του καί τόν ἐφιάλτη τῆς προηγούμενης νύχτας. Στήν τέταρτη ἐπανάληψη ὁ Μάρκος θυμᾶται ὄχι τά λόγια πού εἶπε στήν Ὀλγα ἀλλά τά γεγονότα αὐτά καθεαυτά, δηλαδή τόν ἀνήσυχο ὕπνο του καί τόν ἐφιάλτη του. Μέ μιά πρώτη ματιά τό παράδειγμα διαμορφώνεται σχηματικά ὡς ἐξῆς:

I: (Ὁ ἀνήσυχος ὕπνος καί ὁ ἐφιάλτης τοῦ Μάρκου)

II: (Τά σχόλια τοῦ Μάρκου γι' αὐτά).

III: Ἡ Ὀλγα θυμᾶται τά σχόλια τοῦ Μάρκου γιά τόν ἐφιάλτη.

6. Τό παράδειγμα θά ἀντιστοιχοῦσε στό σχῆμα :

IV Ὁ Μάρκος θυμᾶται τόν ἐφιάλτη του.

Ἔτσι, αὐτό πού προκύπτει εἶναι μιά σχέση ἄκρων καί μέσων, μ' ἄλλα λόγια τό τέταρτο ἀντιστοιχεῖ στό πρῶτο ἐνῶ τό τρίτο ἀντιστοιχεῖ στό δεύτερο. Ξαναδιαβάζοντας τίς πρῶτες τρεῖς ἐπαναλήψεις πιά προσεκτικά, καταλήγουμε στό συμπέρασμα πῶς ὁ Μάρκος σχολίασε τόν ἀνήσυχο ὕπνο του δύο φορές: μιά φορά κατά τή διάρκεια τοῦ πρωινοῦ τους καί μιά φορά κάμποσα λεπτά πρὶν χωρίσουν στό ἀεροδρόμιο —τό ὑποθέτουμε ἀπό τά συμφραζόμενα. Ἔτσι, μπορούμε νά ποῦμε πῶς ἔχουμε ἐπανάληψη τριῶν ἐπεισοδίων: τοῦ ἀνήσυχου ὕπνου τοῦ Μάρκου καί τοῦ διπλοῦ του σχολίου γι' αὐτόν. Ἐξἄλλου, ἡ ἀφήγηση στό πρῶτο ἀπόσπασμα εἶναι συλλογική καί μάλιστα ἔχουμε τήν περίπτωση τῆς διατομικῆς ἐπαναλήψης πού εἶδαμε στό προηγούμενο παράδειγμα. Σύμφωνα μ' αὐτό, τό παράδειγμα παίρνει τώρα μιά καινούργια μορφή:

- I (Ὁ ἀνήσυχος ὕπνος καί ὁ ἐφιάλτης τοῦ Μάρκου)
 II: (Τό πρῶτο σχόλιο τοῦ Μάρκου γι' αὐτόν).
 III: (Τό δεύτερο σχόλιο τοῦ Μάρκου γι' αὐτόν).
 IV: Ἡ Ὑλγα θυμᾶται καί τά δύο σχόλια.
 V: Ἡ Ὑλγα θυμᾶται τό δεύτερο σχόλιο.
 VI: Ἡ Ὑλγα θυμᾶται τό πρῶτο σχόλιο.
 VII: Ὁ Μάρκος θυμᾶται τόν ἀνήσυχο ὕπνο του καί τόν ἐφιάλτη.

Ἄρα, ἐδῶ ἔχουμε ἓνα παράδειγμα πού ὑπακοῦει στόν ψευτομαθηματικό τύπο: n συχνότητα ἀφήγησης = m συχνότητα γεγονότος,⁷ σύμφωνα μέ τόν Ζενέτ, ἂν καί ὁ ἴδιος παραδέχεται πῶς δέν κατάφερε νά βρεῖ ἓνα παράδειγμα αὐτοῦ τοῦ τύπου.

Ἐκτός ἀπ' αὐτές τίς περιπτώσεις σύνθετης ἐπαναλήψης, υπάρχουν μερικές μεγάλες ομάδες ὀριζόντιων (καί μικτῶν) ἐπαναληπτικῶν ἀφήγησης κυρίως μέσα ἀπ' τήν ὀπτική γωνία τῆς Ὑλγας πού θά ἐξετάσουμε ἐν συντομία. Γιά παράδειγμα ἔχουμε τήν ἐπανειλημμένη ἐμφάνιση τοῦ σπιρτόκουτου μέ τή ζωγραφία τῆς Πλωτῆς Πόλης, τήν ἐπανειλημμένη ἀναφορά τῶν ἔμμοων ιδεῶν τῆς Ὑλγας, πρῶτον μέ τό χαλαρωμένο στήθος τῆς καί δεύτερον μέ τήν τρέλα καί ἐπίσης τήν πολλαπλή ἐπανάληψη τῆς ιδέας τῆς νά γράψει μιά κωμωδία.

Υπάρχουν 4 ἀναφορές στήν εἰκόνα τῆς Πλωτῆς Πόλης στίς σελ. 114, 252, 364 καί 365, ὅλες δοσμένες μέσα ἀπό τήν ὀπτική γωνία τῆς Ὑλγας. Καί στίς τέσσερις περιπτώσεις ἡ Ὑλγα θυμᾶται τό σπιρτόκουτο καί τόν συμβολισμό του —στό πρῶτο ἀπόσπασμα, θυμᾶται ἐπίσης τά λόγια τοῦ Μάρκου στό γράμμα πού συνόδευε τό σπιρτόκουτο:

«Ἡ Ὑλγα κοίταζε μαγεμένη τό βαπόρι μέ τά φωτισμένα φινιστρίνια ρεμβάζοντας πάνω στήν Πλωτή Πόλη τοῦ ἐφτάχρονοῦ Πιέρ βουρκωμένη ἀπό ἐγγωμοσύνη γιά τόν Μάρκο πού τῆς προσφέρει αὐτό τό πολυπόθητο ταξίδι μέ τήν ἀγάπη του— Ὑλγα, τῆς ἔγραψε, ἀπ' τή στιγμή πού ἀντίκρισα αὐτό τό ρόδινο βαπόρι, αἰσθάνομαι ὅτι λιάζομαι στό κατάστρωμά του πλέοντας μ' ἐσένα στήν ἀγκαλιά μου, *Ville Flotillante* παρομοιάζω τήν ἀγάπη μας». (σελ. 114).

Στίς σελίδες 50, 140 καί 229 ἔχουμε μιά ἐπανάληψη τῆς ἔμμονης ιδέας τῆς μέ τό χαλαρό στήθος τῆς:

«Κι αὐτή μέ τήν κρυφή ἀνομολόγητη ἐγνοια γιά τό στήθος τῆς πού χαλάρωσε καί μέ τίς τόσες ἐπιστροφές ἀπό τίς κρέμες κι ἀπό τά φεμινιστικά μανιφέστα». (σελ. 140).

Σ' αὐτές τίς δύο περιπτώσεις ἐπαναλήψης, πού

μόλις εἶδαμε, τό ἀντικείμενο τῶν σκέψεων τῆς Ὑλγας εἶναι στήν πρώτη τό σπιρτόκουτο καί στή δεύτερη ἡ χαλάρωση του στήθους τῆς, δηλαδή μιά ἐπανάληψη ἐνός γεγονότος πού συνέβη μιά φορά: τό δῶρο στάλθηκε ἀπ' τόν Μάρκο μιά φορά ἐνῶ τό στήθος τῆς χαλάρωσε, δέν μπορούμε νά τό ποῦμε αὐτομάτως καί μιά φορά, μᾶλλον σταδιακά, ἀλλά μετά ἀπό ἓνα ὀρισμένο χρονικό σημεῖο θά μπορούσε πιά νά θεωρηθεῖ πιά χαλαρό καί αὐτό τό χρονικό σημεῖο παίρνουμε ὡς δεδομένο. Τό πρόβλημα μέ τίς ἄλλες δύο περιπτώσεις, δηλαδή μέ τήν ἔμμονη ιδέα τῆς μέ τήν τρέλα καί ἐπίσης μέ τήν ιδέα τῆς νά γράψει μιά κωμωδία, εἶναι ὅτι τίποτα δέν ἔχει συμβεῖ εἴτε μιά φορά εἴτε πολλές φορές στό παρελθόν, ἀλλά καί οἱ δύο ιδέες ἴσως νά πραγματοποιηθοῦν στό μέλλον, ἄρα στήν οὐσία δέν ὑπάρχει ἀκόμη γεγονός. Ἔτσι, σ' αὐτές τίς περιπτώσεις ἡ σκέψη καί τό ἀντικείμενό τῆς συμπίπτουν, πού σημαίνει ὅτι κάθε φορά πού ἔχουμε μιά ἐπαναληπτική ἀναφορά στό κείμενο ἔχουμε ἐπίσης καί ἓνα ἀνεξάρτητο καί ξεχωριστό γεγονός, τό γεγονός τῆς σκέψης αὐτῆς καθεαυτοῦ, ὅπως γιά παράδειγμα εἶναι ἡ περίπτωση μέ τόν Μάρκο πού ἐπανειλημμένα πέφτει τό μάτι του στό κάψιμο του ντιβανόπανου, καί πού κάθε φορά τοῦ θυμίζει τήν Μέλπω, τήν προηγούμενη ἐρωμένη του.

Αὐτές οἱ δύο περιπτώσεις ὑπάγονται στήν κατηγορία του Ζενέτ μέ τό πρότυπο n συχνότητα ἀφήγησης = n συχνότητα γεγονότος.⁸

Ὅσον ἀφορᾷ τήν περίπτωση τῆς ἐπαναλαμβανόμενης ιδέας γιά τό γράψιμο μίας κωμωδίας ἔχουμε μιά μικτή ἐπαναληπτική ἀφήγηση ὑπάρχουν ἐπίσης δύο ἐπαναλήψεις δοσμένες ἀπό τήν ὀπτική γωνία τοῦ Μάρκου στίς σελ. 301 καί 305: στή μιά ἀπ' αὐτές ὁ Μάρκος διαβάζει τό γράμμα τῆς Ὑλγας, στό ὁποῖο αὐτή ἀναφέρει τή συγκεκριμένη ιδέα τῆς νά γράψει μιά κωμωδία, ἐνῶ στήν ἄλλη αὐτός ὁ ἴδιος κάνει ὀρισμένες σκέψεις γι' αὐτήν.

Ἡ ιδέα τῆς Ὑλγας νά γράψει μιά κωμωδία ἀναπτύσσεται σταδιακά: ἔχουμε μιά σειρά ἀπό εἴκοσι τέτοιες ἐπαναλήψεις, καθώς τό μυθιστόρημα προχωρεῖ πρὸς τό τέλος του, ὅπου ἔχουμε μιά ἐκτεταμένη ἐξιστόρηση τῆς ὑπόθεσης τῆς μελλοντικῆς αὐτῆς κωμωδίας πού καλύπτει δύο σελίδες, ἐνῶ οἱ πρῶτες ἀναφορές σ' αὐτήν δέν ὑπερβαίνουν τίς τρεῖς ἢ τέσσερις γραμμές. Ἄς δοῦμε δύο ἀπ' αὐτές τίς ἐπαναλήψεις:

«Ἄν ἐφεύρει μίαν ἱστορία, πιθανόν αὐτός ὁ χωρισμός ν' ἀποτελέσει τό ἐναυσμα γιά τό θεατρικό ἔργο πού πάντα ὑπολόγιζε ὅτι θά γράψει. Μιά κωμωδία ἀπ' τό ἀδιαχώρητο τῆς ἀπελπισίας, ν' ἀνεβαίνει τό γέλιο ὀξύ ἀπ' τοῦς κατακόκκινους, ἐρεθισμένους φάρυγγες...» (σελ. 20).

«Κι ἐγώ θ' ἀρχίσω νά γράφω τήν κωμωδία πού θά μέ σώσει» (σελ. 113).

Ἡ ἔμμονη ιδέα τῆς μέ τήν τρέλα ἐπαναλαμβάνεται πέντε φορές. Εἶναι σύντομες ἐπαναλήψεις τοῦ τύπου: «πῶς νά ναι ὅταν τρελαίνεσαι σιγά σιγά».

Φτάνοντας στό τέλος αὐτῆς τῆς μελέτης, τό ἐρώτημα πού ἀντιμετωπίζουμε εἶναι: τί προσπάθησε ἡ Μάρω Δούκα νά ἐπιτύχει μέ τήν χρησιμοποίησή τῆς ἐπαναλήψης;

7. Μετάφραση του: Narrating n times what happened m times (nN/mS).

8. Μετάφραση του: Narrating n times what happened n times (nN/nS).

Πρώτα απ' όλα με τή χρησιμοποίηση τῆς κάθετης επαναληπτικῆς ἀφήγησης, δηλαδή τῆς διπλῆς ἐστίασης, ὁ ἀναγνώστης ἐναλλακτικά ἐγκαθίσταται μέσα στίς συνειδησεις καί τῶν δύο ἡρώων, τῆς Ὀλγας καί τοῦ Μάρκου, οὕτως ὥστε ἀποκτᾶ μία σφαιρική γνῶση τῶν γεγονότων καί μάλιστα «ἐκ τῶν ἔσω», δηλαδή πάντα σύμφωνα μέ τήν ἐκάστοτε ψυχολογική κατάσταση καί τή γνικὴ ψυχολογία κάθε προσώπου (πού φυσικά καθορίζεται ἀπό πολλούς παράγοντες: φύλο, συνθηκὲς διαβίωσης, ἰδιοσυγκρασία κ.λπ.), κατά τρόπο ὥστε τὸ θέμα τοῦ μυθιστορήματος νά μὴ εἶναι στήν οὐσία ἡ ἐρωτική ἱστορία τοῦ Μάρκου καί τῆς Ὀλγας, ὅπως εἰπώθηκε στήν ἀρχή, οὔτε τὰ γεγονότα τῆς πλοκῆς αὐτά καθεαυτά, ἀλλά οἱ ἐσωτερικὲς ἀντιδράσεις δύο διαφορετικῶν ἀνθρώπων στὰ ἐξωτερικά ἐρεθίσματα πού προκαλοῦνται ἀπὸ ἕναν περιορισμένο ἀριθμὸ (καί μάλιστα χωρὶς ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον) γεγονότων. Χωρὶς αὐτὴ τὴ διπλὴ ἐστίαση τὸ μυθιστόρημα, νομίζω, δέν θά μπορούσε νά λειτουργήσει.

Γιὰ νά προσδιορίσουμε τί κερδίζει ἡ Μάρω Δούκα ἀπὸ τὴ χρῆση τῆς ὀριζόντιας ἢ ἀκόμη τῆς μικτῆς επαναληπτικῆς ἀφήγησης, πρέπει νά προσδιορίσουμε πρώτα τί χάνει ὅταν σταματᾶ νά τὴ χρησιμοποιοῖ.

Ἐχομε δεῖ ὅτι τὸ μεγαλύτερο μέρος αὐτοῦ τοῦ τύπου επαναλήψεων βρίσκεται στὸ πρῶτο κεφάλαιο πού πραγματικά εἶναι χαρακτηριστικό γιὰ τὴν εὐκίνησία καί τὴ ζωντάνια τῆς ἀφήγησης: ὑπάρχει μιά συνεχῆς μετάβαση ἀπὸ τὸν ἕνα συνειρμὸ στὸν ἄλλο, ἀπὸ καταστάσεις χαλάρωσης σὲ ἐφιαλτικὸ ὕπνο καί ἔπειτα ξανά σὲ καταστάσεις ἐγρήγορης, ἀπὸ εὐθύ λόγο σὲ πλάγιο, σὲ ἐσωτερικὸ μονόλογο, σὲ περιγραφικὲς παραγράφους κ.λπ. Τὰ ἴδια πράγματα, ἂν καὶ ὄχι ἐμφανῆ στὸ βαθμὸ πού παρατηροῦνται στὸ πρῶτο κεφάλαιο, μπορεῖ νά τὰ παρατηρήσει κανεὶς καί στὸ δεύτερο πού οὐσιαστικά εἶναι τὸ πρῶτο μέσα ἀπὸ τὴν ὀπτική γωνία τοῦ Μάρκου.

Συγκρίνοντας αὐτὰ τὰ δύο κεφάλαια μέ τὰ ἄλλα κεφάλαια τοῦ μυθιστορήματος καί εἰδικά μέ τὰ κεφάλαια 5 καί 6, τὸ θέμα τῶν ὁποίων εἶναι σχεδόν τὸ ἴδιο μέ ἐκεῖνο τοῦ πρώτου καί τοῦ δεύτερου κεφαλαίου, παρατηροῦμε, ἀντίθετα, ἕνα εἶδος κούρασης καί μιά κάποια χαλάρωση στὸ ρυθμὸ τῆς ἀφήγησης. Ἡ σύντομη μετάβαση ἀπὸ τὸ ἕνα γεγονός στὸ ἄλλο, ἀπὸ τὴ μιά εἰκόνα στήν ἄλλη, σύμφωνα μέ τίς ἀρχές τοῦ ἐλεύθερου συνειρμοῦ τῶν πρώτων κεφαλαίων, παραχωρεῖ τὴ θέση τῆς σὲ ἐκτεταμένα κομμάτια ἀπὸ συλλογικὴ καί περιληπτικὴ ἀφήγηση —μέσα πού κάνουν τὸ κείμενο βαρὺ καί δυσκίνητο, οὕτως ὥστε ἡ καθοδήγηση τοῦ ἀφηγητῆ νά γίνεται ἀπαραίτητη. Ἡ διαφορά εἶναι φανερὴ, νομίζω στίς ἀκόλουθες δύο παραγράφους ἀπὸ τὸ πρῶτο καί τὸ πέμπτο κεφάλαιο ἀντίστοιχα.

Ἀπὸ τὸ κεφ. 1: «Ὡσπου ἡ οὐμίχλη ἐξανεμίστηκε μαζί μέ τὴν περιπλάνηση, ἡ θάλασσα χαμήλωσε καί ψήλωσε ὁ οὐρανός, ἄνοιξε ταραγμένη τὰ μάτια τῆς κι ἀμέσως

θυμῆθηκε, γύρισε μπρούμυτα καί τὸν ἐβλεπε μέ τὴ ζώνη ἀσφαλείας, ἄκουγε τὸ βούισμα τοῦ ἀεροπλάνου καί τὸν ἀπόηχο τοῦ συγκρατημένου του λυγμοῦ: Ὀλγα, σ' ἀγαπῶ, μὴν τὸ ξεχνᾶς αὐτὸς πετοῦσε γιὰ τὸ Παρίσι κι αὐτὴ τὸν ἄκουγε στὸ ἀεροδρόμιο...» (σελ. 13).

Ἀπὸ τὸ κεφ. 5: «Μπήκε στὸ λουτρό, προσπάθησε ν' ἀπασχολήσει τὴ σκέψη τῆς μέ τὸν Πέτρο καί τὴ Μαρία, ἀλλ' ἀκόμη δέν εἶχε ξαναθυμηθεῖ μέχρι τὸ τέλος τὸ γεῦμα μέ τὸν Μάρκο στὰ Ὀλύμπια, ἤθελε τόσα νά τοῦ πει καί δέν τοῦ εἶπε τίποτα...» (σελ. 257).

Εἶναι φανερό καί εὐνόητο, ὅτι ἡ διήγηση στὸ πρῶτο κεφάλαιο δέν χρειάζεται δικαιολογίες τοῦ τύπου: «ἀλλ' ἀκόμη δέν εἶχε ξαναθυμηθεῖ μέχρι τὸ τέλος τὸ γεῦμα μέ τὸν Μάρκο στὰ Ὀλύμπια», γιὰ νά περάσει ἀπὸ τὸν ἕνα συνειρμὸ στὸν ἄλλο.

Ἄρα, οἱ επαναλήψεις καί ἰδιαίτερα οἱ ὀριζόντιες, ἐνισχύουν τὸν συνειρμικὸ χαρακτήρα τῆς ἀφήγησης πού μέ τὴ σειρά του δίνει ζωντάνια, εὐκαμψία καί ἀμεσότητα. Ἡ Μάρω Δούκα δέν θά μπορούσε νά εἶναι ρεαλιστικότερη —μέ τὴν ἔννοια ὅ,τι ἀποδίδει ὑποκειμενικὲς ψυχολογικὲς καταστάσεις μέ ρεαλιστικὸ τρόπο— καί ἡ Ὀλγα πειστικότερη ἀπ' ὅτι εἶναι τώρα, ἐξαιτίας αὐτῶν τῶν διαδοχικῶν ἐπιστροφῶν στὴ σκηνὴ τοῦ πρώτου χωρισμοῦ, γιὰ παράδειγμα, οἱ ὁποῖες ἐπιστροφές εἶναι ταυτόχρονα εὐκαιρίες γιὰ τὴ συγγραφέα νά συμπληρώσει τὰ κενὰ τῆς ἀφήγησης μέ τὴν παροχὴ νέων πληροφοριῶν κάθε φορά.

Μεγάλῃ διαφορά τοῦ τύπου πού συζητήθηκε παραπάνω ὑπάρχει ἐπίσης ἀνάμεσα στίς ὀπτικὲς γωνίες τῆς Ὀλγας καί τοῦ Μάρκου καί ἰδιαίτερα ἀνάμεσα στὸ πρῶτο καί στὸ δεύτερο κεφάλαιο πού καί τὰ δύο ἀσχολοῦνται μέ τὸ θέμα τοῦ πρώτου χωρισμοῦ καί ἀπὸ τίς δύο ὀπτικὲς γωνίες.

Θά τελειώσω μέ μιά ἀκόμη ἐρώτηση, πιὸ δύσκολο αὐτὴ τὴ φορά ν' ἀπαντηθεῖ —ἐκτός φυσικά ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ Μάρω Δούκα: Εἶναι ἀδυναμία ἢ χαρακτηριστικὸ ἰσχύος τοῦ μυθιστορήματος τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ συγγραφέας δέν διατήρησε τὴ ζωντάνια τῆς διήγησης μέχρι τὸ τέλος τοῦ τελευταίου κεφαλαίου; Θά ἦταν ἀδυναμία στήν περίπτωση πού ἡ συγγραφέας δέν κατάφερε νά κάνει κάτι τέτοιο, πιθανῶς ἐξαιτίας τῆς συνεχῆς συσσώρευσης πλῆθους γεγονότων πρὸς τὸ τέλος τοῦ μυθιστορήματος —ἔστω καί οὐσιαστικά παρόμοιων μεταξύ τους— ἢ ὁποῖα συσσώρευση θά ἔκανε μιά επαναληπτικὴ καί συνειρμικὴ ἀφήγηση ἰδιαίτερα δύσκολη; ἀντίθετα, θά ἦταν σημεῖο ἰσχύος ἂν ἡ συγγραφέας μ' αὐτὸ τὸν τρόπο προσπάθησε νά μυήσει τὸν ἀναγνώστη σ' αὐτὴ καθεαυτὴ τὴ διαδικασία τῆς συγγραφῆς τοῦ μυθιστορήματος, δηλαδή μέ τὸ νά μεταφέρει σκόπιμα τὴν κούραση τῆς ἐρωτικῆς ἱστορίας πού ἀφηγεῖται στὸ ἴδιο τὸ κείμενο τῆς ἀφήγησης.

Ἑλένη Γιαννακάκη

